Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

200227

ČRTOMIR
ŠINKOVEC

UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM

»UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM«
ZALOŽIL OBČINSKI ODBOR ZDRUŽENJA
BORCEV NOV ILIRSKA BISTRICA

Knjiga je nastala iz hvaležnosti do vseh znanih in neznanih junakov, mrtvih in živih tovarišev, ki so kakorkoli prispevali v boju za osvoboditev deželice pod Snežnikom. To naj bo ena izmed skromnih oddolžitev zlasti njim, ki so v tem boju darovali svoja življenja.

ČRTOMIR ŠINKOVEC

UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM

(KRONIKA)

NOVA GORICA 1966

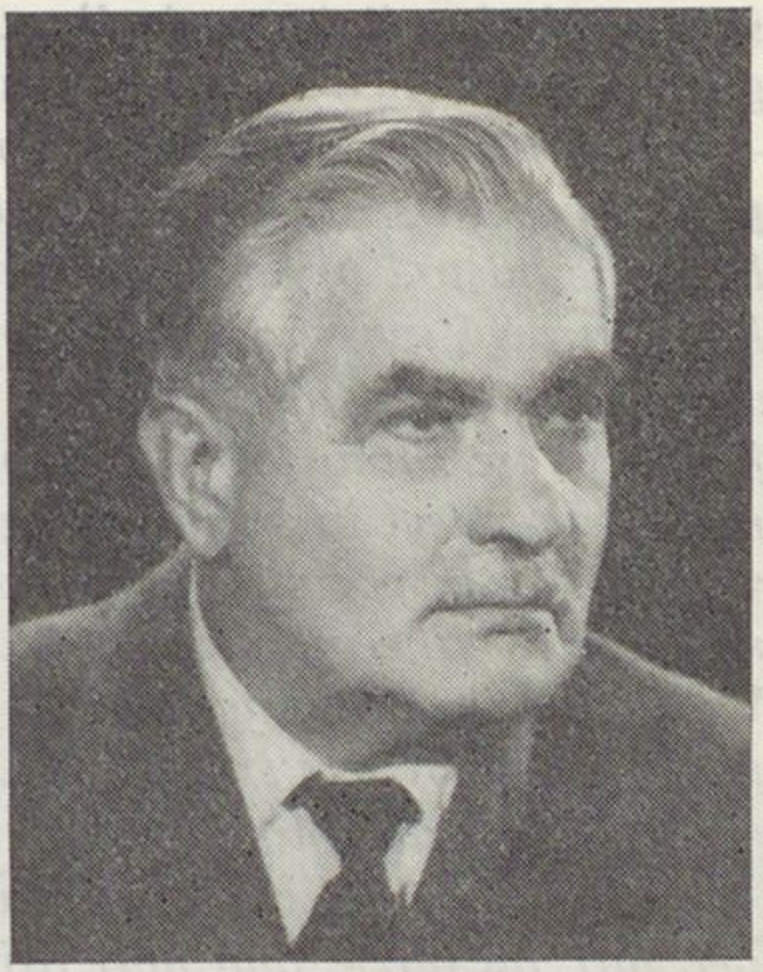
200227

200227

Narodna in univerzitetna knjižnica
Ljubljana
a-3061/1966

a

SPREMNA BESEDA

France Bevk, pisatelj in predsednik PNOO za Primorsko

Deželica med Snežnikom, Vremščico in Učko, ki nima skupnega imena, nekoliko odmaknjena na rob naše zemlje, ob cestah na Reko in v Trst. Po večjem delu siromašna, brez obilja plodne zemlje kot ves kraški svet, a bogata na gozdovih, ki ovijajo njena pobočja, ji pojejo večno pesem in ljudem režejo vsakdanji kruh.

Taka mi je ta deželica vedno pred očmi, siromašna, a vendar bogata in lepa, osojno zelena s topoli ob Reki, ki na vožnji proti Kvarneru priteka cesti naproti. Pod strmim Premom, rojstnem kraju ljubega mi pesnika Dragotina Ketteja, ki je z lepoto svojih verzov navdihoval mojo mladost. Mimo Trnovega in Ilirske Bistrice, dvojčkov, ki živita v tesnem objemu. V Trnovem me zmeraj obide spomin na pisatelja Ivana Laha, ki sem ga osebno komaj

poznal, a sem ga po povesti »Uporniki«, ki me je oplojevala, tudi štel med moje mladostne prijatelje. V Ilirski Bistrici prisluhnem, če ob bistri vodi kot nekoč še pojejo številne žage, ki režejo les s Snežnika. Spomnim se tudi starih gradov, ki so nekoč vladali z višin. Ob cesti proti morju se mi zmeraj zdi, da bom zaslišal škripanje naloženih parizarjev in težke korake konj, ki vozijo blago v notranjost dežele.

Ne, teh ni več, ne voznikov ne gradov. Marsičesa, kar živi samo v domišljiji, ni več. To je že preteklost. Tu povsod polje novo življenje, ki si v boju za kruh in za srečo piše nove strani zgodovine. Spomin mi nehote zaide v dni osvobodilnega boja, ko smo se bojevali in umirali za svobodo. Tiste čase sem dvakrat gledal to deželico le z njenega roba. A večkrat sem mislil nanjo — ne samo jaz, ampak mi vsi, in mi je bilo toplo pri srcu. Ne pozabimo, da so tu že zelo zgodaj počile prve partizanske puške. In da je od tod prva skupina partizanov ponesla uporno misel na Kras in na Vipavsko. In da so naše čete in brigade, kadarkoli je naneslo, našle v domovih teh bregov gostoljubno streho in kos kruha. A ne samo to. Našle so tudi dobre tovariše, ki jih je vnemala ista misel in so na poti za skupnimi cilji z nami vred prelivali kri. To ni pozabljeno. Kakor tudi ni pozabljeno, da je deželica na koncu velike morije doživljala težko preizkušnjo in nove žrtve. Vse to trajno živi v nas kot živ plamen, ki nam je kazal zanesljivo pot iz suženjstva v svobodo.

Deželica, nekoliko odmaknjena od nas, a nikoli pozabljena. A vendar — če sem si morda domišljal, da jo poznam, moram priznati, da mi je bila bolj tuja, kot bi mi smela biti. To spoznavam, ko prebiram te strani njene zgodovine od naselitve naših dedov, zgodovino njihovih stoletnih bojev za narodni in gospodarski obstanek. Te strani zgovorno pričajo, kako je deželica zmeraj živela svoje bogato in polno življenje. In ko pišem tej knjigi spremne besede, jih pišem s ponosno zavestjo, da je vrsta rodov znala v najtežjih časih ohraniti svoj obraz in svojo samobitnost. Deželici smo hvaležni za vse, kar nam je dala, in ponosni smo nanjo. Prav tako kot so lahko ponosni na to še posebno njeni ljudje, ki bodo našli v teh straneh potrdilo, da je bila pot, ki so jo z očeti in dedi prehodili do današnjega dne, edino prava. To spoznanje bodi kot prst, ki kaže pot dela in požrtvovanja tudi v prihodnost k blagostanju in sreči.

France Bevk

MED VREMŠČICO, UČKO IN SNEŽNIKOM

Postojna ne slovi po svetu samo zaradi edinstvene lepote kraškega podzemlja, pač pa tudi zaradi prehoda iz notranjosti Slovenije na Kras in k Jadranskemu morju. In če so postojnska vrata veliko predverje, ni Pivka po pomembnosti nič manjše cestno in železniško vozlišče; odtod vodijo vse poti proti Trstu in Reki, proti jugu in zahodu, proti morju.

Ilirska Bistrica, občina in mesto, stoji ob pomembnem prehodu k reškemu pristanišču

Če se s Pivke peljemo z vlakom proti Reki — proga je speljana skozi viadukte in po nasipih visoko nad dolino — smo že po nekaj postajah v Ilirski Bistrici, središču občine, ki zajema 48.033 hektarov površine in se razprostira nekako v trikotu med Vremščico, Učko in Snežnikom. Ti trije vrhovi so nekakšni naravni mejniki občine proti severu, jugu in vzhodu.

Vremščica (1026 m) je kopasta in po rastlinstvu bogata gora. Trud, da se povzpneš na njen vrh, kjer so razvaline starega svetišča, je nagrajen s prelepim razgledom. Učka (1396 m) nad Opatijo je najvišji del Čičarije in je večinoma porasla z gozdovi. Valvasor jo opisuje v svoji zgodovini kot sila visoko in čisto skalnato goro, z gozdovi. Na mnogih krajih da je porasla z bukvami, drugod pa s kostanji. Na njej da najdeš najplemenitejša zelišča vsake vrste, ki imajo mnogo večjo moč in učinek kakor tista, ki rastejo drugod. Po vznožju te gore uspevajo najboljša vina in rastejo najboljše oljke pa tudi vsake vrste sadje. Tudi Snežniku (1796 m), ki je z Javorniki razvodje med Jadranskim in Črnim morjem, je Valvasor zapisal slavospev: »Ta gora, ki ima za sosedo grad z istim imenom, je čisto šiljast in pravi nebni sveder, saj te tako poviša, da se z njenega vrha po vsej deželi naokoli lahko z očmi sprehajaš, da, vidne žarke lahko pošiljaš preko morja, v Italijo, Dalmacijo, na Hrvaško, v Turčijo in povsod naokoli. Leži na hrvaški in dalmatinski meji in goji grozotne divjine . . .« Nedvomno je Snežnik najvišji in najlepši vrh, ki ga more planinec izbrati na našem Krasu.

Toliko o širših mejnikih ilirskobistriške občine.

Če pa hočemo občinske meje določneje, natančneje zaokrožiti, potem bomo v ta okvir zajeli vzhodne Brkine, dolino reke Reke z odcepki Istre ob njenem izviru in južni del pivške planote ter prostrano snežniško planoto. Razen snežniškega je celotno območ je dokaj gosto naseljeno in nudi s svojimi prirodnimi pogoji dokajšnje ugodnosti za življenje.

Gospodarsko, politično in kulturno središče tega celotnega območja z 62 večjimi in manjšimi vasmi ter naselji je že več ko sto let mesto Ilirska Bistrica (406 m), sedež občine s približno 3700 prebivalci. Od skupnih 16.000 prebivalcev, ki zdaj živijo na območju občine, se skoraj polovica ljudi ukvarja s kmetijstvom in z gozdarstvom. Druga polovica živi od industrije, trgovine in obrti pa tudi drugih opravkov. Vseh redno zaposlenih je kakih 4000.

Sorazmerno tem številkam so tudi porazdeljene zemeljske površine: kmetijskih je 22.877 hektarov, ki sodijo med slabše razrede. Več ko 80 % skupne kmetijske površine so travniki, senožeti in pašniki. Na vseh teh površinah zvečina še zmerom gospodarijo po starem. Izmed vseh panog prevladujeta živinoreja in sadjarstvo; le-ta tudi najbolj ustrezata zemeljskim in vremenskim pogojem pa tudi navadam, potrebam po vprežni živini ter samosvojemu načinu življenja.

Posledice starih izkoriščevalskih gospodarskih in političnih gospostev, ki nedvomno segajo v davne fevdalne čase, so vidne že na prvi pogled. Majhne gručaste vasi, strnjene po grebenih in pobočjih hribov ali ob potočnih mlinih in žagah; majhne, v nepravilne oblike razkosane parcele, razmetane na vse štiri strani, slabe poti, slabo zidana in zanemarjena gospodarska poslopja dajejo slej ko prej značilen pečat skoraj izključno samoprehranitvenemu kmetijstvu. Če temu dodamo še starokopitno miselnost in gospodarnost, nam daje celota dokaj jasno podobo.

V okviru meja ilirskobistriške občine je 3.070 kmetijskih gospodarstev, kar priča o veliki razdrobljenosti in razkosanosti površin. To je nedvomno posledica brezobzirnega izkoriščanja v minulosti. Največ kmetij je srednje velikih, saj imajo od 5 do 15 ha skupne površine, katere le majhen del je obdelovalna zemlja. Ta je razkosana in gospodarsko slabo razporejena, saj je povprečna površina parcel komaj 6 arov. Na celotnem območju skoraj ni žitne zemlje. Primerno obdelovanju so tudi pridelki razmeroma nizki. Kmet je že od nekdaj navajen preskrbeti samega sebe z najnujnejšim in zato nima prevelikega zaupanja do trgovine. Zategadelj skoraj več kot polovica kmetov išče dopolnilnega zaslužka v industriji, gozdarstvu in gradbeništvu doma in drugod.

Tudi za gozdarstvo velja skoraj isto kot za kmetijstvo. Z gozdovi je pokritih kar 23.572 ha površin. Nekaj manj kot polovica gozdov je v zasebni lastnini. Velika razkosanost parcel kaže na neurejenost. K temu naj še dodamo nenačrtno izkoriščanje gozdov, pa imamo na dlani podobo o tem našem ponosu in lepoti našega zelenega bogastva.

Tretja panoga gospodarstva, ki močno spreminja socialni sestav prebivalstva in se je v glavnem razvila v letih po drugi svetovni vojni in ki daje največ dohodkov, je lesna industrija. Tuji kapital, zlasti italijanski, je sicer prodiral na to območje že med dvema vojnama, vendar ne z namenom, da bi se industrijsko

zaostalo področje razvilo, pač pa zaradi izkoriščanja naravnih bogastev in cenene delovne sile. Lesna industrija se je še posebej razvila v zadnjih letih in je že postala značilnost vsaj nekaterih krajev pod Snežnikom.

Milan Lipovec, doma iz Loč v Brkinih, je o brkinskem kmetovanju v knjigi »Ljudje ob cesti« takole zapisal:

»Tako je s kmečkimi gospodarstvi v Brkinih: dvigajo se in razpadajo, zrastejo na novo pa zopet skopnijo, za to pač skrbe zaporedni rodovi na kmetijah. Kako naj bi bilo drugače? Ako človek dela na brkinski zemlji, mora z njo uskladiti tudi svoje življenje.

Le poglejte, kako se zemlja na poletje razbohoti in obogati — kamorkoli se ozreš, eno samo obilje: gore sena, sadja, žita. Potem, na jesen, pričnejo rasti še gomile listja, slame in praproti, vtem ko se v topli grudi debele sočni gomolji. A komaj se leto obrne, izgine bogastvo. Brkinska igna, ledine in plešivice osirotijo, prav nič niso na boljšem od ločanskih bajtarjev — še dobro, da se siromaštvo lahko skrije pod snegom . . .«

To, kar smo doslej povedali, je le groba, bežna oznaka zelene ilirsko-bistriške doline s prisojnimi obronki Brkinov, Pivke in Snežnika. Zato se vrnimo v središče občine, v Ilirsko Bistrico, mesto v dolnjem prehodu Pivke k Reškemu zalivu.

Pradedom v davnini, ki so v Trnovem in Bistrici izkopali temelje za prva bivališča, moramo priznati smisel za lepo in udobno, zakaj prostor, ki so si ga izbrali za domačije, je sončen in v zatišju, dokaj varen pred burjo. Razen tega, da so imeli pri roki dovolj pitne vode, je bilo tu tudi naravno križišče poti. Že imena krajev in vasi izpričujejo veliko povezanost med zemljo in človekom. Bistrica in Trnovo, nekdaj dva glavna kraja, sta zdaj združena v eno mesto. Zgodovina nam pripoveduje, da je nekdaj prednjačilo Trnovo (412 m), saj je prastara fara iz 12. stoletja. Starejši fari sta bili le Jelšane in Slavina. Z grička nad Trnovim, zlasti pa z visokega zvonika, ki se dviga nad trnovskim življenjem že kakih 450 let, je lep razgled po daljni in bližnji okolici. Čeprav so leta 1702 s trnovskim župniščem pogoreli tudi farna kronika in zgodovinski zapiski, je pozneje o teh krajih zbiral zgodovinske podatke zgodovinar Peter Hitzinger. Tod je še precej pričevanj o ostankih iz keltske in rimske dobe. Posamezni kraji so bili naseljeni že v prazgodovinski dobi, verjetno že v dokaj zgodnjem obdobju zgodovine človeštva, na kar spominjajo nekatera gradišča,

na primer v Dolnjem Zemonu, Trnovski Dragi, Gradišču nad Knežakom in drugod. O razmeroma gosti naseljenosti teh krajev pričajo številni gradovi oziroma njihove razvaline v Ilirski Bistrici, Jablanici, Zabičah, Dolnjem Zemonu, na Premu, Kalcu in v Podgradu. Še zdaj so dobro vidni ostanki predrimskih in rimskih gradišč na bližnjem gričku Gradišče (633 m) in Stražici (721 m), med katerimi je vodila rimska cesta v bližnjo rimsko postojanko v Loški dolini. Ko je v četrtem stoletju našega štetja zatonila slava rimskega cesarstva in so se njeni stebri začeli nagibati pod pritiskom Vzhoda, so se skozi postojnska vrata vsula barbarska plemena. Med zadnjimi so prihajali naši davni predniki, oblečeni v platno in kožuhovino; s seboj so imeli črede živine in panje s čebelami. Priznati jim moramo, tem našim davnim prednikom, preprostim poljedelcem, da so bili prijatelji lepote. Ta zemlja jim je postala nenavadno vabljiva. Nikjer niso našli lepše pokrajine, ki ima morje in gore, gozdove in polja, pa še ceste od zahoda proti vzhodu. Sklenili so, se udomačili in z njim lastno bojevitostjo pregnali ali si podredili staronaselnike. Da, posedli so najlepše kraje, kar so jih videli na dolgi poti z Vzhoda, in prav zaradi tega bržčas niso pomislili, kako hude sovražnike so zaradi tega nakopali sebi in svojim potomcem. Sklenili so torej in se naselili: ob vznožju hribov preprostejša plemena, v središču doline svobodnjaki-kosezi — slovensko starešinstvo.

In kot so dobila prvotna naselja imena po značilnosti kraja, na primer Trnovo, Vrbovo, Topolc, Bukovica, Jelšane, tako je Bistrica dobila ime po potoku enakega imena. Ta izvira tik nad mestom. Tam izvira tudi Sušec, z lepimi slapovi, toda le ob deževju. Nad izvirom Bistrice je »gradina«, razvalina graščine, ki se je polagoma podrla. To je bila posest bistriških graščakov. Med zadnjimi imenujejo nekega Aloha, ki je bil baje legendarni junak. V času Albrehta I. se je udeležil bitke proti Ogrom in bil leta 1291 zahrbtno umorjen. Večje selišče je nastalo pod gradom že okoli leta 1200. Pozneje je Bistrica prešla najprej pod oblast celjskih grofov, nato pa pod postojnske graščake. Kaštelani le-teh so prebivali na premskem gradu in vihteli svoj kruti bič nad tlačanskim ljudstvom v dolini.

Naravni pogoji ob živahni Bistrici in obsežno gozdnato zaledje na Snežniku so že v davnini napovedovali donosno obrt: mlinarstvo, žagarstvo in prevozništvo. Mlinarstvo in žagarstvo je narekovala naravna sila Bistrice, saj je že Valvasor ob njej naštel

45 mlinskih koles in 15 žag ali »pil«, kot jih tu imenujejo. Tako se je začelo trdo delo na polju in v gozdovih, med težkimi hlodi in mlinskimi stopami; življenje v vlažnih in temačnih hišah ob vodi. Za žage so vozili les iz Planinskega, Šneberskega, Grobniškega, Kastavskega in drugih gozdov. Žagali so deščice za pomarančne zaboje, jih vozili na Reko in v Trst ter izvažali v Italijo. Mlini in žage, zlasti pa kupčija z lesom je prinašala precejšen zaslužek. Marsikdo si je za tiste čase nakopičil premoženje. To potrjuje dejstvo, da so že v 19. stoletju začeli graditi žage venecijanke. Na prelomu stoletja je bilo že kar 57 takih obratov. Iz obrti se je začela razvijati lesna industrija, nastala so močna gospodarska podjetja: velika parna žaga, opekarne v Kosezah in Mali Bukovici, tovarna testenin. Razen tega izdelujejo Žnidaršičeve panje. Ob prelomu 19. stoletja se je začenjal prost gospodarski razvoj; mnogo zaslužka je prinašala trgovina z lesom, še več pa njegovo industrijsko predelovanje. Hkrati je naraščalo tudi delavstvo v taki meri, da naposled ni bilo za vse zaposlitve. Tako so bili mnogi primorani iskati zaslužek drugod. Na zimo so odhajali na sezonsko delo v prostrane gozdove nekdanje Avstrije, na Hrvaško, rekli so jim Hrvatarji, v Slavonijo, Romunijo, Bukovino in na Ogrsko. Odhajali so v skupinah po 30 do 40 skupaj, po 200 do 300 čvrstih fantov in mož. Drvarili in tesarili so vso zimo, napravljali železniške pragove, sekali drva in delali doge za sode. Na pomlad so se vračali s prihranki, trdo prisluženim denarjem.

»To vam je gozd! Tu se začenja, ali konca mu nikjer ni videti, njegove sence se izgubljajo v modrikasti neskončnosti. V gozdu so potopljeni griči in holmi in skalnate tesni s hudourniki. Vse to je skrito v njem in še pestrost gozdnega življenja. Nad tem bedi v nevarnosti. Včasih se ga loti viharno neurje. Pridivja od nekod, buči in besni nad njim, toda gozd kljubuje vrtincem in neurje se usope. Ho — ho, to naj bi ga uklonilo! Samo šegavemu vetru, samo temu se voljno predaja: maje se in se prepušča čehljanju, sem in tja se ziblje in gode nekaj, kakor velika udobrovoljena živad ...

Poleti se odene v zamolklo zelenino, da izziva sinjino nad sabo, na zimo osivi in se približa zemlji. Skupaj potem o nečem premišljujeta ...

Tak les tudi človeku zlahka kljubuje. Mar mu je tistih nekaj plenkač in žag in zagozd. Človek pride in odide, gozd pa ostane.

Raste in živi dalje, okrepljen z brazgotinami. Prav nikakega sovraštva ne čuti do človeka ...

Daleč od doma je vse to ... Večere in noči prebijejo možje v kladari. Kladara je velik prostor, samo od velikega ognjišča se širi rumenkasta svetloba. V tem se motajo okorne sence. Zrak je nasičen z duhom po opaljenem mesu, po osmojenem usnju. Prav nič bolje ni kakor v ovčji staji, toda zunaj gospodarita zmrzal in gozdni mrč, tu pa je toplo. Toplo in varno, je zapisal Milan Lipovec v »Ljudeh ob cesti«.

V takih dolgih zimskih večerih žive zgodbe o strahovih in volkovih, pravljična domišljija podaja roko grozljivi resničnosti ... Tako žive Brkini v tujih gozdovih, tako garajo, zmrzujejo in tudi stradajo v mislih na Brkine, na pomlad, ko se bodo vrnili k družinam, na svojo zemljo, ki nanje čaka.

Tudi prevozništvo je bilo svoj čas pomemben vir zaslužka. Naši kraji so bili že v rimskih časih prepreženi s cestami. Pomembni graditelji cest so bili Rimljani. Vozlišče vseh cest proti severu je bil v tistih časih Oglej. Tedaj je rimska cesta vodila tudi preko Prema, kjer je stala rimska postojanka Castra prima. Z razpadom rimske države so tudi te ceste, ki so bile zgrajene bolj v vojaške kakor pa v trgovske namene, zgubile svoj pomen.

V srednjem veku so se ceste s celine zaradi soli in razvijajočega se pomorstva preusmerile v obmorska mesta. Tako so zanemarili stare rimske ceste in zgradili nove, ki so bile uporabne le za tovornike. Ena takih cest je cesta z Reke na Podgrad, Kozino in čez Bazovico v Trst. Ta cesta se je pri Šapjanah odcepila od »reške ceste« proti Ilirski Bistrici, mimo Trnovega, Šembij, Knežaka, Zagorja in Pivke. Tod je od otvoritve železniške proge Pivka—Reka leta 1873 (prvi vlak s Pivke proti Trstu je peljal že leta 1857!), vodila tovorniška pot. Dan za dnem so se po tej cesti pomikale težke konjske vprege s parizarji, otovorjenimi z železom, s Kranjskega proti Reki, nazaj grede pa so naložili sodčke olja, soli, vina in južnega sadja. Kako živahni dnevi pa nemirne noči so bile v velikih obcestnih krčmah, si lahko predstavljamo, če je šlo po tej cesti več ko 57.000 konjskih tovorov na leto. Priimki kažejo, da so imeli na Reki skladišča predvsem trgovci s Kranjskega, in sicer: Georgius, terdo xelexo iz Ljubljane; Petrus, cudo xelexo iz Škofje Loke itd. Kasneje so glede na to, da je bila cesta skozi Knežak strma, pa tudi zaradi močno razvijajoče se lesne obrti,

pozneje industrije, leta 1867 dogradili novo, sedanjo cesto mimo Ilirske Bistrice in Ribnice na Pivko pa proti Trstu in Ljubljani.

Iz Ilirske Bistrice proti vzhodu smo najprej v vasi Jasen na podnožju Ahca (801 m). V Kozleku izvira močan studenec, obzidan z rezanim kamnom, v katerega so leta 1862 vklesali verze pesnika Bilca:

Kdor pil bo
kozleško vodico,
bister um imel bo
in zdravo glavico.

Vzhodno nad Kozlekom je velika planota Ravnice. Nad Jasenom je v navpični steni razpoka, skozi katero prideš v 100 m dolgo podzemeljsko jamo Vratičino. Po ljudskem izročilu je rov nekdaj peljal k stari cerkvi na vrhu Ahaca in je nudil varno zatočišče upornim tlačanom. Domačini pravijo, da je zdaj gornji del rova popolnoma zasut. Tudi o studencu, ki izvira ob razvalinah srednjeveškega gradišča na Ahacu, pravi legenda, da ima zdravilno moč.

Od tod dalje se beli cesta mimo dokaj obdelane doline proti Vrbovemu, Vrbici, Jablanici, Kuteževemu, Podgrajam in Zabičem, kjer se cesta zoži v gozd Dleto. Medtem ko je med Bistrico in Jasenom naravna meja Jasenski potok z izviroma Širm in Deganka, šumljajo izpod Gabrovca (995 m), Sopila (929 m), Golega in Jerajevega vrha še drugi potoki, ki so jih več poimenovali kar s »potokom«, vendar imajo Negelče med Vrbovim in Vrbico Vrbiški potok. V bližini Jablanice sta potoka Jarek in Goričnik. Vsi ti potoki se iztekajo v Reko, znano ponikalnico in najbolj silovito kraško reko, ki so jo tuji geografi imenovali Gornji Timav.

Že krajevna imena pričajo o povezanosti ljudi z zemljo. Potok je Potok, reka je Reka, medtem ko imajo vasi večinoma imena po najbolj značilnem rastlinstvu v kakem kraju.

Le kdo se je mogel v davnini toliko truditi s poimenovanjem vseh teh brkinskih krajev, vasi, bregov, potokov ... Nemara to ni bil en sam, marveč so bili tisoči, ki so se tod udomačili. Bili so domiselni, kakor so še dandanes, in vsak je znal nekaj povedati: ta je krstil loko, oni brežino, tretji zopet porasli greben in imena so bila tu. Navsezadnje je bil to preprost opravek. Domačin je potreboval primerno deblo za oplen ali nekaj podobnega. Stopiti je torej moral v zaraščeno strmino in poiskati ustrezno drevo. In ko se je vrnil, je povedal: »V Grebenu sem bil!« Medtem pa je

njegov sosed vlačil k postavljenim temeljem cerove hlode prav tam izpod Škrljevca. »Od kod, tovariš?« »Izpod Škrljevca pač!« Kako le naj bi se reklo drugače zagozdnemu brdu, ki je kazalo škriljasta rebra na to stran proti potoku! Pokrajina je potemtakem sama narekovala primerne vzdevke posameznim koščkom te čudovite lapornate zemlje in človek ni imel s tem nobenih težav. Zadostovalo je, da se je ozrl okrog: beseda je padla in se prijela tal.« (Milan Lipovec: »Ljudje ob cesti«)

Naša pot nas vodi po desnem bregu Reke, ki teče dober kilometer južno od vasi, mimo Vrbice, 5 km vzhodno od Ilirske Bistrice, proti Jablanici. V strmem pobočju nad vasjo so razvaline srednjeveškega gradu. To je bila graščina baronov Lazarinijev. Pripovedujejo, da so se kar pri belem dnevu v gradu prikazali razbojniki. To je starega barona hudo prestrašilo, zato je dal zgraditi v Jablanici novo graščino, kamor so se preselili. Pozneje je graščina menjala več gospodarjev.

Iz Jablanice ni daleč v Trpčane, Kuteževo, Podgraje in Zabiče, od koder se cesta nadaljuje na Gomance (937 m) ter druga k izviru Reke, ki se rodi iz več potočičev pod goro Dleto (784 m), na meji med našo in hrvatsko republiko.

Omenili smo že, kako znana je Reka. V starem in srednjem veku so se zanimali zanjo številni geografi ter pisali o njej debele knjige. Slavi jo celo rimski pesnik Vergil. Izpod Dleta teče po Reški dolini proti severozahodu. Pri Bistrici priteka vanjo mrzla Bistrica, pri Zarečici pa z leve strani Molja, ki zbira studence in potoke izpod Tominj, Sabonj, Pavlice in Gornjega Zemona, iz Klivnika in Dola. Mirno teče v zeleni dolini, pod Premom je že prava reka. Pri cestnem križišču v Ribnici, kjer se obrne struga proti zahodu v 13 km dolgo in prijazno Vremsko dolino, prišumlja vanjo iz Košanske doline Farški potok. Z leve strani se pri Zagorju izliva v Reko (ljudstvo jo imenuje Velika voda) pritok Padež s Suhorčico, pri Naklem pa Sušica. Po 47 km dolgem vrhnjem teku se struga zoži in si preluknja pot v skale pod Škocijanom. Zopet se prikaže v »malem breznu«, zgine, se poslovi od dneva v »velikem breznu«. Obe brezni sta nastali z udiranjem stropa nad kraškimi jamami. Od tu dalje se Reka vnovič izgubi v podzemlje in priteče na dan kot Timav pri Štivanu.

Škocijanske jame so poleg Postojnske jame velika lepota kraškega sveta. Medtem ko je s kapniki in z iskrečo se sigo okovana Postojnska jama lirična podzemeljska pravljica, se skalne so-

teske, divji prepadi in bučanje razdivjane podzemske Reke v Škocijanskih jamah zlivajo v grozljivo balado. Šele če vidiš tudi ta skalni cvet našega Krasa, doživiš vso polnost kraškega podzemeljskega sveta. Kaj podobnega ni na vsem svetu.

Zdaj, ko smo pospremili Reko do njenega izteka v kraško podzemlje, se vrnimo v vasi in naselja med reško cesto, železnico in levim bregom Reke, na jugu od Ilirske Bistrice.

Prva vas, kilometer in pol od občinskega središča, je Dolenji Zemon, ki je na zahodnem vznožju zemonskega hribovja. To se s svojim hrbtom kakor klin zajeda v gorenji del reške doline. Na vzhodni strani vasi stoji grad, ki še zdaj spominja na gospostvo fevdalcev — tujcev nad tlačani. Grad je bil last italijanskega grofa Scribanija. Da so stremeli za znanjem, nam potrjuje tudi, da so do leta 1875 hodili v šolo v Trnovo, nakar pa so si sezidali lastno šolo.

Vas je komaj kilometer daleč od železniške proge Pivka — Reka. Njena polja — zemlja je pretežno kremenica, pomešana z ilovico — namaka Reka in poljedelstvo tudi zaradi burje ni najbolj ugodno. Dolenji Zemon se v zadnjih 80 letih ni kdove kaj razvil. Leta 1885 je namreč imel 73 hiš s 420 prebivalci, Gornji Zemon pa 48 hišnih številk in 240 prebivalcev. Podnebje je v tej dolini pozimi in ob burji zelo ostro, sicer pa je milo; čuti se bližina morja.

Med zgodovinskimi znamenitostmi naj omenimo Gradišče, to je grič med Dolenjim in Gorenjim Zemonom, kjer so razvaline stare velike in trdne rimske ali celo predrimske naselbine. Arheologi so našli v razvalinah mnogo predmetov. Izkopali so celó človeško okostje pa grobne žare, ženski nakit iz gline in celo iz svinca, več bronastih posod, bronaste zaponke, pozlačen uhan, ročen kamnit mlinček, koralne in jantarove koralde, srebrne verižice in denar z napisi Antoninus, Pius, Adrianus, Maximinus, Constantius itd. V bližini gradišča, kjer je na vzpetinah vrsta utrjenih taborov, so izkopali sekiro s prav čudno obliko. Vse to so našli komaj pol metra globoko pod zemljo; arheolog Alfonz Müllner je o najdbah napisal in objavil leta 1873 posebno znanstveno razpravo. Njega dni je bilo tod mnogo voznikov, ki so vozili hlode iz snežniških gozdov na žage v dolino. Zato so včasih redili precej konj in krav. Dokaj je bila razvita tudi ovčereja.

Spet smo na cesti proti Gornjemu Zemonu. Med prijaznimi prebivalci se ne bomo preveč mudili, zakaj pred nami je še dolga

pot. Dolenje ima nekoliko več kot 300 prebivalcev. Razen nekaj delavskih družin so vsi srednji kmetje. V šolo pa hodijo otroci v Jelšane, ki so večji kraj, oddaljen 9 km od Ilirske Bistrice, ob cesti Ilirska Bistrica—Reka, republiški meji, kjer se svet nagne proti Reškemu zalivu. Kraj je bil že v čitalniški dobi znan kot narodnostno izredno zaveden. Zaradi tega ni čudno, da so se Italijani ustoličili v njem s karabinjersko, financarsko in fašistično postojanko.

Nova vas je samotnejši kraj, zaselek dosegljiv le po slabem kolovozu iz Jelšan. Ljudje živijo deloma od kmetijstva, deloma pa hodijo delat na Reko. No, Reka je tudi sicer dober kupec kmetijskih pridelkov. To ugodnost povečujeta bližina ceste in železnica. Kmetje lahko marsikaj dobro vnovčijo, žal pa jih pri tem ovirajo slabe, oddaljene poti do prometnih žil.

Ob slabi cesti iz Jelšan v Zabiče — v vojaške namene so jo bili zgradili Italijani — so tudi Novokračine. To je večja, vendar ne kdove kaj imovita vas. Zato so si prebivalci morali že od nekdaj iskati zaslužka na Reki: v ladjedelnici in tovarnah. S tem pa so si utrjevali razredno zavest, saj so na sebi spoznali kapitalistično izkoriščanje delavstva. Že leta 1918 so se postavili hudo po robu italijanskim političnim in vojaškim oblastem.

Zaradi oddaljenosti vasi in bližine gozdov, pa tudi ker v vasi ni bilo sovražne posadke, je tu našlo narodnoosvobodilno gibanje ugodna tla. V vasi je bil sedež rajonskih političnih organizacij; tu se je večkrat zadrževala istrska četa, ki se je pozneje razširila v brigado. Vodil jo je domačin Ivan Brozina — Slovan. Na te čase in na ceno svobode spominja mlajše rodove spomenik pred zadružnim domom sredi vasi.

Nekoliko dalje, v gornjem delu Reške doline ali Kočanije, je vas Trpčane. Po vseh značilnostih sta si sorodna zaselka Fabci in Sušak. Ta dva kraja sta razmeroma v hribovitem gozdnatem območju, ki je nudilo varne in ugodne pogoje za osvobodilno gibanje. Že od začetka oborožene vstaje so aktivisti in partizani tu našli gostoljubno streho.

Pa se še vnovič vrnimo v naše izhodišče, v Ilirsko Bistrico, in se odtod napotimo med ljudi, ki žive med železnico Ilirska Bistrica—Reka in cesto, ki nas bo vodila proti Podgradu. V neposredni bližini občinskega središča, komaj kilometer oddaljene, so Koseze z blizu 300 prebivalci. Zvečine so kmetje, je pa tudi precej delavcev, ki so zaposleni v Ilirski Bistrici. Pogoji za kmetijstvo zaradi

težke zemlje niso najbolj ugodni. Precej preglavic ob deževju dela tudi Reka, ker zaradi preplitve, neurejene struge polja večkrat preplavi.

Nekoliko dalje in nekolikanj vstran od ceste je Zarečica, prijazna vasica med sadnim drevjem. Tod se ljudje preživljajo deloma od kmetijstva in živinoreje deloma pa od industrije. Podobno se prebijajo skozi življenje prebivalci Dobrega polja (436 m), vasice ob glavni cesti proti Podgradu. Vas ima 15 hišnih številk. Polje je tod precej razsežno, pa rodovitno, ker je zemlja rahla in peščena. Pomemben vir dohodkov je tudi sadjarstvo, zlasti jablane in slive bogato obrodijo.

Nekoliko dalje, čez grmovjem zarasle griče — tamkaj je potekala meja med Notranjsko in Istro — je vas Harije (520 m). Od tod vodijo poti v Veliko Bukovico, Soze, Tominje, Zajelšje in na Pregarje. Pod Pregarji izvira tudi Klivnik in teče proti jugu. Med Malo in Veliko Bukovico zavije proti severu in se pod Bistrico z imenom Molja izliva v Reko, kamor se izlivajo vsi potoki, ki prišumljajo iz brkinskega gričevja. Prav zaradi tega ob deževju povzročajo škodo na poljih. Velik sovražnik sadnemu drevju je mrzla burja. Pogostoma tod razsaja južni veter; grbin mu pravijo. Vendar se domačini radi pohvalijo z milim podnebjem, s čistim, zdravim zrakom.

Prav zaradi milega podnebja so se tod nekoč precej ukvarjali z vinogradništvom, toda v minulem stoletju se je iz Italije semkaj razširila peronospora in uničila domala vse vinograde. Zdaj se tod bohotijo sadovnjaki jablan in sliv. Nekaj sadja prodajo na Reko, nekaj pa ga prekuhajo v znani brkinski slivovec.

»Brkinski slivovec je bister in čist ko privid. Njegova breztelesnost izcveti nad plamenom in nad plamenom zgori, na svetu tako kakor sveti duh. In vse njegove blagre ima v sebi. Ko človek nagne trojko, bi šel in učil vse narode, lahko pa bi vstal in se metal z njimi. Požirek slivovca je kakor požirek novega življenja: v srcu se vname in zagori v medvedjo neustrašenost in v brezmejno strpnost ali v nedopovedljivo ljubezen do ljudi, do mravljične gomile na ledini, do resastih trav na ledini ... V eno samo veliko ljubezen do mlade jeseni, ki taplja tako obzirno sem čez ločice ...

Z jutranjim požirkom slivovca zdrsne po goltancu šop koprivišča, aah, strela v njem in solzam v očeh! Toda to je od milijonov ostrin, ki šinejo skozi kri in razdramijo vse, kar je živega v telesu.

Mož je buden na mah, nič noči ni več v njem in zdehanja. In to, kar se ga loti, je ena sama prizadevna naježenost. Kje je kaj, sprašuje, in išče orodje: koso, če gre na kolo, plenkačo, če namerava v gozd. Kje je kaj, sprašuje, pripravljen nadeti si jarem in zaorati brazdo z lastnimi pleči. Tak je po nekaj požirkih, z želom pod vsako dlako . . .« (Milan Lipovec: »Ljudje ob cesti«)

Razen sadjarstva je razmeroma razvita živinoreja, čeprav ni dobrih pašnikov in tudi ne najboljše krme. Včasih so redili tudi precej konj in ovc. Tudi gozdov nimajo dovolj za steljo in drva. Kljub vsemu so ljudje globoko navezani na zemljo in jo pridno obdelujejo.

Podobno se prebijajo skozi življenje v Veliki in Mali Bukovici, vasicah, ki sta le za dober streljaj od ceste Ilirska Bistrica—Reka. Ljudje vedo povedati, da je pred kakimi 300 leti razsajala strahotna živinska kuga, ki je pomorila večino živine. Prav tako med ljudstvom še živi legenda o veliki bitki med hrvaškimi domobranci in Francozi. Izid bitke je bil bojda tak, da so Hrvati pod poveljstvom generala Huganota Francoze do kraja premagali. V slabem spominu je še tudi leto 1855, ko je od junija do septembra tod hudo divjala kolera in pomorila toliko ljudi, da jih niso mogli sproti pokopati. Ta bolezen se je bila razširila daleč naokoli in gre med starejšimi ljudmi še zdaj glas o njej.

Razumljivo je, da so med ljudmi najbolj živi spomini na zadnjo vojno. V Veliki Bukovici so ponosni, da med 44 družinami, ki so živele v vasi med zadnjo vojno, ni bilo nobenega izdajalca. Toda zaradi prometnih zvez, ki jih je sovražnik uporabil lahko za najtežja motorna vozila, v vasi za narodnoosvobodilno gibanje ni bilo najbolj ugodnih tal. V bližini ni niti primernih gozdov za skrivališče, zato so se tu zadrževali v glavnem le politični delavci.

Isto kot velja za Veliko, velja tudi za Malo Bukovico. V tej vasi je bilo med vojno 38 družin, ki so sicer v glavnem vse sodelovale v NOB, čeprav se večje oborožene partizanske enote v vasi skorajda niso zadržavale. Največ kruha prinašata ljudem v obeh vaseh kmetijstvo in živinoreja, marsikak dinar pa pride tudi iz opekarne, ki tam obratuje. Po načrtu so sklenili, da bodo proizvedli na leto 4,000.000 opek, kar je jamstvo za gospodarno poslovanje podjetja.

Soze so zaselek z 9 hišami. Toda poglavitna partizanska dejavnost se je odigravala v nekoliko samotnejšem Klivniku, kamor

so začeli prihajati partizani že v letu 1942. Ena prvih javk je bila pri Alojzu Škrlju, po domače Kotlarju.

Sabonje so 9 km oddaljena vas od Ilirske Bistrice in 2 km južno od ceste proti Podgradu. Tudi Sabonje so nudile gostoljubno streho prvim pobudnikom oboroženega odpora. Odbor OF so ustanovili na jesen 1943. Okrog predsednika tega odbora Jožeta Masla — Martina so se kmalu uvrstili najbolj zavedni vaščani. Odbor sta ustanovila Anton Jelenčič in Jože Tušar iz Malih Loč pri Hrušici. Tod mimo je vodila tudi kurirska pot. Pošto so oddajali na dogovorjeno mesto v gozdu med Zalčami in Tominjem. Vaščani so vestno in zvesto sodelovali z osvobodilnim gibanjem prav do osvoboditve. Kljub žrtvam in sovražnikovemu nasilju so požrtvovalno prenašali vse tegobe ter z njim lastno podjetnostjo premagovali vse težave.

V hribovitem delu, s katerega je lep razgled na dolino Reke, med cestama Podgrad—Reka in Reka—Ilirska Bistrica je prijetna vasica Studena gora, ki ima vsega kakih dvanajst družin. Do nje pridemo po slabi poti s ceste proti Podgradu, pa tudi mimo opekarne in Male Bukovice. Slaba prometna zveza, ki ob dežju sploh ni za motorna vozila, je imela med vojno svoje dobre strani, zakaj sovražnik je s tanki le nekajkrat vdrl v vas. Toda, ker je blizu dveh glavnih cest, razen tega pa v bližini ni večjih naselij niti gozdov, zato Studena gora med vojno ni igrala pomembnejše vloge.

V hribe je potisnjena tudi vas Pavlica, ki šteje le osem družin, ki so vse skupaj kot ena sama družina, pa tudi najmanjša vasica v občini. Kot po vseh Brkinih, tudi semkaj vodi slaba cesta, ki pa so jo v zadnjem času pridni vaščani popravili. Sovražnik je moral Pavlico obiskovati na morilnih in požigalnih pohodih le peš; nekajkrat so Nemci med ofenzivo pridrli tudi s tanki.

Osvobodilno gibanje je pognalo v tem kraju spomladi 1942. Delavnost in vdanost vaščanov temu gibanju sta bili prav zgledni. O tem pričajo številna hrabra dejanja vaščanov pa tudi skrb za prehrano naše osvobodilne vojske.

Vasi, kot sta Veliko brdo in bližnji Starod, obe v precej hribovitem območju med cestama iz Ilirske Bistrice v Šapjane ter od Šapjan proti Podgradu. Obe sta bili do nedavnega zaradi slabe, blatne poti skoraj nedostopni s kakršnimkoli vozilom. V Velikem brdu je to nekoliko drugače. Vaščani — vseh je približno 240 — so sami zavihali rokave in si začeli graditi cesto. Zgradili so je, z veliko muko sicer, skoraj pet kilometrov. Precej zaslug

za gradnjo ceste gre spomeničarju Rudolfu Kalcu. Prejšnja cesta je bila pozimi in ob deževju tako blatna, da je bila domala neuporabna. Žal je tudi ta ostala nedokončana.

Vaščani so mali kmetje, med njimi je precej delavcev. Skoraj vsi pa si morajo iskati zaslužka na Reki ali v Ilirski Bistrici. Kako težko so živeli nekdaj in so morali s trebuhom za kruhom, se še zdaj spominjajo. Toda kamor so šli, so morali iti peš. Zdaj so veseli ceste in tudi zaslužka. Razumljivo, da je včasih večje breme padlo na moške. Tako si v vsej zgodovini vasi niti en delavec ni prislužil polne pokojnine. Pravijo, da če ga poprej ni »vzelo«, pa je moral prenehati delati kot invalid. Tako možje prezgodaj odhajajo, ostajajo pa žene vdove. Več kot dvajset jih je v Velikem brdu.

Kakor nekdaj ni bilo ugodnih časov za šolo, tako tudi zdaj mlade učiteljice nerade gredo v službo sem gor. Zanimivo je, da so prvo šolo v vasi ustanovili Italijani, seveda s potujčevalnimi nameni. Starejši vaščani so sicer narodno zelo zavedni, toda s šolanjem so imeli težave. Vaščani so ponosni tudi, da je Veliko brdo ovekovečil v istoimenski noveli pisatelj Bogomir Magajna.

Približno usodo si deli z Velikim brdom Tominje, ki je sicer na drugem grebenu in ima le 38 hišnih številk in je 8 km oddaljeno od občinskega središča. Samotnost vasi je pripomogla, da so se v njej oglasili že v jeseni 1941 prvi trije partizani. Med njimi je bil tudi Ervin Dolgan — Janez. Pozneje so se mimogrede oglašali sicer v manjših skupinah.

Vas Starod je 15 km oddaljena od Ilirske Bistrice, vzhodno od Podgrada, v zelo hribovitem delu in je na skrajnem jugozahodu Slovenije, tik na meji s Hrvatsko. Usoda tega zaselka je podobna Velikemu brdu in Tominju; hribovska zemlja ni nič kaj rodovitna, zato si morajo vaščani tudi z delom drugod izboljšati vsakdanji kruh.

Tako smo mimogrede obiskali vasi in vasice, posejane med železnico proti Reki in cesto proti Podgradu, na jugozahodu od Ilirske Bistrice.

Podgrad je glavni kraj Čičarije; nekdaj je bil politično in upravno središče vse okolice. Tu je bil sedež policije in sodnije z zapori; območje občine je obsegalo 23 vasi. Tu se Brkini zložno znižajo v Podgrajsko dolino, po kateri gre velika cesta iz Trsta na Reko. Vzdolž doline poteka ostra geološka prelomnica, meja

med flišem in apnencem, o čemer zgovorno priča flišasta brkinska stran, ki je vsa zelena in obdelana, odkoder po mnogih grapah žuborijo potoki, se na meji apnenca zajedo med kamnite plasti s slepimi dolinami in se na njihovem koncu v kotanjah zgubljajo v ponore in požiralnike v podzemlja. Medtem ko so vasi postavljene v vrsti na podnožje Brkinov, je nasprotna stran — kršna Čičarija skoraj neposeljena, skalnata in revna, z vrhoma Tersteni kom (838 m) in Jenčerijo (883 m) ter še z drugimi vrhovi, ki mejijo proti Hrvatski. Na skrajnem zahodu je Slavnik (1028 m), znan po izredno lepem razgledu na Istro in Tržaški zaliv.

Nad Podgradom (604 m) so še vidni ostanki starega gradu grofov Neuhausov. To je bila nekdanja straža ob prehodu k morju. Za grad, ki je stal na tako pomembni točki, saj so grofi živeli od mitnine pa tudi od ropanja, so se skozi ves srednji vek venomer bíli, dokler ga niso zadnji plemiči Petazzi prodali državni blagajni, od katere so ga zopet odkupili grofje Montecuccoli.

Območje Podgrada je izrazito kraško. Ljudje se deloma ukvarjajo z revnim kmetijstvom, deloma pa so že od nekdaj odhajali na sezonsko delo. Včasih je bilo tu precej slovenskega uradništva. Po letu 1918 so posedli v urade Italijani, žandarje pa so zamenjali karabinjerji. Leta 1929 so razen občine preselili vse urade v Ilirsko Bistrico. Po osvoboditvi je Podgrad dobil popolnoma slovensko podobo; nedavno pa so obnovili poslopje osemletne šole.

Tudi vas Račice, dober kilometer od Podgrada, je izrazito kraška vas. Pičla zemlja ni nikoli dala vaščanom dovolj kruha. Zato so bili prisiljeni odhajati na delo drugam, največ v bosanske gozdove ali pa so se odseljevali v Ameriko. S prihodom Italijanov so se razmere zelo poslabšale, ker so bili ljudje odvisni zgolj od svoje zemlje. Gospodarske težave so odpravljali z izsekovanjem bližnjega bukovega gozda; les so vozili za kurjavo v Trst. Vendar tudi s tem niso mogli okrepiti svojega gospodarstva. Po osvoboditvi dela obrat »Plama« v Podgradu. V »Plami« je marsikdo našel prepotrebno zaposlitev. Kakih 200 zaposlenih je zadnja leta napravilo za več ko milijardo dinarjev izdelkov.

Iz Podgrada vodi cesta mimo Hrušice, Obrova proti Kozini in Sežani. Ta cesta se vije prav po meji škrilastih Brkinov in apnenčaste Čičarije. Prav zato se vrstijo druga za drugo kotline s ponori in požiralniki. Pri Markovščici (563 m) zijata navpični brezni Brezoviške jame in Dimnice, iz katere uhajajo pozimi dimaste sape. Slepa dolina pri Obrovu ima dva požiralnika, v katera

usihata potoka Perilo in Krog. Pri Malih Ločah nastane ob deževju pravo presihajoče jezero.

In prav v Ločah je svoje dni vznikla podjetna zamisel o ledenicah. Led, ki ga v Trstu sila potrebujejo, bi šel dobro v denar. Vode je dovolj in, ko nastopi mraz, je cenena tovarna za led tu. Kaj o tem pripoveduje ločanski rojak Milan Lipovec:

»Toda potem, ko so se dela lotili, bi jih moral videti, Ločance. Moj svet, to je bilo docela nekaj drugega! Nekakšne gromozanske bačve je torej treba izkopati? Deset do štirinajst sežnjev v širino, pet do šest sežnjev v globino. In so pljunili v dlani: mahnimo potemtakem in hudič naj ima z njimi svoje veselje ...

Delo je bilo naporno in utrudljivo, umazano in nevarno. Izkopati je bilo treba goro ilovice. Dobro! Toda ta je bila mastna in se je, mati satanska, držala lopate. Takoj pod ilom pa so zadeli na skalo, na zdravo žilo kraškega apnenca. Morali so torej odložiti kopače, odvreči lopate in si pomagati s črnim prahom in ... buhh!

Zemlja se je tresla, ko da bi ji trli kosti. Dolina je vzdihovala — uuuh ...

Ledenice. Iz njih so vozili led v Trst, za pivovarne in ribarnice. V mošnjičke je začel pritekati denar. Ne, kaj takega nihče ne pomni!

In tudi drugače se je življenje v vasi nagnilo nekam naprej iz stoletne vsakdanjosti. Lahko da se je nagnilo nazaj, kdo bi to mogel preveriti, vsekakor je čas prinesel nekakšne spremembe. Ljudje so postali glasnejši. Možje, da bi jih zadelo, so pričeli rasti iz skromnosti, pili so vse od kraja in rasli ... Več pač zaradi tistih nekaj goldinarjev, ki jih je vsakdo čutil za pasom.«

V Male Loče, kraj v majhni, zaprti zamočvirjeni kotlini, pridemo po kilometer dolgem kolovozu, ki se odcepi od glavne ceste. Južni del vasi je obkrožen s kraškimi goličavami, na severu pa sega v rodovitne Brkine. Ljudje se izvečine ukvarjajo s kmetovanjem, pa tudi z rejo goved in konj. Sadjarstvo je skromno.

Vaščani pripovedujejo, da niso bili nič kaj zadovoljni s prihodom Italijanov leta 1918. Njihova vojska, ki se je bila nastanila v vasi, je sicer kmalu pobrala šila in kopita, vendar so bili karabinjerji iz bližnjega Podgrada pogostni obiskovalci vasi.

Komaj streljaj od glavne ceste so oddaljene Hrušice. Grič, na katerem je vas, do katere te popelje dobra cesta, je mejnik kraškega in brkinskega sveta. Že od davnine so ljudje tu živeli med

skromnostjo in revščino. To jih je tudi poganjalo za kruhom v svet. Navezani so bili na sezonsko delo; prvi izseljenci so se že leta 1904 odselili v Ameriko. Izseljevanje jih je spremljalo vsa poznejša leta, zlasti v letih gospodarske krize po prvi svetovni vojni. Italijani tudi tej vasi leta 1918 niso prizanesli z okupacijo; potaknili so se po mnogih hišah. Pozneje so imeli stalno vojaško posadko v Podgradu.

S ceste Podgrad—Ilirska Bistrica se odcepi pot v Podbeže, vasico sredi sadovnjakov in rodovitne brkinske zemlje. Zaradi slabe poti z motornimi vozili nedostopen pa še precej odmaknjen zaselek je nudil dobro zavetje partizanom, ki so se semkaj zatekali od prvih začetkov narodnoosvobodilnega gibanja; zavednost ljudi je pripomogla, da so tu našli pobudniki oboroženega odpora svoje somišljenike že spomladi leta 1942. V zadnjem času so si cesto uredili v glavnem s prostovoljnim delom.

Na jugovzhodu Brkinov sta Zajelšje s 16 hišami in Posrtvica, zaselek z 8 hišnimi številkami, razstresen po kilometer dolgem jarku Gržonu med Zajelšjem, Čeljami in Pregarjem. Ker je bil kraj z motornimi vozili nedostopen, je tu že v začetku NOB nastalo poglavitno središče partizanskih enot. Tod je tudi vodila glavna kurirska pot iz Notranjske preko Mašuna, Topolca, Tater v Istro. Ta prehod je bil najbolj varen, ker je bil zvečine v zaprtem in z gozdom obdanem žlebu. V Posrtvici je bilo tudi osrednje zbirališče hrane in orožja. To naravno skrito lego in pomembnost kraja so partizani skrbno varovali, da bi ga v spopadu ne izdali sovražniku tudi v primeru, če se je prikazal v bližini.

Po poti skozi Tominje in Zajelšje prideš v Pregarje (650 m), toda že po osvoboditvi so obnovili, sem ter tja jo zgradili na novo, nekdanjo cesto iz Obrova, ki je povezovala vasi tega območja. Tako so skrajšali pot za kakšne tri kilometre.

Pregarje so vas srednjih kmetov, ki se ukvarjajo večinoma s pridelovanjem krompirja, jabolk in sliv. Dobro razvita živinoreja. Vas pa je daleč naokoli znana po svojih zidarjih, ki dajejo naselju značilnost polproletariziranja. Zidarstvo, tradicionalna obrt, pa je po vojni precej zamrlo, zakaj nemalo zidarjev je padlo v NOB ali pa so pomrli v koncentracijskih taboriščih. Vendar se je kmalu tudi mladina oprijela zidarjenja, toda z razločkom, da niso več zasebni obrtniki, marveč so se pretežno zaposlili pri raznih gradbenih podjetjih. Kljub temu, da se je nekolikanj razločevalo gledanje na svet pregarskih kmetov in zidarjev, so bili v odločilnem

medvojnem času zelo enotni in so se zvečine vsi vključili v osvobodilno gibanje.

V podnožju srednjega brkinskega grebena, obdana z gozdovi in kakih 8 km od glavne ceste Rupa—Kozina, je vas Huje. Vtem, ko je vodila med vojno v vas le slaba kolovozna pot, so jo po osvoboditvi popravili. Kraj je tudi na lepi razgledni točki, zato so se aktivisti in partizani tu počutili dokaj na varnem, dokler niso Italijani v začetku 1943. leta vgnezdili v bližnjem Pregarju precej močne posadke, ki je strahovala ljudi vse do zloma njihovega orožja. Tedaj so se prebivalci vseh teh vasi strnili, razorožili tujo vojsko in ji pokazali pot domov . . .

Iz Huj ni daleč do Gabrka na srednjem brkinskem grebenu. Vas je med gozdovi, z obeh strani pa obdana z domala neprehodnimi grapami. Zgodba s potjo v vas je podobna kot v večini brkinskih vasi, slaba je in razorana, bolj podobna strugi kakor cesti. Tudi kmetovanje na valovitem, grapastem zemljišču zahteva mnogo truda in žuljev. Vendar, kar so pridelali, so vozili naprodaj v Trst. Kdove kaj si tudi s tem niso opomogli; pravijo, da je ta vas ena najbolj revnih brkinskih vasi. Prav zato je našla tu OF trdne korenine. Iz Gabrka je doma Rudolf Ludvik — Borjak, nosilec spomenice 1941. Ta je prisostvoval v Preložah na prvi konferenci aktivistov ter tako prenesel tudi v Huje in druge sosedne vasi plamen upora.

Od vseh večjih središč najbolj oddaljena in tudi najbolj samotna vas so Rjavče sredi brkinskih gozdov. Če za druge vasi velja, da imajo slabe prometne zveze, velja še posebej za Rjavče. Nekdaj je bilo s prometom poljskih pridelkov do Orehka, ki so jih vozili le pomalem, tu pa pretovarjali na večje vozove, veliko trpljenje. Zaradi slabe poti in samotnosti niti tuja vojska ni delala prevelike nadlege. To pa je bilo kot nalašč za razvoj OF, saj je ob koncu leta 1942 v njej sodelovala domala vsa vas. Prve vesti o OF je prinesel v vas Anton Gustinčič, delavec, zaposlen v Janeževem brdu. Ta je že septembra 1941 prisostvoval na sestanku v Preložah, odkoder je prenesel glas o uporu v rojstno vas. Aprila 1942 je prišla prvikrat v vas brkinska četa, ki jo je vodil Karlo Maslo. Vsa vas je požrtvovalno sodelovala v OF vse do osvoboditve.

Zdaj tarejo Rjavče iste težave kot večino hribovitih vasi. Medtem ko so se mlajši ljudje odselili v industrijska središča, so ostali zvesti starim brkinskim domačijam ter zemlji večinoma le

stari ljudje, ki se tolažijo, da bo kmalu dorastel mladi rod, ki bo zopet poprijel za delo na domači, skromni, toda hvaležni grudi. Najbolj pereče vprašanje Rjavč je oddaljenost od industrijskih središč ter slaba, za motorna vozila neprimerna cesta. Vsaj za silo bi si radi uredili cesto do Gabrka.

Po obisku vasi v južnem delu brkinskega gričevja, ki se vzpenja v hrbtu in vleče od Rodika do Harij ter obsega ves svet med Reko in geološko udorino od Šapjan do Podgrada in Kozine, kjer se nizki, zeleni obronki z vasicami cepijo kot rebrovje vse od Čičarije do Vremske doline, se vnovič vrnimo na cesto, ki veže Podgrad z Ilirsko Bistrico. Tudi v Zarečje, kjer živi 46 družin, vodi razmeroma lepa pot. Medtem ko so vaščani nekdaj živeli izključno od poljedelstva, sadjarstva in živinoreje, postaja Zarečje taka dvoživka, kot skoraj vse vasi, ki nimajo daleč do industrijskega središča. Zmeraj več ljudi dela v industriji.

Brce so zaselek z osmimi hišami nedaleč od Zarečja. Večja vas so Smrje, saj imajo 60 hiš. Vas leži na vzpetini, med njivami in sadnim drevjem. Nedavno so s pomočjo Kmetijske zadruge »4. junij« zgradili novo cesto. Smrjani pravijo, da so najstarejši naselniki v teh krajih, češ da so vsem drugim predniki graščinski hlapci. Naj bo tako ali drugače, nedvomno pa drži, da so premski graščaki potrebovali precej hlapcev, še več pa tlačanov.

Prem je najimenitnejši kraj v tem delu Brkinov, ki s 472 m visokega pomola, pod katerim se struga Reke stesni in živahneje pošumeva večno pesem o lepotah te pokrajine, pozdravlja dolino daleč naokoli s svojim slovitim gradom, ki ima do štiri metre debele zidove. Če bi ti zidovi spregovorili, bi nam marsikaj pojasnili iz davne zgodovine, saj je bil grad zidan v zgodnjem srednjem veku na razvalinah rimske utrdbe »Castra prima«. Prem je bil do leta 1840 središče Reške doline, tedaj so se namreč državni uradi preselili v Ilirsko Bistrico. Poleg gradu je mogočna tudi cerkev, ki so jo sezidali leta 1866 in v njen vogelni kamen vzidali vse tedanje časopise, ki so poročali o zidovju te cerkve. Vas Prem je pravzaprav na grebenu med cerkvijo in gradom. Ob vzdolžni ulici so značilne primorske hiše z obzidanimi dvorišči.

Svoje dni je bila tu dokaj razvita obrt. Imeli so tri gostilne, ukvarjali so se s krznarstvom in imeli strojarno za kože; priljubljena obrt je bilo zidarstvo. Začetnik umnega sadjarstva in vinogradništva — saj še zdaj pridelujejo znano »vremščino« za domačo

rabo in žejo koscev — je bil vikar Peter Aleš. Še danes pravijo o njem, da je škoda, da ni mogel dokončati začetega dela, ker je bil prekmalu premeščen. Ljudje so ga ohranili v dobrem spominu: kot svojega dobrotnika in pospeševalca splošne blaginje. Aleš je leta 1826 na Premu ustanovil tudi enorazredno ljudsko šolo.

Vas se ni kdove kako hitro razvijala, če upoštevamo, da ima zdaj 100 hišnih številk in da jih je pred 80 leti imela 84, v katerih je živelo 453 prebivalcev.

Pomembnost Prema so poudarjali tudi Italijani, saj je bila vsa leta okupacije karabinjerska posadka pod vasjo ob Reki; med vojno so nad Premom postavili postajo za protiletalsko zaščito, pa tudi Nemci in četniki so imeli svoji posadki. Po vojni so mimo Prema, Čelj do Prelož zgradili novo cesto. Če se napotimo po nji na greben brkinskih gričkov, pridemo v Čelje (580 m). V vasi živi kakih 40 družin. Dokler si niso zgradili nove ceste, so bile Čelje le težko dostopne, zato ni čudno, da je leta 1941 prav tu nastalo središče osvobodilnega gibanja. In vtem, ko so ob koncu leta 1941 postali pobudniki OF le posamezniki, je v drugi polovici leta 1942 množično sodelovala že vsa vas. O tem govore tudi številke: sedeminštirideset vaščanov je bilo v NOV (14 jih je padlo), štirje pa so bili aktivisti. Fantje, dekleta in celo otroci pa so sodelovali kot kurirji in vodiči.

Kot v Čelje, nas pripelje nova cesta v Prelože, v vas s 27 hišnimi številkami. Na hišah so še vedno sledovi žalostnega spomina: Nemci so aprila 1944 vas skoraj v celoti požgali. Vaščani so zvesto in požrtvovalno sodelovali z OF. Od 25 aktivnih borcev jih je deset darovalo življenje, od 17 aktivistov pa so padli štirje.

Težavno je povedati z besedo, koliko so žrtvovali brkinski ljudje za svojo svobodo, kako so premagovali vse težave, trpljenje in pomanjkanje, da so lahko pomagali drugim. Po enkrat, dvakrat in tudi trikrat so jim požgali vasi, toda neomajno so šli po svoji poti, kakor mravlje so znova oživeli in še z večjo požrtvovalnostjo nadaljevali delo za plemenito stvar.

Ostrožno brdo (650 m), vas z 60 hišami, je ena najvišjih brkinskih vasi. Najbližja kolovozna pot v dolino vodi do Ambrožiča, približno kilometer od Ribnice proti Divači. To je rojstna vas narodnega heroja Karla Masla, ki se je vključil v četo Ervina Dolgana pred koncem leta 1941 in velja za enega izmed prvih partizanov iz teh krajev. Pri Ambrožiču je bil tudi prvi spopad z

italijansko policijo; v tej vasi so tudi prvi doživeli požige in internacije.

Kronist je na Ostrožnem brdu pred 80 leti ugotovil: v 58 hišah živi 413 prebivalcev, ki so med redkimi obrtniki le kmetovalci; redijo 250 glav goved in 350 ovac; od ovc imajo jagnjeti za kupčijo in volno za tkanje domače obleke. In dalje: največ pridelajo krompirja; za domačo potrebo točijo vino »vremščico«; največ dobička jim daje sadje, zlasti jabolka in slive. Nekaj denarja si pridobijo z drvmi, ki jih vozijo na Reko in v Trst. Kužnih bolezni ljudje ne pomnijo.

Kar smo navedli za Ostrožno, velja tudi za Janeževo brdo, ki ima skupno le 12 hiš. Do njega prideš po 5 km dolgi, slabi poti, ki se odcepi od glavne ceste Ilirska Bistrica—Pivka.

Vrnili smo se z brkinskih gričev; iz Ilirske Bistrice se bomo zopet napotili po beli reški cesti, ob kateri se vije med travniki in sadovnjaki tiha Reka. Prva vas, ki nas je pozdravila izmed zelenega vznožja, so Mereče, izpostavljene soncu in južnim vetrovom.

Po topolih, ki rastejo ob Reki, je dobila ime vas Topolc. Če vprašaš domačina po značilnostih te vasi, ti bo, kot povsod po Brkinih, najprej omenil jabolka in češplje, slivovko in jabolčnik za poletno žejo. Sadje je baje nekdaj bogato obrodilo. Medtem ko so se v prejšnjih časih precej ukvarjali z ovčerejo, je zdaj na prvem mestu govedoreja; nekaj je tudi čebelarjev. Kot spomin na stare čase so pripovedke o volkovih in medvedih, ki so pozimi kaj radi prihlačali iz snežniških gozdov. Še pred kakimi sto leti so bili lačni volkovi precej pogostni gostje. Če ni bilo drugega za lačno zobovje, so se spravili na psa. Medved pa je udaril v staje k ovcam.

Idiliko med topoli svetlikajoče se Reke, romantiko bistrih vodic je precej zasenčila industrija s svojimi oplakami, škodljivimi za ribji svet. Reka zdaj ni več tako bogata na mrenah, postrvih in rakih, kot je bila njega dni. O vsem tem ti pripovedujejo zgovorni pa odkritosrčni domačini, vesele narave. Resnost pa jim zasenči obraz ob spominu na leta med obema vojnama. Topolčani so bili zelo zavedni; kljub temu, da so imeli v vasi karabinjerji svoje gnezdo. V marcu 1942 so odšli v partizane Anton Dolgan-Branko, Josip Zidar-Jadran, Ivan Kresevič, Viljem Dolgan in drugi Za povračilo so Italijani hišo Antona Dolgana spremenili v vojaško postojanko, odkoder so nadzirali vso okolico. Zaradi goličave,

železnice in ceste pa tudi zaradi Reke, ki je bila pri prehodih zastražena, vas za partizane ni bila preveč pri rokah.

Na poti do Spodnje in Gornje Bitnje se ne bomo kdo ve kaj zamudili. Tam, kjer se cesta in Reka pod Premom najtesneje združita v soteski s starim mostom, se bomo srečali s prvimi hišami. Poslopje nad cesto, kjer se z glavne odcepi brkinska cesta. Zgradili so ga bili nekdanji fašistični oblastniki za svojo karabinjersko posadko. Pravzaprav je bila tu na prehodu orožniška postaja že v stari Avstro-Ogrski. Če gremo po brkinski cesti, bi nas privedla do razpotja v Ribnici in potem s kraškega sveta v povsem drugačno, v zeleno pokrajino Vremske doline. Pri Žagarju, nedaleč od Ribnice, se cesta odcepi na 70 metrov nad dolino postavljeno Suhorje. V bližini Žagarja prišumlja v Reko z Brkinov pritok Padež.

Toda vrnimo se v Bitnje. Pomembnost kraja so potrdili tudi leta 1941, saj so tu nastanili celo stotino policistov, ki so strogo nadzorovali vse, kar ni bilo fašistično. Vendar vse vohljanje, prežanje in nadzorovanje ni dosti hasnilo, ko je prišel pravi dan, ko je dozorel čas. Človeka, ki je zrastel na brkinski zemlji, ni moči odtujiti, še manj ga izruvati s koreninami iz te zemlje. Zakaj: »takšna je ta brkinska zemlja! Mastna in gosta, da zadiha pri oranju po dva para volov. In ne da bi bili šibki, ti brkinski voli, najsi bodo lisci ali plavci, ki se krmijo z mehko hribovsko otavo in s sladkim šmrcanjem okleščenih češenj; prav krepki so in žilavi, toda brkinska zemlja je tudi žilava. Njene obrnjene brazde so kakor debele uvite vrvi, ki jih je treba obračati na to stran jeseni in na ono stran pomladi...« (Milan Lipovec: »Ljudje ob cesti«).

Po zeleni in sončni brežini pridemo v tropu ovac podobno Ratečevo brdo, v vas na pobočju. V bližini sta cesta in železnica, ki dajeta vasi življenjski ritem; onstran je Košanska dolina, ki jo na vzhod zapira redko obrasli Šilentabor z nekaj hišami in starodavnimi razvalinami. Grad so sezidali leta 1471 mogočni Ravnacherji. Pravijo, da so bile okoli gradu trdno zidane žitnice, kamor je ljudstvo shranjevalo žito ter se ob turških navalih branilo za obzidjem Šilentabora. Pred kakimi 250 leti je baje grad razdejala strela, zato so se bili lastniki preselili v grad na Ravne, ki še stoji pri Šmihelu.

Sredi polj in gozdov, skrite med gričkí, ležijo Kilovče, nad železniško postajo istega imena, kjer je dom Matije Kastelca, znanega jezikoslovca, pisca in prevajalca. V novejši zgodovini je vas

bolj znana po prvi partizanski akciji v teh krajih, saj je bil že konec oktobra 1941 iztirjen prvi vlak, v katerem so se vozili nemški letalci.

Po cesti, ki se vije od Ilirske Bistrice proti severu na Pivko in koder so njega dni škripali otovorjeni parizarji, pridemo po 6 kilometrih v Šembije (590 m), ki stoje prav na robu planote nad Reško dolino, od koder se nudi turistu izredno lep razgled po vsem svetu pod Snežnikom. Na desno leži obdelana kotanja, v katero se spušča brazda z golega pobočja Milanke (975 m), na levo pa so borovi gozdički in pašniki. Pred 80 leti je vas štela 54 hišnih številk in 325 prebivalcev.

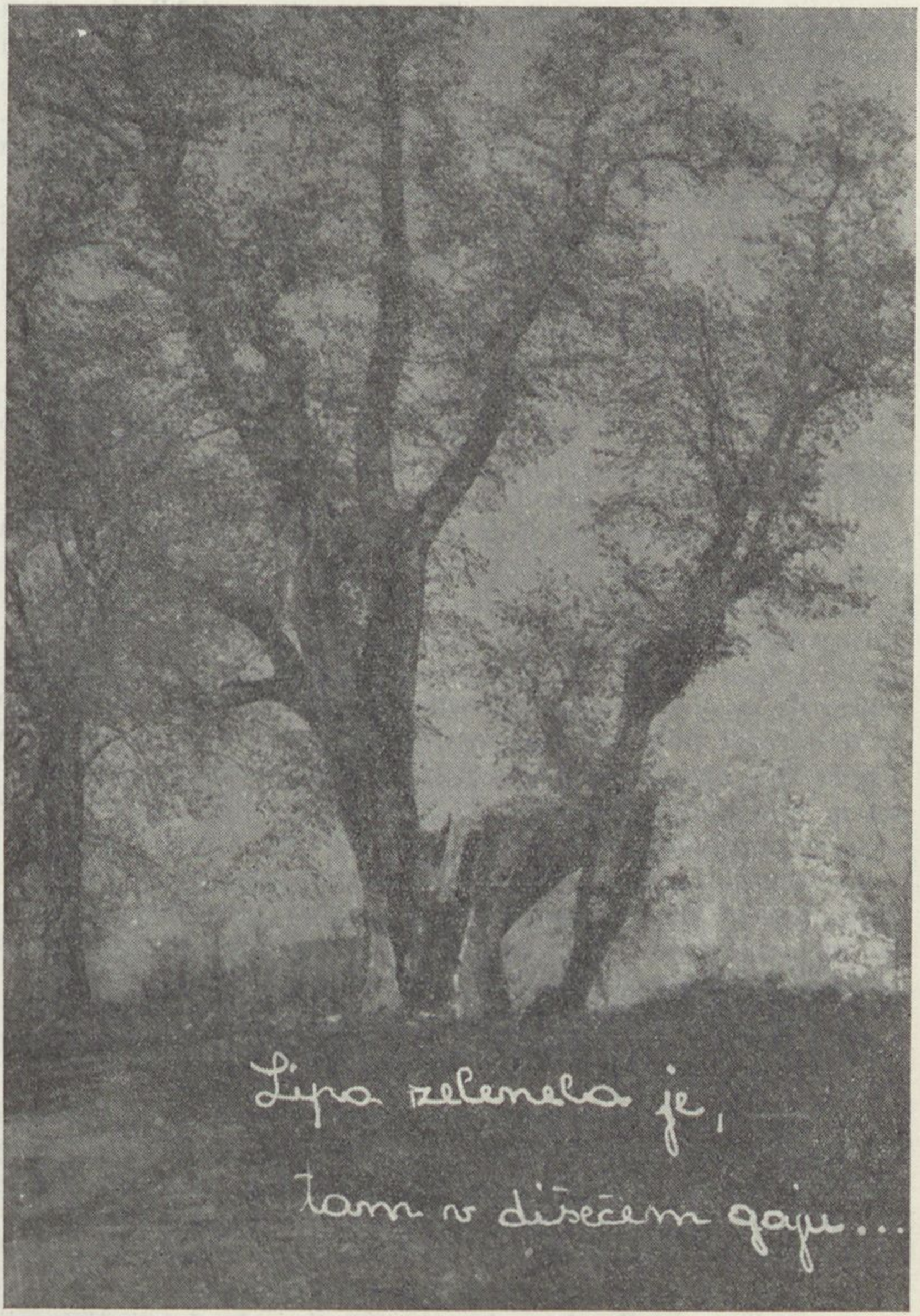
Šembije so značilna kraška vas, sredi goličav, ki se polagoma spremenijo od borovcev v razkošne snežniške gozdove. V njih je že junija 1942 imela svoj sedež brkinska četa. V marcu 1943 pa je bila tu ustanovljena kurirska postaja P 1, kjer je domoval tudi okrožni komitet KPS s sekretarjem Rudijem Mahničem-Brkincem. Pozneje je bila tu tudi partizanska ciklostilna tehnika, ki jo je vodil Milan Guček.

Šembije so bolj revna kot bogata vas. Kraška zemlja ne daje dovolj kruha. Kmetje so si že od davna pomagali s prevozništvom lesa iz snežniških gozdov pa tudi z gozdarjenjem. Zato so iz roda v rod okušali šibo socialno šibkejših. Z grenkobo so požirali tudi narodnostno zatiranje in poniževanje v obdobju fašizma. Zato so se do zadnjega vsi vklenili v osvobodilno gibanje.

Nedaleč od Šembij so zaselki Podtabor, Podstenje in Podstenjšek. Zanimivo je, da je bilo pred 80 leti v Podtaboru 11 hiš s 60 prebivalci, v Podstenju 25 hiš s 150 prebivalci in v Podstenjšku 9 hiš s 68 ljudi. To omenjamo zgolj zaradi primerjave s sedanjim stanjem.

Gospodarske razmere v vseh teh vaseh in zaselkih niso preveč povoljne. Zemlja, razen za krompir, ni rodovitna, precej škode delata burja in suša. Prav revščina je že nekdaj gnala moške na zimsko sezonsko delo v Slavonijo, Romunijo in Galicijo. Tam so drvarili, tesali trame ter pripravljali doge za sode. Da so mogli kaj prislužiti, so morali pridno delati in pretrpeti nemalo mraza. Vračali so se zvečine na spomlad, da so obdelali zemljo. Dekleta pa so hodila na zimo služit na Reko in v Trst. Nekoč so bile te brežine bogate na vinogradih, potem pa jih je uničila peronospora.

Podtabor je dobil ime po Podtaborskem gradu, ki je bil naslonjen na mogočno, kakih 25 metrov visoko pa 100 metrov dolgo

Razvaline gradu Kalc s starimi lipami, nekdaj last pesnika Miroslava Vilharja

steno pod Šembijskim hribom. Po tej steni sta dobila ime tudi zaselka Podstenje in Podstenjšek. Za ti dve in druge bližnje vasi pomeni 4. junij 1942 sodni dan, saj so ju bili fašisti do tal požgali, ljudi pa, kar jih niso postrelili, pregnali v italijanska taborišča. Vrnili so se šele po zlomu Italije, toda tudi Nemci so v požganih vaseh ovirali obnovo.

Med talci, ki so jih fašisti postrelili v Kilovčah, je bil tudi ženin Tončke Logar iz Podtabora, Rudi Valenčič iz Ratečevega brda. Zaradi tega so Tončko obsodili na Posebnem sodišču v Rimu na tri leta zapora, njeno hišo pa so zažgali.

Ista usoda kot Podstenje je 4. junija 1942 doletela Podstenjšek. Po partizanskem napadu na italijansko posadko v Merečah je fašistična drhal izropala vse hiše in jih do zadnje požgala; ljudi so odgnali v pregnanstvo. Groze in trpljenja, ki so ga vaščani doživeli tiste dni, ne bodo nikoli pozabili.

Knežak je glavni kraj Gornje Pivke, od tod se odcepijo razna pota do Koritnic in Bača, odtod pa dalje do Mašuna, zadnjih hiš pred prostranimi gozdovi, koder prideš po dolgi samotni poti v Loško dolino. Na jugozahodni strani pa je hribovje z Gradiščem (791 m) in Šilentaborom, kjer so ostanki turških taborov in rimskih trdnjav. V bližini Kalca — na nekdanjo graščino spominjajo le še okrogel stolp in nekaj razvalin — izvira znana ponikalnica Pivka. Kalc na robu apnenčaste planote je bil nekdaj last pesnika in skladatelja Miroslava Vilharja (1818—1871). Graščina je znamenita zaradi tega, ker je tu prebil dve leti v gosteh pri prijatelju Vilharju Fran Levstik, pisatelj Martina Krpana, silnega ljudskega junaka. Ob razvalinah Kalca še vedno zeleni mogočna lipa. Na njej je Miroslav Vilhar zložil Zagorsko. Zvonovi so peli v slovo Francki Joškovi, priljubljenemu dekletu.

Glede na sadjarstvo to območje ni preveč v sorodstvu z Brkini, pač pa se tod več ukvarjajo s poljedelstvom in z živinorejo, zlasti pa z gozdarstvom.

Na Knežaku je pred 80 leti prebivalo 744 ljudi, ki so stanovali v 155 hišah. Med italijansko okupacijo se je število zvišalo komaj za 150 prebivalcev. Zaradi bližnje državne meje se je tu naselilo kakih 50 Italijanov, zastopnikov oblasti. Tu je bil sedež občine, razen tega pa so bile še vojaška, financarska in fašistična posadka.

Spričo kraškega sveta in goličav, odmaknjenih od gozdov, pa tudi zaradi pomanjkanja vode so se partizanske čete zadrževale v oddaljenih šembijskih gozdovih ali v bližini Mašuna. Na akcije

in na politično delo so prihajali le ponoči. Značilno je, da je bil prvi zgodovinski sestanek aktivistov OF s pivškega območja prav v razvalinah Kalškega gradu.

Omenili smo že Koritnice, kamor pridemo iz Knežaka preko rodovitne kotline, in Bač. Za kroniko Koritnic velja približno isto kakor za Knežak. Ob starodavni lipi ob cerkvi, zlasti pa o studencu, ki baje ozdravi ženske bolezni, vedo še stari ljudje še zdaj marsikaj povedati. Bač je znana vas po tem, da je bila že po prvi svetovni vojni politično močno razgibana. Tu je preživljal mlada leta narodni heroj Tone Tomšič. V vasi je bila Urbančičeva tovarna za obdelavo in predelavo lesa. V njej je bilo zaposlenih precej tamkajšnjih prebivalcev. V Baču tudi med italijansko vladavino ni bilo oboroženih posadk. Prav zato so bili tu že leta 1941 prvi pobudniki OF, ki so začeli pripravljati oborožen odpor proti tujim oblastnikom.

Glede zdravstva in higiene so ti kraji, posebno Brkini, precej zaostali. Na enega zdravnika je še pred leti prišlo približno 16.000 prebivalcev. Vprašanje zase je preskrba s pitno vodo. Le 24 od 40 vasi ima vodovod. Prav zaradi tega se pogosto pojavlja tifus, pa tudi razne otroške bolezni. Od bolezni pri živini, jim je uspelo zatreti brucelozo pri ovcah, ki je nekdaj dokaj razsajala. V zadnjem času se je vse to znatno popravilo.

S tem smo prehodili ilirskobistriško občino od vasi do vasi. O življenju rodov in o kroniki krajev bi lahko napisali debelo knjigo. Toda ob vsem tem naj pribijemo le eno krepko resnico: stoletja že prebivajo tod slovenski rodovi, stoletja se borijo z zemljo, da ji iztrgajo iz nedrij življenje; stoletja so živeli pod tujim gospodarjem, pod bičem tujih valptov, trpeli, se upirali in umirali, naposled pa si za ceno svoje krvi priborili svobodo. In v vsem tem dolgem razdobju, od naselitve do zdajšnjih dni, je brkinski človek verno ohranil svojo, slovensko podobo.

POPOTOVANJE PO DAVNINI

Pomladanski dan se je z vsem razkošjem prelival po zelenečih brežinah. Sonce se je kot ena sama zlata pesem življenja raznežilo v cvetočih češnjah in jablanah; veter, topel, po cvetu in morju vonjiv môrnik, se je šopiril v vodah Reke, mršil vrhove prebujajočih se topolov, se nagajivo in razposajeno zaganjal v dekliška krila in lase ter hušknil na okna, kot bi hotel reči:

»Prijatelji, zdramite se, pomlad je tu!«

Mladina, ki je napolnila svetlo učilnico nove, moderne šole, se je le s težavo upirala pomladanskemu nemiru. Vleklo jo je ven, v naravo, kjer veter odnese še tako hrupen živžav, kjer se oči napasejo zelenega in rožnega razkošja, kjer se vse izroča rasti in soncu.

Da se zbranost otepa z nemirom v mladih srcih, je opazil tudi učitelj Štefan, ki učencev pri pouku zgodovine nikakor ni mogel navezati nase. Zategadelj bi rad v učno uro bolj ali manj suhoparne zgodovine vpletel čim več zanimivega. Trudil se je in nizal besedo k besedi.

— Zgodovina je za slehernega človeka najbolj zanimiva in poučna veda. Ne pravijo zaman, da je učiteljica sedanjosti in ogledalo prihodnosti. Zgodovina povede človeka v davnino, pripoveduje o življenju pred sto, tisoč in tisoč leti ...

— Naš svet pod Snežnikom je pravzapprav zelo majhen, na zemljevidu ga je komaj za otroško dlan, toda veriga rodov, ki je živela na njem, je raztegnjena v dolga tisočletja. In če se odpravimo na potovanje v davnino, se bomo čutili sredi pisanega oceana časa; na vsakem koraku se bomo srečali z velikimi spremembami, z odločilnim presnavljanjem, toda vselej bomo naleteli na veliko, bogato življenje.

— Srečavali se bomo z velikimi obdobji človekovega ustvarjanja, pa tudi z mnogimi grozovitimi in krvavimi vojnami, ki jim je vselej vladal zli duh pohlepa, sovraštva, uničevanja in gospodo-

valnosti, zakaj boj in vojna sta večna, nerazumljiva spremljevalca človeštva.

— Prišli bomo v temne pragozdove, kjer se bomo srečali z divjim pračlovekom. V podzemeljskih kraških jamah, v Postojnskih in Škocjanskih bomo našli sledi te okorne, preproste krone stvarstva, ki gospodari divjim zverem, ki se brani in napada s kamenito sekiro, z ošiljenimi okli divjih zveri. Človeku kamene dobe je meso divjih zveri edino hranilo, kožuh pa edino ležišče in še obleka.

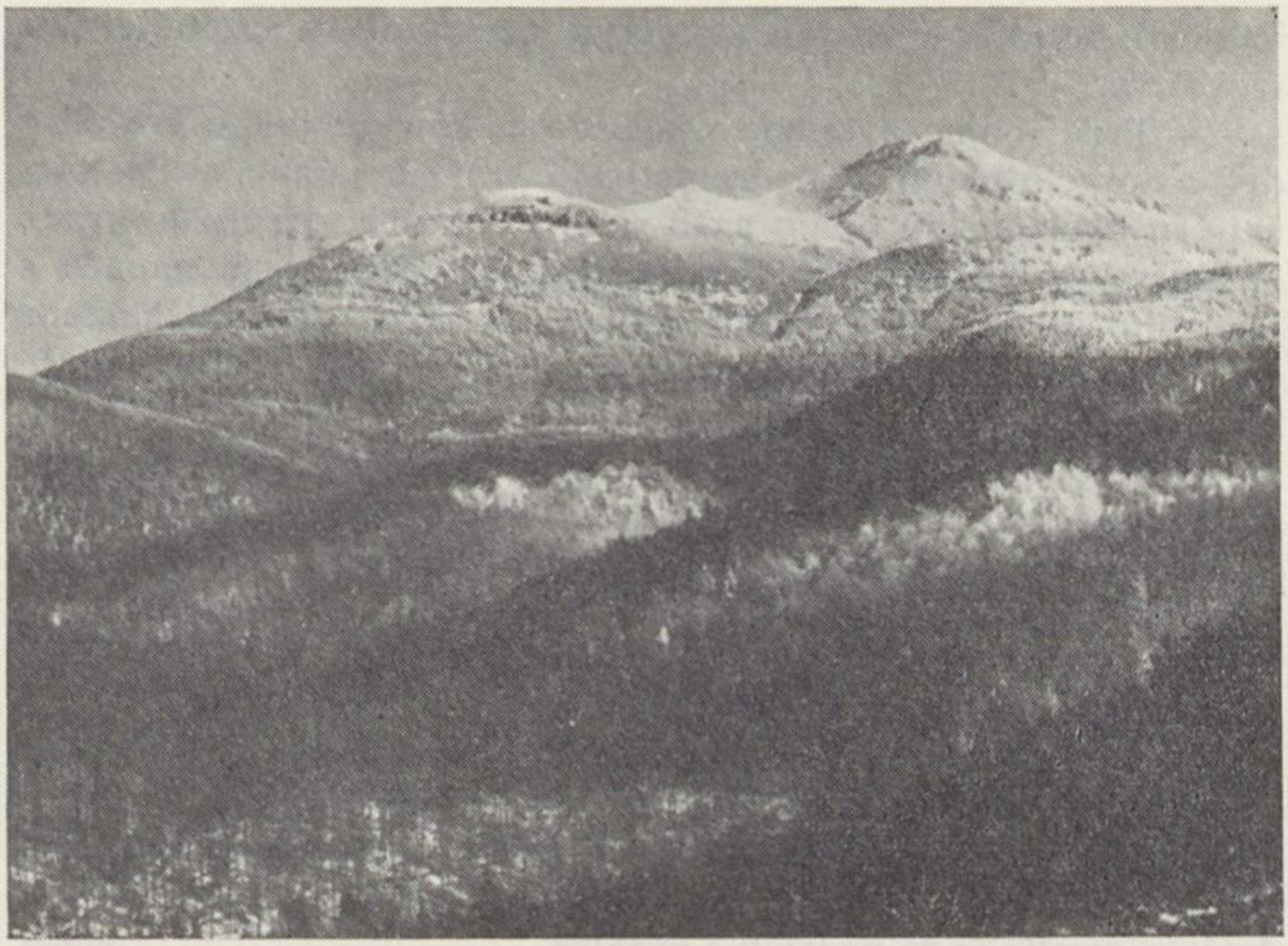
— Iz podzemeljskih kraških jam bomo s pračlovekom šli v pragozd podirat tisočletno drevje in bomo tako zašli med mostiščarje ali pa se bomo odpočili v kočah iz ilovice, v prostornejših, prijetnejših in svetlejših domovih. Tako bomo videli, kako si je ta pračlovek pridobil smisel za udobnejše, kako si je kot lovec v nenehnem boju z divjimi zvermi zavaroval življenje.

— Spremljali bomo nomade po zelenih pašnikih, zakaj pračlovek si je z njemu lastno vztrajnostjo že udomačil govedo in druge živali. Nomadi — pastirski rodovi pa so rodili že kulturnejše «prednike« — poljedelce, ki so z lesenimi rovnicami razgrebli rodovitno zemljo in jo posejali s pšenico.

— Vedno več ljudi je prihajalo na ta košček zemlje — od vzhoda, severa in juga. Keltski in ilirski rodovi so posedli za dolgo to zemljo. Med njimi so bili tudi Katali, na kar spominja vrh Katalon nedaleč od Ilirske Bistrice. Za njimi so prišle do zob oborožene rimske legije, ki so svojo oblast ustoličile z vojaškimi gradišči, daljave pa zbližale s trdnimi cestami. Japodi in Katali so postali sužnji ali pa so jih pomorili. No, tudi oboroženo rimsko vladarstvo je čas pokopal globoko pod seboj; zemlja je polagoma zravnala, prerasla gradišča in ceste, da so za vso slavo ostale le kamenite grobnice in okrasni predmeti.

— Zgodovino imajo človek in narod; vrt, puščava in temni ocean; imata jo zemlja in rod, ki na njej živi. Zgodovina našega rodu je trpka, polna bojev za osnovne pravice in obstanek. To je zgodovina svobodnjakov, ki so za dolgo tisočletje ostali podjarmljeni, zgodovina tlačanov, izkoriščanih in zatiranih, ki so trmasti, z jekleno voljo kljubovali močnejšim, ki so trdoživo vztrajali na tem koščku zemlje kot drevo, ki iz globokih korenin znova in, znova požene nove korenine...

Učitelj je utihnil, učenci so za trenutek nemo obsedeli v klopeh kakor začarani spričo pripovedi o tem dolgem potovanju v davni-

Vrh Snežnika se mogočno dviga iznad zelenih gozdov

no, potem pa kakor vzmet bušnili v smeh in klepet vsepovprek. Zdaj se je učitelj še nečesa domislil. Vznemirjenje se je znova poleglo.

»Predlagam,« je dejal učitelj, »da pojdemo jutri, če bo lepo in sončno, na Snežnik.«

Katerega učenca ne bi razveselil tak izlet!

Naslednje jutro je bilo kakor iz škatlice. »Čisto in jasno je,« si je dejal Štefan. Zadovoljen je ugotovil, da so pred šolo že nared vsi s torbicami in krušnjaki, kot kaki izkušeni taborniki. Pot na Snežnik se dviga, razgled se širi, radovednost se sprošča. Vedoželjna nasprotnost se stopnjuje hkrati s hojo v višino. Pot vodi v vzhodni smeri delno po cesti, delno po bližnjici od ovinka do ovinka nad Ahacem. Od tod gre čez preval južno od Gabrovca mimo Mrzlega studenca do Sviščakov. Hodili so nekaj več ko štiri ure, saj je 19 km poti. Bili so zares utrujeni, potrebni oddiha. Cankarjeva koča (1242 m), ki so jo zgradili v gospodarskem poslopju nekdanje italijanske planinske postojanke Rifugio Gabriele d'Annunzio, jih je gostoljubno povabila pod krov.

Žejni šolarji so z užitkom srebali čaj; utrujenost se je spremenila v razposajenost. Zdaj je učitelj Štefan tudi namignil, da je konec počitka.

Zopet so v gosjem redu vzeli pod pod noge proti Malemu Snežniku in na preval, med ruševjem po pobočju do nekdanje italijanske letalske opazovalnice in do vrha Snežnika (1796 m).

Trud in utrujenost sta z edinstvenim razgledom v trenutku poplačana. Tik pod njimi je kot na dlani dolina Reke, so Brkini, Kras, Pivka, Javorniki, Snežniški gozdovi, Babno polje, morje; v daljavi Julijske Alpe, Karavanke, Kamniške planine, Risnjak in Velebit. Neizmerna paša za oči, ki so po daljnem sprehodu vprašujoče uprte v Štefana, ki mora zdaj zbrati vse svoje znanje, da jim odgovarja. Vsepovsod valovi temno zelenje gozdov in jas, v nedosegljivo daljavo odmaknjeno obzorje, kamor se zliva modrina neba. Opatija je tako blizu, da bi s kamnom lahko dosegel ladje v zalivu. Učka, kvarnerski otoki, doline in mesta, kakor večna neponovljiva čuda.

»Glejte, spodaj so Gomance, kjer pade v Sloveniji povprečno največ, kar 3000 mm padavin na leto. Tolikšne padavine so zaradi višine kraja, ki je odprt, kot Mašun, jugozahodnim morskim vetrovom. Tod pravijo takemu vetru široko ali môrnik. Ko vleče čez morje, se navzame vlage, potem pa se dvigne navzgor po pobočju, pri dviganju se ohlaja, vodne pare se zgoste in — dežuje.

Povsem drugačen je veter, ki piha največ pozimi od severovzhoda. To je po domače imenovana »burja«. Poraja pa se takole: zrak na celini je hladnejši kakor nad morjem. Le-ta, toplejši morski zrak, ki je lažji, se dvigne in za seboj pusti prazen prostor, v ta prostor pa pada mrzlejši zrak s celine; piha pa zato tako močno, ker se zrak z višine spusti v dolino, na nižjo kraško planoto in na morje. Zategadelj burja piha v sunkih in preobrača vse, kar se ji postavi v bran.

V snežniških gozdovih niso redke nevihte s snežnimi meteži. Ljudje še zdaj pripovedujejo, kako močan snežni metež je bil v maju leta 1836. V njem je poginilo mnogo pasoče se živine. Mnogo snega je padlo v marcu leta 1887. Zgodilo se je, da so šli vozniki s Knežaka po les, iznenada pa je zapihala burja in začelo je na gosto snežiti. Vozniki, vsi premraženi, niso več vedeli kam. V krogu so tavali po divjini in le po naključju so se rešili.

Štefan se je trudil, da bi učence seznanil z vsemi zanimivimi podrobnostmi Snežnika in dežele pod njim. Toda Bojan, ki je zbiral različno kamenje, je hotel zvedeti:

— Kako pa so nastali ti hribi in te doline? Kako so nastali apnenčasti Kras in flišasti Brkini? Zakaj tako ostra geološka ločnica?

Štefan je v hipu zbral misli in znanje potem pa dejal:

— No, poslušajte, pa boste razumeli ... Ta spokojni svet pod nami ima za seboj sto in sto milijonov let nastajanja. Ni bil vedno tako spokojen. Doživljal je obdobja silnih sprememb, le polagoma je postajal tak, kot je. Da bi razumeli to spreminjanje, moramo poznati nekatere podrobnosti.

Kaj je geologija, smo se v šoli učili. To je znanost, ki proučuje zgodovina naše Zemlje ali nauk o zemeljskih sestavnih plasteh. Po opredeljevanju posameznih kamenin, po presnavljanju zemeljske skorje delijo zgodovino geologije v pet poglavitnih obdobij. Razločujejo se po osnovnih kameninah, v katerih naletimo na okamenele ostanke praživali in prarastlin. Pri tem naj omenimo še morfologijo, vedo o razvoju zemeljskih površinskih oblik, in še posebno vedo — paleontologijo, ki proučuje ostanke izumrlih živali in rastlin ter določuje, v katero geološko obdobje sodi ta ali ona kamenina.

Začnimo torej pri najbolj sivi pradavnini, pri zemeljskem praveku, ki ga imenujejo predkambrij. To, predkambrijsko nastajanje Zemlje je trajalo najmanj 2500 milijonov let. Izmed kamenin so za to obdobje značilni kristalasti skrilavci — znan je granit. Pod Snežnikom ga vsaj na površini ni; na Pohorju ga lomijo pod površino. Granit so potisnile ognjeniške sile iz osrčja zemlje na površino ali tik pod površje. V granitu so tudi prvi sledovi življenja.

Štefan je bil zdaj ves zavzet; veter mu je mršil lase, prižgal si je cigareto, tedaj pa se je vnovič oglasil Bojan:

— Kako moremo določiti starost kamenin?

— Približno starost za vsako vrsto je moči določiti na različne načine; zlasti z dinamično geologijo, ki se ukvarja s spremembami kamenja, ki nastajajo z delovanjem raznih sil: ognjenikov, vode, ledu, vetra, pritiska itd. Ker so različno stare kamenine naložene v slojih, lahko izračunamo tudi njihovo starost. Najstarejše plasti so izvečine ognjeniškega izvora, saj so na njih vse druge, ki so nastale kot usedlina davnih morij. Toda pri določanju kamenin ne moremo govoriti o kakih točnih letnicah, saj včasih še milijon

let le malo pomeni. To si zlahka pojasnimo z navadnim kapnikom. Koliko časa potrebuje, da zraste za nekaj milimetrov!

Za predkambrijem pride obdobje, ki mu pravimo paleozoik (palàis pomeni v grščini živo bitje). Iz paleozoika, ki je trajal ka kih 300 milijonov let, izhajajo prve živali. S proučevanjem okamenelih živalskih rastlinskih ostankov so paleontologi dognali, da so bile tiste prve živali školjke in glavonožci. Te ugotovitve so dragocen pripomoček pri določevanju geoloških obdobij.

Štefan se je še bolj zbral, potlej pa nadaljeval:

— Najstarejša doba iz tega obdobja je kambrij. To je doba mehkužcev. V usedlinah davnih morij so namreč našli ostanke praživalic, iz katerih je naša šolska kreda. V silurski in devonski dobi naletimo na prve ribe. Četrta doba se imenuje **karbonska.** V njej so se razvile rastline, podobne velikanski praproti; iz teh rastlin so nastali skladi črnega premoga. V našem svetu pod Snežnikom **paleozojskih** plasti ni, pač pa so v cerkljanskih hribih. Tudi za **permske** dobe ni nobenih ostankov, za katero so bile značilne velike dvoživke.

Torej lahko zanesljivo trdimo, da Snežnik in njegova okolica nista nastala v starem obdobju zemeljske zgodovine.

Srednja doba geološke zgodovine Zemlje je **mezozoik,** ki je trajal kakih 124 milijonov let. To je doba plazilcev ali reptilov. Mezozoik delimo v tri poglavitne poddobe: **trias, juro** in **kredo.** Ker je iz mezozoika pri nas največ kamenin, je ta doba za nas najbolj pomembna. Najznačilnejši je apnenec, ki tvori vso dinarsko gorsko verigo, v kateri je tudi Snežnik. Apnenčaste plasti dosegajo celo več kot tisoč metrov debeline. Triadne usedline prekrivajo najmanj polovico slovenskega ozemlja. Tudi jurskih skladov je precej. Apnenci iz kredne dobe pa prevladujejo ob našem morju.

Kredni apnenci prevladujejo tudi na Krasu. Kakšen je pravzaprav ta kamen? Po kemični sestavi je kalcijev karbonat. V čisti obliki je popolnoma bele barve. Ponavadi je obarvan z raznimi primesmi. Železo mu daje rjavkasto ali celo rdečkasto barvo, ostanki živih organizmov pa mu dajejo črnikasto barvo. Razkraja ga izpodnebna voda, ki vsebuje ogljikovo kislino. Vsi apnenci so trdi in krhki. Apnenci, ki jih je več vrst, so tipična usedlina davnega Tetidskega morja.

Dolomit je apnenec, — imenuje se po francoskem geologu Dolomieu — v katerem je precej magnezija. Izhaja iz prvih časov

mezozoiske dobe, iz triasa. Odlomljen se svetlika kakor sladkor. Skladi tega apnenca sestavljajo ves naš gorski svet, deloma je tudi na Snežniku. Za nas mnogo pomembnejši je kredni apnenec. Na površini, to sem že povedal, ga razjeda deževnica, ki pronica tudi v njegovo notranjost, odnašajoča s seboj razstopljeno snov. Tako ustvarja znane kraške pojave. Delo deževnice so nešteti žlebiči in podzemeljske jame. Deževnica kamen izgloda ali erodira. Posledice erozije so še posebej poudarjene v podnebju z mnogimi padavinami. Kras je znan po vsem svetu, postal je celo geološki pojem. Le poglejte ta svet pod nami! To je reliefno izredno razgibano ozemlje. Vse sili nekam kvišku in redki so koščki ravnega sveta. In prav v tem je naša sreča. Brez neštetih dolin, drag in vrtač, kjer se nabirajo neraztopljeni apnenci in preperelina, ne bi bilo ne njiv ne gozdov. Samo v Brkinih, ki bi se dvigali iznad kamnite puščave kakor zelena oaza, bi lahko živeli ljudje. Tudi v Čičariji in onkraj Vremske doline bi bilo zaradi tal lahko zeleno, kakor je tu pod Snežnikom, ko bi ne bilo vseuničujoče burje in ko bi v preteklosti imeli več usmiljenja do gozdov.

Razen vetra, ki se je zaganjal prek Snežnika, je bilo vse tiho. Kazno je bilo, da to, o čemer je Štefan pripovedoval, mladino izredno zanima. Zato je povzel:

Triadne kamenine se pokažejo šele pri Idriji, zato smemo sklepati, da je Snežnik tedaj zalivalo morje. Isto velja še za naslednjo, jursko dobo, ki je bila razmeroma krajša in mirnejša. Kredna je bila izmed treh dob najdaljša, saj je trajala približno 70 milijonov let. Bila pa je tudi najpomembnejša za tvorbo svojega kraškega območja. V njenih usedlinah — apnencih je voda izdolbla pravljični podzemski svet. V krednih skladih apnenca, med katerimi so značilni rudisti, so bogati skladi stisnjenih školjk. Medtem ko tvori osrednji pas Krasa kredni apnenec, ga od juga in severa obrobljata pasova rudistnega apnenca. Najdemo ga tudi vzhodno od Knežaka in pri Šembijah. Ker školjke ponavadi žive v obrežnih vodah ali pa na visokih podvodnih grebenih, lahko domnevamo, da se je Tetidsko morje umikalo dolge milijone let in puščalo za sabo velikanske sklade apnenčastih usedlin. Ob koncu kredne dobe, pred kakšnimi 57 milijoni let, je morje odteklo od tam, kjer je zdaj Kras. Tedaj je postalo del kopnine vse sedanje slovensko ozemlje.

V tisti čas pa sega začetek novega zemeljskega obdobja **kenozoika**. Delimo ga v starejši **terciar** in novejši **kvartar.** V terciarni

dobi je v grobih obrisih začela dobivati sedanjo obliko vsa Slovenija. Gorotvorne sile, ki so se bile močno uveljavljale že v kredni dobi, so namreč povzročale dviganje in ugrezanje zemeljskih plasti. Zemeljska skorja se je kdaj pa kdaj tudi razmaknila; medtem ko se je del zemlje sesedel, se je sosednji dvignil. Tako so se starejše plasti včasih dvignile nad mlajše. Nastale so gore, toda morje je hkrati vnovič preplavilo Vipavsko dolino, Pivško kotlino in prostor, kjer so zdaj Brkini. Med mladimi gorami je bil tudi Snežnik. V tem plitvem eocenskem morju (v eocenu so se pojavili sesalci), se je pred več kot 40 milijoni let začela nabirati usedlina, ki je ostala kot fliš brkinskih gričev, vipavskih in briških vinogradov.

Fliš, najmlajša kamenina v svetu pod Snežnikom, prekriva kredne sklade. Sestavljen je iz plasti peščenjaka, laporja in skriljaste gline, včasih pa je vmes še plast numulitskega apnenca, v katerem so sledovi visokomorskih živalic (foraminifer), ki imajo obliko majhnih kovancev. Vsi ti apnenci izhajajo iz terciara, to je četrtega geološkega obdobja, in so nastajali v globokem morju.

Gorotvorne sile, ki so se znova sprostile proti koncu **eocena,** so dvignile zemeljsko skorjo. Tako so nastali Brkini. Te sile so imele strahovito moč, saj je precej fliša celo na Banjški planoti. Prihajale so iz osrčja zemlje in povzročale spreminjanje zemeljske površine; potlej so se umirile. Poznamo tudi tretje endogene sile: potrese, ognjeniške izbruhe itd. in z njimi ugrezanje. Bolj zaznavne pa so zdaj zunanje ali eksogene sile, ki jih povzročajo toplota, mraz, voda, sneg, vetrovi itd.

Flišne plasti razpadajo in tako nastaja zelo rodovitna, za kmetijstvo prikladna zemlja. Ker so nepropustne, je v dolini Reke in po Brkinih zmeraj dovolj vode. Ko pa voda odnese flišne plasti, se pokaže apnenec in pobočja so na mah gola. Za to imamo dokaze v okolici Podgrada in Vrem. In še nekaj: ko brkinske vode dosežejo stik z apnencem, hitro ponikajo v podzemlje. Zato sta Pivka in Reka znani ponikalnici.

Eocenu, ki je trajal 12 milijonov let, je sledil **oligocen,** v katerem najdemo prve sledove človeka. Zaradi ponovnega ugrezanja je vso Panonsko nižino zalilo Sarmatsko morje, ki je segalo tudi na sedanjo Gorenjsko. Zemeljska skorja se je potem ponovno dvignila. V skladih konglomeratov, peščenjakov in glin so ostale velikanske količine drevja, ki nam daje boljše vrste rjavega premoga.

Takih plasti pa ni nikjer v naših krajih pod Snežnikom, pa tudi ne drugod na Primorskem.

Štefan se je za trenutek oddahnil, toda ko se je zazrl v vprašujoče oči učencev, mu ni kazalo drugega, kakor naprej pripovedovati:

Pliocen je bil najmlajša doba terciara. Trajala je približno 8 milijonov let. V tej dobi so zaradi dviganja in udiranja zemeljske skorje nastala kotlinska jezera. Naplavine so počasi izrinile njihovo vodo in nastala so močvirja. Pod izredno ugodnimi klimatskimi pogoji, ki so bili tedaj, je močvirja zaraslo bujno rastoče drevje. Tako se je v jezerskem blatu nabralo mnogo lesa. Iz takih drevesnih debel so na primer več kot sto metrov debele plasti lignita v Šaleški kotlini v Velenju. Tako, dosti skromnejše ležišče lignita je nastalo v naših Kosezah, pa tudi v Vremah.

Kvartar se je začel pred milijonom let s pleistocensko dobo. Tedaj se je, zakaj ne vemo, pri nas podnebje silno ohladilo. Ledene dobe so si zapovrstjo sledile kar štirikrat, vmes pa so bila medledena obdobja. Tedaj so vso Evropo do Alp in Karpatov pokrivali nekaj sto metrov debeli ledeniki. Ko se je otopilo, so se začeli pomikati z višin v doline ter nanašati v doline debele plasti zdrobljenih hribin. Ledeno obdobje je trajalo mnogo milijonov let. V naših krajih je več takih usedlin, na primer v Grdi dragi, ob Klanski polici, okrog Trstenika, pod Snežnikom in na Gomancah. V pleistocenu sta nastali Blejsko in Bohinjsko jezero. Naplavine iz ledene dobe so v dolini ob Reki, na Pivki, pri Knežaku in v Postojnski kotlini. Toda večjega pomena kot naplavine so morske usedline, ki tvorijo iz apnenčastih lupin poginulih školjk na tisoče metrov debele plasti apnenca. Usedlinastega izvora je tudi morska sol.

Geološko sedanjost pa imenujemo **aluvij.** To je doba človeka. Začela se je pred kakimi 10.000 leti. Značilno zanjo je delovanje erozije. Gorski vrhovi se nenehno znižujejo, voda pa odnaša hribine v nižinski svet. Take aluvialne naplavine so tudi v okolici Ilirske Bistrice.

Zdaj Maji radovednost ni dala miru:

— Kako so ugotovili, kdaj se je pojavil človek?

Štefan pa je nemudoma zajezdil svojega »konjička«:

— O človeku dokaj zanesljivo govore razne iznajdbe, ki so jih odkrili po jamah. Precej resnice je v tem, da je človek živel v

naših krajih že v pleistocenu. Predhodnik človeka je živel že mnogo poprej, v **terciarni** dobi.

— Kako in kdaj je prišlo do naselitve človeka pri nas, je hotela vse na mah zvedeti Vesna.

— Te sončne griče in doline, je povzel Štefan, so ljudje že zelo rano poselili. V bližini morja so, podnebje je toplo; gozdov in divjačine jim ni manjkalo. Za naselitev človeka na Krasu so bile vabljive tudi podzemeljske jame. Zato na ožjem bistriškem območju niso našli pomembnih ostankov pračloveka. Najbližja najdbišča so Parska golobina, Postojnska jama in Betalov spodmol.

V razvojni poti človeškega rodu ločimo, prav tako kakor v geološki zgodovini zemlje, posamezna obdobja. Najstarejšo davnino, najdaljšo in najbolj zavito v meglo domnevanja, imenujemo s skupnim imenom **prazgodovinsko dobo,** ki šteje nekaj milijonov let. Po razvojnih stopnjah, ki se kažejo v uporabi gradiva za izdelavo orodja, ločimo še posamezna obdobja. Tako delimo **kameno** dobo v starejšo ali **paleolitik,** srednjo ali **mezolitik** in mlajšo ali **neolitik.** Ta se je končal nekako 1.900 let pred našim štetjem. Bakrena doba, ki se pri nas zliva z mezolitikom, je trajala približno eno stoletje, bronasta doba je prešla v železno okoli leta 1000 pred našim štetjem. Poprej omenjene najdbe v naših kraških jamah segajo v paleolitik. Iz te dobe so tudi kosti človeka iz Krapine.

V neolitiku je človek prebival v jamah, na mostiščih pa tudi že v lesenih kočah, ometanih z ilovico. Lepo oblikovano orodje in okraski so tedaj postali predmet blagovne izmenjave. Človeška bivališča so bila že bolj pogostna. Trgovska »jantarova« pot, ki je vodila proti severu in vzhodu, je močno pridobila na pomenu v bronasti dobi. Po trgovcih, ki so tod hodili po jantar v severne kraje, je prišla k nam kultura te dobe. Po isti poti pa je prišla k nam tudi raba železa.

V starejši železni ali **halštatski** dobi, ki je trajala do leta 400 pred našim štetjem, je trgovina dosegla še večji razmah. Močno sta se razvila poljedelstvo in kovinarska obrt. Iz poprej omenjenih vzrokov je razumljivo, da so bili kraji pod Snežnikom močno ob ljudeni. Nenaseljeni so ostali le gozdovi. Gostota in lega selišč sta bili izrednega pomena za kasnejšo naselitev naših prednikov.

Kulturo dobe železa so na tem ozemlju prevzela številna plemena Ilirov, pripadnikov indoevropske jezikovne skupine. Njihovo ozemlje je bilo od Furlanije do Albanije. Na ozemlju pod Snežni-

kom je prebivalo pleme bojevitih in svobodoljubnih Japodov. Njihov življenjski prostor je obsegal ozemlje med Kvarnerskim zalivom, notranjostjo Hrvaške do Kolpe in Hrušice. V Istri so živeli Histri, med Krasom in Triglavom Karni, na Koroškem pa Noričani. Po Karnih je dobila ime tudi Kranjska.

Okoli leta 400 so pridrli iz sedanje Francije Kelti, drugo indoevropsko ljudstvo. S seboj so prinesli latensko, novo in više razvito obliko železne kulture. Sprva so vladali nad podjarmljenimi Japodi, Karni, Noriki in drugimi plemeni, potem pa so se z njimi pomešali, zakaj mnoga najdbišča predmetov iz te dobe nam potrjujejo domnevo, da so bili Kelti le maloštevilni predstavniki bolje organiziranega in bolj izobraženega ljudstva, ki je imelo med drugimi tudi že lasten kovani denar.

V drugem in prvem stoletju pred našim štetjem so začeli nanje z juga pritiskati Rimljani, s severa pa Germani, ki so težili k morju. Prodiranje Rimljanov se je potem nezadržno nadaljevalo, dosegli so Donavo in leta 10 zasedli vso Dalmacijo. Sedanje slovensko ozemlje so razdelili v province: zahodni del so priključili Veneciji in Histriji, ostali del pa so razdelili v Panonijo in Norik. Meja med Panonijo in Histrijo je šla od morja čez Snežnik in Hrušico proti severu.

Rimljani so predvsem zaradi vojaških potreb vso deželo prepredli s »trdimi« cestami. Pomembno cestno križišče je postala Emona, sedanja Ljubljana, ki je bila s cesto čez Hrušico povezana naravnost z Italijo. Druga, manj pomembna cesta je vodila čez Bloško planoto na Pivko. Ob cestah so se razvile rimske naselbine in vojaške utrdbe, ki so bile odločilne pri potujčevanju prvotnega prebivalstva. V odročnih krajih pa se je prvotno prebivalstvo ohranilo vsaj do prihoda naših prednikov. To lahko sklepamo iz tega, ker so nepismeni Slovani prevzeli od prvotnih ilirskih plemen številna krajevna imena.

Po preseljevanju, ki ze trajalo več tisočletij, so naposled prišla indoazijska in mongolska plemena iz Azije in pritiskala proti zahodu. Med Baltiškim in Črnim morjem se je za nekaj časa naselila slovanska veja, potem se pa razlila do Labe, povirja Donave in Save. S silo so zasedli ozemlje do morja, izpodrinili stare naselnike ali pa se z njimi spojili, saj so bili sorodni iz sive davnine, ko so se bili čez Malo Azijo, Grčijo in Balkan preselili v te kraje.

Medtem ko so stebre mogočne rimske države od znotraj rušila družbena protislovja, so od zunaj nanjo pritiskali — zaradi

ugodnega podnebja, morja in sonca pa tudi visoke kulturne ravni rimskih provinc — severni narodi. Že v 2. stoletju so vpadli v Panonijo. Proti njihovi sili se ni moglo uspešno upirati niti močno obrambno zidovje, ki so ga Rimljani zgradili na primer nad Vrhniko in na Hrušici. Postojnska vrata so bila priča pohoda severnih rodov v sončne in bogate italske pokrajine. Po bitki v Vipavski dolini in ob Soči okoli leta 470 pa se je rimska država nagnila k svojemu koncu. Zdaj je bila odprta pot Frankom in Gotom. Toda sredi 6. stoletja so pristavili svoj lonček tudi Bizantinci — meja njihovega cesarstva je potekala čez Snežnik in Nanos.

Sla preseljevanja je prevzela še druge narode. Longobardi so s pomočjo Obrov, divjaških nomadov, pregnali Gepide, toda novi sosedi Obri so bili nevarnejši. Zato so se Langobardi umaknili v Italijo, s tem pa je nastal odločilen trenutek za dokončno poselitev tega ozemlja. Tudi Slovani so v sodelovanju z Obri osvajali nova ozemlja, toda Obrom so morali priznati nadoblast. Z združenimi močmi so prišli skozi Postojnska vrata in na prelomu 6. stoletja napadli bizantinsko Istro, ki je imela svoje meje od Devina do Nanosa in Snežnika. Prvi dokument, ki govori o Slovenih na severnem Jadranu, je napisal rimski papež iz zaskrbljenosti pred vpadi »Sclavov« v Italijo. Leta 611 so Sloveni z zavezniki Obri zasedli ozemlje do Furlanije in vso Istro. Čeprav dolgo zatem ni nobenih dokazov o življenju in bojih Slovenov, se je v glavnem tedanja naselitev naših pradedov ohranila kot narodnostna meja do zdanjih dni.

Sloveni so bili dokaj bojeviti in v bistvu kmetovalci, ki so se oklenili naseljene zemlje, Obri pa nemirni nomadi, ki so se po navalih in roparskih pohodih vračali v Panonijo in se naposled tam tudi za stalno naselili.

V doline pod Snežnikom in v brkinske griče so prišli naši pradedje po rimski poti čez Bloško planoto. Tako kot prejšnje naseljence Ilire in Liburne sta jih privlačevala za kmetovanje primerna, rodovitna zemlja in bližina morja. Eno najstarejših središč slovenskih priseljencev je bilo prav Trnovo pri Ilirski Bistrici.

V nepovratnost so zatonila stoletja, tisočletja. Prihajali in odhajali so narodi, rodili se in umirali. Naši pradedje so se bili zasidrali trdno in varno. Zgradili so gradišča, vasi, utrjene tabore, izsekavali gozdove in zaorali prve brazde. In od vsega začetka so se morali boriti za svoj obstanek. Tuja, bolje organizirana sila jih

je, zaostale in nesložne, pritisnila k tlom: v jarmu tlačanstva so garali tujim fevdalnim pritepencem, cerkveni in svetni gospôdi. Junaško so odbijali navale Turkov, reševali svoj rod po votlinah in gozdovih. In s sekirami, z vilami in s kosami so se vrgli na gradove, se bratili z uporniki in zmeraj imeli v srcih neizpolnjeno, vročo željo svojih davnih dedov po svobodi ...

— Glejte, naše popotovanje s Snežnika v davno sivo davnino, je po premolku dejal Štefan, je zajelo v kratkem času dolge milijone let; čeprav se sliši kot fantastična pravljica, je v njem veliko resnice, ki jo je utemeljila znanost. Res je, še marsikaj je zavito v skrivnost, marsičesa še ne more doumeti človeški razum ... in prav zato se bomo še kdaj vrnili na popotovanje v sivo davnino ...

Ko so se vračali proti dolini, jih je obsevalo pomladansko sonce, ki se je polagoma spuščalo proti daljnemu zatonu.

STOLETJA POD FEVDALNIM JARMOM

V naše pogovore ob brkinskem ognjišču se je pogostoma vpletlo vprašanje o naši preteklosti, o naselitvi in življenju naših prednikov. To vprašanje bi bilo bržkone ostalo brez odgovora, če bi ne bilo v naši družbi tudi precej mladih, radovednih, ukaželjnih ljudi, vmes pa stari suhljati Andrej Palčič. Ta je bil ljubitelj zgodovine. Že v mladih letih bi bil rad šel v šole, toda prišla je prva svetovna vojna, ki je prinesla na njegov dom še večjo revščino, kakor je bila sicer udomačena; zato je moral šolanje obesiti na klin. Žal mu je še oče padel na soškem bojišču; kot najstarejši sin se je moral posvetiti kmetovanju na brkinski zemlji. Ko je utihnilo orožje, je bil tako rekoč že odrasel fant, ki se je rad zatekal h knjigam. V njih je iskal odgovore na marsikatero vprašanje, zakaj tudi brkinske griče je bila zasegla tuja oblast, s katero je kmalu prišel navzkriž. Za nobeno ceno ni hotel postati janičar; ponosen na svoj narod, se je upiral potujčevanju. In zato se je kmalu znašel v ječi in na otokih ... Tu pa se je Andrej Palčič med sotrpini, političnimi jetniki, najbolj vsestransko šolal. Največ je slišal o svojem narodu, ki že več kot tisoč let poji to zemljo z znojem in s krvjo ter se je vanjo vrastel s tako globokimi koreninami, da jih nihče več ne more iztrgati ...

Zato so bili tisti naši zimski pogovori ob brkinskem ognjišču sila zanimivi in poučni. Prvo besedo je seveda imel Andrej Palčič; tiho smo ga poslušali in sem ter tja srknili požirek »vremščine«.

Bilo je nekega dne v drugi tretjini šestega stoletja, ko se je starosta Radegost ustavil nekje na šembijskih obronkih, zaostril pogled in dejal:

»Ta zelena in sončna dolina v bližini morja naj bo domovina mojega rodu!

Zadrugarji, ki so se zbrali v gručo, so — vzradoščeni nad lepoto njihove nove domovine in da se bodo po dolgem času preseljevanja z vzhoda proti zahodu, po dolgih pohodih in nenehnih bojih naposled le za stalno naselili in si zgradili bivališče — svojemu starosti molče prikimavali. Nato se je Radegost napotil nav-

zdol; za njim je odšla njegova družina z živino, s konji, z vozovi in s čebeljimi panji. Ustavili so se pod gričem, v zavetju pred mrzlimi vetrovi, v kotičku, ki se je odpiral proti jugu in zahodu.

»Glejte, tu bo naše trdnovo,« je dejal Radegost in sedel v bujno travo. Ta zemlja je bila vsem kot čudovito, očarljivo razodetje. Začutili so, kako se jim je prelila v srce in kri, kako je ta dolina postala njihova domovina, njihova in vseh njihovih potomcev.

Potem so razpeli šotore in časoma poimenovali kraje in vode. Na vrhu najvišje gore se je belil sneg, zato so mu enostavno rekli Snežnik; v bližini je tekla hitra in bistra voda; rekli so ji Bistrica. Ob njenem toku so šli do izliva. Tako so se srečali z Veliko vodo ali Reko. In prenekateremu potoku so dali preprosto ime Potok.

Tako je nastalo Trdnovo, kar pomeni utrjen kraj; prav tako Zemon, utrjena podzemna shramba. Tam, kjer so bili gaji topolov, je nastal Topolec, med jesenjem je nastal Jasen, med vrbjem Vrbovo in Vrbica. Sploh so kraje poimenovali po značilnosti rastlinja. Med bukovjem je nastala Bukovica, v jelšah Jelšane in Zajelšje, v gabru Gabrk. Potem so tu še Loče, Kozjane, Tatre in Brda. Da so jih laže razločevali, je prvo dobilo ime Veliko, drugo Ostrožno in tretje Janeževo brdo.

Vsako ime je imelo svoj prasmisel, pomen je bil stisnjen v krajevno značilnost. Le redka imena so ostala prevzeta po prejšnjih prebivalcih.

Kdo so bili v teh krajih pred naselitvijo naših prednikov?

Naši kraji so bili naseljeni že nekaj tisočletij pred našim štetjem. Prvotno ljudstvo je bilo še sila preprosto, na pol divje. Živelo je v skalnih duplinah, in ker še ni poznalo domače živine in žita, je živelo od lova. Tudi orodja in orožja niso poznali. Poglavitno orodje jim je bila kamenita sekira, orožje pa konice jelenjih rogov in ostri čekani zveri. Ko je človek potlej odkril baker, bron in železo, se je z boljšim orožjem že lahko preselil iz podzemeljskih votlin in tudi kolišč na močvirjih v gradišča na strmih utrjenih hribih. Izkopanine iz tedanjih grobišč pričajo, da so ti davni prebivalci že poznali lončeno pa bronasto posodo, razno okrasje, sulice, nože, srpe in čelade.

Znenada pa se je to prvotno prebivalstvo vznemirilo, zakaj z zahoda, z ozemlja zdajšnje Francije so se med nje vrinili Kelti in v 2. stoletju pred našim štetjem ustanovili ob severni meji Italije »kraljestvo« Norik, ki je kmalu nato postalo trn v peti rimskemu

cesarstvu. Tako je leta 181 pred našim štetjem Oglej izhodišče za širjenje rimske politične in gospodarske oblasti proti vzhodu in severu, ki se sklene z rimsko nadvlado nad vsem ozemljem do Donave. Rimljani so to ozemlje razdelili v pokrajine in ga prepregli s cestami in z utrjenimi naselji. Rimska osvajalna in potujčevalna nasilnost je bila tolikšna, da si je podredilo večino starejšega prebivalstva; v njegovem življenju se je v polni meri uveljavila rimska kultura. Znana so osvobodilna dejanja Karnov, ki so raje pomorili žene in otroke, kakor da bi prišli v rimsko sužnost. Še dandanašnji je znan izrek: »Kjer zmaga Rimljan, tam tudi zasužnji.« Podoba je, da še niso znani vsi vzroki velikega »preseljevanja narodov«. Tedaj — od 4. do 5. stoletja — so začela zapuščati svoja prvotna bivališča mnoga germanska plemena; s svojim pritiskom so pripomogla k zrušitvi že trhle stavbe rimske države. Ker so ta »barbarska« plemena prihajala skozi Postojnska vrata, je razumljivo, da so prav naši kraji utrpeli veliko opustošenje. V izpraznjene pokrajine so se naseljevali naši predniki. Pot so si krčili z ognjem in mečem.

Že preden so naši pradedje sklenili zapustiti pradomovino, porečje Visle, Dnjepra in Dnjestra, se je bilo njihovo umirjeno življenje močno spremenilo. Nenehno so jih nadlegovale divje tolpe tatarskih vojščakov, ki so prav tako prodirali proti zahodu. Vendar je v pravljico zastrta skrivnost, zakaj so se Slovani v Zakrpatju in Polesju odločili za preselitev proti vzhodu, jugu in zahodu. Da so jo naši predniki ubrali po uglajeni »jantarjevi cesti« proti zahodu, je razumljivo, prav tako proti jugu po poteh grških trgovcev, da pa so šli proti vzhodu, proti sovražniku, je za zdaj še vsekakor uganka.

Preseljevanje naših prednikov — pod pritiskom in s podporo Obrov, bojevitega nomadskega ljudstva — do njih stalne naselitve je trajalo veliko desetletij. Potekalo je polagoma, postopoma. Vmes so bili hude boje s prvotnimi naseljenci in Furlani, za katere so bili ti boji vedno nesrečni. Selitev jih je najprej privedla v Podonavje, od tod pa v zadnji tretjini 6. stoletja ob rekah Savi, Dravi in Muri v vzhodne Alpe do Soče in na obrobja Furlanije.

Komaj priseljeni Slovenci so se s pomočjo Bavarcev kaj kmalu hoteli otresti nadležnega zavezništva z Obri. Hrepeneli so po samostojnosti; začeli so mirno živeti, kmetovati. Živeli so v lesenih kolibah v bližini utrjenih gradišč, kamor so se med bojem zatekale žene in otroci. Njive so si ogradili ponavadi tam, kjer so

jih imeli prejšnji izpodrinjeni prebivalci. Od starih prebivalcev so se tudi naučili gojiti vinsko trto, zlasti v Istri in na Krasu. Pridelovali so žito, lečo, grah, bob, korenje, zelje, buče, čebulo in česen. Poznali so že kolobarjenje; poglaviten živež jim je dajalo polje, le deloma lov. Na veliko so se ukvarjali s čebelarstvom; pili so največ medico, pozneje tudi pivo. Tam, kjer so živeli v sosedstvu s starim prebivalstvom, so v grobiščih zaznali njihove vplive, zlasti na okrasju in orožju. Očitno je, da so tkali platno, da je bilo med njimi zelo razvito lončarstvo, kolarstvo, rešetarstvo, krznarstvo. Te izdelke so s frankovskimi trgovci zamenjavali za drugo blago; zlasti živahna je bila trgovina s soljo.

Naši predniki so vsaj spočetka živeli v plemenski skupnosti. Skupno so obdelovali zemljo. Ker se iz skupnosti nihče ni odselil, so nastala večja selišča — zadruge, ki so imele poglavarja ali starešino, najrazumnejšega člana zadruge, ki je bil tudi sodnik in duhovnik, zakaj verovali so v naravo, v njene zle in dobre sile.

Več zadrug je sestavljalo župo, ki jo je vodil voljeni župan. Župani so iz svojih vrst izvolili vojvodo ali kneza. Tako so si že v začetku 7. stoletja ustanovili lastno državo — Karantanijo.

Med preseljevanjem naših pradedov in njihovem mirnem vraščanju v poljedelsko življenje je nastala velika frankovska država. S krvavim nasiljem so jo ustanovili frankovski kralji; zavzemala je vso zahodnoevropsko celino. Bila je usodna tudi za naše prednike, saj je za dobrih tisoč let zapečatila njihovo samostojnost.

Na usodo naših prednikov so močno vplivale sovražnosti med Franki, Langobardi in Bizantinci. Veliki osvajalec Karel Veliki (768—814) je najprej (l. 774) podredil Langobarde v Furlaniji. Tako so Slovenci tudi na zahodu dobili nevarnega soseda. Meja je potekala od Nadiže čez Kras do Istre, kjer so vladali Bizantinci. Še istega leta so Franki vdrli na ozemlje Slovencev; Karantanija je postala del frankovske države. Franki so odpravili domače kneze in jih zamenjali s svojimi grofi. S tem se je končala svoboda naših prednikov in začelo se je obdobje fevdalizma in podložništva. Da bi laže zasužnjili in uklenili ljudstvo v fevdalni red, so Franki s silo razširjali krščanstvo, kar je dosledno uveljavilo pravilo: »Dajte cesarju, kar je cesarjevega, in bogu . . .« Tako so tuji plemiči in cerkveni gospodje zganjali pod svojo »zaščito« to ljudstvo in mu nadevali podložniški jarem. Nekaj slovenskega plemstva se je potujčilo, nekaj so ga zatrli. Le redki kosezi so se ohra-

nili do poznega srednjega veka. Mnogi so se zatekli v varstvo fev dalcev. Iz nasilja so se rodili tudi upori.

Frankovski kralj je imel na voljo zemljo podvrženega ljudstva; razdelil jo je med svoje privržence. Le-ti so v imenu kralja postali neomejeni gospodarji slovenske zemlje. Slovenci so bili največ najemniki in podložniki na svojih tleh.

Tisti, ki jim Franki niso dali zemlje v najem, so bili na gradovih svojih gospodarjev hlapci, dekle in obrtniki: tesarji, mizarji, zidarji, kovači, krojači, tkalci. Izdelovali so orodje in orožje. Z njimi je smel gospod ravnati po svoji volji, kakor s predmeti: lahko jih je zamenjal ali pa prodal. Tako se je razvila živahna trgovina s slovenskimi sužnji. Ta trgovina se je bila tolikanj razpasla, da sta jo celo beneški dož in oglejski patriarh prepovedala.

Franki so po zmagi nad Obri najprej utrdili mejo na vzhodu in razdelili zasedeno ozemlje od Furlanije do Blatnega jezera v štiri pokrajine: Istro, Furlanijo, Posavje in Spodnjo Panonijo. Uprava Istrske krajine je bila v Kopru. K njej sta sodila Kras in

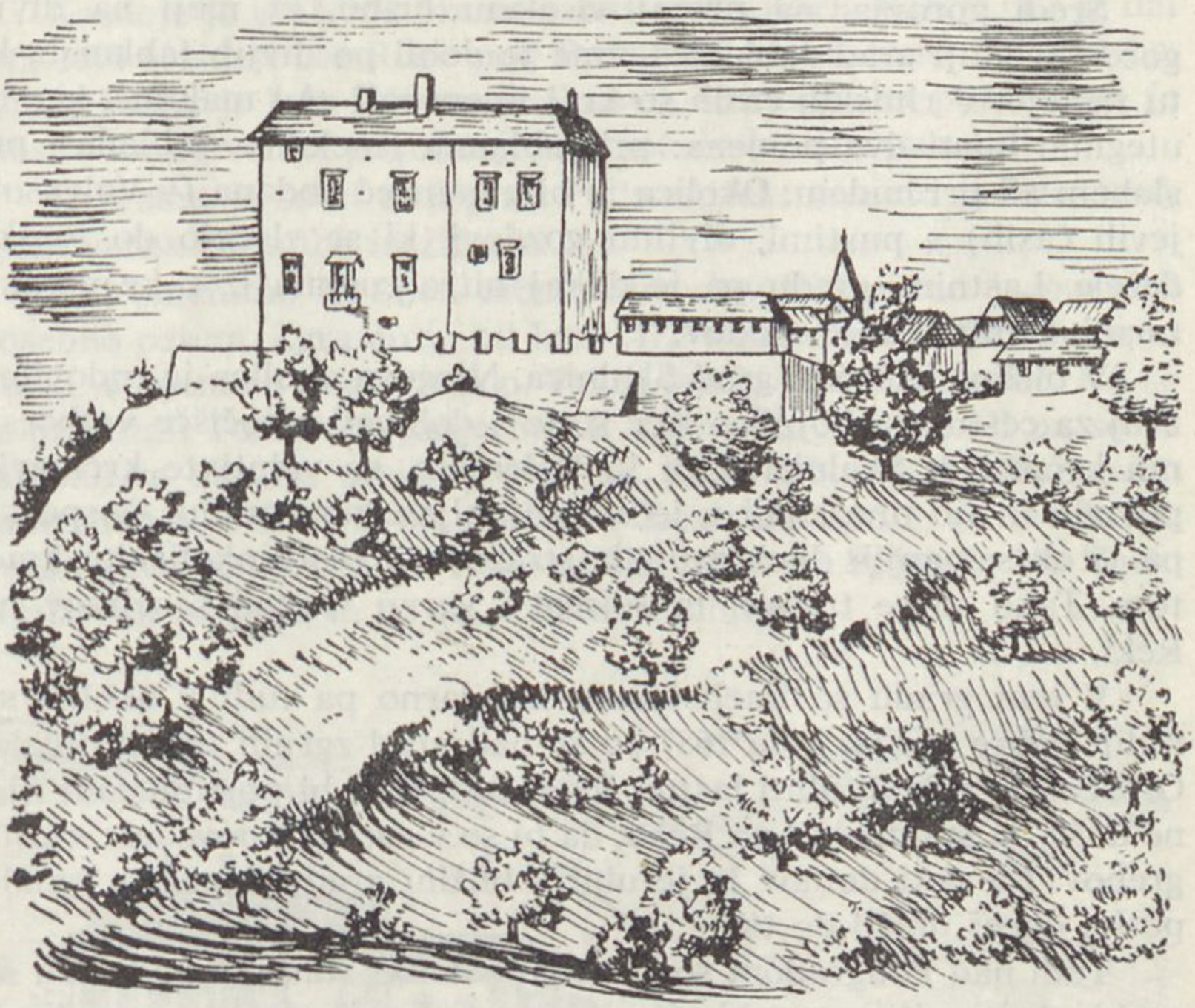
V davnini je stal nad izvirom Bistrice ponosni bistriški grad

Notranjska. Istra je bila čez Furlanijo povezana z Italijo, medtem ko sta bili drugi krajini še bolj izpostavljeni germanskim vplivom. Ta razdelitev iz leta 828 je zarisala meje, ki so v glavnem ostale do leta 1918.

Vključitev slovenskega ozemlja v nemško državo pomeni ustanovitev vrste fevdalnih mejnih grofij. Vladarsko oblast od Piave do Reke, od morja do Karavank je prevzel oglejski patriarh (1001—1028). Nemški mejni ali okrožni grof je bil neomejen gospodar, kraljevi uradnik, zapovednik vojske in sodnik. Prišel je v deželo pa si na težko dostopnem kraju s pomočjo podložnikov sezidal grad. Tako so na naši zemlji nastali prvi gradovi — najbolj očitni spomeniki fevdalnega družbenega reda. Zidanje gradov je bila strahovita tlaka in najhujše breme podložnikov. Ni čudno, saj so bili prav gradovi, združeni s cerkvami, enotna oblast nad telesom in dušo v verige tlačanstva uklenjenih ljudi.

Gradovi so bili najtesneje povezani tudi z utrjevanjem fevdalizma. Ni čudno, da so se nekdanji svobodnjaki začeli upirati krščanstvu, poglavitnemu zavezniku fevdalcev. Na območju sedanje Istre in Furlanije so začeli prihajati nemški naseljenci, plemstvo in duhovščina. Dežela je bila redko naseljena, opustošena in beneški patriarhi, zvečine Nemci, so deželi hoteli vrniti gospodarsko moč. Zato so tuji fevdalci pripeljali s seboj prepotrebne tlačane. Bržkone so preprosto sezidani gradovi bili že med slovensko neodvisnostjo, ko se je začelo oblikovati plemstvo. V njih so se ugnezdili tudi tuji fevdalci, ki pa se zaradi varnosti niso zadovoljili z leseno ograjo ali s preprostim okopom in nasipom. S seboj so prinesli tudi svoje stavbarstvo in začeli zidati gradove z dvižnim mostom, mogočnim stolpom iz lomljenega kamna in s trdnjavskim obzidjem. Grad je bil za stanovanje, za obrambo in shrambo. Zunaj gradu, včasih tudi za obzidjem so bile »pristave«, gospodarsko poslopje in koče za služinčad. Sprva so bili gradovi skromna bivališča, v 12. stoletju pa so jih prezidali v mogočne stavbe. Grajski stolp, kjer je bila ponavadi tudi ječa, je bil najpomembnejši del gradu.

Kraji pod Snežnikom so bili takrat stalneje povezani z Istro, ki je bila, razen mest, že v 10. stoletju povsem v rokah naših prednikov. Meja med Hrvatsko in Istro je šla čez Učko, s tem pa je vse zahodno slovensko ozemlje prešlo iz romanskega pod nemški vpliv. Tega so po letu 1077 pospeševali zlasti patriarhi, ki so bili skoraj vedno trdi Nemci.

Premski grad je z ohranjenim zidovjem ohranil fevdalno podobo

Povedali smo že, da se je tudi višje in nižje plemstvo vdinjalo v najlepše, najrodovitnejše in gospodarsko najbolj donosne kraje. Tako je bila dolina Reke domala obkrožena z gradovi. Marsikaj zanimivega je o teh gradovih zapisal Valvasor v znameniti »Slavi vojvodine Kranjske«. V njej omenja bistriški grad, ki da je zelo star, a je od njega ostal le še kup razvalin. Stoji na kamenitem griču, kakor je vse gorovje v bližini kamnito. Zadnji potomec gospodov, ki so gospodarili v tem gradu, je bil vitez Aloh, baje zelo hraber in pogumen vitez. Ker pa se mora hrabrost večkrat obarvati v lastni krvi, jo je obarval tudi vitez Aloh. Padel je na Štajerskem v boju proti Ogrom.

V Valvasorjevem času, v drugi polovici 17. stoletja, je bil ta grad lastnina grofa Auersberga; v njem je prebival le čuvaj, okoliški ljudje pa so imeli v njem shranjene dragocenejše stvari, ker so se bali mnogih potepuhov in razbojnikov.

Sredi gorovja, na precej visokem hribu, ki meji na divje gozdove, stoji grad Jablanica. Ime je dobil po divjih jablanah, ki tu rastejo. V rimskih časih so kraj imenovali »Ad malum«, kar bi utegnilo imeti dva pomena: pri jablanah (melof — jablana), pri slabem ali pri hudem. Okolica je bila namreč obdana (v Valvasorjevih časih) s pustimi, divjimi gozdovi, ki se vlečejo do turške dežele. Lastnina gradu pa je dokaj hitro romala iz roke v roko raznih zemljiških gospodov.

V bližini Jelšan je grad Skalnica. Njegova okolica je rodoviten kraj za cestne razbojnike. Ker so le-ti dobivali zatočišče v obcestnih krčmah v Skalnici, Lipi in Dolenjem, so valpti te krčmarje polovili in jih prepeljali v ječe na ljubljanskem gradu. Gosposka pa je ob semanjih dneh zaupala stražo nad cesto okoliškim kmetom. Tako so se trgovci in sejmarji varno vračali s sejmov na Reki.

V tem gradu so imeli lastno kobilarno pa tudi v okolici so redili dobre konje. Leta 1687 so se nad grad zgrnili temni oblaki. Graščak je sklenil ubiti lastno ženo. Da pa ne bi pogubil tudi njene duše, jo je odpeljal na Reko, da bi se v cerkvi izpovedala svojih grehov. Na poti domov jo je ubil v bližini gradu, ki ga je kmalu potlej ogenj uničil do tal.

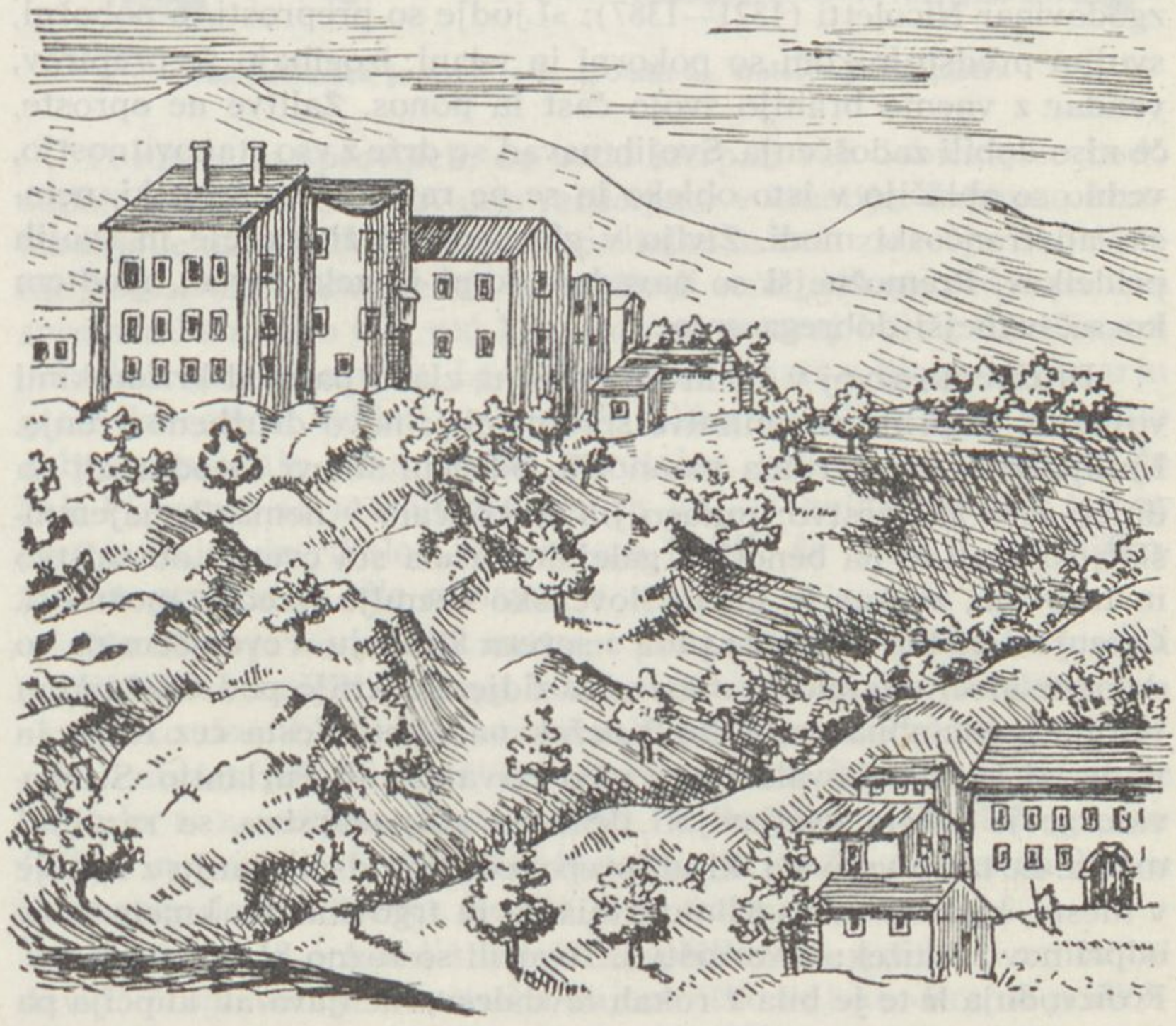
Tudi nad Podgradom so še vidni ostanki starega gradu. Tu so prebivali izraziti roparski vitezi, ki so na prehodu k morju živeli od mitnine. Mitnina in ropanje sta bila nasploh fevdalna pravica vseh tamkajšnjih plemičev, ki so tu vedrili in oblačili in si tako urejevali ugodno življenje.

Od vseh najimenitnejših in še zdaj najbolj ohranjen je grad na Premu, ki so ga sezidali po vseh pravilih grajskega stavbarstva. V sredini je stolp, okrog je utrjeno obzidje, zidovje samega gradu pa je proti severni in vzhodni strani debelo tudi dva metra. Grad je bila prava gospoščina z obsežnim posestvom. Okrog gradu je živelo veliko kosezov. Prvotno je bila graščina last deželne gosposke, pozneje pa je prehajala iz roke v roko plemičev. Valvasor še posebej opozarja, da je poleti bivanje v gradu neprijetno, ker se pogostoma močno bliska in grmi. Ko je neke poletne noči leta 1658 prenočeval v gradu, je nastal silovit vihar. Grmelo je, kakor da bi streljali s topovi. Strela je v tej noči zapustila na gradu štirideset znamenj. Kjer je Valvasor spal pri odprtem oknu, je strela švignila kar skozenj, nato pa zletela pri drugem oknu ven. Bilo je, kot da je v grad prišel sam zlodej.

Kasneje je graščina prešla v last grofa Karla Porcie. Ta je dal leta 1694 sezidati čez Reko pod Premom kamnit most. Njegov potomec Franc je leta 1808 most obnovil, šestnajst let pozneje pa je most odnesla velika povodenj, kakršne dotlej niso pomnili.

K Premu je sodil tudi grad Podstenjšek; v njem je bila predvsem varna shramba in žitnica.

Naj omenimo še Šilen tabor; Miroslav Vilhar mu je posvetil posebno pesem. Zgrajen je bil leta 1471 v glavnem za varnost pred Turki. V njem so imeli žitnico. Takih taborov je bilo še več. Ko so se približali Turki, so ljudje bežali v gore in gozdove ali pa so se zatekali za obzidje utrjenih gradišč. Šilen tabor je bil tudi eden izmed vrhov, s katerih so s kresovi dajali znamenja, da se bližajo Turki. Tako so marsikoga rešili turške sužnosti. Sploh so bili Turki strahovita nadlega in so še v živem spominu.

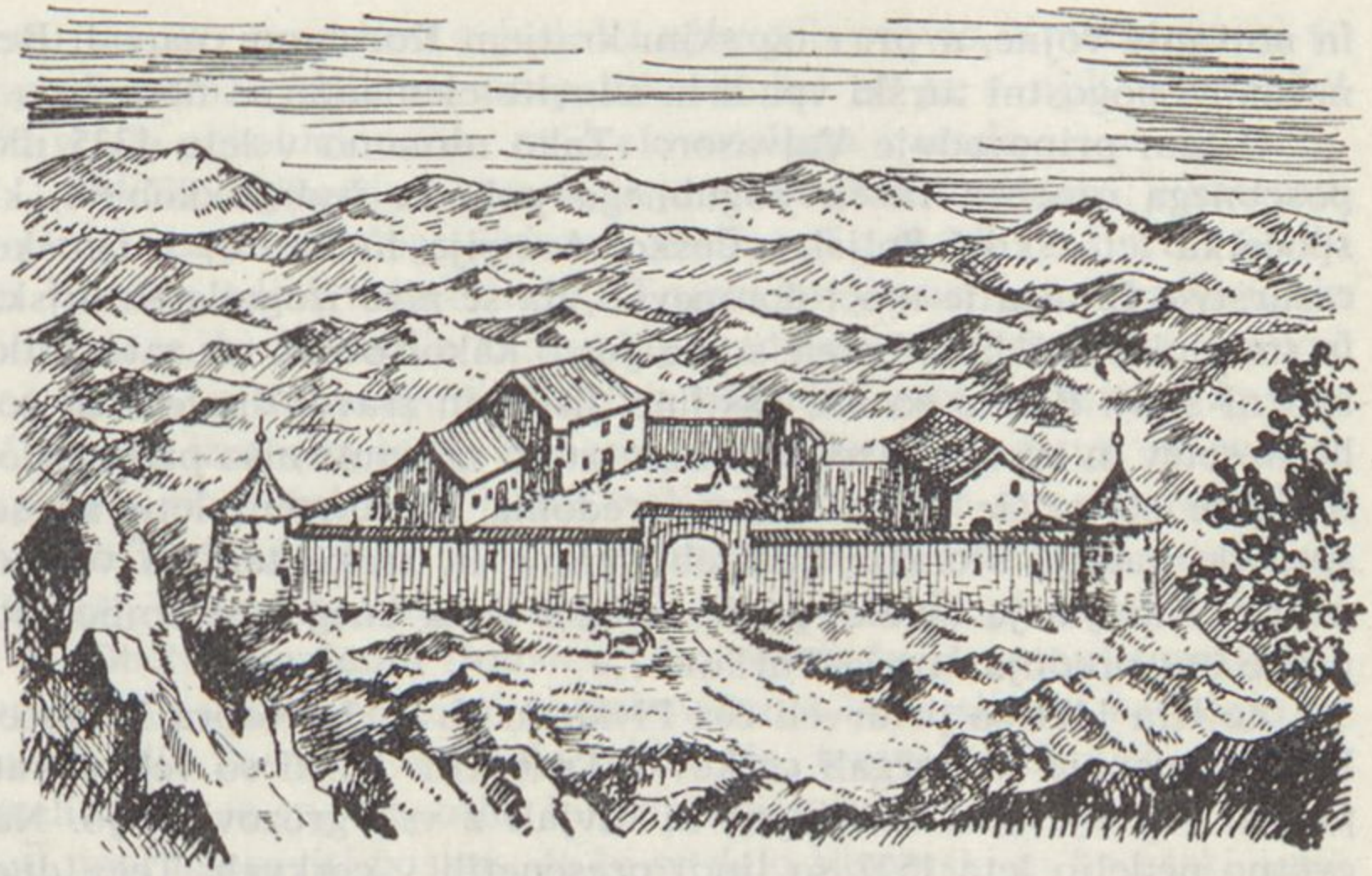
Razvaline gradu Skalnica pripovedujejo o veljavi nekdanje gospode

Torej je bilo v krajih pod Snežnikom veliko gradov in graščakov, ki so kakor kragulji bdeli nad podložniki. V gradovih sprva ni bilo posebnega udobja, saj so zvečine živeli v enem prostoru. Ženske so predle in vezle, medtem ko so moški odhajali na lov in viteške turnirje. Sčasoma so graščaki postajali zahtevnejši in so živeli v pravem razkošju. Bili so kaj malo izobraženi, še bolj nevedno in vraževerno pa je bilo ljudstvo, ki ni imelo zgledov ne v graščakih in ne v duhovnikih. Oboji so z vso brezobzirnostjo terjali tlako in desetino.

Sleherni zemljiški gospod je bil neomejen gospodar. Po svoji volji je delal z ljudmi. Najhujše breme je bila tlaka: ta je ostala skoraj tisoč let nespremenjena in je včasih presegla vse meje. Tlačani so morali obdelovati graščinske njive, sekati gozdove, graditi in popravljati grajska poslopja, ceste in mostove ...

Zanimivo je, kaj pripoveduje o značaju naših ljudi čedadski zgodovinar Nicoletti (1321—1387): »Ljudje so preprosti in pobožni, svojim predstojnikom so pokorni in vdani, izogibajo se prepirov, vendar z vnemo branijo svojo čast in ponos. Žalitve ne oproste, če niso dobili zadoščenja. Svojih navad se drže z vso stanovitnostjo, vedno se oblačijo v isto obleko in se ne ravnajo po španski, nemški ali francoski modi. Živijo v glavnem od živinoreje in svojih pridelkov. Premožnejši so navadno skopi in zelo varčni, medtem ko so revnejši dobrega srca ...«

Družbeni razvoj v 13. in 14. stoletju, zlasti pa med križarskimi vojnami, je prinesel zanimive spremembe: novo družbeno vrenje. Ljudje so se razmeroma namnožili, odvečni sinovi so odhajali na dnino in v kajžarstvo; mnogo jih je končalo v nemških najemniških vojskah in na beneških galejah. Začela sta cveteti obrtništvo in trgovina, za kar je imelo slovensko ozemlje izredne možnosti. Čezenj so vodila trgovska pota s severa k morju. Fevdalcem pa so delovne moči uhajale za mestno obzidje. Za kraje pod Snežnikom je bila pomembna cesta čez Knežak na Reko. Cesta čez Rupo in Podgrad je posredovala zvezo med Hrvatsko in Furlanijo. S trgovino se je začelo uveljavljati denarno gospodarstvo, se razvijati mesta. Le-ta so vplivala, kljub prepovedi, na odseljevanju z zemlje v mesta, kjer sta se razvila obrtništvo in trgovina. Za kmete se je odprl nov zaslužek: tovorništvo. Tovorili so razno blago, zlasti sol. Proizvodnja le-te je bila v rokah fevdalcev, menjava ali kupčija pa je potekala na podeželskih sejmih.

Grad Jablanica je ostal le še spomin na stoletja podložništva

Fevdalci so sprevideli, da bodo izčrpali več dobička, če bodo oddali zemljo za obdelovanje razdeljeno v kmetije. Zakupno kmetovanje je dalo pobudo za večje pridelke in tudi za večje izkoriščanje podložnikov. Okosteneli in preživeli zemljiški gospodje pa tem spremembam niso bili več kos, zato so zmeraj bolj z davščinami pritiskali na podložnike. Le-ti so morali dajati v blagu in denarju grofu in cerkvi. Oddati so morali toliko in toliko žita, ki je šlo dobro v prodajo, vina, živine, perutnine, volne, sira, medu in še kaj. Plačevati so morali pravico za lov na polhe, žirnino ter za lov na divjad in ribolov. Razen tega je bila še tlaka — zemljiško-pravne pravice so bile zapisane v urbarjih.

Na obzorju so se bili medtem pokazali Habsburžani, ki so si potlej, ko so uničili češkega kralja Otokarja, prisvojili skoro vse slovensko ozemlje. Dotlej sta si na Krasu in na Pivki delili izmenično oblast goriški grof in oglejski patriarh. Osvajanje se je končalo z zavzetjem Trsta (1382), z dediščino celjskih grofov (1456) in Goriške (1500). Ta dinastija je poslej ostala na hrbtu Slovencev dobrih 650 let. Rodila se je nova država.

Nastajajoči državni stroj je na podložnike pritisnil z novimi davki. Vzdrževati je bilo treba najemniško vojsko. Breme podložnikov je postajalo težje in težje; pridružile so se mu še zunanje

in notranje vojne, n. pr. z ogrskim kraljem Korvinom, napadi Benečanov, pogostni turški vpadi in silovite elementarne nesreče.

O tem pripoveduje Valvasor: »Tako nimamo v letu 1335 nič posebnega omeniti razen pogubnega pohoda čudnih kobilic, ki spočetka lete skozi Poljsko, Češko, Avstrijo in naprej v rimsko cesarstvo. Iz tega je moči domnevati, da se niso izognile Kranjski in sosednim deželam. Letele so na gosto kakor oblak ter zatemnile sončni sijaj. Požrle so vse rastline, listje in travo, drevesa in zelišča, setev in cvet in razen vinskim trtam ničemur niso prizanesle. Kobilice so prišle štiri leta zaporedoma. V četrtem letu so se spravile nadnje štorklje, jastrebi, vrane in srake ter jih večino požrle. Kar jih je ostalo, pa je zadušil velik sneg... Kobilice so prišle kot prednja straža Turkov...«

Že leta 1471 so pridrveli čez Pivko in Kras do Kopra in Soče. Pet let pozneje so požgali cerkev v Trnovem. Turki so velikokrat pridrli v kraje pod Snežikom in divjali z vso grozovitostjo. Na cvetno nedeljo leta 1522 so ljudi presenetili v cerkvah. Tega dne so samo iz teh krajev odgnali v sužnost več kot šest tisoč ljudi. Zadnjikrat so v kroniki teh krajev omenjeni leta 1570. To leto je ostalo v spominu kot »črno leto«, zakaj Turkom sta se bili pridružili še strahovita lakota in draginja.

Nenehne vojne so, poleg vedno hujšega fevdalnega izžemanja, požrešnosti in nasilnosti, rodile nove davke, ki so se navsezadnje zgrnili na podložnike. Čeprav so se ti sklicevali na »staro pravdo«, je to pomenilo kot klic vpijočega v puščavi. In ko so kmetje povsod naleteli na gluha ušesa in je bilo zaman vsako upanje na zboljšanje razmer, so iz silovitih stisk zagnali krik na upor: »Le vkup, le vkup, uboga gmajna... punt naj reši nas tlačanskih muk!« Od 15. do 18. stoletja so se slovenski kmetje, razen v sto manjših uporih, kar štirikrat množično uprli. Odločno so zahtevali zmanjšanje prehudik dajatev, leta 1573 pa celo posebno hrvatsko-slovensko državo pod Habsburžani. V tem uporu je zgubilo življenje kakih 6000 kmetov.

Šibka udeležba pri kmečkih uporih kaže, da je bilo življenje tlačanov na ozemlju med Postojno, Reko in Trstom znosnejše kakor drugod. Vendar se je leta 1635 kmečki upor razširil v kraje pod Snežnikom. Zatrli so ga s krvavo krutostjo. Pozneje je bilo uporniško gibanje onemogočeno, ker je bila redna vojska že tako močna, da je sproti zatrla sleherno sled uporništva. Ti podatki povedo, da naš človek ni bil navadna poslušna ovca, temveč da se je

znal krepko spoprijeti z jemalci njegovih pravic. Kmečki upori so zaradi pomanjkljivosti propadli, vendar se je v njih tri sto let izživljala revolucionarna moč slovenskega naroda.

Značilno gibanje v tem času je bilo tudi luteranstvo, v katerem je imel osrednjo vlogo Primož Trubar. Ta je bil po bratih Cirilu in Metodu edini svetel žarek. Trubarjev pomen ni v razširjanju nove vere, ki je dobila zaslombo predvsem med fevdalci, temveč v tem, da je dal svojim rojakom leta 1551 prvo slovensko knjigo. V njej ni izražena samo ljubezen do jezika in ljudstva, marveč je uporaba podložniškega jezika rušila pomembne temelje fevdalnih pravic in fevdalnega reda. Trubar, ki se je imenoval »rodoljub ilirski«, je sam povedal, kaj ga je pripravilo do pisanja:

»Obeh omenjenih ljudstev (Slovencev in Hrvatov) usmiljenja vredna in velika nesreča, ustrahovalnost in stiska, ki se tičejo ne samo njih časnega življenja in imetja, temveč tudi njih dušnega zveličanja, so me napotile in pripravile, da sem se pred sedmimi leti upal napraviti poskus, če bi se dalo slovenski in hrvatski jezik pisati in brati.«

Kako je čutil Trubar s svojim ljudstvom, nam pove tudi naslednja njegova ugotovitev:

»Katera gospoščina, mala ali velika, nemilustiva s sujimi kmeti inu pokorniki okuli hodi, po sili inu po krivini tu nih jemlje, prevelike štivre inu tlake nalagajo, hud konec vzemo; nih blagu do tretjiga erba ne pride, nih stan inu žlahta cilu pogine, kakor so ti celjski knezi, naj so si dosti kloštrov inu kaplanij štiftali, v Rim hodili, vsi poginili inu konec vzeli, za volo kir so nih kmetom te lipe ščere po sili jemali . . .«

V teh Trubarjevih mislih so očitne puščice proti krivicam, ki jih je plemstvo povzročilo ljudstvu. Te krivice so tudi povod za kmečke upore, vendar so Slovenci prav z uporništvom in s knjižnim jezikom začeli postajati narod. To pa je bila v političnem in kulturnem življenju naših prednikov velika in zgodovinska prelomnica.

Razen Turkov in usodnih kmečkih uporov je bila v srednjem veku najstrašnejša šiba kuga ali črna smrt. V Evropo so jo zanesli iz Azije in je dosegla vrh v drugi polovici 16. stoletja. Prenašali so jo prevozniki, popotniki in romarji. V stiski so ljudje iskali pomoči v procesijah, se okuževali in bolezen raznašali na vse strani. Pametnejši so bežali v samoto in gozdove. Ker si ljudje niso znali in niti ne mogli pomagati, so v obupu prirejali razvratne gostije, češ

pijmo, jejmo in uživajmo sladkosti življenja, saj nas bo tako ali tako že jutri pokosila smrt. Mrličev je bilo včasih toliko, da jih niso mogli in niti hoteli pokopavati, le okužene hiše so zaznamovali z belim apnenim križem. Na Reki in v okolici je kuga najbolj razsajala leta 1590; ljudje so množično umirali. V letih 1661—1662 so bile mnoge vasi ena sama mrtvašnica.

In kaj meni Valvasor o zdravstvu in bolezni v teh krajih?

»Kmet ne bo dal dosti zaslužka zdravniku; tudi ga ne bo klical, pa naj mu je smrt že na ustnah, zakaj večina kmetov se sama zdravi in navadno ne slabo, ker prav dobro poznajo zelišča in korenine. Mnogi so tudi dobri ranocelniki; imenitno pozdravijo vsako zlomljeno nogo, in sicer le s starim kolomazom, smolo in presnimi koreninami, ki jih stolčejo in zmešajo ter z njimi prav učinkovito obvežejo zlomljen ud. Na Pivki, Krasu in v Vipavi dobijo kmetje često čudno bolezen, da jih telo nekje (včasih na prsih, hrbtu, roki ali nogi) začne srbeti in ščegetati; kmalu nato pa se prikažejo čisto majhne črne pege, nič večje od leče. Pego močno zdrgnejo s česnom, pa spet mine. Če pa je ne bi zdrgnili, bi človek v dveh ali kvečjemu treh dneh umrl. Te pege so torej prav nevarne in potrebne takojšnjega zdravljenja. Zdravniki jih imenujejo patechias malignas; tako ponavadi pravijo hudim vročičnim pegam ... V teh krajih raste marsikatera koristna in zdravilna zel in razne užitne korenine: zobnjak, punčice, pelin, dresen, vsake vrste razhudnikov in druge podobne zeli. Veliki koren raste tod vsepovsod; prenekatera preprosta ženska pa ga močno zlorablja. Če hočejo namreč lahkomiselne ženske pritegniti od daleč moškega, izkopljejo ta koren v določenem času z določenimi obredi in ga s posebnimi besedami vržejo v peč. Koren v peči čudno skače sem ter tja in ni dvoma, da ga premetava hudič. In tako mora tisti, ki je nanj merilo ženšče, še tisto noč k njej, čeprav bi bil zelo daleč ...«

Ali ta koren res ni imel čudežne moči?

Medtem ko 16. in 17. stoletje v družbeno življenje nista prinesli odločilnega napredka in pomembnejših sprememb, je 18. stoletje v marsičem pognalo za poznejši razvoj trdne korenine. Mimo notranjih homatij in zunanjih bojev ter nasledstvenih vojn so habsburške dežele polagoma dobivale državno obliko. Z raznimi upravnimi reformami, kakor so deželne vlade, sodišča in kresije, je nastala sodobno urejena država. Temu je sledil leta 1770 vojaški popis prebivalstva.

Krvnega davka doslej še niso plačevali. Vojaki so bili plačanci ali pa sužnji. Zdaj pa je bila vpeljana splošna vojaška dolžnost. Če so potrebovali vojake, je župan dobil povelje, da mora njegova vas oddati toliko in toliko vojakov. Ponavadi so bili sinovi bajtarjev. Fante so polovili, zvezali in oddali vojaškim oblastem. Da bi se rešili, so bežali v gozdove ali tujino. Vojaška služba, ki so jo bili oproščeni duhovniki, plemiči, uradniki, zdravniki, trgovci, kmetje z večjimi posestvi skupaj s prvimi sinovi in zeti in pripadniki raznih »potrebnih« poklicev, je trajala do starosti in popolne oslabelosti. Da ni bila povsem nedolžna, naj povemo, da so ponekod v letih 1771—1790 zaradi naborov zgubili sedmino prebivalstva. Slovenija, brez Istre in Prekmurja, je tedaj imela 750.000 prebivalcev.

Razmere so nanesle, da se je v tem času zlasti začelo razvijati kmetijstvo. Ponekod so že leta 1740 sadili krompir in koruzo. Zelo so gojili lan in konopljo ter ju prodajali v Trst. Po izredno slabih letinah 1767—1772, ko je pretila celo lakota, je državna oblast celo začela vsiljevati semenski krompir, ki zaradi kmečke starokopitnosti zlepa ni mogel dobiti domovinske pravice. Spočetka so pravili, da je za ljudi strupen in da je le za živinsko krmo. Za človekovo prehrano so začeli krompir uporabljati šele v francoskih vojnah, zlasti v letih katastrofalne lakote 1815—1820.

Razvoj trgovine je narekoval enotno carinsko politiko. Odpravljene so bile razne mitnine, ki so ugodno vplivale zlasti v prometu s Trstom. Carinska meja je obveljala le še s Hrvatsko, ki je bila zlasti podlaga za tihotapstvo s tobakom. V Vremah so proti koncu 18. stoletja začeli kopati tudi premog, ki so ga uporabljali predvsem za kurivo.

Splošne družbene razmere so zahtevale tudi višjo raven splošne izobrazbe, saj so bile dotlej šestrazredne gimnazije le v mestih, medtem ko osnovnih šol sploh ni bilo. Toda leta 1774 je bila uzakonjena »splošna šolska uredba«. Napredek pa si je le počali utiral poti, saj je bilo v letu francoske revolucije, to je 1789, v postojnski kresiji samo sedem šol.

Leto 1789 je s francosko revolucijo zaoralo v obličje Evrope globoke družbene, politične in tudi kulturne spremembe, ki so jih bili deležni v dobrem in slabem tudi naši kraji. Prvikrat so Francozi vznemirili naše ljudstvo v marcu 1797. Razumljivo je, da preprosto ljudstvo velikega revolucionarnega poslanstva ni razumelo in da je tujo vojsko sprejelo z velikim strahom. Polagoma pa so

ljudje doumeli, da revolucija razen grozot prinaša tudi veliko dobrega. Mednje je prihajal svobodoljubni duh, ki so ga Francozi oznanjali z besedo in orožjem, proti čemur so se evropske nazadnjaške vlade borile z vsemi sredstvi. Kaj hujšega, kakor da bi se podložniki okužili z okusom svobode!

Napoleon je razen vztrajnega terorja in nalaganja državnih davkov ustanovil ilirsko kraljestvo, kamor so pripadali tudi kraji pod Snežnikom. S posebno uredbo so uvedli civilni zakon, postavili župane (mere) in sodstvo. Poglavitno in najbolj pomembno pa je bilo, da so Francozi zapovedali enakost državljanov glede pravic in dolžnosti, odpravili so tlako in desetino, osvobodili kmete vseh podložnosti. Vsa uprava je bila enakopravnejša, pravilnejša, šolski pouk so uvedli v materinščini, zboljšali so ceste in skrbeli za blaginjo dežele. Tedaj se je ljudstvo prvikrat nekoliko oddahnilo vse odtlej, ko je zgubilo svojo samostojnost, po dolgih letih tlačanskega jarma ...

Andrej Palčič je utihnil. Na ognjišču se je kakor v gnezdu zgubljala v pepelu zadnja iskrivost ugašajoče žerjavice ...

NA MEJNIKU DVAJSETEGA STOLETJA

Večni mornar, čas, kot pomlajen starec z neutrudnimi gibi vesla vedno naprej in naprej v brezbrežni ocean večnosti. Čoln se pomika v vseobsežni pristan in za seboj vleče svojo žetev, ki se kopiči na obrežju oglušele tišine, nepremagljive ničnosti.

Večni mornar, čas, pa vesla prek brezbrežne gladine, ki je včasih podobna s soncem uvezeni pravljici, včasih pošastno temna in mračna kot nenapisana balada smrti; vesla leta, desetletja, stoletja — in močnejši zamahi z vesli se zarežejo v živžav spomina in zgodovine... Količnik vsega je spočetje in smrt, velika dejanja in brodolomi, svila in črnina, blaginja in beda, smisel in nesmisel življenja.

Večni mornar, čas, pa vesla in vesla... Niti za trenutek se ni ustavil na mejniku dvajsetega stoletja.

Toda ljudje so na tem mejniku, na pragu novega stoletja zamišljeno obstali in se vprašali: »Kakšen je obračun tega stoletja? Kaj nam bo prineslo to, ki se začenja?«

In ljudje so se potopili v misli postoterjenega silvestrovanja...

Kakšni plugi so v minulem stoletju pod Snežnikom izorali zaznavne brazde?

Devetnajsto stoletje je bilo za vso evropsko celino velika prelomnica. Vzgib za ves družbeni preobrat je dala francoska revolucija, ki so jo povzročile nove družbene sile — meščanstvo, to pa je začelo rušiti politično oblast, ki sta jo imela dolga stoletja v rokah plemstvo in cerkev.

Iz tega je izhajal prehod na prosto trgovino in industrijo, na ukinitev podložništva, s čimer so bile dane možnosti za splošen družbeni napredek. Ta napredek pa je le počasi širil korenine v nenehnem boju z nazadnjaštvom in umirajočo oblastjo, vrženo s tisočletnega prestola.

Ko je utihnilo orožje francoskih vojn, so si utrujeni ljudje želeli miru. V družinah in gospodarstvu je bilo veliko razdejanje. Dolgotrajne vojne so izpraznile hleve. V Lipi pri Jelšanah je bilo 1813. leta 65 kmetov brez živine. S prodajo živine so se znebili

visokih davčnih bremen. Zvečine so kmetje premogli le komaj po eno kravico. Revščina in pomanjkanje sta od vseh strani vdirala v že tako obubožene domačije. Toda kot po vsaki vojni so se ljudje sproščeno oddahnili. Rešeni so bili jarma in môre, ki ju prinaša to človeško zlo. Zato so kaj radi sedali za mizo, kjer so točili vino in žganje. Strogi kronist bi o tem dejal, da so se ljudje vrgli v veseljačenje, razvrat, razuzdanost. Ker za tako boleznijo ponavadi prej bolehajo moški, so ženske poprijele za uzdo in vajeti. Prav v tistih časih se je rodila takale ljudska modrost:

»Pred zakonom grlica, v zakonu orlica,« so dejali užaljeni možje.

»In zakaj smo take,« so se spodrecale ženske, »ker ste moški pijanci.«

Pametnejši možje so se ob tem globoko zamislili:

»Res je, denar in žene so vladarji zemlje, toda kjer je žena pijanka, tam gre povodenj skozi hišo.«

»Kakšna povodenj, še vode nam ne privoščite, dedci nemarni,« so vzrojile ženske.

»Glejte jih«, so dedci poplaknili slino, »kako so osate. Drži pa, da mož ni mož, če ga žena ne spravi v koš.«

»Kaj, osate? Samo povemo, kar komu gre!«

»Če še mi vam nalijemo čiste resnice, da ženske bolj zvite so kakor lisice, je pa ogenj v strehi.«

»Naj se repenčimo in prekljamo venomer,« je zdaj moško besedo povzel župan. »Ni hujšega kačjega gnezda, kot če sta si mož in žena v laseh.«

Županovim besedam so vsi kimali in pritrjevali. Polagoma so se zresnili. Veseljačenju so napravile konec slabe letine, ki so se nadaljevale iz leta v leto. Gospodarstvo je bilo že tako zaradi vojne na tleh. Hlevi so bili polni pajčevine, zemlja izčrpana in le za silo obdelana. Pomanjkanje se je začelo že leta 1813. Leto kasneje ni bilo ne košnje ne žetve. Tudi denarja ni bilo, medtem ko se je cena žitu popetorila in še več. Že naslednje leto (1815) je pritisnila strahovita stiska. Hladno je bilo in kar naprej je deževalo. Komur se je posrečilo kaj posejati, ni dozorelo. To hudičevo vreme se je vleklo še v naslednje leto. Tako je pritisnila taka lakota, kakršne še nihče ni pomnil. Že jeseni 1816. je bila taka lakota, da so ljudje pomirali od gladu. Hrane ni bilo mogoče dobiti niti za denar. Žito je imelo fantastično ceno. Nekateri so si pomagali s tem, da so si kuhali robidovo listje in ga jedli. Stiska se

je ublažila, ko so leta 1817 pripeljali pomoč v žitu po morju, pa tudi žetev leta 1818 je bila radodarnejša. Toda ljudje so bili tako sestradani, da se zlepa niso mogli nasititi in le s trudom se jim je posrečilo pripraviti v shrambe in kašče nekaj zaloge potem, ko so iz njih nametali debele plasti prahu in pajčevine.

Ni čudno; povrnili so se bili stari časi. Kmet je moral več kot polovico delovnih dni v letu delati na graščakovi njivi, razen tega je moral delati še desetino. Toda v tistih časih ljudi ob cesti z Reke proti Postojni ni strašil samo neusmiljeni stradež, marveč jih je z grozo begala tudi grda kužna škrljevska bolezen. Ta je bila še veliko bolj grozljiva kakor pa glad, zakaj bila je nekakšna spolna kuga.

Škrljevska se je imenovala po vasi Škrljevo nad Bakrom. Tja so jo bili ob koncu leta 1700 zanesli, po eni trditvi, štirje mornarji z dvema ženama, ki so se bili vrnili iz bojev proti Turkom v rojstno vas. Po drugi trditvi pa jo je bil tjakaj zanesel vojaški ubežnik, ki se je bil zatekel v ta kraj.

Škrljevska bolezen pa je bila izredno nalezljiva. V desetih letih se je bila tako razširila, da je bila na območju Reke že tretjina prebivalstva okužena. Od sifilisa se je razločevala po tem, da je bila mnogo bolj nalezljiva in da so jo le poredkoma prenašali s spolnim občevanjem. Tudi ni tako strahovito razkrajala notranjih organov.

Bolezni dolgo niso posvečali posebne pozornosti, toda ko je bila množično opazna na od ran razjedenih in gnojnih, spačenih obrazih, se je zganila tudi oblast, zlasti ker se je bila bolezen začela naglo širiti ob cesti proti Karlovcu, Postojni in še naprej. Bolezni pa ni bilo moči naglo spodrezati korenin, ker je vmes segla vojna; zdravljenje je bilo tudi sicer počasno in le deloma uspešno. Šele po ponovni avstrijski zasedbi teh krajev so napeli vsi sile za zatrtje tega strašnega zla. V ta namen so ustanovili bolnišnici v Kraljevici in Postojni, kamor so spravili vse neozdravljive bolnike. Zdravljenje je plačala država.

V marcu leta 1818 je izšel v slovenščini razglas o zatiranju in zdravljenju škrljevke:

»Takole je strašna ta ostudna bolezen. Od začetka se malo čuti, zmirom huje prihaja in h koncu je groza. Pomagajte si! dajte si pomagati, ino ne sramujte se, naj že bo bolezen na životu, kjerkoli si bodi; saj se ve, da si je niste sami krivi, po nesreči vam je prišla. Hitite sedaj, kar vas je s to boleznijo okuženih, če

količkaj bolezni v sebi čutite, hitite v bolnišnico, tam se vam bo k zdravju pomagalo, ino spet se boste veselili svojega življenja. Kmalu boste potlej imeli brez strahu svojemu sosedu reči, z njimi jesti, svojega prijatelja, svojo ženo ino svojega otroka brez nevarnosti objeti, ino kmalu boste spet taki zdravi ino delovni ljudje, kakršni so bili nekdaj vaši predniki.«

V razglasu je bilo posebej poudarjeno, da je zdravljenje brezplačno in s tem omogočeno tudi siromašnim.

Kako trdovratna je bila škrljevka, izhaja iz tega, da je bilo še leta 1829 v postojnskem okraju več kot 50 obolelih za škrljevko.

Komaj so zadušili to kruto bolezen, se je leta 1831 prvikrat pojavila azijska kolera, ki je neusmiljeno morila po pivških vaseh. Bila je prava šiba božja, zakaj razsajala je skoraj huje kot nekdaj kuga. V boju proti njej niso poznali nobenega ustreznega sredstva. Zdravniki so menili — Roberth Koch je odkril bacil kolere šele leta 1883 — »da se kolera naleze z zrakom, ki je okužen z nekimi nalezljivimi plinastmi snovmi«. Kolera je povzročila toliko groze in strahu, da so se bolnikov začeli na daleč izogibati; starši so zapuščali otroke, otroci starše, prijatelji prijatelje. Le redki so bili tisti, ki so za preprečevanje bolezni priporočali čednostno življenje, osebno higieno in snago v hiši.

Nalezljive bolezni so največ prenašali vojaki, popotniki in berači. Tako se je kužna bolezen pojavila hkrati kar na več krajih in se razširila z bliskovito naglico. Za okužbe je bilo kot nalašč množično romanje, zato je oblast romanja najstrože prepovedala.

Prvi pojav kolere se je zavlekel v leto 1832. Polagoma je bolezen ponehala in ljudje so se oddahnili. Toda le za malo časa. Vnovič se je razpasla leta 1836. Zanesli so jo bili vojaki, ki so prihajali iz Italije. Tudi v tem letu je kolera pokosila mnogo žrtev. Zopet je potrkala na vrata v letih 1849—1850. Zaradi bolezni in slabe letine je zavladalo veliko pomanjkanje, ki je s strahovito lakoto doseglo višek v letu 1852. Skoraj se je bilo ponovilo leto 1817. Tri leta pozneje, leta 1855, se je obetala bogata letina, toda tudi to leto je kolera izkopala toliko grobov, da letine niso mogli pospraviti. Stari kronist se upravičeno pritožuje: »Kljub temu, da je tukaj zdrav zrak, se je semkaj zanesla morilka kolera«. Kot primer naj navedemo samo Suhorje in Ostrožno brdo, kjer je kolera v eni noči pokosila 150 ljudi. Skoraj v vsaki vasi je bilo toliko mrličev, da jih ni imel kdo in kam pokopati. Samo v Zagorju in v okolici je umrlo 124 ljudi. Bolezen je razsajala od sre-

dine julija do konca septembra in napravila pravo opustošenje. K temu naj dodamo še to, da so bili med redkimi zdravniki v glavnem na delu padarji in mazači, saj je zakon o ustanovitvi javne zdravstvene službe izšel šele leta 1870. Med ljudmi je bilo tudi sicer toliko nazadnjaške miselnosti, da so zdravljenje bolj prepuščali bogu kakor pa zdravniku.

Per nalezljivimi boleznimi so bili v nevarnosti zlasti kraji ob cesti, koder je potovalo vojaštvo. Tako so leta 1866 prinesli kolero vojaki iz Italije, dvajset let pozneje so jo zanesli iz pomorskega in trgovskega Trsta. Razen kolere so pogosto razsajale še druge kužne bolezni, proti katerim so bili v tistih časih popolnoma brez moči. Omenimo naj samo črne koze in škrlatinko. Čeprav so med francoskim medvladjem priporočali cepljenje proti črnim kozam, so se le redki dali cepiti. V dobi po napoleonskih vojnah je bila zelo razširjena garjavost, pa razna spolna obolenja; mnogo bolj kot zdaj je bila razširjena božjast, ki so jo imeli za kazen božjo. Ena izmed najbolj podtalnih in zagrizenih bolezni je bila jetika, ki so se jo upravičeno bali kot najhujšega zla.

Kje so bili vzroki za tako pogostne in hude bolezni? Nedvomno v vsesplošni zaostalosti in izredno nizki ravni ljudskega zdravstva. Razen pomanjkanja in skrajno pomanjkljive in siromašne prehrane je k bolezni pripomogla hudo zanemarjena osebna higiena ter zdravju neprimerne stanovanjske razmere. Nedvomno pa je bil eden izmed poglavitnih vzrokov silna revščina, ki ni bila posledica dolgotrajnih vojn, marveč tudi izredno pogostnih slabih letin, elementarnih nesreč in kužnih bolezni pri živini (1830). Kot primer hude, mrzle zime, ki je napravila veliko škode in povzročila veliko pomanjkanje, naj navedemo leto 1829—1830. Sneg in mraz sta pritisnila že zgodaj v jeseni. Toda 24. decembra se je začel sipati sneg kakor iz rešeta in snežilo je skoraj nenehno do konca januarja. Z visokimi zameti je zasul sneg vse ceste in poti, prekinil je vse zveze. Snegu pa je botroval tudi izredno strupen mraz, saj je zamrznil vsa mlinska kolesa. Mlinarji niso mogli mleti; ljudje so ostali brez kruha in z živino vred, za katero ni bilo krme, trpeli veliko pomanjkanje. Ta zima je hudo razsajala po Evropi. Uničila je sadovnjake, vinograde, ptiče in divjad; pozeblo je celo drevje.

Kronist takole opisuje tiste čase: »Kako žalostno je v teh krajih! Kaj takega ne pomnijo niti najstarejši ljudje. Povsod vlada prava beda in sirotinja. V njivah se je razpasla razna golazen,

posebno črvi, ki so spodjedali vsako rast. Krompirja ne nakoplje-jo toliko, kot ga nasadijo, žito ne vrača niti semena. Tudi sadje uničujejo vremenske nezgode. Živež je silno drag, zaslužka pa nobenega.«

Vnebovpijoča stiska in žalostne razmere, ki so zraven vsega tega prihajale še od države in iz graščine, saj so morali kmetje plačevati 59 različnih davščin v denarju, 93 vrst davščin v blagu, opravljati 17 vrst tlak in 12 vrst raznih drugih tlačanskih uslug, so napotili kmete okrajne gosposke Prema, kjer je bil zemljiški gospod plemenitaš Porcia, da pošljejo pritožbo na samega cesarja na Dunaj. Za to zaupno poslanstvo so si kmetje iz 25 vasi prem-skega okraja izbrali 53-letnega kmeta Andreja Dolgana iz Šembij, očeta osmih otrok. Ta ni okleval, temveč je zbral prošnje in pri-tožbe, ki sta mu jih v imenu vsake vasi izročila po dva moža, ter jo je z njimi konec maja 1827 peš mahnil proti daljnemu Dunaju.

Kaže, da je Andrej Dolgan vzel možato pot pod noge, saj se mu je že 13. junija posrečilo, da je cesarju oddal svoje prošnje in pritožbe. Medtem pa, ko je čakal na sprejem in cesarjev odgo-vor, ni varčeval z zgovornostjo. Radovednim Dunajčanom je z vso prepričljivostjo razodeval, kakšne pijavke so graščaki in dru-ga gosposka, koliko je revščine in prikritega sovraštva; pozabil ni omeniti niti razbojniških rokovnjačov in tihotapcev. Pri tem je mož, po katerem je Fran Levstik nedvomno oblikoval svojega junaka Martina Krpana, kazal toliko odkritega upornega duha, da se je zanj začela zanimati dunajska policija.

Ta ga je pred odhodom v domovino, 3. julija 1827, povabila v svojo pisarno ter hotela zvedeti podrobnosti o upornikih in hujskačih. Za tolmača je bil policijski komisar, po rodu Slovenec. O zasliševanju Dolgana so sestavili zapisnik, iz katerega razbere-mo Dolganovo povest:

Na prošnjo kmetov se je odpravil do cesarja, da bi mu razlo-žil, »nadloge, revščino in trpljenje«, zakaj kmetje so »vsi zmoteni, sem ter tja hodijo, ne vedoč, kaj bi storili, nevarnost je, da bi se spuntali proti gosposki. Pri takih nadlogah ni več prestati. Škoda za našo deželo — ljudje so sicer dobri, ali revščina je prevelika in kmetje se bodo uprli, on pa noče biti upornik,« je s kmečko zvitostjo hotel pretentati policijo.

O rokovnjačih, razbojnikih in tihotapcih pa Dolgan ni vedel nič določenega, omenil je le razne napade, ki jih je zvedel po

ustnem izročilu. Temeljiteje pa je opisal oblastnike na Premu, v Postojni in v Ljubljani ter jih obtoževal krivičnih in zlih dejanj.

Vendar se iz Dolganovega poslanstva ni rodila niti miš. Policija je sicer nekaj raziskovala po načelu: vrana vrani ne izkljuje oči, tako da je naposled na prošnje premskih kmetov legel prah pozabljenja.

Toda stvar premskih kmetov ni bila vržena kot puška v koruzo. Petnajst let pozneje je naslovil nekdo na cesarja novo prošnjo in pritožbo z anonimnim podpisom »Ilirec«. Verjetno se je za tem imenom skrival izobražen podeželski plemič, ki je živel od zemlje in ga je prav tako, kakor druge kmete, tlačil zemljiški davek, ki je tako presegal vse meje, da ga niso zmogli plačati. Ta pritožba je prišla na Dunaj pred novim letom 1843. Že januarja 1844 je bil dokument izročen v preiskavo ljubljanski policiji. Ta mimo drugega izpričuje, da ta leta pred »pomladjo narodov« le niso bila tako brez notranjih trenj, kakor se zdi, in da je francoska revolucija zapustila precej svojih prevratnih pogledov na tedanje politično dogajanje.

V pritožbi so namreč ostri in pikri očitki: če se ljudem pridiguje o človekoljubnosti, zakaj vlada potem ne pusti živeti tudi podložnikom. Če cesar morebiti o vsem tem nič ne ve, kaj mu potem koristi njegova tajna policija. Sčasoma bo s svojimi škodljivimi svetovalci zašel v nesrečo. Cesarjevo veličanstvo bo skopnelo kakor dim. Obupani narod je vsega zmožen, najprej pa upreti se. Po pomoč se bo treba zateči h kaki tuji državi ali pa se izseliti, ker bomo kljub temu zaradi davkov ob svoja posestva. Prišlo bo do splošnega upora. Gospoda se bo tem obtožbam seveda smejala, češ kaj bo peščica ljudi proti tolikim bajonetom. Toda bolje je biti ubit v boju, kakor pa poginiti od gladu. Naši duhovniki opominjajo samo k potrpljenju in pokorščini, toda kadar je krivice navrhana mera, mine tudi potrpljenje. Cesar ni več oče med svojimi otroki, temveč trinog nad svojimi sužnji. Toda kmetje in zemljiški gospodje so zdaj združeni, »nič nas ne podre«, pravi francoska revolucionarna pesem. Majhni narodi morejo veliko doseči, zakaj bi jih zatiral en sam neomejen gospodar. Zakaj naj bi bili brez ustave. Nismo več otroci, da nas bi strahovali s šibo. Kaže, da nekateri gospodje v vladi delajo kot nalašč, da bi izzvali upor. Kaj nam je potrebno toliko uradništva, ki krade bogu čas; oprime naj se poštenega dela. Zakaj sredi miru toliko vojaštva? Vlada ravna z ljudstvom kot svinja z mehom. Ali ji je vojska

potrebna zaradi varnosti? V Turčiji ni takega nasilja nad podložniki, v afriškem Fezu in Maroku živijo ljudje svobodneje. Vse to izkoriščanje in zatiranje imenuje naš »Ilirec« finančno steklino, ki se je enkrat že končala s francosko revolucijo.

Ljubljanska policija je poskušala dognati, kdo se skriva pod imenom »Ilirec«, toda ni se ji posrečilo. Izjavila je sicer, da je pisec prečrnogled, vendar se je izkazalo že čez štiri leta, leta 1848, da njegove napovedi niso bila gola prerokovanja.

* * *

Vedeti je treba, da sta v vseh časih na kraje pod Snežnikom imela velik gospodarski vpliv Reka in Trst. Trst je bil v Valvasorjevi dobi še mestece z nekaj tisoč prebivalci. Trgovine v sedanjem smislu še ni bilo, odvijala se je v glavnem na sejmih. Semkaj so prihajali trgovci s severa prodajat platno, sukno, železnino, usnje, les in lesne izdelke. To so zamenjali s trgovci z juga za olje, sol, vino, južno sadje itd. Polagoma se je razvijal tudi promet po morju, zakaj Trst je imel zelo ugodno naravno pristanišče. Največ trgovcev je po morju prihajalo iz Benetk pa tudi iz drugih italijanskih mest. Z brakolami so dovažali in odvažali blago. V Trstu so tedaj pridelovali tudi mnogo soli, kar je bilo pomembno za severne dežele, za Podonavje.

Novo življenje je prišlo v mesto, ko je Trst postal splošno avstrijsko pristanišče. Da bi razširili pomorsko trgovino na Jadranu, so iskali trgovci zveze z bližnjimi balkanskimi in azijskimi deželami. V ta namen so na Dunaju ustanovili orientalsko družbo za pospeševanje trgovine z Vzhodom. Leta 1718 so začeli urejevati staro trgovsko cesto med Dunajem in Trstom. Leto pozneje so Trst in Reko razglasili za prosti pristanišči. Trgovina se je zdaj hitro razmahnila. Stare tržaške soline so zasuli in zgradili ladjedelnico. Ni čudno, da so se spričo tega začeli naseljevati od vseh strani trgovci, mornarji, obrtniki in delavci. Prebivalstvo mesta je začelo naglo naraščati. V Trstu je začelo pristajati na tisoče ladij. Konec 18. stoletja je Trst postal poglavitno pristanišče na Jadranu in je odvzel prvenstvo Benetkam.

Podoben vzpon je doživela Reka. Iz rimske naselbine Tarsatice se je čedalje bolj razvijala v pristanišče, kar pa ni šlo v račun Benečanom, saj so jo bili požgali v letih 1509 in 1511. Pomemben gospodarski razvoj je bila namreč dosegla že v 15. stoletju, in sicer s trgovino z železom, ki so ga dovažali iz kranjskih

fužin, ter z lesom in ogljem iz snežniških gozdov. V obratno smer pa so vozili olje, sol, vino, južno sadje iz Dalmacije in Italije.

Novo reško pristanišče so začeli graditi leta 1841.

V razvoj in spreminjanje pomorskega prometa pa sta segli dve pomembni iznajdbi. Leta 1825 iznajdba železniške lokomotive

Prvi vlak Ljubljana—Trst je peljal 27. julija 1857. Na bakrorezu iz tistih dni je postojnska železniška postaja; v ozadju Sovič in Nanos

in leto pozneje Reslov ladijski vijak. Kako naglo se je uveljavila lokomotiva, kaže dejstvo, da je leta 1849 bila zgrajena železnica do Ljubljane; leta 1856 pa je peljal prvi vlak s Pivke v Trst; leta 1873 pa s Pivke na Reko. H gradnji železnice Pivka—Reka naj omenimo neznosno izkoriščanje delavcev, kar je povzročilo spontane delavske boje. Dne 10. februarja 1873 so namreč delavci začeli eno izmed prvih stavk na Slovenskem. Tega dne je odšlo kakih 700 delavcev zaradi nečloveškega ravnanja z njimi protestirat v Ilirsko Bistrico.

Hkrati z razvojem železnice so posvetili večjo pozornost tudi cestam. Zaradi neprikladnosti so opustili staro cesto, ki je vodila čez Šembije in Knežak, in leta 1867 zgradili glavno cesto Pivka—Ilirska Bistrica—Reka.

Razen Reslovemu ladijskemu vijaku za razvoj pomorstva naj pripišemo pomen tudi sueškemu prekopu (1869), ki je odprl mnogo krajšo morsko pot na Daljni vzhod. Kakšen pomen pa je

imelo vse to na gospodarsko življenje pod Snežnikom, bomo opisali na drugem mestu.

Po odhodu Francozov leta 1813 so bili naši ljudje z razmerami vse prej kakor zadovoljni. Res je, da je vojna pustošila deželo in da so francoske oblasti vsaj v prvih letih »Ilirije oživljene« zahtevali hude vojne dajatve in davke, vendar so bili Francozi odpravili podložništvo z vsem ponižanjem človeka. Ko so znova poprijeli za krmilo nazadnjaške avstrijske oblasti in obnovile podložništvo, razen tega pa uveljavile razmeroma visok zemljiški davek izza francoskega medvladja, se je ljudstvo šele zavedalo svojih osnovnih človeških pravic. Bilo je razočarano, ker se niso uresničila gesla francoske revolucije, ki so mu toliko pomenila v upanju na socialne spremembe.

Podložništvo in zemljiški davek, ki so ga morali plačevati tudi graščaki in zemljiški posestniki, je bilo le prehudo breme. Iz splošnega nezadovoljstva se je zbudilo stremljenje po enakosti, ki jo je oznanjala francoska revolucija. Politično se je prebujalo zlasti meščanstvo in se navduševalo za prevratno miselnost. Nič ni pomagalo, če so rohneli oblastniki, priporočali vdanost v božjo voljo, zapirali siloma, s pomočjo policije, pohlevno in zbegano čredo v svoje hleve, kmet je videl v premožnih meščanih in fevdalnih graščakih nenasitne pijavke. Neuničljivo se je razraščala narodnostna in socialna miselnost in čimbolj je bil osovražen prisilni jopič vzgoje v strahu božjem, tembolj se je odmikala lepemu spoštovanju od očetovske skrbi in z apostolskim sijajem obdana krivična fevdalna in cesarska oblast. Vendar je država na videz stala na trdnih temeljih; bil je mir in v notrajosti ni bilo čutiti političnih in pri industriji še v povojih tudi ne socialnih bojev.

Vendar iskra je neugasljivo tlela pod pepelom, čeprav so ljudje živeli skromno in potrpežljivo, kot da so premajhni in preničevi, da bi jih razburjali državni in svetovni dogodki. Toda upali so, čeprav potisnjeni globoko v fevdalno preteklost, da je na obzorju uresničenje tistega, kar je v njih srcih zapustilo tako globoko odtisnjen pečat: popolna enakost državljanov glede dolžnosti in pravic. Torej proč s tlako in desetino, ki sta pili podložnikom zadnje kaplje krvi.

Tako je prišlo usodno leto, ki je sklenilo dobo graščinskega fevdalizma; iz pretiranih davčnih vijakov se je rodilo leto 1848, pomlad zatiranih narodov. Za ljudstvo vabljive socialne pridobitve francoske revolucije so se širile po vsej Evropi; čeprav so jo

nazadnjaške sile poskušale zatreti, se je iskra, ki je tlela pod pepelom, kakor nesmrtna znova in znova pognala v plamen. Tako je revolucionarna Francija vzvalovila kot razburkano morje leta 1830; osemnajst let pozneje pa je ta iskra preskočila, kakor elektrika visoke napetosti, naravnost na Dunaj, odtod pa je odmevala prek Ljubljane v vse slovenske kraje. Da se je to zgodilo sredi države, ki je bila na glasu kot primer policijskega absolutizma, je ostrmela vsa Evropa. Pred razjarjeno množico je moral pobegniti sam cesar s svojimi političnimi in policijskimi hlapci. Tudi izkoriščevalnega plemstva na podeželju se je polotil strah; začutilo se je, da se pod njim za vedno nagibajo tla. Prav to plemstvo je bilo že predolgo steber osovražene države, zakaj v absolutizem uklenjeni narodi se niso mogli znebiti misli izenačenja, ki so ga bili doživeli zlasti slovanski narodi, ko so bili zmeraj bolj ali manj nemški vazali. Zato se je tudi med Slovenci porodila samonikla zahteva po združeni Sloveniji.

Ni zgolj naključje, da je februarja 1848 izšel znamenit Marxov »Komunistični manifest«, ki je imel silen vpliv na družbeni razvoj. V njem so nanizane osnovne smisli genialnega sociologa glede na najnovejše revolucionarne dogodke, misli, kakršnih dotlej niso bili vajeni. Karl Marx je razčlenil ustroj meščanske družbe z njenimi protislovji in znanstveno utemeljil razreden boj delavstva, ki bo obračunal s kapitalizmom in zarodil brezrazredno socialistično družbo.

»Manifest« je pomenil trdno podlago delavstvu, kot četrtemu stanu, ki je organizirano nastopilo pred meščanstvom. To je zahtevalo svoj odločilni delež pri državni upravi. Ker je bilo gospodarstvo na tleh, podložnik ni imel pravic, obrt, trgovina inn kmetijstvo pa so životarili v najhujšem uboštvu, je bila poglavitna zahteva: gospodarstvo na drugačnih, liberalnejših osnovah in seveda v okrilju meščanstva.

Glas o dunajski marčni revoluciji je kot nov evangelij prižigal ognjišča narodnostne in socialne miselnosti. Tu pa tam so kmetje udarili po graščakih in drugi gosposki ter zahtevali razrešitev razmerja, ki je stoletja vezalo podložnika in graščaka. Kmet je udaril po tistemu, kar ga je najbolj trlo in žulilo, prehajal je v odkrito nepokorščino, medtem ko je slovensko mlado meščanstvo v Gorici in Trstu, ki se je stežka prebijalo po družbeni lestvici navzgor, zahtevalo, da se vpelje slovenščina v šole, zakaj: »Slavjani morajo zdaj ali nikoli politiško veljavnost zadobiti«. Na Krasu so zboro-

vali celo učitelji in z veseljem pozdravili obljubo, da se slovenščina vpelje v šole in urade. V odmeve revolucije so pozitivno posegle celo ljubljanske »Novice«, ki niso bile sicer kdove kaj napreden časopis. Naposled je treba omeniti tudi Prešernovo »Zdravljico«, ki je z revolucionarno napovedjo »Žive naj vsi narodi . . .« naletela na velik odmev od Triglava do Snežnika . . .

Čeravno je avstrijska reakcija izšla iz revolucije kot zmagovalka, ni bilo moči zaustaviti splošnega ljudskega hotenja, ki je živelo v upanju na državni in socialni prevrat.

Tega hotenja kljub strogemu policijskemu nadzorstvu ni bilo mogoče zatreti. Slovenski človek, meščan ali kmet je spričo socialnih pretresov pa tudi vplivov iz sosednje Italije, ki je bila v plamenu preporoda, in od drugod postajal čedalje samozavestnejši. Zelo blizu mu je bila misel, da bi sam odločal o svoji usodi. Na dnevnem redu je bila popolna zemljiška odveza in s tem tudi popolna odprava podložništva. Skratka: znebiti se vseh bremen, ki jih nalaga graščak. Toda izkazalo se je, da je to bolj zapleteno kakor preprosto. Vmes je bila določitev odškodnine. Tlaka in desetina sta bili graščaku poglaviten vsakdanji kruh, prav tako tudi cerkveni gosposki, vendar se niti prvi niti druga nista upala od razjarjenih kmetov zahtevati česarkoli. Kmetje so zahtevali brezplačno zemljiško osvoboditev, odškodnino naj plača država; le redki so bili pripravljeni plačati za popolno odkupitev tlake, desetine in vseh dajatev graščakom primerno ceno.

Kmet pa se je tudi tam, kjer bi mu utegnili priti do živega, izkazal za prebrisanega in iznajdljivega. V urbarjih namreč ni bilo vpisanih nekaterih pridelkov, ki so jih bili začeli na novo saditi in sejati. Tu je bil krompir, ki je postajal čedalje nujnejša hrana za ubožnejše prebivalstvo, in koruza, ki so jo prinesli leta 1560 iz Amerike v Italijo, od tam pa je morala preko Turčije (zato tudi ime turščica), da se je ob koncu 18. stoletja prvikrat prikazala na naših njivah. Razen koruze in krompirja se je udomačil še fižol, hmelj, deloma tobak in sladkorna pesa. Več skrbi so posvetili tudi sadjarstvu, čebelarstvu in sviloprejstvu. Tako so se izognili dajatvam, ki so jih obvezovali urbarji.

V kroniki iz tistih časov beremo: »Vsled slabih letin in drugih nezgod je ljudstvo silno obubožano in zadolženo. V deželi je glad; pomanjkanje je tako veliko, da ljudje od božiča do nove žetve ne poznajo kruha in soli. 25-letni fantje so podobni starcem. Kako odplačati, torej, odškodnino za zemljiško odvezo? Razen tega so

graščaki ropali ljudstvu njegovo premoženje. Krivično je nalagati davek kmetu na kri, ki ne bo smela več teči iz njegovih ran.«

Kmet je sicer polagoma od leta 1848 postal lastnik svojega zemljišča in s tem svoboden državljan, vendar so ga začeli hudo bremeniti državni, okrajni in občinski davki; oblasti so čedalje bolj privijale svoje vijake. Razen davkov je moral kmet plačevati stare dolgove. Temu so se pridružile še slabe letine, bolezni pri ljudeh in živini, trtna uš je uničevala vinograde (prišli so do spoznanja, da je rešitev samo v ameriški trti, ki so jo cepili z domačimi vrstami). Stiska pa je rodila neusmiljeno oderuštvo. V vsaki vasi je zapel boben nekaj domačijam. Ljudi se je polastil obup; zagrenjeni so odhajali za zaslužkom v mesta, kjer se je razvijala industrija in kjer so bili boljši zaslužki. Začelo se je na veliko izseljevanje v tujino. Kdor je ostal doma, se je moral oprijeti umnejšega gospodarstva, zlasti ker je bilo občutno pomanjkanje delovne sile. Rešitev je bila v pridnosti in varčevanju, v poljedelstvu in živinoreji ... Da so se otresli oderuških pijavk, so se zatekli k zadružnim posojilnicam in hranilnicam. V letih pred tem so se kmetje, misleč, da imajo neomejene pravice in da bi se rešili stiske, neusmiljeno zagnali nad gozdove ter jih izsekovali, žagali apnenice in oglje, zakaj vse to je šlo dobro v denar za ladjedelnice ter drugo industrijo v Trstu in na Reki.

Ker so zaradi te nepremišljenosti na hitro padali snežiški in postojnski gozdovi, je izšel v zaščito gozdov odlok, da bodo morali kmetje odkupiti pravico za izkoriščanje gozdov. Gozdovi pa so bili že tako izsekani, da je notranjski glavar izdal odlok, da morajo kmetje zasaditi goličave. Ker pa so kmetje mislili, da gozdov nihče ne bo nikamor odnesel, so si zagotovili z odkupom le manjši, priročnejši del gozda, ostali del pa je pripadal državi in se naposled zopet povrnil v lastnino plemiških izvoljencev.

Spričo vsega tega so prišli žalostni časi in marsikdo si je zaželel nazaj stare, dobre dni. Delo v gozdu je bilo omejeno, zato so mladi ljudje izpod Snežnika odhajali za zaslužkom v tuje kraje, da si z napravljanjem lesa za trgovino kaj prislužijo. Odhajali so v hrvaške in bosenske gozdove. Nekaj se jih je v Bosni oženilo in naselilo.

Trst in Reka sta postala veliki trgovski središči in tako so se čez slovensko deželo razvili blagovni promet, prevozništvo in obrt, za velikopotezno trgovino pa slovenski človek ni imel smisla. Slovenci ob cesti so se vključili v ta promet kot vozniki in obrtniki.

Razen tega tudi zaslužek ni bil slab. Voznikom nikoli ni zmanjkalo tolarjev, ki so bili sicer tako redek gost v kmečkih žepih. V Trst in na Reko so vozili oglje, drva, stavbni les, poljske pridelke, živino, konje, obrtniške izdelke, npr. ribniško suho robo, železarske, steklarske in lončarske izdelke, živo srebro, kožuhovino, volno, sir. Tako sta polagoma zacveteli zlasti trgovina in obrt.

Spričo živahne trgovine ni čudno, da se je v vaseh ob cestah razvilo tovorništvo. Največ tovornikov je bilo iz vasi pod Snežnikom, pa tudi Čiči so tovorili sol, vino in drugo blago na sejme proti severu in vzhodu. Dokler še ni bilo primernih cest, je bilo še dokaj preprosto. Tovorili so največ na konjih, oslih in mezgih. Toda ko so v začetku 18. stoletja zgradili ceste in jih vzdrževali s prisilno tlako, so takoj začeli voziti težki vozovi »parizarji«. S tem je bila tedanja trgovska zveza med Trstom in Reko ter deželami na severu, na višku.

Zaradi obširnega gozdnega zaledja se je tudi Ilirska Bistrica v tem obdobju razvijala v vedno močnejše gospodarsko središče. Žage v Bistrici in Podstenjšku so samo leta 1850 izdelale 3 milijone 650 tisoč deščic, ki so jih nato izvozili v južno Italijo, na Sicilijo in Malto za izdelavo zabojev za južno sadje. Precej lesa, največ hlodovine, so izvozili za ladjedelništvo. Samo leta 1824 so iz bistriškega območja izvozili 20.000 voz lesa.

Les in prevozništvo sta bila precejšen vir dohodkov za vso zgornjo Pivko, Brkine in Podgoro, kjer so se ukvarjali tudi s sečnjo lesa in s prevažanjem trgovskega blaga proti Reki in Trstu ter nazaj proti Ljubljani. Kot »furmanski« vasi sta bili najbolj na glasu Topolec in Dolnji Zemon. Ta promet je vplival tudi na razvoj trgovine v vseh večjih krajih. Pomemben dohodek je bilo kuhanje oglja v snežniških gozdovih, Brkinih in Čičariji. Oglje so vozili največ v Trst in na Reko.

Živahna je bila trgovina s kmetijskimi pridelki, živino, ledom in senom. Led so pozimi nasekali v zamrznjenih mlakah in ga vskladiščili v globoke jame ledenice. S tem so se ukvarjali v Zarečju, Dobrepolju, Zarečici in Trnovem. Poleti pa so ga prodajali na Reko, v Opatijo ali Trst. Zvečer so ga naložili na voz deset ali več centov, ga pokrili s slamo in odpeljali. Za tak voz ledu, ki so ga potrebovali za konserviranje rib, za pivo in meso, so dobili 30 goldinarjev, kar je bil za tiste razmere precejšen denar. Tudi seno so največ prodajali v Trst, kjer so še leta 1860 imeli 2000 krav in tisoč konj.

Tovorništvo je ob cestah potrebovalo velika postajališča. Še zdaj so tu in tam ostanki velikih krčem in hlevov, kjer se je zbiral ves pisani popotniški svet, od »furmanov« do rokovnjačev, popotnikov, potepuhov in vojaštva. Za »furmane« so bili največje zlo cestni roparji, pa tudi rokovnjači so se bili izrodili v navadne razbojnike, ki so »furmanom« povzročali velike skrbi. Rokovnjaštvo je nastalo med boji z Napoleonom in se je pozneje močno pomnožilo, zakaj kmečki fantje so raje pobegnili v gozdove, kakor pa da bi bili za deset in več let v vojaški suknji in da bi nosili glavo naprodaj za avstrijsko očetnjavo.

Toda ko je bilo prevozništvo najbolj razvito in donosno, so prišli nadenj grozeči, temni oblaki — železnica. Zanjo se niso navduševali ne veljaki ne kmetje ne postiljoni, skratka tisti, ki so imeli od prevozništva največ dobička. Predvidevali so, da jim bo železnica odvzela zaslužek. Upirali so se ji kot nepotrebni novotariji, ki bo ljudstvu samo v škodo. Po nekaterih vaseh župan v imenu ljudstva ni hotel dovoliti trasirati proge čez njihovo zemljo. Vendar je železnica kljub temu stekla in voznike omejila na prevoz domačih pridelkov. V spomin na staro slavo prevozništva, so ostale ob cesti le velike krčme in hlevi, ob katerih so se nekdaj ustavljali mogočni furmani s še ponosnejšimi konji, in pred krčmaricami žvenkljali s tolarji in zlatniki.

Železnica pa ni ogrožala samo tovorništva, temveč je pomenila vpliv tujega sveta v domače patriarhalno življenje. Kronist je zapisal: »Ko se je pričela graditi železnica, je bilo kmalu konec neznosni bedi. Ko so še umni glavarji tedanje politične gosposke začeli siliti, da se narede potrebne poti in ceste, se tako stanje ni več povrnilo«.

»Ljudje so se bili navadili dobro živeti, kar pa ni dolgo šlo,« pravi zapis drugega kronista. »Kravica za kravico je šla iz hlevca in slednjič so le še jasli samevale v njem. Ljudje so se navadili nemirnega življenja in ga ne morejo opustiti. Kjerkoli se gradi kakšna železnica, povsod vidiš našega dolinca. Ker je ta nesrečna navada zanesena skoraj v vse vasi, manjka delavcev, ki so dragi in izbirčni. To našega kmeta tare najbolj.

Da si išče vsakdo zaslužka kjer si bodi, bo nekoliko ta vzrok, da se zavživajo v sleherni hiši poleg krompirja, žgancev in zelja tudi kava in opojne pijače. Kot dokaz za to pričajo številne krčme in žganjarije, ki imajo dober zaslužek. To se sme imenovati najhujša pijavka, ki razen tega, da prazni ljudem mošnje, nalaga

najhujši davek, čeprav ga z veseljem plačujejo v svojo škodo. Ker pogrešamo fužin, tovarn in tudi domače obrtnije, je blagostanje na nizki ravni. Ljudje so revni tudi zaradi tega, ker v Trst in na Reko prodajo preveč sena, zato pa redijo premalo živine. Tukaj ni posestnikov in bogatinov. Zemlja še ni dovolj raziskana, zato se tudi ne ve, kaj v sebi hrani. Rudnin se doslej ni zasledilo razen premoga, katerega je pred leti našel neki kmet na svoji njivi.«

Kronist ugotavlja dalje:

»Ljudje so vzgledno mirni, marljivi, prijazni in pošteni, tako da žandarji malodane nimajo nobenega posla. Bržkone tudi zato, ker so mirnega značaja. Zelo, zelo redki so pretepi, o pobojih skorajda ni slišati. Pravdajo pa se preradi in to za prazen nič. Večkrat jih stane pot na sodišče več, kakor pa je vredna stvar, za katero se pravdajo. A tega jim v slepi in vzvišeni užaljenosti ne more nihče dopovedati. Gornje oznake si tudi ne morejo vsi v celoti lastiti. Temu je največ krivo pomanjkanje in revščina. Razumljivo da tudi »šumarji« po svetu več slabega kot dobrega slišijo in vse to domov prinesejo. Kljub temu je tukajšen človek prijazen, potrpežljiv in gostoljuben, samo do vsakega ni zaupljiv. Poleg svojih lepih lastnosti ima tudi grde napake. Ni je hiše, pa naj bo popolnoma beraška, da bi se ne pilo kave vsaj dvakrat na dan. Gospodarji milo tožijo, da ne morejo več shajati, ker hoče imeti družina predobro hrano. Nekdaj so nosili obleko iz doma stkanega blaga, zdaj pa se je ta navada popolnoma opustila. Za obleko je treba šteti obilo denarcev. Kmet nima več niti ene stvari, katero bi mogel dati hlapcu ali dekli za obleko. Vse mora kupiti. Kako gosposko se le-ti nosijo! Vsakega hlapca lahko prepoznaš po lepši in boljši obleki. Preprosta raševina se umika suknu, žametu in svili. Iz domačega blaga so oblečeni samo še kmečki otroci. (Z iznajdbo predilnega stroja leta 1767 se je zanesla revolucija tekstilne industrije v sleherno kmečko hišo — spričo lepše in cenejše industrijske tkanine je začela izumirati domača tkalska obrt).

In kdo je te razvade prinesel v deželo? Na splošno vlada mnenje, da odkar teče južna železnica, ni v dolini več prave nekdanje sreče. Ljudje so prišli preveč v stik s tujimi vplivi. Denar so zlahkoma zaslužili, zato ga pa še bolj lahkomiselno zapravili.«

Tako je bilo kronistovo mnenje o ljudeh pod Snežnikom.

Vendar so novi časi nezadržno vnašali v preprosto kmečko življenje nove oblike. Vpliv francoske revolucije ni oblikoval le

političnih, gospodarskih in družabnih stikov, temveč je segel globlje v kulturno in duhovno področje. Če narodnost doslej ni bila pomembnejši družbeni dejavnik, se je potlej začela doba prosvetljenstva — ideja slovenstva in slovanske vzajemnosti. To se je razširilo iz mestnih središč na podeželje in se izražalo v prireditvah čitalnic — izobraževalnih društvih, na ljudskih taborih, kjer so možje, ki so hoteli spodbuditi vest slovenskega naroda, čedalje močneje poudarjali željo po združeni Sloveniji.

Tako osnovo, tudi v boju proti liberalizmu nemške politične in gospodarske nadvlade na Slovenskem, je nudila ideja o narodnosti, o naravnih pravicah vsakega naroda, da pospešuje in razvija svoje gospodarstvo, politično in kulturno življenje .

V boju proti tisočletnemu gospostvu Nemcev z vso bridko dediščino za slovenski narod je narodnostna misel globoko odjeknila, slovensko izobraženstvo in meščanstvo pa je stalo v prvih okopih družbenega gibanja. Pri tem je bila očitna zaostalost podeželja, kar je bilo krivo šolstvo, saj so, kjer so bile šole, vtepali v glavo slovenskim otrokom le nepriljubljeno nemščino. Za slovenske šole ni bilo ne prostora ne učiteljev in ne knjig. Zato so tudi študenti s podeželja, največ duhovniki, ki so odhajali iz mestnih šol, hoteli postati učitelji nepismenega podeželja. Celo »Kmetijske in rokodelske novice«, ki so prvikrat izšle 6. januarja 1843, pišejo v uvodu: »Učenosti, umetnosti ino znajdenje so se v kratkih letah na eno višo razširile, de kdorkoli z njimi naprej ne hiti, ne posnema, kar so drugi koristnega znajdli, ampak se terdovratno starega drži, gre rakovo pot . . .«

Resda so nastale prve slovenske šole kmalu po odhodu Francozov, vendar se zaradi ponemčevalnih stremljenj niso mogle razviti. Toda že v drugem desetletju 19. stoletja so se pojavile tako imenovane nedeljske šole. Sprožila se je tudi želja po slovenskih knjigah. Tako je prva slovenska izvirna povest Janeza Ciglerja (1772—1869) »Sreča v nesreči« izšla leta 1836. Povest se je med preprosto ljudstvo hitro razširila. Sploh je bil Cigler vnet preporoditelj. Že pred tem je zahteval dovoljenje za izdajanje literarnozgodovinskega časopisa »Slavinja«, kar pa mu iz političnih razlogov, vendar z izgovorom, da tak časopis ni potreben, ker večina razume nemščino, cerkvena oblast ni dovolila.

Kako živa je bila želja po izobrazbi in preporodu, nam izpričuje ustanavljanje šol (kar bomo opisali v drugem poglavju) in čitalnic na območju Ilirske Bistrice. Prva, po vrsti sicer dvanajsta,

je bila ustanovljena 1864. leta čitalnica v Bistrici, ki je imela številno članstvo ter 14 slovenskih, hrvaških in nemških časopisov. Na dnevnem redu so bile kulturne prireditve ali čitalniški večeri.

Kot preporoditelj in narodni buditelj se je tedaj uveljavljal Miroslav Vilhar, graščak s Kalca, ki je nalašč za čitalnice pisal pesmi, igrice in uglasbil več spevoiger, pesmi in samospevov.

Tri leta pozneje so osnovali, prvo v Istri, čitalnico v Jelšanah. »Novice« so 16. januarja 1867 objavile: »... Da, naprej se hočemo pomakniti in nočemo zaostati. Tako govori zdaj vsak za narodno stvar vnet Jelšanec. Da pa se to uresniči, treba nam je kake take naprave, v kateri bi se moglo za malo denarca mnogo časnikov in bukev čitati. Z veseljem moram povedati, da snujemo že narodno čitalnico...« Jelšansko čitalnico so odprli 4. marca 1867 in s tem se je začelo živahno narodnobuditeljsko delovanje. Pri tem je zanimivo, da so na prireditvah čitalnice sodelovali tudi Kastavci. Dopisnik piše o tem takole: »... za konec so nastopili še Kastavci, in sicer s pevskim zborom, ki je zapel pesmi Žužulinka in Hrvatska domovina. Na oder je stopil tudi kastavski zdravnik Bachman, rojen Čeh, in pozdravil goste v imenu Kastavcev... Deklamiral je še nek reški dijak hrvatsko Sloga, katera je bila kakor nalašč za ta dan, kajti videla se je prava bratovska sloga med Kastavci, Bistričani in Jelšanci...«

Tako se je preporod širil od središč do najzakotnejših vasi, obdobje srednjeveškega mračnjaštva je čedalje bolj tonilo v napredku novih dni, ki so se čedalje bolj jasnili v novih pridobitvah za človeštvo. K temu so mnogo pripomogle nove iznajdbe, ki so imele posreden vpliv v sleherni hiši, zakaj povzročile so razmah industrije in hkrati vznik delavskega vprašanja. Nekatere izmed teh iznajdb smo že navedli, omenimo pa naj še elektriko, Edisonovo električno žarnico, telefon, Morzejev elektromagnetični brzojav, kar pomeni napoved radijskih in televizijskih prenosov. Zelo pomembna so odkritja v medicini: mikroskop in neposredno odkritje povzročiteljev raznih bolezni, zlasti malarije, kolere in davice; rentgen, številna kemična zdravila in preparati, narkoza, ki je omogočila operacije, skratka, na široko je bila odprta pot moderni medicini. Uveljavile so se praktično pomembne iznajdbe: petrolejka je zamenjala trske in borovke, vžigalice so spodnesle gobo in kresilo, gosje pero je nadomestilo jekleno, zabrnel je šivalni stroj; začeli so izdelovati sladkor iz sladkorne pese, izumili so konserviranje, revolucija v tekstilni industriji z iznajdbo umetne

svile je spodrezala korenine domači obrti — tkalstvu. Industrija je obogatila posameznike na račun osiromašenih množic. Stroji so prodrli tudi na polja: motorni plugi, kombajni, kosilnice, posnemalniki itd. so vnesli v kmetijstvo pravo prelomnico. Toda nova doba je izumila tudi moderno orožje: strojne puške, topove, bojne ladje, torpedne čolne in podmornice ... Leto 1895 pomeni začetek modernega, tudi vojnega letalstva. Iznajdbe so rodile industrijo in večjo civilizacijo; le-ta pa se ni mogla ogniti gospodarskim krizam, brezposelnosti, revščini.

Kljub težavam pa je naš človek, v bistvu skromen, ostal optimist. Delavec je hodil na delo na žago ali v gozdove, kmet je obdeloval njivice, a prvi ne drugi nista pozabila, da je osnovna človeška modrost: veseliti se življenja, zalivati ga z radostjo in vedrino ...

O tem nam bo pripovedovala tudi nasledja zgodba.

Književnik Angelo Cerkvenik, ki je deška leta preživel v Ilirski Bistrici, se Bistričanov iz tega časa spominja kot šegavih, dovtipnih, hudomušnih in domiselnih ljudi, ki so radi pili in peli, kvartali, ponedeljkovali, torkovali, pa še sredovali, če so v žepih le imeli kaj cvenka. Ni čudno torej, da so v razposajeni družbi marsikakšno prebrisano uganili, da se je potem na vsa usta krohotala vsa bistriška srenja.

V živem spominu mu je ostala zlasti ženitev Petra Lešnika, drobnega, na eno oko slepega bistriškega občinskega tajnika, z zajetno, okroglo, sivo, toda še dobro ohranjeno in živahno Pavlinco Bachmanovo, vdovo po zdravniku.

Peter Lešnik je visoko nosil glavo in oblačil se je, kolikor je le mogel izbrano. Kadar koli je stopil na cesto, v občinski urad ali v krčmo, je bil v snežno beli poškrobljeni srajci, z visokim, trdim ovratnikom, ki ga je silil, da je visoko vzdigoval glavo. Bil je imeniten in vedel se je gosposko; preden je s kom spregovoril, se mu je predstavil, pa čeprav v krčmi ni bila navada, da bi se bila druščina in drugi vinski bratci drug drugemu predstavljali. Pa je naletel v gostilni na hudomušnega in navihanega Grščevega Alberta in se mu predstavil:

»Dovolite, da se vam predstavim: jaz sem Peter Lešnik, občinski tajnik.«

»Rad vam dovolim; jaz pa sem Pavel Oreh, upam, prihodnji občinski tajnik, ker je že tako, da pride za Petrom Pavel.«

Lešnik je sprva mislil, da se Albert res tako piše, ko pa je zvedel, da ga je pretkanec potegnil, mu je poskušal po svojih slabih močeh nagajati, zlasti pri dovoljenju za prizidek, kjer bi napravil prostor, kamor še cesar sam hodi. Grščev Albert pa mu ni ostal dolžan. Prav v njegovih prebrisanih možganih se je bila baje najprej skuhala poroka osemindvajsetletnega Lešnika z dvainosemdesetletno Pavlinco Bachmanovo.

Tiste čase so radi prihajali veseljačit v Ilirsko Bistrico bogati »lovci« z Reke, ki jim je za lepe denarce prodajal lovske trofeje znani bistriški lovec in davkar Martinčič. Lovci z Reke so namreč redkokdaj povohali tišino in samoto gozdov, pač pa so zvečine posedali in popivali v tedanjem Tomšičevem hotelu ali v Iliriji. Med lovci z Reke je bil tudi bogat trgovec Bilc, ki je bil z Grščevim Albertom v zelo oddaljenem sorodstvu. V znamenje bogastva je Bilc nosil prelep svilen telovnik z gumbi iz dragocenih žlahtnih kamnov. Peter se je, kajpada, kmalu seznanil z reškimi denarnimi bratci. Srečen in ponosen je bil, da je smel v njihovo imenitno in gosposko druščino. Vsi, tudi Albert, so kmalu ugotovili, da je Lešnik s pohlepnimi očmi požiral Bilčev dragoceni telovnik.

Zdaj se je Albertu vznemirila tista vražja, sicer vedno živa potegavska žilica in zasnovala hudobno nakano. Poščegetal se je za ušesom in pomežiknil Bilcu, bratrancu v desetem kolenu, rekoč:

»Bilc, saj boš daroval svoj telovnik Petru, če se oženi z vdovo Pavlinco.«

»Kakopak, da ga mu bom dal, da bo ženin, kot se spodobi.«

Menda po naključju se je zdajci oglasil Stipe, drugi lovec, in pohvalil sicer že priletno, vendar postavno in dobro ohranjeno veselo vdovo ter njeno bajno bogastvo, kakih pol milijona kron, ki da jih ji je zapustil njen pokojni mož in zdravnik.

Lovec Stipe je menil, in trgovec Bilc, ki je doumel Albertovo potegavščino, mu je pritegnil. Oba sta obžalovala, da sta oženjena, češ da bi se drugače prvi ali drugi oženil z bogato Bachmanco ... Stara je že, sta menila, ob smrti mu bo zapustila tistih pol milijona kron in se bo znova poročil, to pot s kakšno mlado, lepo in morda tudi bogato.

V pogovor se je vmešal tudi Grščev Albert in naravnost dejal, da bo on sam in nihče drugi zasnubil Pavlinco, le Bilc mu mora obljubiti, da mu bo za poroko daroval svoj dragoceni telovnik.

»Od srca rad ti obljubim,« je bil Bilc velikodušen.

In zdaj je prišlo to, kar so kanili, poglavitno. Peter se je odkašljal, si obrisal ustnice z belim robcem in slovesno dejal:

»Tudi jaz bi jo zasnubil.«

»Ti? Jaz jo bom prvi!« je trmoglavil Albert.

»Jaz sem občinski tajnik!« se je postavil Peter.

»Res je,« se je oglasil Bilc. »Albert, resno mislim, da si nekolikanj le prevelik kmetavz za tako gosposko damo.«

»Jaz, pa kmetavz!« se je navidezno razhudil Albert.

»Gospod Bilc ima popolnoma prav,« je Peter gorel od zadoščenja.

»Ti, šmentani škric!« je še bolj vzrojil Albert.

»No, vidiš, kako nemarno zmerjaš,« je zamodroval Bilc. Prav zares, Albert, nisi za tako fino damo, zares ne!«

Tako so sklenili, da je edini primerni ženin za vdovo Bahmanco uglajeni občinski tajnik Peter Lešnik. Dolžnost, naj stopi h gospe Pavlinci in jo zasnubi za svojega »prijatelja« Petra, so naložili prav Grščevemu Albertu.

Peter se s tem predlogom ni preveč strinjal, nekoliko je okleval v bojazni, da mu bo Albert zmešal štrene in jo zasnubil zase namesto zanj. Naposled so se le pomirili, ko je Peter privolil, naj sicer Bachmanco zasnubi Albert, vendarle v častitljivi družbi treh uglednih lovcev z Reke.

Natakarica, ki je vlekla na uho pogovor med lovci z Reke, Petrom in Albertom, je bogato vdovo z vso zadevo že vnaprej seznanila. Kajpak, Bachmanca je bila na vso moč vesela, ko je zvedela, da se mladi možje potegujejo zanjo. Ko so se pri njej zglasili snubači, trije lovci z Reke pod vodstvom prebrisanega Alberta, je pripravila gostom pravo pojedino. Sprva se je snubcev branila, naposled se je le omehčala. Če lahko še koga osreči, no, zakaj ne...

»Gospodje,« je navidezno sramežljivo rekla, »zdi se mi, da je premlad zame...«

»Osemindvajset jih ima,« ji je pomenljivo povedal Albert.

»Jejnata, jejnata!« je veselo vzkliknila.

»Gospa, kar mirno kri. Peter bo samo z enim očesom opazil komaj polovico vaših cenjenih let!« jo je prepričeval Albert kot snubač, ki ima prvo besedo.

Spričo tako tehtne utemeljitve se je vdova kajpada vdala. Vsa je bila blažena; na njenih licih je zaigral skrivnosten nasmeh.

Ko je čez nekaj dni Albert pripeljal k srečni nevesti še ženina, ki ji je prinesel velik šopek rdečih nageljnov, ni vedela kam s tolikšno srečo. Drobni in mladi Peter ji je bil kar se da všečen; nekoliko manj nevestini kuharici Micki, ki je bila gospej malce nevoščljiva. Ta je tekala od znanke do znanke, od sosede do sosede in vsa spodrecana tarnala:

»Naša gospa je ponorela; zmešalo se ji je, čisto zmešalo . . .«

Vsa Bistrica se je na vsa usta smejala.

»No, Micka, ali se imata zelo rada,« so jo spraševale radovedne prijateljice.

»Pa še kako! Greh je v hiši, vam rečem. O, če bi se samo poljubljala, pa se bojim, da ne počenjata še kaj hujšega . . . In nikdar mu ni zadosti, o, sveta nebesa!«

Zadeva je prišla na uho tudi pobožnemu možu, trnovskemu dekanu. Kar križal se je zaradi pohujšanja. A ko sta se zglasila pri njem ženin in nevesta, in ko ju je dekan hotel oštevati, je bil Peter odločen in možat:

»Kaj se mešate v najine zadeve, gospod dekan? Če vam ni prav in nočete zaslužiti, pa pojdem k poroki na Trsat. Tam si bodo kapucinarji spričo odprtih rok darežljive neveste obliznili vseh pet prstov!«

In glej, napoved bogatega daru je dekana pri priči omehčala.

»Storil sem svojo dolžnost, opozoril sem vaju na božjo pričujočnost, več ne morem napraviti,« je bil zdajci dekan res dobrotljiv.

Na večer pred poroko je Albert pripravil podoknico in veselo ljudsko rajanje, ki je zasenčilo celo baklado in sprevod, kakršen je bil v navadi vsakega 18. avgusta ob rojstnem dnevu njegovega cesarskega veličanstva Franca Jožefa. Gasilci so nastopili v uniformah s svetlimi čeladami in z lampijončki in baklami v rokah. Moški pevski zbor je zapel: »Obračati na dva oči, to dobro ni, to zdravo ni . . .« Pred Svetovo trgovino, kjer je gospa stanovala, se je zbrala vsa Bistrica — od otročajev do sivolasih starčkov — in se zabavala, šalila in smejala.

Nevesti in ženinu je čestitalo posebno odposlanstvo v imenu vseh Bistričanov. V odposlanstvu je bil tudi Albert, ki je povzel besedo:

»Draga nevesta, dragi naš občinski tajnik, slišali smo, da se gospod dekan nekaj ujeda zaradi vaju. Ko bi imel v glavi le malo soli, bi moral vedeti, da se številki vajine starosti čudovito ujemata. Če ti dve številki, 28 in 82 zapišemo, skoraj ne opazimo razlike.

Verjetno ju je združila usoda! Ko bi gospod dekan bolj premišljeno bral sveto pismo, bi moral vedeti, da ni ljubezen nikakršna posebna pravica zelene mladosti. Gospod dekan bi moral vedeti, da je Abrahamova Sara v svojem devetdesetem letu povila sinčka. Torej je naša draga nevesta le nekoliko starejša ženska, ki je še zgodna za ljubezen, ženitev in še kaj, a?«

Da, da, da, so odposlanci s ploskanjem odobravali govornikove besede, nevesta pa je pripravila imenitno pojedino, medtem ko je gasilcem in pevcem nasula v prgišče zvrhano mero zlatnikov in srebrnikov, da so si lahko v krčmi pošteno privezali dušo.

Bistričani, ki so tistihdob sloveli kot liberalci in moški povečini niso zahajali v cerkev, so naslednji dan, ko je dekan sklenil v nerazdružljivo zvezo srečna novoporočenca, napolnili trnovsko cerkev do zadnjega kotička. Tisti, ki so bili v dekanovi bližini, so slišali njegovo hudovanje:

»Glejte jih, preklemane liberalce, kako so iz cerkve in poročnega obreda napravili cirkus!«

Toda grehu, kakor so rekli nekdaj, sledi pokora. Za Petra Lešnika je prišla že nekaj dni po poroki. Padel je skoraj v omedlevico, ko mu je žena razodela, da ji ni prvi mož zapustil niti prebite pare. Glavnico, ki je znašala pol milijona kron, da je namreč zapustil za podporo revnim medicincem in da ona uživa samo obresti od naložene glavnice. Peter kljub temu ni obupal. Tudi obresti so bile kar tolažilen prispevek, saj so znašale na leto za najmanj deset Petrovih plač in še nekaj čez. Tudi sicer se Peter ni mogel pritožiti. Žena in tudi kuharica Micka, ki se ji je Peter polagoma priljubil, sta zanj skrbeli na vse pretege. Pavlinca pa je Petru privoščila vse, kar lahko ljubeča žena privošči ljubemu možu.

»Rad bi videl, kako poteka vajina strastna ljubezen,« je nekaj mesecev po poroki Petra podražil Grščev Albert.

Peter je ostro odrezal:

»Ne praskaj se tam, kjer te ne srbi! Midva opraviva ljubezen na štiri oči, to je najina zadeva.«

»Ali je četrto Mickino oko, ki kuka skozi ključavnico?« ni navihani Albert odnehal.

Kljub temu se Peter Lešnik ni bil z ženitvijo opekel, kakor so vsi prerokovali. Več let je z ljubeznivo družico srečno živel, in ko je umrla, mu je zapustila dokajšnje bogastvo.

»To je bil čas srebrnikov in zlatnikov,« še zdaj poudarjajo naši dedje in očetje.

In tudi čas, ko se je povsod našlo delo, ko so se nad Evropo začeli zbirati oblaki prve svetovne vojne, ki je pognala moške v strelske jarke, kar je za vselej pokopalo Petrovo in podobno starosvetno bistriško idiliko.

V zraku so bile slutnje, da se na obzorju zbirajo temni oblaki. Priključitev Bosne in Hercegovine k Avstriji, sledi (1912—1913) prva in druga balkanska vojna ... Oblaki so se strnili v nevihto, ki je v krvavih potokih šla čez Evropo ...

PLES SMRTI OB SOČI

Če prisluhnemo pogovoru naših očetov in dedov, bomo često slišali hvalnice o dobrih starih časih. Pripoved o dobrih starih časih se sliši kakor v pravljici. »Da, tedaj so bili v veljavi cekini in tolarji, zlat in srebrn denar; delo da se je dobilo, kjer si hotel poprijeti, in šel da si lahko, kamor te je bila volja.«

Ne bo nam treba preveč ugibati, zlahka bomo uganili, da se pravljica na dobre stare čase nanaša na prvih štirinajst let našega stoletja. Stara Avstro-Ogrska je tedaj izjemoma preživela precej let brez vojne. V deželi je vladal mir in miru se je malodane pridružila blaginja, ki je naši skromni ljudje dotihmal niso bili vajeni. Svoje izdelke in pridelke so razmeroma po pravšnji ceni spravili v denar, davki, pravijo, jih niso preveč bremenili; prav tako pa je tudi v trgovinah z manufakturnim blagom in živili niso pretiravali s cenami. Vmes je bila kajpak konjuktura, za kar pa ljudje, ki govore o dobrih časih, niso vedeli. Avstro-Ogrska se je tedaj namreč pripravljala na dozdevno neogibno imperialistično vojno, ker je nedvomno tudi ustvarjala zgoraj omenjene gospodarske razmere.

Stvari pa le niso bile tako preproste, kakor o njih pripovedujejo naši dedi in očetje. Še preden se je prvo desetletje tega stoletja prevesilo v drugo desetletje, se je tisto o trajnem miru zataknilo. Temu je bil kriv avsto-ogrski pohlep po slovanskem jugu. Leta 1878 je namreč Avstrija zasedla Bosno in Hercegovino, na tanko trideset let pozneje, leta 1908, sta bili ti deželi priključeni Avstriji ali podarjeni staremu cesarju Francu Jožefu za šestdesetletnico vladanja.

To nasilno dejanje pa je vzbudilo hudo kri med tamošnjim narodno zavednim prebivalstvom in globok odmev v svetu. Vihar v časopisih je dal slutiti, da so korenine navideznega miru dokaj iztrgane. Ljudje so se spričo novic, ki so bile čedalje bolj vznemirljive, v strahu vpraševali, če je vojna zares na pragu? Le malo je bilo upanja, da bo mir ohranjen vsaj do smrti otrdelega cesarja, ki je vladal »ječo narodov« že celih 66 let.

V ozadju pa so se dogajale in pripravljale vse hujše reči. V Evropi sta se že več desetletij ustvarjala dva nasprotujoča si osvajalno tekmovalna tabora velikih imperialističnih držav. Na eni strani so bile Avstrija, Nemčija in Italija, na drugi pa Anglija, Francija in Rusija. Večno jabolko bolj ali manj tihega spora so bili osvajanje tujih ozemelj in kolonij, nadvlada na morju in pridobitev vplivnih območij, vprašanje morskih ožin, tekmovanje in izpodrivanje industrije in trgovine. Stara, okostenela Avstro-Ogrska se je predvsem bala prodiranja carske Rusije na Balkan, nemalo pa so jo trapila preteča narodnostna gibanja njenih dežel. Razen tega je, skupno z Italijo, sanjala o svojem gospostvu na Balkanu. Tu, na tem območju je postajala Srbija čedalje močnejša in s tem tudi nevarnejša, saj je vse odločneje poudarjala stremljenja jugoslovanskih narodov.

V ospredju tega gibanja je bila mladina, ki se je združevala na slovanskem jugu v »Mladi Bosni« (medtem ko so bili v Sloveniji nekaj podobnega »preporodovci«). Toda Avstro-Ogrska dvojna monarhija, ki je bila v primerjavi s Srbijo kakor Goljat in pritlikavec, je znala s pomočjo Madžarov kar najbolj učinkovito krotiti narodnostne pobude zatiranih slovanskih narodov, ki so ji venomer in čedalje bolj rasli čez glavo. Kljub napetemu političnemu ozračju se je Avstro-Ogrska pripravljala na vojno. V osvajalnih načrtih naj bi je ne smel nihče prehiteti! Tako so vsaj mislili oholi generali in diplomati na Dunaju in v Budimpešti, ki so se, oslepljeni od lastnega bliščа in namišljene vzvišenosti, lahkomiselno igrali z ognjem. Vzroke za vojno so iskali na vse mogoče načine, uveljaviti in uresničiti so hoteli svoje temne račune. Leta 1909 so že osramočeni odšli z znanega Friedjungovega procesa, na katerem so nastopali s ponarejenimi dokumenti, da bi imeli v rokah adute proti gibanju južnih Slovanov. Izzivanje pa je doseglo svoj vrh, ko se je na Vidov dan leta 1914 pripeljal na vojaške manevre v Bosno s svojo ženo avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand. Tedaj sta v Sarajevu počila dva smrtonosna strela, ki ju je na goste iz Avstrije sprožil devetnajstletni član »Mlade Bosne« Gavrilo Princip. To streljanje pa je bilo avstrijskim generalom in diplomatom voda na mlin. Z vso vnemo so se zavzeli za hazardno igro, ki se je iz sarajevskega ognja razvnela v požar — v prvo svetovno vojno.

Na Dunaju so naglo sestavili malodane nesprejemljiv ultimat, toda mala Srbija ga je skoraj v celoti sprejela. Iskra je že tlela v

smodniku. Priložnost za uresničenje temnih naklepov se je ponudila kakor na dlani, razbeljeno jeklo, vsaj tako so mislili generali, je treba hitro kovati.

Začela se je — tako jo je označil Lenin — najbolj nazadnjaška vojna, vojna, ki jo vojujejo gospodarji zato, da si obdrže in okrepe kapitalistično suženjstvo.

Julijski dnevi 1914. leta so bili zadušni kakor pred hudo nevihto. Ljudje so živeli pod vtisom sarajevskih strelov in pretenj z vojno. Časopisi so izhajali z velikimi naslovi; iz vsega tega pa je bilo čutiti, da se bo zgodilo nekaj nepojmljivo hudega. Ljudje so brali in nemeli. Čeprav že vajeni strankarskega polivanja z gnojnico, so zdaj domala vsi časopisi kar tekmovali, kdo bo bolj strupeno hujskal, kdo bo bolj slinast od avstrijskega rodoljubarstva, političnega sovraštva in zagrizenosti. V imenu njegovega cesarskega in apostolskega veličanstva so nastopili z roko v roki žandarji in kler.

Po sobotni pripeki in nočni nevihti je bila sončna nedelja: 26. julij 1914. Toda jutro, modro nebo in sonce je zakrnelo v težko moro. Uradni in strogi žandarji so odkorakali po vaseh, s svitki rdečih lepakov.

»Mobilizacija!«

Ljudje, resni spričo streznenja, so bledi buljili v črne, neizprosne črke, ki so z dolgim mobilizacijskim pozivom rezale v oči.

»Sofort« je še pribil žandar, ko se je bajonet, nasajen na njegovi puški, svetlikal kačjesivo.

Možem in fantom v Brkinih, na Pivki in v Podgori se je stisnilo srce. Poziv na lepaku je klical pod orožje prav najbolj močne, najbolj čvrste. Tiste letnike, ki so največ pomenili pri plugu in kosi, pri krampu in sekiri. Žandarjev »sofort« je visel nad njimi kakor Damoklejev meč. Še in še so prebrali poziv ga skrbno preverili, nato pa pospešili korake proti domu.

Žene in matere so bile blede od bridkih skrbi:

»Le kako bomo same s košnjo, z žetvijo, domačijo?«

»Saj ne bo nič hudega, čez dva meseca se bomo vrnili,« so tolažili sebe in nje, opravili še zadnje pri živini in družini pa se poslovili. V krčmi so se zbrali, izpili zadnje litre v slovo in z bridkimi, hripavimi glasovi odpeli k vlaku.

»Slovenec« pa je pisal:

»Vojno je napovedal naš cesar, prisiljen po velesrbskih hudodelcih. Liberalci so proti vojni, torej proti cesarju. Vse slovensko

ljudstvo ogorčeno zahteva, da se stori konec temu nezvestnemu liberalnemu početju. Liberalci se dele na dve krili: eno je navidezno patriotično in hinavsko klečeplazno, drugo krilo dela neposredno v službi velesrbske propagande. Slovensko ljudstvo že ve, s kom ima opravka, upamo, da bodo tudi cesarske oblasti prišle na to in da se ne bodo dale več varati po hinavskih izjavah. Odkod bi pa Srbi vzeli svojo predrznost, če ne bi našli potuhe v jugoslovanskih deželah monarhije? Sedaj je čas, da se tudi v notranjosti nastopi z brezobzirno odločnostjo zoper nesramne in hudodelske elemente, ki so hrvatsko-slovenskemu narodu v sramoto in nimajo med poštenim ljudstvom nobenih tal.«

Tako ogabno igro je v teh usodnih dneh zaigral »Slovenec«, časnik, ki je bil v rokah slovenskega klerikalizma. (Kako podobno podlo igro je isto glasilo igralo med NOB!)

Tolikšnega hujskanja ni bilo treba ponoviti. Prebudile so se stare avstrijske, žandarske duše, ki so poskrbele za hišne preiskave pri vrsti napredno mislečih izobražencih, učiteljih, delavcih. Poglavitno besedo so imeli ovaduhi; ti so podlo izkoristili politična spletkarjenja iz prejšnjih let; ovaduštvo je zdaj bujno zacvetelo. In z žrtvami le-tega so napolnili zapore, natlačili Ljubljanski grad ter jih za prazen nič streljali na Suhem bajerju.

Med temi siromaki je bil tudi Ivan Cankar.

In treba je reči, da ljudstvo pod Snežnikom ni bilo prijateljsko razpoloženo do Avstrije. Ljudstvu je bila, po zdravi pameti, prva zemlja in dom in družina, drugo, država jim je bila nebodigatreba, vojna pa nepojmljivo zlo. Ker je bilo oboje nenasitno grabežljivo, krivično in nečloveško, so kmalu pokazali svoje »avstrijsko« razpoloženje.

Ko se je nadporočnik in komandant čete v Ilirski Bistrici Lovro Pogačnik v govoru pri vojaški maši 17. avgusta 1914, ki je bila na čast rojstnega dne cesarja Franca Jožefa, na travniku ob cesti iz Trnovega v Ilirsko Bistrico, topil od ljubezni do mile avstrijske domovine, za katero moramo žrtvovati zadnje kaplje krvi, ni nihče pokazal najmanjše pripravljenosti, da bi je dal le kapljico. Tembolj pa so ljudje sodelovali zvečer istega dne na bakladi ter jo nalašč spremenili v burko in maškerado.

Svoja čustva so pokazali 25. oktobra 1914 tudi prvi naborniki po mobilizaciji. Na postajo so odšli s harmoniko in pojoč, vmes pa je bilo dokaj razločno slišati: »Živela Srbija! Živel kralj Peter!«

Streznjenje nad upanjem, da bo vojne konec, je prekmalu prišlo. Že ko so može in fante vtaknili v sive uniforme, jih tlačili v prenapolnjene živinske vagone, na katerih je pisalo »40 Mann und 6 Pferde«, ter jih vlačili kot vole v mesnico proti Srbiji ali čez Karpate v Galicijo, kjer je cvet človeštva umiral v blatu bojnih jarkov, kjer je smrt opravljala svojo veliko, bogato žetev. Grobovi so se množili na Ceru in ob Kolubari, v domove pod Snežnikom pa so prihajala cenzurirana pisma in »feldpostkarte«. V prenekateri hiši so si ženske ob grenkih solzah nadele črno ruto. Temu so bili seveda krivi Srbi, Rusi in njihovi kozaki!

Kaj moreš: sad vojne so smrt, vdove in sirote. Sad vojne je revščina, ki prihaja v hiše pri vratih in oknih, beda, ki se spreminja v lakoto zlasti tam, kjer je v družini veliko drobiža.

Sad vojne sta tudi rekvizicija in aprovizicija. Vojna je vzela vse, vrnila nič. Z grabežljivimi rokami je praznila hrame in hleve. Vojna je nenasitna, brez dna. Neposajeno polje ni rodilo; prav tako so omrtveli izpraznjeni hlevi. Vse je bilo podložno enemu samemu velikemu nesmislu, eni sami peklenski volji.

Po vsem tem prvem vojnem vrtincu se je bilo bati še Italije. Časopisi so prinesli sumljive novice, češ kaj vse ta južni sosed zahteva za svojo nevtralnost.

Ob napovedi vojne Avstro-Ogrske Srbiji je bila Italija še vedno povezana s tako imenovanim trojnim sporazumom, kot zaveznica v miru in vojni. Že 31. julija 1914 je italijanski parlament izglasoval nevtralnost. Tri dni pozneje je italijanski kralj sporočil nemškemu cesarju, da njegova država prekinja obveznosti do trojnega sporazuma, to je do Avstrije in Nemčije. Nemški cesar je na rob tega sporočila srdito zapisal: »Podlež!«

Kmalu zatem je italijanska diplomacija začela podtalno kupčijo, vredno velikega mešetarja. S svojo nevtralnostjo je hkrati izsiljevala oba vojskujoča se tabora. In Lenin je upravičeno zapisal: »Italija iz časov Garibaldija, ki je ovrgla avstrijski jarem, se končno pred našimi očmi spreminja v Italijo, ki tlači druge narode, ki se zadovoljno oblizuje, ker sme sodelovati pri osvajanju.«

Od začetnih pobud za to dvoumno kupčijo pa do njene uresničitve je trajalo komaj devet mesecev.

Tedanji predsednik italijanske vlade, Salandra, je o tedanji italijanski politiki sam izjavil, »da so iz nje izločili vsak obzir, vsak predsodek, vsako čustvo, ki ga ne bi rodila izključno brezmejna vdanost domovini in italijanskemu svetemu egoizmu . . .«

Salandra je v tej svetovni zmešnjavi hotel čimveč primešetariti svoji državi.

Prihajala so torej zelo očitna znamenja, da Italija ne namerava ostati nevtralna. Že 3. decembra 1914 je parlament izglasoval vladi polnomočje za pripravo vojaštva in vojnega brodovja.

Ker je italijanska vlada izsiljevala Avstro-Ogrsko predvsem z zahtevo, da bi ji le-ta odstopila za protiuslugo, da ostane na njeni strani, Južno Tirolsko in del slovenskega ozemlja na zahodu, avstrijska vlada kljub notranjepolitični krizi iz raznih vzrokov ni bila pripravljena pogajati se na račun slovanskih narodov, zakaj s tem bi še bolj zaostrila nezadovoljstvo Slovencev in Hrvatov. Pri tem je treba upoštevati tudi dejstvo, da je bil Jadran najpomembnejše avstrijsko okno v svet in temelj njene gospodarske moči.

Iz tega italijanskega plesa okoli vrele kaše se je naposled izcimil malodane brezdušni londonski sporazum, ki so ga tajno podpisali 26. aprila 1915. Anglija, Francija in Rusija so s tem Italiji privolile, da bo za vstop v vojno in po zmagovitem koncu vojne sprejela v plačilo Južno Tirolsko do Brennerja, Goriško in Gradiščansko, Trst, Istro, Kvarnerske otoke, severno Dalmacijo do Trogira in severno dalmatinske otoke. Razen tega so ji bile priznane še posebne prednosti v Albaniji in Mali Aziji.

Tako je Italija požrla pogodbo z Dunajem in Berlinom; s tem pa je bila tudi imperialistična odločitev zapečatena. Vojna na zahodu, ob Soči je bila zdaj na dlani. Vojno neurje se bo preselilo v neposredno bližino, z njim pa vse grozote, ki jih prinaša.

Teden dni po podpisu londonskega sporazuma so iz Rima lisjaško sporočili na Dunaj, da Italija izstopa iz trojnega sporazuma in v zaupanju v svojo pravico razglaša od tega trenutka popolno svobodo svojih dejanj. Tedaj v Berlinu in na Dunaju menda še vedeli niso, da je Italija dolžna iti v vojno proti njim. Tembolj so jih vznemirile vojaške priprave na meji z Italijo.

Tako je nastopil usodni 24. maj, binkoštna nedelja 1915, ko so ob Soči zagrmeli topovi, proti zahodni meji pa se je vila nepretrgana veriga vlakov mož, orožja in konj. Vojna se je s krvoločno zagrizenostjo od dne do dne bolj šopirila na 350 km dolgem bojišču.

In bojišče je bilo zdaj na pragu. Vrhovno poveljstvo nad soškim bojiščem se je nastanilo v Postojni; osrednji mož teh bakanalij smrti pa je bil general Svetozar Boroević, ki niti sam ni

natanko predvideval, kako se bo pobijalo nekaj sto divizij, kakšno razdejanje bo sejalo nekaj tisoč topov in še veliko, veliko več strojnic in pušk. Avstrija je tedaj imela za seboj že deset mesecev hudih bojev, pred njo pa se je postavil še neokrnjen sovražnik z veliko, do zob oboroženo armado, ki je že zadnje dni maja previdno tipala s prednjimi stražami za osvajanjem čez Sočo.

Begunci, ki so morali zapustiti svoje domove ob Soči, na Krasu in tudi na Banjški planoti, so se zbegani umikali v notranjost. Stisnili so se povsod, kjer je bilo količkaj prostora. Toda skoraj povsod, kamor so se zatekli, je bilo razglašeno za vojno ozemlje in begunci so si delili prostor z vojaštvom ter z vsem, kar prinesejo take razmere.

Na Zahodu pa se je medtem čedalje bolj vrtinčil ples smrti vojskujočih se armad. Orožje je rjulo od morja pri Štivanu do Predela in Karnijskih Alp. Bojišče se zlepa ni nikamor premaknilo. Grom topov je odmeval ob snežniško pogorje, noči ob Soči so žarele od izstrelkov kot blazne oči. Tu, na soškem bojišču so se v glavnem bojevali z vso zagrizenostjo slovenski in hrvatski polki, ki so jih nalašč za to poslali tja. Hrabro in srdito so se upirali sovražnikovi premoči, ki za nobeno ceno ne sme na slovenska tla. Vendar so apokaliptični jezdeci kljub temu razrušili na stotine slovenskih vasi, v zemljo orali globoke brazde, vrtali stene gora, odpirali celo stare grobove.

Italijansko vojskovanje na strani antante pa se ni izkazalo za uspešno. Bojišče ob Soči se skoraj ni premaknilo, čeprav je bobnenje topov rohnelo domala nenehno v leto 1916, se vleklo v leto 1917. Vojna se je nadaljevala; kakor vseuničujoča pošast je divjala iz pomladi v zimo, iz zime v pomlad. V enajstih ofenzivah, ki jih je začel sovražnik, ni bilo drugega sadu kakor ogenj, beda in smrt. Izmed vseh generalov je postal najmogočnejši general Glad. In še nekaj je bilo močno: zavest slovenskih bataljonov, ki so v glavnem tod prelivali kri, da ne bi avstrijskega suženjstva zamenjali z italijanskim.

Rekvizicijske komisije pa so segle vse globlje v zaledje, čedalje pogostejši so bili razpisi vojnega posojila, razen tega je bilo treba oddati baker, medenino, prstane, zvonove... Kruha ni bilo dobiti v zamenjavo za zlato; prav ničesar ni bilo — razen sestradanih vojakov in beguncev, ki so trkali na vrata in prosili usmiljenja. V tej silni stiski pa so se mastili in bogatili vojni dobičkar-

ji, mrhovinarji, ki so se redili na tuji nesreči. Nikjer ni zasvetil najmanjši žarek upanja, da bo vojne kmalu konec.

Ljudje, ki so se količkaj razumeli na politiko, so ugibali o svoji usodi, še preden se je Italija odločila, kam bo naperila topove in bajonete. Mnenja o prihodnosti so bila dokaj različna. Natihoma so se potegovali za samostojno deželo v okviru avstro-ogrske monarhije. Vmes so vpletali tudi skrbstvo velikih sil, zakaj prihodnost velikega pristaniškega mesta, kot je Trst, so videli le v povezavi z zaledjem. Nekateri so bili naklonjeni misli, da bi ustanovili nekako vrsto jugoslovanske države v mejah Avstrije, kjer bi dualizem nadomestil s trializmom. Najpogumnejši pa so si zamišljali samostojno Jugoslavijo, ki naj bi združevala vse jugoslovanske narode in seveda tudi vse Slovence.

Ob tem je ponovno zaživela zamisel o združeni Sloveniji. In prav zaradi nje je bilo treba preprečiti sovražniku z juga osvajalni pohod proti severu in vzhodu, zakaj to bi pomenilo ponovno razkosanje slovenskega ozemlja.

Vedeti je treba, da je bila zamisel o združeni Sloveniji globoko zakoreninjena, toda nikoli uresničena. Njena semena so vzklila že po francoski revoluciji. Nejasno jo je zaslutil že Valentin Vodnik in vedel da v tem ni zgolj vprašanje narodne kulture in jezika. Znanstveno jo je utemeljil šele Anton Linhart v zgodovini o enotnosti Slovencev. Vprašanje »slovenščine cele« je globoko doumel genij slovenstva, France Prešeren. Pa tudi možat in kremenit duh Frana Levstika. Toda to so bili le osamljeni predhodniki, ljudstvo pa je spalo v sponah in spoštovanju do avstrijskega apostolskega veličanstva. Na krmilu ljudstva je bila pač le duhovščina. Ta je bila le »dober dušni pastir«, poglavitno geslo pa ji je bila vdanost in zvestoba »presvitlemu« cesarju.

Zamisel o združeni Sloveniji se je množično rodila šele na ljudskih taborih — najpomembnejša sta bila v Šempasu in Sežani — ki so imeli močan odmev po vsem Krasu, Vipavskem, po Brkinih in Pivki. Ideja o združeni Sloveniji je bila znova obnovljena in izražena 30. maja 1917 v tako imenovani majniški deklaraciji, ki so jo v dunajskem parlamentu podali slovenski in hrvatski poslanci. Ta izjava je naletela povsod, tako na bojišču kakor v zaledju, na močan odmev, med Nemci pa, seve, na strupene nasprotnike, saj je pripomogla k razkroju avstro-ogrske monarhije.

Podoba je bila, da se je slovenski človek znova prebudil iz otopelih sanj. V boj za deklaracijo je posegel z vso odločnostjo,

se lačen in bos udeleževal shodov, proslav in taborov. Hotel je pokazati svojo trdno voljo: za vselej se otresti »ječe narodov« in hkrati tudi sovražnika, ki je zlovešče pretil z juga. Tedaj se ni vpraševal, če bo odločala zgolj sila močnejših, preveč je veroval v pravico; niti na misel ni prišlo temu slovenskemu človeku, da ga bo prav ta sila pri mešetarskih obračunih uporabila za drobiž.

Poleti 1917 se je na prepihu antante znenada sumljivo premaknilo. V vojno so vstopile tudi ZDA. Zdaj se je začel boj tudi na morju in v zraku, s podmornicami in z letali. Nemcem je, navkljub vsemu, še vedno rastel greben. Njihove »debele berte« so iz velikih daljav bruhale jeklo na Pariz, na bojišču pa so vznemirili s strupenimi plini. Antanta pa je na bojišču uvajala novo orožje — tanke, ki so odločilno posegli v boj.

Poleti 1917 se je prevesil jeziček na tehtnici vojne sreče. Pri Verdunu in na Marni niti brezobzirna krvoločnost Nemcev ni mogla preprečiti končnih porazov. Tankom Nemci niso mogli biti kos, toda da bi speljali vodo na svoj mlin, so poskušali srečo drugod. Dne 24. oktobra so s strahotnim ognjem udarili po Kobaridu in pognali italijanske generale z njihovimi četami vred v divji beg do Piave. Po tridesetih mesecih trajajočih bojih se je soško bojišče pomaknilo globoko v Furlanijo.

Zdaj je na tem bojišču kar čez noč utihnilo bobnjenje topov. Utihnilo je vse do pete obrambne črte, ki se je vlekla s strelskimi jarki, opletenimi z bodečo žico in električno žico, od Trnovskega gozda čez Javornike do snežniških gozdov. Graditi so jo morali razen vojakov, nesposobnih za boj, še starci, ženske in otroci. Za to naporno delo so sicer sprejemali nekaj aprovizacije in nekaj denarja, ki je bil že sam papir, vendar ne toliko, da bi si utešili lakoto, ki se je zažirala v drobovje. Pred lakoto ni bilo več moči zapreti vrat.

V to čudno, skoraj neverjetno tišino so se kljub prepovedi vsule trume beguncev, ki so komaj čakali na vrnitev. In zdaj so se vračali na ruševine svojih domov, na zemljo, razrito od strelskih jarkov in granat, med vrtove, ki so bili okleščeni kakor okostnjaki, med same grobove... Toda ljubezen do zemlje, do občutka domačnosti, do gnezda, kjer si se rodil, je nepojmljivo močna. Begunci so se vrnili, zavihali rokave in brez jeremijad začeli graditi zasilne krove iz lesa in desk, iz vojaške pločevine, ki so jo navlekli iz strelskih jarkov, podzemeljskih rovov in zaklonišč.

Toda v deželi, kjer je bojišče zapustilo eno samo strahotno razdejanje in je zdaj postalo zaledje, so spričo brezglavega umika ostala tudi nenačeta in nedokončana vojaška skladišča. Glas o tem je šel od ust do ust. Ta glas je bil vabljivejši kakor pripoved o zakladih in zlatu. Ljudje so bili predvsem silno lačni in zdaj jih je novica o skladiščih prevzela z lakomnostjo. Kdor je mogel — nedorasli fantje, ženske in otroci so se v trumah pognali za begunci. Začel se je lov za podzemeljskimi skladišči ob Soči, v Trnovskem gozdu, na Banjški planoti, Krnu in Rombonu. Obšli so vse kakor kobilice: stikali so za skladišči in jih tudi našli. Bilo je na pretek kruha in vina, dobrot da le kaj, velikanske količine drugega dragocenega živeža od riža, do testenin, od olja do masti ... Bilo je vsega na pretek, toda prekmalu so bila skladišča izpraznjena, nad plenilce pa so se spravili žandarji ... Zato so odnašali blago po odljudnih poteh, vlačili s seboj konje, vozove, orodje in železo. Vmes so priložili tudi kakšno puško, ki se je posebej koristno izkazala tedaj, ko so odhajali v gozdove prvi partizani.

Zopet se je uresničila ljudska modrost: »Čez sedem let vse prav pride!«

Čeprav je z udeležbo ZDA na evropskih bojiščih vojna še vedno divjala z vso silovitostjo, se je ljudstvo vračalo iz begunstva v porušeno deželo. Tedaj so se že zaslišali glasovi za obnovo, zakaj obnova da je vseslovenska zadeva. Ob tem pa je že bilo čutiti, da so Slovenci v primerjavi z drugim, zlasti italijanskim prebivalstvom, zapostavljeni. Vzporedno z obnovo gospodarstva se je začutila potreba po obnovi političnega življenja. Narekoval ga je predvsem bližnji konec vojne, čeprav je slovensko ljudstvo s svojimi naivnimi politiki trdno zaupalo v pravično rešitev zapletenega vprašanja v zvezi z londonskim sporazumom, ki je v predvideni zmagi antante postalo še bolj očitno.

Kdor se je v tistem času podrobneje zanimal za politiko, ga je prijetno presenetila novica o zmagi oktobrske socialistične revolucije. Ta novica je bila svetel žarek v temno brezupje — revolucija je Rusijo izločila iz vojne. Morebiti je prav tu začetek skorajšnjega konca vojne? V nedogled so se vlekli mračni jesenski dnevi. Na pragu zime je bila lakota še grozljivejša, saj je bilo vse zaledje en sam beden lazaret ...

Takrat sta z dveh strani sveta povzdignila glas dva moža in postavila načelo samoodločbe narodov. Iz Moskve je hotel Lenin izvesti svojo samoodločbo preko širokih ljudskih množic, v duhu

revolucionarnega gibanja, medtem ko je predsednik ZDA Woodrov Wilson dobil s svojimi štirinajstimi točkami videz preroka in odrešenika. S svojimi točkami je pač postavil le protiutež Leninovemu načelu samoodločbe. V te točke so bili brez predsodkov, skoraj slepo zaverovani tudi Slovenci, ki jim je pretil londonski sporazum. Wilsonove izjave so se oprijeli z vsemi upi: povojna Evropa bo pravično urejena, narodi bodo sami odločali o sebi, sami bodo imeli škarje in platno. Da, in to samo veliki narodi, ki bodo majhne pri svojih računih porabili za drobiž.

Po polomu italijanske armade pri Kobaridu in po begu do Piave, kjer je francoski general Foch s svojimi divizijami rešil katastrofalnega poraza vso Italijo, saj so prav tu, na jugu hotele centralne sile izvojevati odločilno bitko, je bila Italija nekaj časa zmedena in meniško spokorna. Greben pa ji je začel znova rasti z jasnejšim videzom zmage antantnih sil. Sproženo je bilo vprašanje, kakšen konec bo doživelo bojišče na Piavi, kamor se je z nasprotne strani vse bolj zgrinjalo čedalje več zavezniških divizij, opremljenih s tanki, ki so prišle Italiji na pomoč, da le ne bi doživela popolnega poloma.

In ko je bilo očitno, da Italija, kljub premoči in sila velikim žrtvam, na bojišču ni dosegla nikakršnega uspeha, se je zatekla v vlogo zaščitnice koristi malih narodov, zlasti tistih, ki so bili na tem, da spodkopljejo temelje Avstro-Ogrski. Na delo je šla diplomacija in iskala stikov z jugoslovanskim odborom. V stikih z njim pa so kmalu zvedeli, da se Jugoslovani ne nameravajo odpovedati ozemlju, ki so ga Italiji obljubili v Londonu. Italijanski diplomati pa so šli še dalje. V Rimu so celo ustanovili odbor za sporazum med narodi, nekdaj podložnimi v Avstro-Ogrski. V tem odboru so celo izcimili poseben rimski sporazum, v katerem se je Italija celo odrekla londonskemu sporazumu.

Ves ta politični manever pa je koristil Italiji in antanti. Rimski sporazum so podprli s široko propagando. Prvi učinek le-tega se je pokazal že junija 1918, ko je zaradi upornosti vojakov slovanskih narodnostih propadla ofenziva centralnih sil na Piavi. Na druge strani pa je ta propaganda, ki je izhajala iz rimskega sporazuma, pripomogla k hitrejšemu koncu vojne. Stremljenja po tem ni zavrl niti manifest cesarja Karla, s katerim je razglasil federacijo.

K temu, kako so se lomila kopja tedanje diplomacije, naj povemo še to, da niti Pariz niti London nista bila za razpad avstro-ogrske države.

Glasovi velike diplomacije pa so dokaj jasno odmevali med ljudstvom na Primorskem.

Najprej so se oglasili primorski župani, ki so se v okviru svoje zveze že februarja 1918 izrekli za majniško deklaracijo. Bili so tudi za to, da se meja med Avstro-Ogrsko in Italijo določi v smislu Wilsonovih načel. Ker pa so pristranost tedanje oblasti neprijetno občutili, je na sestanku zveze slovenskih županov nekdo povedal:

»Kjer je kaj koristnega, pridemo Slovenci tretji na vrsto, tako pri obnovi, ki neguje Furlane in goriške Nemce; kjer je kaj dobrega pridemo Slovenci drugi na vrsto, tako pri aprovizaciji, ki pozna bolj Furlane; kjer je kaj slabega, smo Slovenci prvi, zato so tudi zvalili vso begunsko mizerijo na nas samo, da je ne bi ostala trohica ne za Furlane ne za Nemce.«

Kmalu so tudi v Ljubljani začutili, koliko bije ura. Sredi avgusta 1918 so ustanovili Narodni svet, telo združenega slovenskega meščanstva, ki se je prebudilo spričo poraza, ki je bil za Avstro-Ogrsko čedalje bolj očiten. Mesec dni pozneje so ustanovili pokrajinski odsek Narodnega sveta za Goriško, seveda z razločkom: če je bil Narodni svet v Ljubljani organ oblasti malomeščanstva in kot tak protirevolucionarni dejavnik, je bil pokrajinski odsek Narodnega sveta za Goriško predvsem odsev tamkajšnjih političnih in gospodarskih razmer. Le-ta je že na prvi seji sprevidel možnost italijanske zasedbe teh krajev. Zato tembolj odločno zahtevajo vključitev Goriške v predvideno jugoslovansko državo.

Na drugi strani pa so ob bližajočem se koncu vojne vznikle tudi italijanske zahteve. Oglasili so se iredentisti z geslom o odrešitvi »neodrešenih« pokrajin. Pri tem niso bili nič boljši italijanski socialisti in izjava voditeljev delavstva. Le redki so bili tisti, ki so še zagovarjali vključitev Trsta z okolico, ki je narodnostno mešano ozemlje, v avstrijsko demokratično republiko. Toda navkljub vsemu se Narodni svet v Gorici opredeli »in v imenu slovenskega naroda protestira proti temu, da bi se pri mirovnem pogajanju ali kako drugače slovenski del krajev ob Soči kakorkoli odstopil kakšni tuji državi«. Medtem pa je, zaradi nespoštljivosti Italije, jugoslovansko vprašanje prihajalo v vedno bolj kočljiv položaj.

Konec septembra 1918 so primorski Slovenci dobili prvo številko »Goriške straže«, časopisa, ki je po vojni začel izhajati v Gorici. Vodstvo časopisa je bilo sicer iz klerikalnega tabora, vendar le-to ni vnašalo vanj predvojnih strankarskih razprtij. »Goriška straža« je zastopala predvsem narodnostno stremljenje in je bila obče namenjena vsemu ljudstvu, zakaj »ko bodo sledovi te strašne vojne popolnoma izginili s površja domovine, bo tu še stalo (ljudstvo) in zvesto stražilo najlepši biser jugoslovanske domovine, ki vstaja sedaj iz groba, ki so jo vanj pahnili sovragi ... Jugoslavija, ki vstaja častitljivo iz groba, podaja tebi prvemu roko v pomoč. Trpelo si brezmejno, a imaš čast, da si zvesta straža jugoslovanske zemlje nasproti zemljelačnim sosedom ... Zato na straži hočemo biti, da varujemo svoj dom, svoje imetje, svoj narod, svoj jezik, svoje pravice, da nam sovražnik ne ugrabi drage zemlje z vsemi svetinjami, za katere smo doprinesli toliko žrtev ...«

Še veliko je bilo takih toplih in lepih besed, ki so prebujale narodno zavest in predvidevanja nastajajoče svobodne Jugoslavije, tedaj seveda še previdno pod habsburškim žezlom. In zato je bilo v »Goriški straži« še poudarjeno: »Bodimo vredni matere Jugoslavije, ki bo rabila cele može, izobražene v domačem duhu ... Zato tudi: slovenski otrok v slovenski šoli, slovenska posest Slovencem ... mlada dekleta pa naj bodo čista, en sam velik, bel venec nove, mlade in svobodne Jugoslavije ...«

Ni čudno, da se je okoli »Goriške straže« zbral ves primorski slovenski svet in da je vneto spremljal novice o svoji nič kaj dobrega obetajoči prihodnosti. Preostale so mu v glavnem le Wilsonove točke, slepa zaverovanost v pravico samoodločbe in velika bojazen in dvom, če vnovič na njegov račun ne bosta zmagala brezdušna sila in pohlep po tujem, po našem ...

Vojna na bojišču ob Piavi pa je postajala zmerom bolj utrudljiva. Vojaki pa tudi drugi so se vedno globlje zavedali strahotnega nesmisla. Na dlani je bilo, da se okosteneli, do kraja izčrpani in obubožani Avstriji rušijo temelji, da je zmaga že zagotovljena na drugi strani.

To pa je vzbujalo na tej strani, med stradajočimi in krvave bedarije sitimi vojaki, malodušje, ki so ga podžigali še ruski ujetniki, ki so se bili potem, ko so bili doživeli boljševiško revolucijo, vračali na bojišče ob Piavi. Le-ti so zanetili iskre upora in sabotaže v suhozemski vojski in mornarici; teh isker niso mogli pogasiti

z zastraševanjem in s streljanjem voditeljev upora. Razumljivo, da se je nezadovoljstvu na bojišču pridružilo še nezadovoljstvo v zaledju. Vsem je bilo dovolj krvavega klanja, trpljenja in lakote. Na gosto so prihajali vojaški ubežniki, zeleni kader. Naposled se je le izkazalo, da je zavoljo pomanjkanja živeža in orožja in streliva vsak up na zmago zaman. Iz tega prepričanja in da bi rešil, kar se rešiti da, je sredi oktobra izdal avstrijski cesar poseben manifest z vrsto medenih obljub slovanskim narodom. Toda bilo je že prepozno. Ta manifest je odklonil tudi Narodni svet v Zagrebu in zahteval neodvisno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Tako so se bojišča osrednjih sil začela rušiti drugo za drugim. Konec oktobra 1918 so slovenski polki položili orožje na Piavi. Nihče ni več hotel v mesnico; slovenski polki so popolnoma odpovedali pokorščino. Nastala je zmešnjava. In ko so armade antante začele 24. oktobra ofenzivo, z levega brega Piave niso več odgovorili topovi. To je pomenilo konec prve svetovne vojne. Tega dne so začele čez Piavo prodirati tudi francoske in angleške divizije; šest dni pozneje je avstrijski general Weber prosil za premirje, ko je bila avstrijska armada že v popolnem razsulu, h kateremu so pripomogli predvsem slovenski vojaki, najmanj pa s slavo opevana »zmaga« pri Vittorio Veneto, ki naj bi bila povod za poslednji poraz avstrijske armade, zakaj to ni bila nobena zmaga, temveč je bil le vdor skozi odprta vrata.

Plaz, velikanski plaz vojaštva, ki se je sprožil ob Piavi, se je brez reda in volje, brez vprašanj, čigava je zmaga valil čez furlansko ravnino. Vsakdo je bil naravnan proti severu in vzhodu, kjer sta ga čakala dom in mir. Za »premaganci« pa se je vsula »zmagovita« italijanska vojska, trdno prepričana, da bo s pomočjo hinavskega rimskega sporazuma do kraja uveljavila londonski sporazum.

Zdaj, ob dvanajsti uri, ko jim je voda že tekla v grlo, so se slovenski voditelji začeli zavedati, da ni dovolj razobesiti slovensko zastavo, če hočeš ustanoviti novo državo. In prav zdaj sta se začeli maščevati njih nedejavnost in naivnost. V Ljubljani so šele 31. oktobra 1918, dva dni po osvobojenju in štiri dni po tem, ko je Avstrija priznala samostojno državo SHS, ustanovili narodno vlado Slovenije. Le-ta je v naglici zbrala po vaseh oddelke narodnih straž in odbore Narodnega sveta. Izjavila je, da prizna za ureditev državne pripadnosti spornega ozemlja na Primorskem le pristojnost mirovne konference.

Avstrija je bila popolnoma na kolenih. Avstrije tako rekoč ni bilo več, zato se tudi pri podpisovanju premirja njeni predstavniki niso pogajali, celo več, italijanski vojski so celo dali pravico, da nastopa v dodeljenih ji krajih kot v okupiranem sovražnem ozemlju. Strah in negotovost sta se sedaj spremenila v zaskrbljenost in zloveščo resničnost.

Ob premirju je italijanska diplomacija vnovič zaigrala z vsemi kartami, da bi uveljavili londonski sporazum. Seveda je tudi nova jugoslovanska država poskušala preprečiti italijanske namere. V okviru tega stališča je pokrajinski odsek v Gorici 1. novembra razglasil svojo oblast nad ozemljem, ki so ga obsegale etnične meje z mestom Gorico. Že naslednjega dne je prišel v Gorico 2. gorski strelski polk, ki je že pred premirjem zapustil bojišče. Bil je eden izmed tistih polkov, ki je s svojo upornostjo mnogo pripomogel k razpadu avstrijske armade in deloma tudi omogočil hitrejši konec vojne. Prav v tem polku so bili mnogi ruski ujetniki, imenovani boljševiki. Polk se je ustavil v Gorici in bil na voljo pokrajinskemu odseku; zaprisegel je tudi zvestobo novi državi SHS. Pozneje se je ta polk udeležil bojev na Koroškem.

Usodni dogodki so zdaj potekali kakor na filmskem traku. Že 3. novembra je po raznih, nič kaj častnih peripetijah zasedel Trst z italijansko in belo zastavo general Carlo Petitti di Roreto. Ta je takoj razglasil:

»Italija, velika država svobode, vam daje vse državljanske pravice, kot vsem svojim državljanom, daje vam šole v vašem jeziku, več kot vam jih je dala Avstrija, vaša vera bo spoštovana, ker je katoliška vera vse Italije . . .«

Kar je temu kmalu nato sledilo, zveni kot strahoten posmeh. Vse je ostalo samo pri sladkih obljubah.

V Gorico je prišlo italijansko poveljstvo z generalom Pavesijem di Fontana šele tri dni pozneje; z italijansko trobojnico in belo zastavo. Oficirji, ki so prišli na avtomobilih, so se po krajši pomudi napotili proti Vipavi in razmejitveni črti.

Slovenci v Gorici se niso mogli ogniti velikemu razočaranju, saj so pričakovali antantne sile in parlamentarno urejanje vseh zadev. Italijani pa so se komaj zasidrali, že so ustanovili, navdušeno pozdravljeni, governo provvisorio, dali slovo pokrajinskemu odseku, medtem ko je bil slovenski polk prisiljen umakniti se iz Gorice in z vsega zasedenega ozemlja.

»Goriška straža« je že v okupacijski oblasti poudarila, da Gorica sodi k Jugoslaviji, sicer pa pripadnost dežele še ni dokončno odločena... Iz vseh stavkov je zvenelo silno razočaranje in nič kaj lepa prihodnost... Toda »naša stvar je pravična, ni se treba bati zanjo. Položili smo jo v roke Wilsonu in cele Amerike.«

In upanje v Wilsona in vera v njegove obljube je živela vse do rapalske pogodbe, upanje v senci nasilja, ki je spodbudilo revolucionarno vrenje in odpor prizadetega ljudstva.

Ljudstvo je bilo lačno, nago in boso, vendar táko tudi dragocen drobiž pri kupčiji imperialističnih kramarjev...

V kraje pod Snežnikom so 12. novembra 1918 prišli prvi oddelki italijanske okupacijske vojske. Prihajali so premišljeno in previdno, z belo zastavo. Ko so se dodobra zasidrali v Trnovem in Ilirski Bistrici, na hitro roko so tudi postavili karabinjerske postaje, so začeli tipaje prodirati v okoliške vasi. V Zabiče in Kuteževo so prišli prvič 17. novembra, v Velikem brdu se jih je udinjalo kakšnih tristo, prav tako v Dolenjem, Hrušici in drugod. Ljudstvo je takoj očitno pokazalo, da ne mara vsiljenega gospodarja. V dobrem tednu pa je ta tuji živžav vseeno bil že po vseh vaseh in zaselkih.

Na pobudo Narodnega sveta v Ljubljani so v dneh medvladja tudi v Ilirski Bistrici ustanovili narodno stražo. V večjih krajih so bili tudi odbori Narodnega sveta, ki so bili tedaj edina priznana oblast. Narodna straža v Ilirski Bistrici je imela kakih šestdeset dobro oboroženih mož. Oblečeni so bili v avstrijsko uniformo, na kapah pa nosili slovensko trobojnico. Poglavitna dejavnost Narodne straže sta bili vzdrževanje reda in razoroževanje avstrijske vojske ter žandarmerije pa tudi domačinov, ki so se vračali z bojišča.

Predstavnika Narodnega sveta iz Ljubljane sta bila v Ilirski Bistrici Milan in Alojz Zajc. Ta dva sta tudi prinašala navodila za vse politične ukrepe.

Prihajajoči okupacijski vojski je bila dežela docela nepoznana; v njej so bile neposredno po koncu vojne neznosne življenjske razmere, kar je povzročalo, razen razočaranja nad nepričakovanimi in zato tembolj osovraženimi okupatorji, revolucionarno razpoloženje. To pa je vlivalo tujim, čeprav oboroženim vojakom z juga, v kosti precej strahu. Starejši ljudje, na primer Milan Zajc, Milan Zidar, Franc Dekleva, Alojz Gartner, Milan Šajn in Jože Urbančič, ki so to okupacijsko vojsko občutili na lastni koži, pri-

povedujejo, da so si Italijani vsaj spočetka, misleč da so prišli med prave divjake, precej in zelo zvito prizadevali, da bi si pridobili naklonjenost in zaupanje prebivalstva. To pa se jim ni zlahka posrečilo, čeprav so v ta namen skoraj v vsaki vasi postavili javno kuhinjo in zastonj delili hrano. Radodarnost in usmiljenje so ljudje kljub lakoti in pomanjkanju previdno pa odločno odklanjali.

Italijani so se vsaj prve dni hoteli izkazati kot osvoboditelji, ki so prinesli v deželo mir, svobodo in blaginjo. Kljub morda dobro hotenemu namenu se jim to ni posrečilo. Preveč je bilo v ljudeh zasidrano stremljenje po združeni Sloveniji in razočaranja spričo čeprav le začasne okupacije, tako so jim zatrjevali, niso mogli preboleti. Italijani so sicer negodovali nad samozavestnimi ljudmi, polagoma pa so svojo taktiko spremenili v dobrikanje in pridobivanje mladine. Toda tudi tu niso poželi zaželenega klasja.

Prvi nesreči se rada pridruži še druga — bolezen, ki so jo imenovali »španska«. Ta se je ob koncu vojne razširila od hiše do hiše po vsej Evropi in pomorila več ljudi kot vojna sama. Kako grozljiva je bila in kako hudo je razsajala, najbolje ponazorimo z besedami dr. Danila Lokarja:

»Za hribom, na vznožju Krasa, je zajela influenčna kuga nekaj vasi. V eni je umrlo doslej trideset ljudi. Pridem v borno hišico na hribu — nikogar. Vprašam:

‚Nikogar doma?'

Nato stopim po strmih, ozkih stopnicah v prvo nadstropje. Ko odprem vrata v sobico, puhne vame zadušen, vroč, gost, slabo dišeč zrak. Pustim vrata odprta, da se razgledam. Soba je v popolni temi. Odgrinjam platno na oknu. Na tleh, na slami leže trije otroci, v postelji mati.

‚Kje je oče?'

‚V vojski. Ni se še vrnil.'

‚Koliko časa ste bolni?'

Izvem, da sta bila včeraj dva otroka pokopana. Opazim, da mati v pogovoru blede. Otroci ne dado odgovora, pomešani mom ljajo besede brez zveze.

‚Zakaj tako tesno zapirate okna? Ta zrak je strupen.'

Pripovedujem: ono vojaštvo, ki se je vadilo ves dan na zraku, ni umiralo.

Žena odgovarja:

‚Zvezde, zvezde, velike zvezde!'

Grem naprej po vasi.

V vsaki hiši leže dva, trije. Bolj je bolnik močan, krven, zamaščen, prej ga kuga zlomi.

Peljem se v sosednjo vas.

Zopet majhne, smrdeče, tesno zadelane izbe s tremi, štirimi bolniki.

‚Zračite!'

‚Bojim se zraka, kjer je strup. Koliko jih je že šlo na drugi svet zaradi zraka. Prehladili so se.'

Tudi v tej vasi je umrlo v treh mesecih do dvajset ljudi.

Prenočim v vasi. Proti jutru me vzdignejo — poglejte, kaj je z žensko, bojimo se, da bo po nji!'

Te ženske včeraj nisem videl. A po injekciji se zdi opogumljena.

Konj je nakrmljen in tako skočim na voz. Vprašam po včerajšnji bolnici, ki je videla ‚zvezde, velike zvezde!'.

‚Mrtva! In njeni trije otroci, ki so še ostali, najbrže danes. Tako je ob družino. Izumrl rod. Ker tudi on je pal v vojski, le ona ni smela tega zvedeti.'

Zamislim se, konj koraka počasi, potem se na vrhu hriba oziram — vse zadelano na vzhod, na zahod z meglami, le smrt se tiho plazi po holmih naokrog v teh sivih dneh.«

Taka je bila podoba tistih povojnih, hudih dni, ko je smrt neusmiljeno kosila tudi pod Snežnikom.

In kako je doživel »špansko« v Pragi dr. Ivan Lah, rojak iz Trnovega:

»Pot naju je zanesla na pokopališče. Prišla sva mimo mrtvašnice. Bila je odprta ... Obstala sva. Zagledala sva fronto mrtvih. Ležali so drug ob drugem v dolgi vrsti brez krst. Tako je morila »španska«. Po sedemdeset do sto ljudi je umrlo na dan po velikih mestih. Smrt je segala s svojimi mrzlimi rokami v evropska kulturna središča. Ljudje so se je bili tako privadili, da se niso niti začudili. Tisoč mrtvih, dva tisoč ranjenih na bojišču se jim je zdelo še majhno število. Zdaj je segla z bojišč v zaledje in zadivjala v divjem plesu, da pokaže svojo neskončno moč. Niso ji vedeli niti imena in so jo krstili po daljni deželi.

Onemogla Evropa je zatrepetala. Hiše so se napolnile z bolniki in mrliči. Ni bilo več niti delavcev niti desk, da bi jim napravili krste. Tudi grobarjev ni bilo. Najeli so vojake, da so kopali skupne grobove. A tudi vojaki so omagali, bolni in sestradani. Po

mestu so šli vozovi in pobirali mrliče. Tako so tudi ležali v dolgi vrsti in čakali na svoj pogreb.

Mrtvo beli obrazi so se svetlikali v nejasni svetlobi, kakor da pričajo o strahoti, ki je prišla nad nje zaradi onih, ki so padali v teh dneh s svojih prestolov . . .«

Tako se je končala prva svetovna vojna.

Na Primorskem pa je bilo tako, kakor da se sploh ni končala. Okupacijska vojska pa tudi politična oblast je kaj hitro pokazala pravo barvo in »kulturno« poslanstvo. Najprej so pometli z narodno stražo, ta jim je bila, pri prevzemu oblasti, najbolj v napotje. Sprva so tudi dopustili, da je poleg italijanske plapolala slovenska zastava. V Podgradu je celo neki polkovnik izjavil: »Slovensko zastavo bom tako spoštoval kakor italijansko!« Toda že čez nekaj časa je prepovedal razobešanje slovenskih zastav. Kar je bilo slovenskega, so se sploh bali kakor hudič križa. Kratko in malo, vse svete obljube so se spremenile v razočaranje in prevaro. Ljudstvo je čutilo, da je ogoljufano, zato pa se je do novega gospodarja stopnjevalo sovraštvo. Do sporov je prihajalo zlasti med vojaštvom in mladino.

Pomanjkanje, revščina in bolezen ter vse druge posledice vojne so rodile veliko nezadovoljstvo, iz česar se je močno čutilo revolucionarno razpoloženje. Ni čudno, saj sta bila na eni strani veliko pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin in velika draginja, na drugi strani pa so razočarano ljudstvo spodbujale ideje velike oktobrske revolucije. Ljudstvo je samo čakalo na pravo vodstvo, ki bi ga znalo popeljati v boj proti okupatorju. Žal pa takega vodstva, ki bi znalo izkoristiti revolucionarno razpoloženje ljudstva, ni bilo. Vse, kar so počeli tedanji »voditelji ljudstva«, je bilo bolj ali manj samo slepo verovanje v proslule Wilsonove točke in v pravično odločitev in razmejitev na mirovni konferenci.

S te mize pa nismo dobili niti drobtin.

Nezadovoljstvo prebivalstva nad tujo, vsiljeno oblastjo, ki se je že v začetku često izkazala pristranska in krivična, se je izražalo na različne načine, največkrat pa so se srečanja italijanskih vojakov z domačimi fanti končavala s pretepi. Konec pa je bil skoraj vselej enak: domačine so zaprli in jih obsodili na zaporne kazni, medtem ko so vojaki odnesli buške in krvave glave.

V Pregarjih se starejši ljudje še spominjajo hudega pretepa med vojaki in domačini. Nekega serženta so bili tako pretepli, da

je za posledicami umrl v bolnišnici. V Račicah sta Jože Krešević in Ivan Zidarič, nekoliko dobre volje, prepevala »lepa naša domovina, nima kruha, nima vina«. To pa je za karabinjerje pomenilo hudo žalitev. Seveda je nastal pretep in Krešević je bil obsojen na tri mesece zapora. V znamenju solidarnosti so fantje namesto italijanske zastave razobesili navadno vrečo s črnim trakom.

Vodja fantovskih sporov in pretepov je bil Franc Sluga. Ta je v nekem pretepu tako hudo premikastil italijanskega vojaka, da bi bilo skoraj po njem. Sluga pa je za to prejel izkupiček sodišča — dve leti zapora. Često je nastal prepir in pretep zaradi slovenskega petja. Tega pa, kljub preganjanju in strogi prepovedi, tuji oblastniki niso mogli preprečiti.

V Novokračine je najprej prišla italijanska konjeniška četa, ki pa je kmalu odnesla pete. Menda se jim je kraj zdel nevaren, ker je v kotlini in ga je moči napasti od vseh štirih strani. Tega je nadomestil bataljon infanterije, ki mu je poveljeval Mario Vivante. Vojaki so se razlezli po hišah, ustanovili pa so tudi kuhinjo za odrasle in otroke. Toda vaščani so dosledno odklanjali sleherno pomoč. Da bi pridobili mladino, so vojaki prirejali plese, vendar tudi s tem niso udarili žeblja v glavo, pač pa so se poskušali maščevati, ko je mladina priredila ples samo za domačine. Seveda so se vrstili tudi pretepi; po nekem spopadu so devet fantov zaprli in jih obsodili na trinajst mesecev zapora. Ker pa je bil tenente Vivante zelo vnet »amoroso« in se je rad smukal okoli deklet, so mu fantje s kamenjem razbili okna. Ta reč s fanti se je tako zelo zaostrila, da je moral Vivante pobrati šila in kopita ter se odpravil na jug, kjer je bila njegova prava »patria«.

Upornik svoje vrste je bil Ivan Saftič iz Jelšan. V mladih letih je delal v mnogih evropskih deželah, kjer se je tudi navzel revolucionarnih pogledov na življenje. Narodno zelo zaveden se ni mogel sporazumeti z novo oblastjo. Sovraštvo do nje je kazal dokaj očitno in zaradi tega so ga hoteli dobiti karabinjerji v pesti. Ob priložnosti je Saftič s svojimi fanti do golega slekel nekega serženta in njegovega pajdaša Jožeta Iskro. Zato so ga začeli zasledovati in so mu bili nenehno za petami. Nekega julijskega dne 1919 so sedeli fantje v Surinovi gostilni. Bili so vedre volje in so seveda prepevali narodne pesmi. Nenadoma se je v gostilno pripodilo petnajst italijanskih vojakov, ki so od fantov surovo zahtevali, naj utihnejo. Kljub temu, da so bili oboroženi, so se jim fantje, pod Saftičevim vodstvom, uprli in jih s krepelci nagnali iz vasi.

Zato Saftiču ni kazalo drugega, če se je hotel ogniti maščevanju in zaporu, da se je izmikal srečanja s karabinjerji. Sredi decembra 1919 pa so ga le zalotili v mlinu med Jelšanami in Dolenjem. V obrambi je z revolverjem smrtno ranil dva karabinjerja. Zdaj pa so priredili za njim prave pogone. Teden dni pozneje se je znova spopadel s karabinjerji. V obrambi je ubil dva karabinjerja, naposled pa še sam padel smrtno zadet. Ljudje še zdaj pripovedujejo o njem in se spominjajo njegovih legendarnih junaštev.

Mož svoje vrste je bil tudi Franc Celin iz Kuteževega. Med prvo svetovno vojno je bil avstrijski vojak in ujet na ruskem bojišču. Doživel je bil tudi oktobrsko revolucijo in se je, poln boljševiške zanesenosti, po vojni vrnil v domače kraje. Že oktobra 1919 je Celin sklical v Kuteževem veliko protestno zborovanje, ki se ga je udeležilo kakih štiristo ljudi iz vse okolice, proti italijanski zasedbi Primorske. Posledica tega zborovanja je bila, da so Italijani s strojnicami obkolili vas in veliko kmetov zaprli in jih obsodili nekatere na šest, druge na devet mesecev zapora.

Podobno zborovanje je Franc Celin sklical za 1. maj 1920 v Podgrajah. Na zborovanju so razobesili slovenske in delavske zastave. Celin je govoril o pomenu 1. maja in o delavskih voditeljih Marxu, Engelsu, Leninu. Iz Podgraj se je nemalo razkačena množica odpravila proti Zabičam. Tu so se nadnjo spravili karabinjerji in vojaki, ki so jih demonstranti dodobra premikastili. Tudi to pot so se nekateri kmetje znašli za zapahi. Ivana Fabca iz Zabič, Vinka Iskro, Antona Smrdelja in Franca Boštjančiča so obsodili na leto dni zapora. Pravi lov so Italijani priredili na Franca Celina, hudo nevarnega komunista. Večkrat je za las manjkalo, da ga niso dobili v pesti, toda vselej se mu je s pomočjo ljudi, ki jih je imel na svoji strani, posrečilo pravočasno pobegniti. Sit nenehnega zasledovanja in preganjanja, zlasti pa fašističnih nasilstev, se je Franc Celin decembra 1922 znova odpravil v Sovjetsko zvezo, odkoder se ni več vrnil.

Na pustni torek 1920 pa so dali duška svojemu nezadovoljstvu Jelšančani. Zbrali so se v sprevod maškerad proti Dolenjemu. V sprevodu so vodili grbastega in pritlikavega italijanskega kralja. To je bilo Italijanom res odveč in so sprevod z vso silo razgnali. Ivana Afriča so celo hudo pretepli in ga vrgli za tri mesece v temnico.

Kljub političnemu zatiranju in hudih socialnih razmer je takoj po vojni zaživela kulturno-prosvetna dejavnost. Kar čez noč so nastala prosvetna društva v Ilirski Bistrici, Jelšanah, Podgradu, Knežaku. Bistriška čitalnica je imela prostore nad sedanjim gasilskim domom. Živahno je delovala dramska družina, imeli pa so še lepo knjižnico in godbo na pihala. Predsednik čitalnice je bil Tone Gržina, tajnik Domladiš, režiral pa je Aleksander Ličan. Pevski zbor sta vodila Lampret in Grm, kapelnika godbe pa sta bila Cuber in Pavšič. Igrali so veseloigre pa tudi zahtevnejša dela — Divjega lovca, Razvalino življenja itd. Leta 1926 so Italijani društvo z vsemi odseki vred zatrli.

Podoben razveseljiv razcvet prosvetne dejavnosti je bil tudi po vseh drugih vaseh. Prirejali so kulturne in zabavne večere, s posebnim poudarkom na narodno pripadnost. To je bila tedaj edina oblika, s katero so hoteli pokazati tujemu osvajalcu, da je tu slovenska zemlja in da tu živi slovenski človek s svojimi običaji in kulturo. Mladina ni dovoljevala, da bi se zlasti zabavnih prireditev udeleževali italijanski vojaki, ti pa so se vsiljevali, tako da je bil skoraj na sleherni prireditvi pretep, včasih pa celo uboj. Italijanom sta bili ob takih prireditvah prvi spotiki slovenska zastava in petje slovenskih pesmi.

Tako je polagoma dozoreval čas za mirovno konferenco, v katere pravičnost so primorski Slovenci zaupali s polnim srcem. Toda eno je pravica, drugo pa sila in računi velikih sil. K temu lahko prištejemo neizkušenost, naivnost in celo razdvojenost jugoslovanske diplomacije.

Italija se je že od vsega začetka krčevito in nepopustljivo oklepala v vojnem ozračju skrpucanega in zato zelo krivičnega londonskega sporazuma, ki naj bi ga namesto razpadle Avstrije plačala na novo porojena jugoslovanska država. Italija je med drugim zasedla mnogo več ozemlja, kot ga ji je priznaval zloglasni sporazum. Na tem ozemlju pa se je obnašala kot večni gospodar in ne kot začasni okupator. Italijanska iredenta je od vsega začetka zastopala načelo »naravne meje«, ki je bila nujno povezana s strateško mejo. Le- to — od Triglava do Snežnika — so bili začrtali že generali iz prejšnjega stoletja. V to mejo so vojaški krogi z geografi vlekli še zgodovinske »dokaze«, češ da so tod nekdaj vladali Rimljani in Benečani. Ob taki naravni meji, od »boga po naravi dani«, pa se italijanski zanesenjaki niso ozirali na tujerodno ljudstvo, ki je že tisoč let tamkaj živelo. Za Italijane ni bilo

Inačice različnih predlogov za razmejitev med Italijo in Jugoslavijo po londonskem paktu iz leta 1915 in rapalski pogodbi iz leta 1920

slovenskega narodnostnega vprašanja, pač pa so bile zgolj imperialistične težnje, strateška meja, gore in morje.

Italija je bila zdaj, po zmagi antante, daleč od tega, da bi kakorkoli upoštevala in priznala rimski sporazum. Zato so Jugoslovani, v podrejenem položaju, ker niso imeli pravice sodelovati na mirovni konferenci, ki se je začela 12. januarja 1919, določili za razsodnika predsednika ZDA, in sicer po predlogih, ki jih je postavil 8. januarja 1918 v znanih štirinajstih točkah. V le-teh ni upošteval londonskega sporazuma — postavil je znano črto na Raši, po kateri bi dobila Italija skoraj 7000 km² novega ozemlja, na katerem živijo zvečine Jugoslovani, pa tudi ne samoodločbe narodov in etnografskih meja Jugoslavije. Ta je po narodnostnem pravu ter etnografskih in gospodarskih razlogih dosledno zahteval mejo na Soči. Prav tako in še s pristransko pomočjo ZDA, Anglije in Francije se je Italija z vsemi štirimi oklepala londonskega sporazuma, razen tega pa zahtevala še mejo do Snežnika in Reko, ki naj bi po omenjenem sporazumu pripadala Hrvatski. Italija je poudarjala zgodovinsko pravico, poudarjala je 600.000 svojih vojnih žrtev in strateške razloge zaradi varnosti pred balkanskimi narodi, češ da so Slovenci in Hrvati že tako sovražniki, ker so se proti njej borili na strani Avstrije.

Priznati je treba, da so glede jugoslovanskega vprašanja med velikimi silami nastala delna nesoglasja. Wilson je poudaril, da je zmaga antante predvsem zasluga ZDA, ki pa ni podpisala londonskega sporazuma; sklenjen je bil v popolnoma drugačnih razmerah in naperjen proti Avstriji, ki je ni več.

Toda Wilson je spričo še take prepričljivosti, ob manjšem zlu, doživel polom. Vzrokov za to je bilo več: Wilsonova bolezen, nevarnost revolucije v Italiji pa tudi bojazen, da bi se Italija v zahtevi po kolonijah pridružila Nemčiji. V tem času je fašizem že pokazal ošiljene roge, saj so bile za Mussolinija pridobitve londonskega sporazuma le »okrnjena zmaga«, ker Italija ni dobila vse Dalmacije niti ne popolne nadvlade nad Jadranom, Angleži in Francozi pa so jo odrinili od bogato obložene mize kolonij.

Mešetarjenja v korist Italije, slepomišenja in zavlačevanja ni hotelo biti ne konca ne kraja. Ko je Italija de facto že uveljavila svoje zahteve, sta Francija in Anglija naposled privolile v pogajanja neposredno med Italijo in Jugoslavijo. Medtem je avanturist Gabriele D'Annunzio s svojimi tolpami priredil septembra 1919 zavojevalni pohod na Reko. Kljub temu — Jugoslavija je medtem

odstopila od vseh dotedanjih zahtev, ne najmanj zaradi notranjih političnih razmer, madžarskega revizionizma in avstrijskega monarhističnega gibanja — so vneto potekale priprave za krivično pogodbo, ki je bila vsiljena Jugoslaviji (od 7. do 11. novembra v Rapallu). S tem je Italija dobila 10.000 km² jugoslovanskega ozemlja, na katerem je živelo okoli 600.000 Slovencev in Hrvatov. V tej pogodbi, ki je bila odlična politična igra, so sicer Reko razglasili za »svobodno mesto«, kar je bilo le malo časa. Fašisti so nasilno zrušili avtonomno oblast, nakar je Reko zasedla italijanska vojska. Formalno je bila Reka priključena k Italiji 24. januarja 1924.

S tem pa je bila za dolgih dvajset let zapečatena usoda Istre in Primorske. Ta leta so zapisana v analih politične zgodovine kot najtemnejše obdobje kake narodne manjšine nasploh.

RAZOČARANJE NA RAZVALINAH (1920—1940)

Ko je bil s tragično rapalsko pogodbo krivično odtrgan od matične dežele velik kos slovenskega ozemlja, se je brezupno razočaranje primorskih Slovencev polagoma preusmerjalo v trdnejše, odpornejše narodnostno prepričanje, s katerim sta vzporedno rastli tudi razredna zavest in revolucionarnost delovnih ljudi. Ti so kmalu sprevideli, da so jih Italijani potisnili daleč od tistih osnovnih, že ustaljenih pravic, ki jim jih je delila nekdanja Avstrija. Konec svetovne vojne je namreč bilo obče prepričanje, po pogrebu avstro-ogrske monarhije, da je naposled le svoboda, da je konec tujega gospodovanja pa tudi kapitalističnega izkoriščanja. Hude vojne posledice in razočaranje na razvalinah so bile več kot plodna in rodovitna zemlja za setev, ki se je v obliki socialističnih idej zmagovite oktobrske revolucije razvijala iz Rusije po vsej Evropi. Z novim evangelijem, ki je učil, da je moči le z združenimi močmi delavcev in kmetov doseči svobodo in se otresti izkoriščevalcev, so se po vojni vrnili iz Rusije tudi vojaki, nekdanji ujetniki. Razumljivo je, da so za novo rusko stvarnost, ki je bila za mnoge veliko odkritje, navduševali svojo okolico in jo vključevali v organizirano politično delo.

V takih okoliščinah je v Ilirski Bistrici že kmalu po vojni nastala prva celica komunistične stranke. Ustanovil jo je Viktor Vatovec iz Trsta. Ta je prišel v Ilirsko Bistrico po naročilu Jožeta Srebrniča iz Solkana, ki je tudi sam prihajal v delavsko središče pod Snežnikom že v jeseni 1919. Ustanavljanje partijskih celic pa je bilo v tedanjih političnih razmerah sila oteženo. Zato se je tudi ustanovni sestanek partijske celice zavlekel na jesen leta 1920. Temu sestanku so razen Viktorja Vatovca, ki ga je vodil, prisostvovali trije domači delavci: Milan Ambrožič (umrl v Dachauu leta 1944), Pavel Barbiš (pred fašizmom pobegnil najprej čez mejo, nato v Rusijo, sedaj pa živi v ZDA) in Franc Dekleva (zdaj upokojenec v Ilirski Bistrici).

Na ustanovnem sestanku je Viktor Vatovec prisotnim razdelil partijske izkaznice, ki so imele na platnicah vtisnjena srp in kladivo, v notranjosti pa je bila Leninova slika. Te izkaznice so bile le malo večje od sedanjih. Na sestanku so se tudi domenili, kakšne naloge bo kdo opravljal. Za sekretarja so izvolili Pavla Barbiša, za propagando Franca Deklevo, blagajniške posle pa so zaupali Milanu Ambrožiču. Določili so tudi članarino: po 2 liri na teden. To je bila za tiste čase dokaj visoka članarina. Potrebe po rojstvu novega političnega gibanja so bile namreč velike. Treba je bilo ustvariti sklad za tisk in propagandno gradivo, pa tudi za potovanja na sestanke na Reko, v Trst in Istro. Članarino so morali obvezno plačevati vsi člani; polovica je ostala celici za njene potrebe, polovico pa so redno dajali pokrajinskemu odboru v Trst. Iz tega so pomagali svojim brezposelnim članom in njihovim družinam. Člani stranke so v začetku lahko postali samo najbolj zavedni in revolucionarni delavci; obrtnike in kmete so odklanjali, češ da ne morejo biti njihovi pravi zavezniki.

V začetku je bila celica tesno povezana z Jožetom Srebrničem, ki je pozneje, leta 1924, postal komunistični poslanec v italijanskem parlamentu, in Viktorjem Vatovcem, pozneje pa tudi z Ivanom Bralićem z Reke, ki je bil član KP Jugoslavije in je na Reko prišel iz Zagreba. Vsi trije so pogosto prihajali na celične pa tudi na druge sestanke, katerim so lahko prisostvovali tudi somišljeniki, ki so jih pozneje sprejeli v KP.

Na vseh sestankih so močno poudarjali zmago oktobrske revolucije, oblast sovjetov in ustanavljanje podobnih organizacij v Nemčiji in na Madžarskem, veliko so govorili o Leninu, o III. internacionali in o zmagi delavstva. Zlasti Ivan Bralić, politično zelo razgledan in marksistično izobražen človek, je veliko govoril o revoluciji in vztrajno poudarjal, da je treba komunistično gibanje čimbolj razširiti med delavstvom in ga temeljito pripraviti na revolucijo po zgledu boljševikov. Trdil je, da proletarske revolucije v mirnem času zaradi premočnega kapitalističnega družbenega sistema ni moči uspešno izvesti. Zato jo je treba samo pripraviti in čakati na ugodno priložnost, ki naj bi bila tokrat neogibna vojna med Italijo in Jugoslavijo. Po njegovem mnenju mora partija dajati delavcem navodila za politični boj z industrialci in delodajalci. Za politični boj so stavke pomembno orožje, s katerim bo delavskemu razredu uspelo pridobiti osnovne pravice — osemurni delavnik, socialno zavarovanje in za pošteno delo pošteno plačilo.

Medtem pa se je v Italiji razpasel šovinizem, ki je bil v tesnem sorodstvu s poznejšim fašizmom, najbolj črnim sovražnikom delavskega razreda, slehernega napredka in svobode. Iz neurejenih povojnih razmer se je 23. marca 1919. v Milanu rodil fašizem. Spričo naraščajočega vpliva in revolucionarnega razpoloženja italijanskega delavstva, ki je grozilo, da bo dobilo večino in s tem prevzelo politično vodstvo v državi, so italijanske nazadnjaške sile pohitele s protiofenzivo. Za udarno pest so si izbrali fašizem, avtoritativni režim, ki je s totalitarno ideologijo najbolj primerna protiutež zahtevam delavcev po demokratičnih pravicah.

Ko je v vodstvu italijanskih naprednih sil nastopila komunistična stranka, je bilo že prepozno. Fašizem je bil vsiljen tudi italijanskemu narodu. Z vsestransko podporo vladajočega kapitalizma pa je že bil na zmagoslavnem razbijaškem pohodu. Italijanom vsaj z narodnostne plati, ni mogel škoditi, smrtno nevaren pa je bil Slovencem. To so zlasti bridko občutili na Primorskem, saj so se italijanske oblasti že poprej na vse kriplje prizadevale dati Primorski in Istri svoj, italijanski obraz. S tem pa so bili Slovenci kot narodna manjšina potisnjeni na raven popolne brezpravnosti. Zategadelj je fašizem našel prav v Trstu — prvi »fascio« za Primorsko je bil ustanovljen v Trstu že 3. aprila 1919 — najprimernejša tla za svojo bohotno rast. Značilno je, da so bile prav tu najprej ustanovljene oborožene fašistične tolpe. Tu so tudi najprej naskočile z orožjem ne samo delavske organizacije, pač pa tudi na slovenske kulturne ustanove. Že 4. avgusta 1919 je italijanska šovinistična drhal, med katero so prevladovali uniformirani arditi, napadla Ciril-Metodovo šolo na Acquedottu, tiskarno »Edinost«, Ljudski dom, kjer je imel sedež tudi »Ljudski oder«, ne da bi varnostni organi posegli vmes in preprečili fašistični vandalizem. Tedaj so v Trstu tudi surovo vrgli v ječo kakih dve sto slovenskih izobražencev in delavcev.

Tako kot po vsej Italiji so se tudi na Primorskem delavske organizacije in nasploh vsi ljudje znašli nepripravljeni v fašističnem nasilju. V tem, ko se je nasilje neovirano stopnjevalo celo ob podpori državnih policijskih organov, so se delavske organizacije zatekle k samoobrambi in na teroristične napade odgovarjale s protinapadi. V tržaškem predmestju Sv. Jakob so delavci v pouličnih bojih med 5. in 11. septembrom leta 1920 postavili prve ulične barikade. Da je tržaške fašiste rešila pred popolnim pora-

zom, je v boje morala poseči italijanska redna vojska — brigada »Sassari«, ki je s topovi streljala na delavske barikade.

Enako je italijanska redna vojska pomagala z oklopnimi vozili pri vdoru fašističnih tolp na ozemlje »labinske republike« v aprilu 1921, ki je v vstaji istrskih hrvatskih rudarjev dvajset dni kljubovala proti vsem navalom črnih podivjancev in rednih oddelkov vojske. Dokazano je, da je Giolittijevo ministrstvo že prej izdalo tajna navodila, da mora vojaščina s strokovnim vodstvom in z vojaškimi sredstvi pomagati podpirati fašistična »velika dejanja«; da policija ne sme preprečevati fašističnih zločinov in da jih ne smejo obsojati redna sodišča.

Politično vročico so v tem času pospeševale bližajoče se državnozborske volitve v maju 1921 in prikrit boj za politični vpliv med reakcionarnim imperializmom in kapitalističnim izkoriščanjem na eni strani ter med izkoriščanim delavskim razredom na drugi strani. Vprašanje je bilo, kdo bo zmagal. Fašisti niso terorizirali samo po mestih, temveč so se s tovornjaki prevažali tudi po vaseh in z nasiljem vzbujali strah in trepet. Formalno še niso bili na oblasti, vendar so oblast nasilja že popolnoma imeli v svojih rokah. Te volitve so bile tudi povod zgodovinskim dogodkom v Marezigah pri Kopru. Ko je tuji fašistični zaupnik sprevidel, da fašističnemu kandidatu slabo prede in da so se volivci izrekli za komunističnega kandidata Jožeta Srebrniča, je poklical na pomoč skvadriste iz Kopra. Le-ti so sicer pridivjali, vendar so se delavci in kmetje njihovemu nasilju uprli z orožjem ter fašiste pognali v beg. Marežanski uporniki so sicer plačali svoj krvni davek, vendar so se še bolj strnili okrog te revolucionarne izkušnje.

Pravzaprav se je fašistična ofenziva proti Slovencem začela 13. julija 1920, s požigom slovenskega Narodnega doma v Trstu. Vse mesto je bilo zavito v težak, gost dim. Fašisti so vedeli, da je treba zadeti v jedro, saj je bil tu sedež skoraj vseh slovenskih gospodarskih in kulturnih ustanov. Fašistični zločinec Francesco Giunta je bil na Velikem trgu nahujskal zbrano množico, ki so jo vodili fašisti, po načrtu uničevati slovensko imovino. Istega dne so vandalsko napadali tudi po drugih mestih: na Reki, v Pazinu; v Pulju so zažgali Narodni dom. Bilucaglia, ki je vodil uničevanje, je postal fašistični poslanec. Velik trn v peti je bil fašistom delavski dom, politična trdnjava tržaškega delavstva, ki so ga požgali 1. marca 1921. Še pred tem, 10. februarja 1921, so požgali tiskarno komunističnega glasila Il Lavoratore ter glasila »Delo«, ki so ga

tiskali v slovenščini. Kazalo je, da bodo uničili vse, kar je slovenskega, in tistihdob je bilo težavno razumeti, da biti Italijan ni nujno biti tudi fašist, zakaj črni divjaki so neovirano ubijali ter požigali in se navsezadnje še ponašali s tem trdno prepričani, da so s svojim početjem bili veliki junaki. Pohod fašizma, podprt z vso gospodarsko močjo kapitalističnih sil, ni prenehal niti potem, ko je 28. oktobra 1922 prišel v Italiji dokončno na oblast, deloma tudi po zaslugi italijanskih naprednih političnih strank, ki so v svoji nerevolucionarnosti uspevale s tolažilom, češ fašizem je muha enodnevnica. Na krmilu KPI je bil sekretar Amadeo Bordiga. Ta je s podcenjevanjem fašizma popolnoma zavozil na slepi tir in zato se je KPI čedalje bolj oddaljevala od ljudskih množic in tako postajala vedno bolj general brez vojske. Iz zavoženosti je poskušal preusmeriti krmilo Antonio Gramsci, ki je obračunal z Bordigo. Toda fašizem je bil tedaj, leta 1926, na vrhu svojega zmagoslavja in trdno zasidran s svojo črno diktaturo. V Italiji je izvečine prevladovalo mnenje: »Il duce ha sempre ragione!« (vodja ima vedno prav).

Tak in podoben fašistični vandalizem se je razširil iz mest do zadnje gorske vasi. Z okrutnim, barbarskim in brezobzirnim uničevanjem pa so dosegli prav nasprotno, kakor so želeli. Slovenski človek se je v srcu uprl, stisnil pesti in tak ostal nepremagljiv.

Kmalu po prevzemu oblasti in pohodu na Rim so fašisti v Ilirski Bistrici zasegli Sokolski dom, ga preimenovali v Casa del fascio, se ugnezdili v njegovih prostorih in se razčeperili kakor kragulji. Krajem so dali italijansko ime: Ilirska Bistrica je postala Villa del Nevoso.

Tako je fašizem kakor nenasitna hobotnica s svojimi lovkami segel v zadnjo gorsko vasico. Že davno pred tem pa sta se spremenili v veliko laž »tradicionalno rimsko človekoljubje« in »demokracija«, ki so ju obljubljali, a sta ostali samo na lepakih. Tudi obljube z najvišjih mest o spoštovanju narodnostnih pravic in ljudskih svetinj so se razblinile v nič. V odporu do nove, tuje oblasti, sta se med ljudstvom oblikovali trdnejša in večja politična strpnost. V teh razmerah je znova oživelo politično življenje, vrnila pa se niso več predvojna brezglava trenja. Politične stranke so bile v glavnem tri: klerikalna, liberalna in socialistična, katere levi del se je odcepil v komunistično. Začelo se je živahno gibanje delavcev in kmetov, ki se je še pospešilo, ko je bila ustanovljena Komunistična stranka. V vodstvu te stranke je bil Ivan Regent,

osrednja osebnost tedanjega delavskega gibanja na Primorskem. Prav on je že leta 1919 dal pobudo za izdajanje »Dela«, slovenskega glasila komunistične stranke v Italiji.

Okrepitev socialističnega in pozneje komunističnega gibanja, zlasti po kongresu v Livornu 21. januarja 1921, je na vso moč razjarila fašiste. Komaj štirinajst dni po kongresu, 10. februarja 1921, so dali znamenje za obči napad s tem, da so požgali tiskarno naprednega delavskega tiska.

Podobne politične razmere so bile v Ilirski Bistrici in v vseh krajih pod Snežnikom. Sprva sta sicer zaživeli klerikalna in liberalna stranka, a sta pod fašističnim pritiskom začeli polagoma usihati. Obe stranki, ki sta širili politični in gospodarski vpliv s pomočjo lastne hranilnice in posojilnice, sta po vojni močno razširili kulturno-prosvetno dejavnost in sta bili na tem območju v nenehnem spopadu s tujimi oblastniki. Zaradi večje moči in enotnosti so se celo združili liberalni Sokoli in klerikalni Orli v enotno telovadno društvo. Zdaj, ko je bil sovražnik tako rekoč na pragu, je bilo treba nujno potišati vse slepe politične strasti in se v enotnih vrstah postaviti na branik. Toda, kot že rečeno, se je sokolski dom že leta 1923 spremenil v Casa del fascio (fašistični dom).

Navzlic vsem stiskam in podivjanim fašističnim tolpam, ki so razširile črno nasilje na vso deželo, je v Ilirski Bistrici nepremakljivo vztrajala pri svojem delu le partijska celica. Njen idejni vodja je bil, kar smo že povedali, Ivan Bralić z Reke, ki je stremel za tem, da bi pridobili več članov. Zato je vključil v celico čevljarja Ivana Gabršnika iz Lipe, ki se je izkazal za zelo prizadevnega komunista. Komunisti so sicer vztrajno vodili delavsko gibanje, vendar je bilo njihovo delo čedalje težavnejše, ker je fašistična oblast imela svoje poverjenike v slehernem slovenskem podjetju. Tako je bil na primer v tovarni Viktorja Tomšiča za fašističnega poverjenika malodane nepismeni Santoro (sveti bik), ki je imel v podjetju poglavitno politično besedo.

Vedeti je treba, da je bilo v takratnih razmerah sleherno politično delo dvakrat otežkočeno. Fašisti so namreč nenehno prežali za količkaj sumljivimi ljudmi, jih ob vsaki priložnosti zasliševali, strahovali in zapirali. Kljub temu je delavska organizacija v Ilirski Bistrici srečno brodila med Scilo in Karibdo. Določenega političnega programa sicer ni imela, pomagala pa si je s ciklostiranim naprednim tiskom, ki ga je dobivala z Reke in iz Ljubljane. Ta tisk je krožil med člani partije in njihovimi somišljeniki po

tovarnah in delavnicah pa tudi med številnimi gozdnimi in cestnimi delavci.

Takrat je prišel čez mejo v Ilirsko Bistrico usnjar Jakob Francl. Ker se je dokaj zanimal za delavsko vprašanje, ga je sekretar celice Pavel Barbiš sprejel v partijo in mu izročil partijsko izkaznico. Franc Dekleva je temu sprejemu nasprotoval, češ da v partijo sodijo samo delavci, ne pa obrtniki in kmetje. V tem je bilo precej sektaštva, ki sta ga Franc Barbiš in Milan Ambrožič hotela preprečiti. Govorila sta, da je zaradi povečanja kroga komunistov treba sprejemati v partijo tudi zavedne obrtnike in male kmete.

Žal je leta 1924 prav Jakob Francl povzročil aretacijo skoraj vseh komunistov. Javno je namreč govoril proti fašizmu in pozival ljudi, naj se oklenejo svoje delavske organizacije. To pa je prišlo na uho izdajalcu; Francla so že naslednjega dne zaprli, pri njem pa dobili partijsko izkaznico z Barbiševim podpisom. Tako so se znašli vsi somišljeniki za zapahi, le Ambrožič in Dekleva sta se zapora rešila s begom čez mejo. Isto se je še iz zaporov posrečilo Barbišu, medtem ko je Francl pobegnil v Francijo. Tako so fašistični kragulji prvikrat planili na delavsko organizacijo in jo popolnoma razbili. Vodstva ni bilo več, člani, ki so ostali, pa so umaknili v zatišje.

Konec leta 1924 je prišla iz Trbovelj v Ilirsko Bistrico Reza Zajc, članica KPJ in delegatka na vukovarskem kongresu. Ta je poskušala znova zbrati delavce in ustanoviti partijsko celico, kar pa se ji ni posrečilo. Že s tem, da je prišla čez mejo, je bila v očeh fašistične policije politično nevarna in sumljiva, zato so tembolj nadzirali sleherno njeno delo.

Na srečo se je v Ilirsko Bistrico vrnil Ivan Gabršnik, ki je s srečno roko spet zbral nekaj prejšnjih članov celice. To so bili delavca Ivan Fidel in Jože Mikuletič, obrtniki Vid Oprešnik, Albert in Jože Žnidaršič, Jože Boštjančič, zobozdravnik Ivan Biček in trgovski pomočnik Jože Polak. Za sekretarja te nove celice so izbrali Ivana Gabršnika, sestankovali pa so vse do leta 1926 dvakrat na mesec v delavnici Vida Oprešnika ali pa v gozdu nad mestom. Vse delo je potekalo v strogi tajnosti. Razdeljeni so bili po trojkah. V začetku tega leta sta se v tem kraju za stalno naselila in se jim pridružila še tapetnik Viktor Jelerčič in vinski trgovec Ivan Merkandel, po poklicu zidar iz Trsta. Ta dva sta bila člana KPI in sta imela tesno zvezo s pokrajinskim odborom v Trstu, zlasti s

Ferdom Ferjančičem, ki je oskrboval organizacijo s političnim tiskom in z drugim propagandnim gradivom. Osnovno branje za vse komuniste in njihove somišljenike je bilo »Delo«, katerega glavni urednik je bil Ivan Regent, znani publicist in delavski voditelj.

Politične razmere, ki so bile vse prej kot ustrezne, so pripomogle k zavestni politični dejavnosti. Članov je bilo zmeraj več, saj je na območju občine delovalo več kot dvajset trojk. Člani so imeli izkaznice in redno plačevali članarino (5 lir na teden). Razen članarine so bili tudi prosti prispevki, s katerimi so pomagali brezposelnim delavcem. Tuji in domači delodajalci so bili namreč že začeli odpuščati delavce, ki niso hoteli biti fašistični hlapci, medtem ko so na njihova mesta prihajali italijanski fašisti, ki so jih v teh krajih načrtno naseljevali. Ob koncu leta 1927 je bilo v Ilirski Bistrici že več kot sto italijanskih družin in veliko samskih delavcev.

Delavska organizacija je dobro poznala fašistične raznarodovalne načrte, zato je skušala vplivati na domače podjetnike in obrtnike, naj ne zaposlujejo tujcev, pač pa domače delavce. Pri tem pa je imela precej uspeha, zakaj črna oblast je pritiskala na vse podjetnike, obrtnike in trgovce z vpisom v »partito fascista«. Le redki so klonili pred pritiskom in so zaradi varnosti in osebnih koristi spremenili priimke, nosili fašistično izkaznico, znak, srajco ali celo uniformo. Niso bili namreč redki primeri, da so tistim, ki so kakorkoli odklonili te rimske »svetinje«, odvzeli dovoljenje, povečali dajatve in iskali razlogov za kaznovanje.

Fašistična oblast je dobro vedela, kje je jedro narodne zavesti in delavskega odpora, zato je tudi z vsemi sredstvi skušala zatreti delavsko organizacijo. Vedela je, da partijska celica dela po smernicah pokrajinskega odbora v Trstu. Ker ni šlo drugače, so si priborili dobro plačane ovaduhe, katerih poglavitno delo je bilo zalezovanje. Tako se jim je posrečilo razbiti partijsko celico v Miljah pri Trstu. Bati se je bilo torej, da se bo to zgodilo tudi v mestu pod Snežnikom.

Tistihdob se je na obzorju že pokazala velika gospodarska kriza, ki je globoko segla skoraj v sleherno hišo. Kruha je bilo vedno manj in vedno je bil bolj trd in grenak. Razen tega pa je fašizem čedalje brezobzirneje in kruteje vihtel svojo šibo neomejene moči in zatiranja. Pred mnoge delavce in obubožane kmete se je postavilo vprašanje: kam za kruhom? Zato jih je mnogo pobeg-

nilo čez mejo; precej se jih je odselilo v Argentino. Tako je sleherno politično delo skorajda zamrlo. Tedaj, v jeseni 1926, je bil celo fašistični politični komisar Zechino prepričan, da je zatrl vsakršno politično udejstvovanje. Vendar je moral kmalu priznati zmoto. Delavski duh, ki je še tlel v srcih naprednih ljudi, se ni mogel sprijazniti s svojo usodo. Že spomladi 1927. so Jelerčič, Oprešnik in Mikuletič poskusili ponovno oživeti delo partijske celice kljub temu, da so fašisti še bolj zaostrili nadzorstvo nad delavci in vrgli v zapor vsakega, ki jim je bil sumljiv. Zapirali so celo take, ki so upali javno govoriti in prepevati v materinem jeziku. Politično delo je močno oslabil strah pred zaporom, pretepanjem, ricinovim oljem in celo nafto. Najhuje pa je bilo, če si izgubil zaposlitev.

Čeprav je partijska celica v Ilirski Bistrici nastala in delovala pod vplivom KP Italije in Jugoslavije in kljub njenemu kratkemu organiziranemu in nekoliko razdrobljenemu taktičnemu ter nedoslednemu ravnanju, je odigrala na tem območju pomembno vlogo. Ni se bíla le za pravice delavskega razreda, pač pa tudi za obrambo narodnostnih pravic med najhujšim fašističnem nasiljem. Revolucionarnost, ki jo je prebudila med delavstvom, je tudi dokaz, da sta se kar dva delavca, Matija Gržina in Vinko Slavec, udeležila španske revolucije. Prav tako so bili nekdanji člani povečini tisti, ki so leta 1941 kot prvi borci ali aktivisti posegli z orožjem v boj proti fašizmu za socialno in narodnostno osvoboditev zasužnjene dežele zahodno od Snežnika.

To pa je le drobec, le del podobe vsega dogajanja v zvezi z nepriljubljenimi prišleki z juga. Ljudje so bili do kraja razočarani nad mejo na Snežniku, razočarani nad takim pojmovanjem o naradostnih pravicah. Odločitev sile so požrli z veliko grenkobo, z občutkom nepopravljive krivice. Razen tega se je v nič razblinilo upanje, da bodo novi gospodarji ravnali z njimi vsaj količkaj po človeško. Znano je, da je bil fašizem šele v zarodku in niti ne v povojih, ko so se pojavile šovinistične tolpe, polne strupenega sovraštva do vsega, kar je bilo slovensko. Ljudje so že v začetku vedeli, da se jim obetajo hudi časi, zakaj v tej novi oblasti je bilo preveč nestrpnosti, zaverovanosti v »rimsko kulturo« in preveč ponižujoče vzvišenosti in krivičnosti do »barbarskega« naroda, ki ga je Mussolini takoj po uveljavljanju fašistične diktature zbrisal iz zgodovine in zemljepisa.

Da so fantje in možje dali duška svojim čustvom, so se često spoprijeli z bivšimi nasprotniki na soški fronti, zakaj o njihovih vojaških vrlinah niso imeli preveč laskavega mnenja. Povode za spopade in pretepe, pri katerih so Italijani skoraj vedno pokazali pete, so bili prav plesi, ki jih je prirejala mladina. Fantom pač ni šlo v račun znano italijansko nagnenje do nežnega spola. Njihov nenasiten, prilizнjen in neugnan »amore« ni poznal meja. Fantovska čast pa je velevala, da so takim vsiljivim babjekom večkrat pristrigli peruti.

Znani pevovodja trboveljskega »Slavčka« Avgust Šuligoj, ki je takrat učiteljeval v teh krajih, se podobnega dogodka v Dolenjem Zemonu takole spominja:

V Dolenjem Zemonu vojakov ni bilo, pač pa so bili že od jeseni 1918 v sosednjih Kosezah. Zgodilo se je, da so fantje priredili ples, na katerega, po tamošnjem običaju, niso smeli niti njihovi vrstniki iz sosednih vasi, pa so jo znenada primahali vojaki. Domači fantje so jim sicer dovolili en ples, vendar so se Italijani prav s tem edinim plesom tolikanj osladkali, da so potem zahtevali, naj godci igrajo samo zanje. Med prerekanjem je nekaj vojakov odšlo s plesišča k bližnji ograji lomit palice in jih spravljat pod suknjiče. Tako oboroženi so hoteli prisiliti godce, kaj in kako naj igrajo. To pa je bilo domačinom preveč, kri je zavrela in navalili so na vojake. Ti pa v beg proti Kosezam, kolikor se je dalo. Tako so tekli, da so izgubili okrog petnajst pokrival. Dva vojaka pa so bili baje do smrti pretepli. V vas je zaradi tega prišlo več komisij, pa niso našle doma nobenega moškega. Pred maščevanjem so se bili poskrili v bližnje gozdne grape okrog Velikega vrha, dekleta pa so jim tja nosila živež. To je trajalo več kot teden dni, potem pa je vojaška oblast razglasila, da se ne bo nikomur zgodilo nič zlega.

Kljub obljubam so začeli zapirati tisto napredno mislečo mladino, ki se nikakor ni mogla, niti ne hotela sprijazniti z italijansko okupacijo. Tako je bilo konec leta 1921 stlačenih za zapahe in obsojenih na več mesecev zapora več kot sto mladih ljudi iz Novokračin, Jelšan, Dolenjega Zemona, Knežaka, Pregarij, Topolca, Ilirske Bistrice in drugih podgorskih vasi.

Podobno plesno zabavo z italijanskimi vojaki so imeli tudi v Baču, Knežaku, Preložah, Hrušici, na Tatrah, Pregarjih in drugod. V Smrje je po takem tepežnem plesu prišlo kar petdeset karabinjerjev, obkolili so vas in zaprli šestnajst fantov; nekateri so se

rešili zapora s begom čez mejo. Aretirani so bili v Trstu obsojeni zaradi protidržavne dejavnosti na dve leti zapora. Petim se je posrečilo pobegniti iz zapora tako, da so prevrtali luknjo skozi zid.

Fantje so odkrito izražali svoje razpoloženje tudi ob naboru v italijansko vojsko. V Jelšanah so postavili visok mlaj, nanj pa v znak žalovanja obesili črno zastavo. V zadevo so posegli karabinjerji, ki pa so jo morali pobrati čez drn in strn. Podoben mlaj so postavili v Velikem brdu, le da so nanj postavili rdečo in slovensko zastavo. To pa je bilo toliko, kakor da bi kazali hudiču križ. Pridrveli so fašisti iz Jelšan in razsajali po vasi. Enajst fantov so pretepli, zaprli, toda ko jim niso mogli ničesar dokazati, so jih izpustili. Za povračilo pa so vaščani odrekli učitelju Clementiju, zagrizenemu fašistu, hrano in stanovanje. Do hudih izgredov med domačimi fanti in karabinjerji je prišlo tudi v Podgradu, zlasti ko so Italijani začeli razbijati slovenske napise. Ker pa so fašisti vedeli, da je duša slovenske prosvete v tem kraju notar Tomo Šorli, so mu fašisti odšteli ure življenja. Nekega večera sta ga učitelj Samborluci in zdravnik Balbo pretepla in zastrupila. Tako se je začelo odkrito in brutalno preganjanje slovenskih izobražencev.

Že leta 1922 so prepovedali uporabo slovenščine v zagovorih na sodiščih; ta odlok je bil uvod za njeno odpravo iz vseh uradov. Zato so najprej iz občinskih uprav in s sodišča odstranili vse domačine. Slovensko učiteljstvo, ki je bilo steber vsega slovenskega, pa je začela spodrivati Gentilejeva šolska reforma, ki je postopoma zapirala šole z narodnim učnim jezikom. Ta minister je na osnovi Heglove filozofije dal pravno podlago fašistični državi; nič zunaj države, nič nad državo, nič proti državi. Učitelji so morali najprej opraviti izpit iz italijanščine, pozneje pa so bili odpuščeni ali pa premeščeni v notranjost države. Isto se je zgodilo z uradniki in železničarji. Tako so morali oditi iz domačega kraja prepotrebni in narodnostno zelo zavedni številni učitelji: Štefanija Uljančič in Karolina Vrh iz Dolenjega Zemona, Pavla Hvala z Ostrožnega brda, Minka Boštjančič iz Velike Bukovice, Alojz Kancler iz Sabonj in drugi. Na njihova mesta so prihajali najbolj zagrizeni in zakrknjeni fašistični apostoli, ki so natančno in dosledno uresničevali svoj program zatiranja in potujčevanja.

Gentilejev potujčevalni katekizem so razširili tudi na kulturno prosvetno delo, na odpravo slovenskega jezika iz vsega javnega

življenja. Lepaki z napisi »Qui si parla solo italiano« (tu se govori samo italijanski) so opozarjali na bridko resnico in potrjevali besede diktatorja Mussolinija, češ da mora v petdesetih letih s tega obmejnega območja popolnoma izginiti sleherna sled slovenstva. Zato je bilo že zdaj potrebno porušiti v Postojni spomenik Miroslavu Vilharju, poitalijančiti vse javne napise in celo napise na nagrobnih spomenikih. Znani so primeri, ko je fašistični »commissario politico« z obmejnega območja pregnal nekaj kulturnih delavcev in jih izgnal za tri leta v konfinacijo na Sicilijo, ker se niso mogli odreči ljubezni do slovenskega jezika.

Da si je fašizem zagotovil večino na občinskih volitvah 6. aprila 1924, je Primorsko razdelil na tri območja in tako umetno ustvaril italijansko večino. Na teh volitvah je dobil fašizem večino v parlamentu, seveda po predhodnem zakonu. V načrtu je bil fašistizacija občin. Mesta poprej izvoljenih občinskih županov so zasedli od prefekta imenovani podestati. Le-ti so bili fašisti in neredkokrat odpadniki našega rodu. Od triindvajsetih poslancev v Tržaški, Puljski in Videmski pokrajini jih je po zakonu petnajst odpadlo na fašistično stranko. Spričo volilne metode so Slovenci dobili le dva mandata. Kandidat na komunistični listi je bil Jože Srebrnič, toda mandat je bil razveljavljen, poslanec sam pa konfiniran.

Tako je fašizem čedalje bolj privijal zasužnjevalni vijak in se spreminjal v najbolj brutalno diktaturo. V tem času, leta 1926, je bil ustanovljen tudi Tribunale speciale (posebno sodišče za zaščito države), ki je pozneje nenehno obsojal na smrt in na dolgoletne kazni. Politična policija pa postane zloglasna OVRA (Organizzazione della vigilanza repressione anticomunista). To je bilo obdobje, ko se je zdelo, da je fašizmu uspelo zadati vsemu naprednemu, slovenskemu smrtni udarec. Marsikje se jim je res posrečilo razdreti žarišče, zato pa je drugod tembolj zaživelo. Ljubezen do svobode in človeškega dostojanstva je bila neuničljiva. Toda fašistična zver je bila neukrotljivo krvoločna. Da so našli za pametnega človeka nepojmljivo sovraštvo in slo po preganjanju vsega, kar ni hlapčevsko pokorno upognilo hrbtenice, nov povod za svoje krutosti, so priredili atentat na Mussolinija. Le-ta sprejme nase odgovornost za vse številne umore in s tem odpre vrata najhujši diktaturi. V zvezi s tem so izdali uredbo o konfinaciji, s katero je bil pooblaščen vsak komisar varnostne službe, da brez odgovornosti lahko pošlje na otoke sleherno sumljivo osebo. Fa-

šisti so s tem dobili popolnoma proste roke in kot nalašč jim je prišla zapoved njihovega vodje: »Zatrite, pokončajte vse, kar se upira fašizmu!«

Razumljivo je, da so bila fašizmu največji kamen spotike ognjišča slovenske misli — prosvetna društva, ki jih je treba uničiti ob prvi ugodni priložnosti. In zdaj je bila ta priložnost tu: zabosti nož v srce slovenskemu prosvetljenstvu. Damoklejev meč je zasekal kar čez noč in uničil to poslednjo oviro fašističnim potujčevalnim načrtom. Veliko teh prosvetnih društev je bilo ustanovljenih že v prejšnjem stoletju, v času čitalnic in preporoda. V ljudskem prosvetljevanju so igrala veliko vlogo; njih dejavnost je začasno zavrla le prva svetovna vojna, zato pa so po vojni še bujneje razcvetela skoraj v vsaki vasi in postala središče in žarišče narodnostne zavesti. In zdaj so bila ta društva, prosvetna, telovadna in planinska, prepovedana in razpuščena, njih imetje pa zaplenjeno. Le ponekod se je posrečilo rešiti knjižnice ognja in pepela s tem, da so jih poskrili po kleteh in podstrešjih. Za temeljitejše policijsko nadzorovanje so uvedli osebne izkaznice, omejili prostost s policijskim opominom, nezaupnico, konfinacijo in internacijo.

Zdaj se je fašistom zdelo, da je nastopil pravi čas, da v svoje mreže ulove predvsem mladino. V ta namen, v nadomestilo prepovedanim slovenskim društvom, so začeli ustanavljati klube, imenovane »Dopolavoro«. V njih naj bi se po delu zbirala mladina, seveda pod nadzorstvom, in prirejala plese in zabave. Toda mladina, kot bomo videli pozneje, je zvečine šla svoja pota.

Pridobiti mladino in jo potujčiti ali jo vsaj napraviti nenevarno, je bil osnovni načrt, ob katerem so fašistične oblasti dosledno vztrajale. Prav zaradi tega so na območju Ilirske Bistrice povečali število osnovnih šol na 28, zmanjšali so šolske okoliše, in če je zaselek imel tudi manj kot 20 šoloobveznih otrok, so že ustanovili novo šolo. Odpiranje novih šol je imelo za fašistično oblast še poseben pomen, saj je v učiteljih imela svoje policijske obveščevalce, ki so budno spremljali sleherno delo prebivalstva. Te na novo ustanovljene šole so bile večinoma dvoodelčnice, v katerih je bil glavni in skoraj edini učni predmet italijanski jezik. Pri tem niso skrivali potujčevalnih namenov. Ob oceni tega šolstva so celo ugotovili:

»Zasedeno ozemlje je zelo delikatno in zato potrebuje takih ljudi, ki bodo znali uveljavljati zahteve domovine, zakaj na tem območju se mora ukvarjati učitelj razen z drugimi težavami vsak

dan še s tem, kako naj bi poučeval in vzgojil otroke v dobre Italijane in fašiste . . . «

V tem so šli še dlje. Ustanovili so organizacijo, za dečke »Balillo«, za deklice pa »Piccole Italiane«, ki je obvezno zajela vso šolsko mladino. Osnovno geslo je bilo: knjiga in puška ali: verovati, ubogati, boriti se. Člani organizacije so imeli posebno uniformo, vzgojo pa popolnoma v duhu fašizma in brezpogojne vdanosti. Povsem umljivo je, da so iz slovenskih otrok hoteli napraviti popolne janičarje. Za pošolsko mladino je bila obvezna organizacija »Giovani fascisti«; to je bila že napol vojaška, uniformirana bratovščina. Najbolj dosleden potujčevalni program pa so pripravili za predšolski naraščaj »Figlio della lupa« (sin volkulje). Za te so ustanovili posebne otroške vrtce, v katerih niso samo potujčevali, pač pa tudi odtujevali otroke od družine ter jih poučevali v strogem fašističnem duhu. Na območju Ilirske Bistrice so ustanovili šest takih otroških vrtcev; vanje so otroke privabljali z brezplačno popolno oskrbo, z raznimi igračami in otroškimi puškami.

Tistihdob je tudi marsikateri figamož prodal svoj priimek za kilogram riža in koruzne moke. Opravičilo za to je bilo samo v veliki revščini, ki sta jo prinesli s seboj nezaposlenost in gospodarska kriza, ki je začela kazati svoje ošiljene roge. Leta 1929 se je sploh začela največja gospodarska kriza v zgodovini kapitalizma.

Še pred tem, leta 1928, so odpravili vse slovenske časopise — dvanajst jih je bilo. Razen tega so silno onemogočali tiskanje, izdajanje in razširjanje slovenskih knjig. Ta čas je bil usoden tudi za slovenske zadruge, včlanjene v Gospodarski zvezi v Gorici. Goriški prefekt jo je razpustil in ji zasegel premoženje. V tem času uradno ni bilo več Slovencev, saj so vse volitve, vsa ljudska štetja poznala samo Italijane.

Fašizem je bil kajpak skrajni stadij imperializma. Zato ni čudno, da se je začel vojaško utrjevati, graditi v vseh večjih krajih vojašnice, orožniške postaje, obmejne utrdbe in strateško pomembne ceste. Najprej so posebno pozornost posvetili gradnji vojašnic v Ilirski Bistrici že leta 1923. Sezidali so tudi karabinjersko postajo. V njej je vladal politični komisar, naduti Zechino, vodja OVRE, tajne politične policije.

V novosezidane vojašnice sta se za stalno nastanila kar dva polka pehote, medtem ko so se v velike nove vojašnice v Trnovem naselili topničarji in motorizirane enote. Tu so zgradili tudi skla-

dišča, iz katerih so oskrbovali z živežem in drugimi vojaškimi potrebščinami vse obmejne enote, ki jih ni bilo malo. V Podgradu so zgradili veliko skladišče orožja in streliva, prav tako za potrebe vseh obmejnih enot. Komandant garnizona je bil polkovnik Paulucci, ki je ostal tu, kar bomo še videli, vse do zloma Italije.

V letu 1929 so z veliko vnemo začeli graditi ceste in obmejne utrdbe na vsem območju Snežnika. Do njih so zgradili gosto cestno omrežje, saj so z utrdbami povezali vse višinske strateške točke. V obmejnem pasu so sezidali tudi vojašnice za financarje in obmejno milico.

Ilirska Bistrica je bila zadnje mesto ob državni meji, zato so mestu tudi vtisnili vojaški pečat. Strateško je bil kraj vsekakor zelo pomemben že zaradi ugodnih cestnih in železniških zvez s Trstom in z Reko. Vendar imperialističnim težnjam to ni bilo dovolj. Zato so zgradili novo cesto iz Ilirske Bistrice proti Zabičam in dalje na Gomance, iz Ilirske Bistrice na Milonje; preuredili so cesto proti Šembijam in Knežaku in od tod dalje na Mašun. Ta cesta je vodila naravnost na mejo. V Knežaku sta bila fašistična posadka in poveljstvo obmejne milice, ki je bila razmeščena na Mašunu in v Leskovi dolini. Razen teh poti so zgradili še cesto proti Podgradu, kjer se je združila s cesto Reka—Trst.

Pri gradnji teh cest so zaposlili razen veliko število Furlanov tudi kakih petsto domačinov, večinoma obubožanih obrtnikov in malih kmetov. Delavci domačini, ki jih je gospodarska kriza vrgla k delu na cesto kot k zadnji rešilni bilki, so bili silno izkoriščani. Zaslužili so komaj za črn kruh in sol; toda treba je bilo živeti in plačati davke. Nakopičena protislovja svetovne gospodarske krize so se zaostrila do skrajnih meja. Delavci, srečni, da imajo sploh zaposlitev, so životarili ob nizkih mezdah in brezobzirnem izkoriščanju, kmete so stiskali visoki davki in oderuštvo proste trgovine; popolna brezpravnost pa je pahnila delavca v težave in revščino, iz katere ni videl izhoda.

Položaj kmeta je bil še brezupnejši. Davki so ga gnali čedalje globlje v dolgove. Od tri tisoč kmetij skoraj ni bilo nobene brez dolga, le redkim nista pretila dražba in boben. Po letu 1928 skoraj ni minil teden, da ne bi bila prodana na dražbi kakšna njiva, parcela ali kmetija. Na boben so seveda pognali najboljše njive, parcele, kmetije. Kupci so bili največ tujci, pa tudi domači trgovci, ki so si tako nagrabili bogastva. Tako je kmet ponavadi, ob številni družini, ostal na cesti, brez sredstev za preživljanje. Nujno

je bil prisiljen iskati si zaposlitve na cesti ali v razvijajoči se in izkoriščevalski lesni industriji. Povsem umljivo je, da so tuji kapitalisti in trgovci v snežniških gozdovih kaj hitro zavohali možnosti za dobro kupčijo, za mastne zaslužke. Tako so ti tuji kapitalisti polagoma izrivali iz lesne industrije domače podjetnike, medtem pa vlagali denar v graditev novih in v obnovo starih, propadlih žag. Gozdovi in cenena delovna moč za predelavo lesa so prinašali tem tujim trgovcem zavidanja vredne dohodke.

Fašizem je gospodarsko krizo temeljito izkoristil za svoje osvajalne namene. Milanski list »Il secolo-La sera« je 1. januarja 1931 svoje bralce seznanil z naslednjim: »Povsod v obmejnih krajih je mogoče za polovično ceno, daleč pod realno vrednostjo, kupiti polja, vinograde, travnike, hiše, ki jih odprodajajo tamkajšnji prebivalci, da bi se mogli odseliti v Argentino ali Brazilijo z upanjem, da bodo obnovili življenje. Ti ljudje govorijo slovensko narečje in mi nimamo nikakšnih namenov jih zadrževati na vratih in pragu Italije, tam, kjer bomo naselili hribovce iz Carnije in Cadora ter z območja Vicenze, kjer je velika prenaseljenost ...«

Ko je fašizem z davki, gospodarskim in raznarodovalnim pritiskom pognal na boben že veliko slovenskih kmetij, so z odlokom z dne 14. avgusta 1931 ustanovili Ente per la Rinascita Agraria delle Tre Venezie (zavod za preporod kmetijstva v treh Benečijah). Osrednja naloga tega zavoda je bila »etnična bonifikacija«, to se pravi odkupiti slovensko zemljo, ki so jo prej s pomočjo banke in z vsiljivimi posojili umetno spravili na dražbo, ter na njej naseliti Italijane. V poštev je prišla predvsem dolinska zemlja pa kmetije v obmejnih krajih. Tako so kmalu zasegli na Primorskem 130 posestev z 1850 hektarji zemlje. V okolico Ilirske Bistrice, to je v Zabičah, Podgradu, Sabonjah, na Ostrožnem brdu in Turnu so bili na taka kolonizirana posestva naselili več kot 25 italijanskih družin. Sploh pa so hoteli dati sčasoma obmejnim krajem italijanski narodnostni značaj. Po predhodnem načrtu so imeli namen vse domače prebivalstvo izseliti v notranjost države in v afriške kolonije, v njihove hiše pa naseliti najmanj 100.000 Italijanov. S tem bi očistili in zavarovali vrata in prag imperialistične Italije; za vedno bi rešili vprašanje slovenske manjšine.

Gospodarski krizi je v zvezi z vojno v Etiopiji sledilo konjukturno razdobje in avtarktično gospodarstvo, ki je trajalo vse do druge svetovne vojne. Zdaj so prilezli na dan raznovrstni ščurki, ki so jim zadišali dobički. Posebna rudarska delniška družba je

v neposredni bližini Ilirske Bistrice odprla rudnik lignita, zgradili so opekarno v Mali Bukovici, odprli nov kamnolom. Število delavstva je začelo naraščati in je kmalu preseglo dva tisoč. Z izsekavanjem snežniških gozdov se je obnovilo tudi prevozništvo. Tega posla se je oprijelo kakih dvesto voznikov. Povečalo se je tudi število gozdnih delavcev in tesarjev. To so bili največ obubožani kmetje iz podgorskih vasi, ki so v glavnem tesali železniške pragove in stavbeni les. Tega lesa so italijanski trgovci odpeljali v Italijo tudi po deset vagonov na dan. Precejšen zaslužek je že od davna dajalo tudi kuhanje oglja v Brkinih, Čičariji in Podgori. Spričo velikih potreb po oglju na Reki in v Trstu se je ogljarstvo zelo razmahnilo. Gozdove so preplavile obubožane furlanske družine. Kakih šeststo takih družin so vsako leto pripeljali s seboj italijanski trgovci in jih s tem, da so jim dali zaslužek, tudi pošteno izkoriščali vsako leto od aprila do oktobra.

Hkrati s številnim delavstvom in še številnejšim vojaštvom ter dobro plačanim uradništvom so pritaknili svoj lonec še trgovci in krčmarji. Če vemo, da je bilo na območju Ilirske Bistrice 150 gostiln, od tega 39 v mestu samem, zlahka ugotovimo, da je bila »zlata« kapljica vedno pri rokah.

Italijanski trgovci se niso zadovoljili samo z ogljem, železniškimi pragovi in gradbenim lesom, pač pa so šli v svoji sli za zaslužkom še dalje. Bogastvo, ki ga jim je nudil gozd, je dalo leta 1942 petim italijanskim denarnim mogotcem pobudo za ustanovitev delniške družbe »FALERSA« v Ilirski Bistrici. Potreba po takih ploščah je bila velika, obetali so se mastni zaslužki, zato je gradnja tovarne hitro napredovala; deloma so bili že namestili stroje tik pred zlomom Italije septembra 1943. Iz omrtvelosti so jo bili prebudili šele po vojni in zdaj slovi kot moderna tovarna »Lesonit« in je mimo drugega največja tovarna te vrste v Jugoslaviji.

Ker so bili kraji pod Snežnikom vsa leta med dvema vojnama politično zelo razgibani, se moramo zaradi temeljitejše osvetlitve sicer znanega mladinskega protifašističnega gibanja vrniti v obdobje, ko je bil fašistični raznarodovalni pritisk najhujši, ko so 550 slovenskih in hrvaških šol spremenili v potujčevalnice, ko 50.000 primorskih otrok ni več uživalo osnovnega pouka v materinščini in so 800 slovenskih učiteljev pregnali iz dežele ali pa premestili v južno Italijo. Razen tega je moralo zaradi narodnostnega, političnega ali gospodarskega uničevanja zapustiti rodna tla več

kot 70.000 Primorcev in se izseliti v tujino. Fašizem je načrtno pritiskal z velikimi davki in brezposelnostjo, kar je ljudi v trumah pognalo v tujino. V vseh gostilnah so viseli oglasi paroplovnih družb. Vabili so v Argentino in Avstralijo. Mnogi so odšli v Belgijo in Francijo, mnogi so se zatekali v bosanske rudnike, kjer so bile neznosne razmere polkolonialne države in so jih na vse pretege izkoriščali domači in tuji kapitalisti.

Mimo vsega pa je bila tu mladina, najbolj zavedna, uporna, bojevita, ki je z obupom in gnevom gledala na postopno uničevanje vseh slovenskih ustanov in organizacij. Že ta brezobzirna dejanja so odkrito napovedovala, da ima fašizem trden namen uničiti vse, kar diši po slovenstvu, in da se bo zato nujno treba pripraviti na obrambo, na boj proti uzakonjenemu fašističnemu nasilju z nasiljem obrambe. Mladina ni mogla izdati sebe in sebe pohoditi.

Razen tega pa je mladina po prepovedi in razpustitvi Zveze mladinskih društev in po odpravi glasila »Naš glas«, ki je izhajal v Trstu, ostala kakor čreda brez pastirja, brez strehe in zatočišča. Fašisti so sicer ustanovili prosvetno organizacijo »Dopolavoro« v glavnem za mladino, v kateri naj bi jo politično nadzorovali in hkrati potujčevali, toda v te mreže so se ulovili le redki. Ker pa zavedna mladina ni imela lastne organizacije, je ob nedeljah odhajala na izlete na podeželje, v kraške gmajne, na tolminske in pivške hribe, kjer je prirejala ilegalne tabore z govori in s petjem ter telovadnimi prireditvami. Mimogrede se je srečevala z razmerami na podeželju. In bržkone se je prav na takih taborih začela prebujati in uresničevati zamisel — po vzoru »Mlade Bosne« — o ilegalni organizaciji.

Ta zamisel se je uresničila poleti 1927 na zborovanju predstavnikov mladine na Nanosu. Že tedaj so sklenili, da se je treba lotiti dela, odločnega, načrtnega, vztrajnega dela za narodni obstanek, sicer bo fašistično nasilje zamračilo vse poglede v prihodnost. Ilegalno organizacijo so poimenovali po začetnih črkah Trst, Istra, Gorica, Reka — TIGR.

Prve akcije TIGR, organizacije, ki je kaj kmalu razpredla svoje mreže po vsej Primorski in v Istri do Pazina in Pulja, so bile naperjene proti domačim podrepnikom in ovaduhom, fašističnim zagrizencem, raznarodovalnim šolam in otroškim vrtcem. Osnovna misel teh dejanj je bila: povedati svetu kruto resnico o fašizmu, o nečloveškem ravnanju s slovenskim prebivalstvom na njegovi zemlji.

Tu je treba poudariti, da so na območju Ilirske Bistrice že pred tem delovale protifašistične mladinske skupine.

Ideja skrivnega, organiziranega odpora se je širila iz dveh glavnih središč: iz Gorice in Trsta. Člani so se združevali po trojkah, večje območje pa v srenje. Naloga trojk, to je trdnih preizkušenih ljudi, je bila: pridobivati nove člane, širiti ilegalni tisk itd. TIGR je izdajal vrsto ilegalnih listov. Skozi enajst let je izhajalo redno glasilo »Svoboda« v slovenskem in hrvaškem jeziku. Občasno pa so izdajali še »Borbo«, »Ljudsko fronto« in »Stražo ob Soči«. Člani organizacije so se prepoznavali z gesli, s posebnimi znaki, šiframi, z osebnimi izkaznicami, označenimi s številko 4.

Odkritje, da obstaja tajna organizacija, ki pa ji kljub aretacijam niso mogli do živega, je povzročilo pravo policijsko obsedno stanje. Ker policija ni imela oprijemljivih dokazov, se je avgusta 1928. vrgla na kolikor toliko sumljive. V pesti je dobila le Dušana Hreščaka, medtem ko so se nekateri rešili z begom čez mejo (Albert Rejec, Srečko in Stane Vilhar). Le-ti voditelji TIGR so leta 1929 stopili v Ljubljani v stik z Ivanom Regentom, ki je že pred tem moral zapustiti rojstni Trst. To osrednje delovanje se je pozneje preneslo v Pariz, kjer so delovali tudi italijanski protifašistični emigranti in ustanovili leta 1926 organizacijo Concentrazione antifascista (Protifašistična koncentracija), v katerem so imeli poglavitno besedo socialisti. Iz Pariza je prihajala v Slovenijo, od tod pa po kurirskih poteh literatura — časopisje, revije, knjige, orožje in strelivo tudi za italijanske protifašiste. Bilo je dovolj revolucionarjev (Jaka Rutar iz Čadrga, Jernej Luznik iz Zadlaza, Nikolaj Loncner (padel kot talec v Dragi) in Simon Kos iz Rut, Miha Bizjak iz Podbrda, Franc Fortunad iz Volč (padel v partizanih), Ferdo Kravanja-Skalar iz Čezsoče (padel kot aktivist OF leta 1944) in drugi, ki se niso strašili stroškov, napora in nevarnosti.

In ko so bili že vsi policijsko zaznamovani, pod nadzorstvom ali pod ključem, se je v Trstu znašla skupina policiji še neznanih, a sila udarnih in bojevitih fantov — Ferdo Bidovec, Franjo Marušič, Zvonimir Miloš, Alojz Valenčič in Vekoslav Španger, ki so si izbrali pot samostojne politične dejavnosti: vračati milo za drago. Ta skupina, mimo že omenjenih povračilnih dejanj: požigi potujčevalnih šol in otroških vrtcev, pa tudi goriška skupina (Anton Majnik, Andrej Manfreda, Anton Rutar, Zorko Jelinčič), ki se je znašla leta 1929 že nekaj tednov pred »plebiscitom« za zapahi, je pripravljala enotno in učinkovito akcijo: vzdržati se volitev, bojkotirati

glasovanje za edino kandidatno fašistično listo, zakaj to bi pomenilo v času, ko je bilo uničeno vse, kar je bilo slovenskega, strinjati se z dejanskim stanjem, glasovati za lastno smrt. Ta plebiscit z DA ali NE za Veliki fašistični svet, ki ga je pripravil fašizem za 24. marec 1929., je imel namen prikazati svetu enotnost italijanskega ljudstva s fašizmom. Ta si je simpatije katoliškega sveta pridobil že z lateranskim sporazumom in konkordatom (11. 2. 1929.). To je bila za Mussolinija velika zmaga. Vatikan se je oprl na fašistično Italijo, na Duceja, na »moža božje previdnosti«, kot ga je imenoval Pij XI., prvi papež iz kroga italijanske buržoazije, »papež zmage«.

Alojz Valenčič, eden od štirih ıstreljenih na Bazovici

Razumljivo je, da je organizacija TIGR našla mnoge somišljenike tudi v krajih pod Snežnikom, ki so sodili po upravni razdelitvi v šesto »srenjo«. Vodja te »srenje« je bil Jože Vadnjal iz Zagorja, desna roka pa mu je bil Alojz Valenčič iz Knežaka, ki se je, da bi skril svojo ilegalno dejavnost, dal izvoliti celo za podžupana. Zagorje in Knežak sta bila izredno pomembna že zaradi kurirske zveze z Ljubljano, odkoder sta prihajala protifašistični tisk in drugo gradivo. Da pa bi ta zveza hitreje delala, se je Franjo Marušič obrnil do Jožeta Vadnjala, ta pa je predlagal Alojza Valenčiča, ki je redno prihajal z avtomobilom po uradnih poslih v Trst. Da se je tu začelo neko skrivno gibanje leta 1928, razberemo lahko iz časopisa »Stato operaio«, češ da »fašisti preiskujejo na Pivki, da bi odkrili komunistično organizacijo »Unione dei contadini slo-

veni« (Zvezo slovenskih kmetov). Poročilo še pravi: ... kmetje so proti italijanski šoli, ker so jim zaprli nacionalne šole in društva. Požigi in vsi drugi nastopi pa »niso dejanja teroristične skupine«, marveč »izraz sovraštva in ljudskega srda... Vse ljudstvo je so lidarno ...«

Da pa fašistične preiskave niso bile zgolj slepomišljenje in da so na delu neznani »teroristi«, so bili dokazi v požganem otroškem vrtcu v Knežaku, v razbitih fašističnih grbih na občinskem poslopju in šoli v Knežaku, Koritnicah in Šembijah. Ubita sta bila dva fašistična ovaduha. Ogenj je bil v strehi. Strahovito pa je završalo po vsej deželi, ko se je 10. februarja 1930 razpočila bomba v tiskarni fašističnega lista »Il popolo di Trieste«, ki je kljub anonimnim opozorilom nenehno strupeno in sramotilno pisal o Slovencih, jih posipal z ognjem in žveplom. Ta atentat in pa upor v Beramu sta pripeljala do razkritja organizacijske mreže TIGR; čisto po naključju so namreč našli spisek članov. Že v začetku marca je bila prispela v Trst OVRA z namenom, da bo za vsako ceno spravila zarotnike pod ključ. Aretacije so se vlekle od aprila do junija.

Med najožjimi zaupniki je bilo znano, da je tisto bombo na pobudo Frana Marušiča poskrbel Valenčič, temu pa jo je izdelal ključavničar Oblak v tovarni Urbančič na Baču. Avgust Šuligoj, nekdanji učitelj v Knežaku, pravi, da je Valenčič, ki je imel avto, pod katerega sedeži pa je bil skrit peklenski stroj, naprosil brigadirja karabinjerjev za spremstvo, češ da mora prepeljati v Trst večjo vsoto denarja. Z njim je seveda potem potoval sam brigadir in zaradi tega na mitnici ni bilo kakih pregledov in sitnosti.

Zgodilo pa se je, da se je Valenčič znašel v fašističnih krempljih, medtem ko se je Jožetu Vadnjalu posrečilo pobegniti čez mejo. Na procesu, ki se je začel 1. septembra 1930 in se končal, ko so pod fašističnimi streli padle štiri bazoviške žrtve: Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič, štirje junaški fantje na čelu obrambnega nasilja med največjo močjo in slavo fašizma, je bil obsojen v odsotnosti na smrt tudi Jože Vadnjal. To je bil hud udarec za organizacijo, kljub temu pa so posamezne trojke mladincev z manjšimi akcijami opozarjale na svojo prisotnost vse do začetka druge svetovne vojne.

Znano je, da je TIGR v odporu proti fašizmu vsaj na Primorskem zbliževal nacionaliste in komuniste. To zbliževanje in združenje posameznikov ni prihajalo »od zgoraj«, pač pa »od spodaj«, saj so oboji imeli v fašizmu največjega sovražnika in so prav zato

mnogi prešli pozneje, med narodnoosvobodilnim gibanjem v OF in KPS.

To sklepamo tudi iz političnega dogajanja v Ilirski Bistrici. Tja je jeseni 1928 prišel aktivist Ivan Merkandel iz Trsta in dal pobudo za oživitev nekdanje organizacije iz mrtvila. Zato so se stari komunisti in njih mlajši somišljeniki zbrali v tapetniški delavnici Viktorja Jelerčiča. Med mlajšimi, zavednimi fanti so bili: brata Jože in Lojze Primc, Ivan Biček in Viktor Bobek. Na sestanku je Merkandel vneto poudarjal, da se morajo ponovno združiti

Jože Vadnjal si je rešil življenje s pobegom čez mejo

Viktor Bobek, obsojen na smrt na drugem tržaškem procesu

vsi protifašisti in začeti delati. To je bil pravzaprav ustanovni sestanek organizacije TIGR, zakaj razdelili so se v trojke, vendar so se razšli brez določenih sklepov in kakega programa. Skupina je sicer imela še nekaj sestankov, vendar so izrazitejšo dejavnost opustili.

Nove pobude je prinesel v Ilirsko Bistrico partijski aktivist Božidar Kolarič iz Milj, ki je na sestanku v samotni zapuščeni koči zbral kakih štirideset somišljenikov. Povedali smo že, da se je zdaj, leta 1931, oklenila organiziranega dela predvsem narodno

zavednejša, revolucionarnejša mladina. Med najbolj prizadevnimi je bil Viktor Bobek, Viktor Jelerčič pa je vodil blagajniške posle, medtem ko so Jože Ujčič in Alojz Pugelj, mehanika iz Kosez, ter Alojz Zidar raznašali ilegalni in propagandni tisk ter drugo gradivo k zaupnikom: zavednemu Francu Zafredu (po domače Matjanov, ki je padel kot aktivist OF leta 1943) v Staro Sušico in drugim v Jelšane, Žeje pri Prestranku ter Zavrhek pri Vremah. Tu ne smemo pozabiti dveh požrtvovalnih aktivistk Marije Urbančičeve iz Trnovega in Mice Matjanove iz Stare Sušice. Gibanje se je kmalu pokazalo tudi na zunaj. Prvega maja 1932 so bile razobešene štiri zastave, ki so plapolale na dimniku opekarne v Kosezah, na premskem gradu, trnovski cerkvi in veliki lipi na Gradišču. Rdečo zastavo, ki sta jo bila razobesila na trnovskem zvoniku Anton Tomšič in Jože Maslo iz Trnovega, sta bili izdelali Fani Bobek in Ivana Jelerčič. Na premskem gradu in v Kosezah pa so poskrbeli za zastavi mladinci iz Topolca. Fašistični srd so na predvečer prvega maja podžgali še s kresovi, ki so zagoreli na bližnjih vrheh.

Delo organizacije se je poslej vsestransko razgibalo, vanjo pa se je vključilo precej novih članov iz Ilirske Bistrice in okoliških vasi. Izkazali so se mladinci iz Topolca, na primer brata Jože in Alojz Zidar, Anton Dolgan in drugi.

Žal so se v organizacijo med drugimi vrinili tudi fašistični ovaduhi. V Miljah pri Trstu se je našel neki Lang, ki je dobro ovohljal organizacijo in njene sodelavce, pa je vse skupaj izblebetal policiji. Na osnovi te ovadbe so začeli z množično aretacijo, ki se je iz Trsta razširila na Kras, v Vremsko dolino in v kraje pod Snežnikom do Reke. V Ilirski Bistrici so se 5. avgusta 1932 znašli v zaporu Ivan Merkandel, Viktor Bobek, Viktor Jelerčič, Franc Špilar in čez trideset drugih. Policija je z aretiranimi zelo surovo ravnala po zaporih na Reki, v Pulju in Trstu.

Ob desetletnici obstoja, 28. oktobra 1932 pa se je fašizem hotel izkazati velikodušnega. Izdal je ukaz o amnestiji manjših političnih grešnikov in zato so zaprti še pred novim letom zopet prišli na prostost. Tedaj so se nekateri prestrašili strogega policijskega nadzorstva pa tudi morebitne ponovne aretacije in mučenja in so jo kratko in malo popihali čez mejo. Vztrajni in zvesti svojemu delu so še nadalje ostali Bobek, Jelerčič, Tomšič iz Trnovega, Franc Kruh in Rudi Šekinc iz Šembij, Jože in Anka Žnidaršičeva iz Dobropolj, Leopold Čeligoj (padel kot partizan), Jože in Milan Zidar in Anton Dolgan iz Topolca, Alojz Pugelj, Jože in Avgust

Ujčič iz Kosez, Anton Gržina iz Vrbice, Vinko Brozina iz Jelšan in še mnogi drugi.

Kljub temu, da so bili fašisti prepričani, da so z nedavnimi aretacijami spravili pod ključ vse nevarne in sumljive, se je prav na proslavi obletnice pohoda na Rim zgodilo nekaj nenavadnega. Na trgu v Ilirski Bistrici so bili zbrani fašistični hierarhi v blestečih uniformah, bataljoni črnih srajc, vojaštva in druga gospoda te črne bratovščine. In prav v trenutku, ko se je »commissario politico« razprsil za slavnostni govor, se zahvalil božji previdnosti, ki je dala fašizmu tako veličino in moč, da je z lahkoto s koreninami vred uničil »slavocomunismo« in zatrl do zadnje te »vipere rosse«, je na Stražišču zaplapolala rdeča zastava. Učinek je bil strahovit, vreden srčne ali možganske kapi. Že so se fašisti s streljanjem pognali proti rdeči zastavi, kakor toreadorji proti pobesnelemu biku. Z muko so zastavo sneli in jo zmagoslavno uničili. Vendar jim to ni bilo dovolj. Najti morajo krivca! Tistega, ki se je na samo obletnico pohoda na Rim drznil razobesiti zastavo, raztrositi letake z delavskimi gesli po cestah in celo v vojašnicah. Letaki so opozarjali vojake, da služijo kapitalizmu, ki je njihov največji sovražnik. Ker pa krivca za to dejanje le niso našli, so zaprli kar petnajst takih s »črno piko«. Seveda so prišli v pesti zloglasnemu komisarju Zechinu, ki jim je dodobra pretipal rebra v prostorih, ki so jih bili pravkar pripravili za mučenje zapornikov.

Precejšen vpliv na razvoj organizacije v Ilirski Bistrici je imel Božidar Kolarič, partijski aktivist iz Milj. S tem poslanstvom je prišel k Viktorju Jelerčiču v Trnovem že v začetku leta 1931. Tu je ustanovil tudi javko, kjer so se pozneje shajali Albin Budin, Pino Tomažič in drugi. Prek te javke je leta 1939 pobegnil čez mejo tudi Jože Srebrnič iz Solkana. V že omenjenih aretacijah so bili 12. julija 1932 Kolariča zaprli in pred posebnim sodiščem obsodili na dvanajst let ječe.

V organizacijskem delu pa je imel poglavitno vlogo ilegalni tisk, ki so ga deloma dobivali čez mejo in celo iz Pariza, deloma pa so ga tiskali v domačih ilegalnih tehnikah. Osrednje glasilo revolucionarnega gibanja je bilo »Delo«. Spočetka je izhajalo kot naslednik socialno-demokratskega glasila »Njiva«, po ustanovnem kongresu italijanske komunistične stranke v Livornu pa je »Delo« postalo komunistično glasilo za Primorsko. Kot tako je poudarjalo mednarodno delavsko solidarnost in revolucionarnost ter usmerjalo Slovence v boju proti fašizmu. Prvi urednik lista je bil Ivan

Regent, drugi Jože Pertot, ki je še mlad umrl za jetiko. Zadnjo, že deloma ilegalno številko je v juliju 1926 uredil Alojz Makole.

Zavednost primorskih delovnih ljudi lahko merimo po denarnih prispevkih časopisu in po številu naročnikov. Spočetka, do leta 1924, ko je »Delo« še nekako legalno izhajalo v Trstu, je imelo do osemnajst tisoč naročnikov. Pozneje je, zaradi odkritega in prikritega fašističnega nasilja nad naročniki, začelo to število naglo upadati.

Po letu 1926, ko so časopis prepovedali, se je umaknil v ilegalo na Goriško. Tiskali so ga na opalograf, skrit v hiši Jožeta Srebrniča v Solkanu. Tako je v letu 1927 ilegalno »Delo« izšlo petkrat ali šestkrat po tisoč izvodov. Urejali so ga Albin Vodopivec, Dore Ušaj, Stane in Srečko Vilhar, Vid Vremec in drugi. Razen »Dela« so izdajali »Rdeči prapor«, list za komunistično mladino.

Vsa znamenja so bila, da je goriška policija ilegalni tehniki že na sledi, saj je aretirala že precej urednikov in sodelavcev, zato so tehniko prenesli v podzemeljsko jamo pri Gabrovici. Tu je postal osrednji pobudnik revolucionarnega tiska Božidar Kolarič (1931—32). Tedaj se je bil namreč s posebnimi političnimi nalogami vrnil iz Pariza. Pri delu sta mu pomagala Avgust Furlanič in Vid Vremec, ki je izdelal ciklostil za tehniko v Ilirski Bistrici. V Gabrovici so tiskali tudi »Kmečki glas«, ki je julija 1932 spodbudil kmete v Dekanih k velikim demonstracijam. Od podestata so kmetje odločno zahtevali znižanje davkov in odpravo kmečkih dolgov.

Zdaj je pretila nevarnost, da bodo tudi v Gabrovici zasačili tehniko. Znova so jo preselili na Goriško (1933), v bunker iz prve svetovne vojne pri Renčah. Tu so »Delo« tiskali dvakrat na mesec v tristo izvodih in ga razširjali na Tolminsko, Vipavsko, Kras, Pivko in v Istro do Pazina.

Po dolgem presledku, saj so se sodelavci zvečine znašli v zaporu, je »Delo« ponovno oživelo v marcu 1937, in sicer na pobudo Pina Tomažiča. Tehniko so namestili v zapuščeni oglarski kolibi v Mejah pri Zgoniku. Izhajalo je dvakrat na mesec v petsto izvodih, ki so jih zaupniki raznesli na vse strani. V podnaslovu lista je bilo opozorilo: »Tovariš, skrbno čuvaj to glasilo! Ne dopuščaj, da pade v kremplje fašistom. Prečitaj ga in oddaj naprej zavednim tovarišem«.

»Delo«, ki je izhajalo kot glasilo komunistične stranke za Julijsko krajino, je v kratkih, bojevitih sestavkih prikazalo žalostne

razmere in trpljenje Primorcev pod fašizmom. S tem je vsekakor opravljalo veliko buditeljsko poslanstvo in bilo tudi močno propagandno. Pozneje so tehniko še enkrat preselili, in sicer v Goriče pri Divači, kjer je »Delo« sicer poredkeje, vendar le izhajalo vse do maja 1940, ko so jih znova presenetile znane aretacije, iz katerih se je izcimil drugi tržaški sodni proces. List so razmnoževali po kraških jamah in vrtačah, pri čemer se je zelo izkazal Ludvik Požrl, medtem ko je pri razpečavanju lista pokazal izredno iznajdljivost Ivan Gašperšič, star komunist, ki si je te izkušnje pri ilegalnem delu pridobil kot delavec v tujini.

Politične strune so postajale čedalje bolj napete. Narodnostna in razredna zavest se je čedalje v ostrejših oblikah porajala v mestih in na podeželju. Januarja 1933 je prevzel Hitler krmilo Nemčije. Nacizem je bil poln zmagoslavja. Hitler je dvignil nož in z enim zamahom pokončal nasprotnike. Nemčija je zarožljala z orožjem, odpovedala mirovno pogodbo, izstopila iz Društva narodov. Nemški škorenj je korakal v Porenje. Očitno je bilo, da je nova vojna na pragu. Evropo so zasenčili temni oblaki.

Koliko bije ura, je vedel vsakdo, ki je količkaj videl čez lastni nos. Dva od sovraštva, poživinjenosti in puhlosti ponorela in oslepela diktatorja sta začenjala ples, kakršnega človeštvo ni pomnilo.

Toda kljub temu se je mali človek zavedal svoje velike moči in kakor termit natihoma spodjedal podpornike te na videz veličastne stavbe fašizma.

Tako so se v tem času zbrali fantje in možje iz vasi pod Snežnikom v gozdu nad Jasensko pilo. Tu so bili Avgust Ambrožič, Tihomil Šlenc, Rudolf Petrič, Viktor Bobek, Anton Hodnik in Mile Šajn in še šest drugih, ki so vedeli, da je treba stati na straži in v nenehni pripravljenosti. Setev je dobro obrodila. Na drugem sestanku v gozdu nad Oblakovim kamnolomom avgusta 1934 se je prejšnjim dvanajstim pridružilo že kakih šestdeset mladih ljudi. Prav te je vznemirjalo vprašanje: kam zdaj? Italija je že igrala predigro za napad na Etiopijo. Tudi tu bodo morali biti prisotni termiti ... Na dnevnem redu je bilo obravnavanje, kako se čimbolj uspešno boriti proti fašizmu, ki pripravlja imperialistično vojno.

Do leta 1934 namreč še ni bilo docela razčiščeno vprašanje o smotrih komunističnega gibanja na narodnostno mešanem ozemlju, zato je večkrat prišlo do nerazumevanja narodnostnega vprašanja. Zdaj pa se KP Italije, Avstrije in Jugoslavije sporazumejo v skupni izjavi, v kateri priznavajo slovenski narodni manjšini

pravico do odcepitve in priključitve k matični državi po zmagi socializma. Ta izjava iz aprila 1934 je vsebovala pet točk. Vse tri partije se brez pridržka izjavljajo za pravico samoodločbe slovenskega naroda prav do odcepitve od imperialističnih držav Jugoslavije, Italije in Avstrije, ki sedaj zatirajo s silo slovenski narod. Enake pravice do samoodločbe imajo vsa druga ljudstva in manjšine, ki so vključene na slovenskem ozemlju. Vse tri partije se bodo brezpogojno podpirale in se bodo za uresničenje tega cilja tudi dejansko borile, zakaj vztrajen boj za uresničenje teh sklepov je pomemben posebej danes, na predvečer novih revolucij in vojn.

Časopisje pri policijsko zavezanih ustih o tem seveda ni črhnilo, vendar je izjava treh partij — ustanovni kongres KPS je bil šele leta 1937 — pomembna že zaradi tega, ker je v njej slovensko narodno vprašanje dobilo prvikrat v zgodovini mednarodno priznanje in rešitev po načelu samoodločbe. Izjava sama pa je imela še drug velik pomen: za slovenske, posebej pa za primorske komuniste in rodoljube je bilo vodilo, ki pelje v NOB in ustanovitev OF.

Medtem pa so potekale priprave za vojno v Afriki, s katero so našli fašisti priložnost, da bi stlačili čimveč primorskih fantov v vojaško suknjo in jih pošiljali na afriško bojišče. Že na poletje 1935. je bilo precej fantov vpoklicanih v italijansko vojsko. In prav zdaj sta morali pokazati svojo vplivnost organizaciji KP in TIGR. Tako je samo iz Ilirske Bistrice več kot petdeset vpoklicancev pobegnilo čez mejo. Javka je bila v Trnovem, kjer so nudili posebno pomoč vsem, ki so prihajali s Krasa, iz Istre in Trsta.

Kot je bilo pričakovati, je Italija oktobra 1935 napovedala vojno Etiopiji. Fašizem je hotel združiti koloniji Eritrejo in Somalijo in v Afriki ustanoviti cesarstvo. Seveda so temu primerno to tudi proslavljali. Po vseh vaseh so prirejali slavnostna zborovanja, na vsa usta so poveličevali svojo bojevitost, hrabrost in moč orožja. Ljudstvo je kajpak stalo vsemu temu dokaj ob strani, vedelo je, da se je začel vrteti vrtiljak fašistične nadutosti in neumnosti, ki ga bodo morali tudi oni sami tako ali drugače poganjati.

Na predvečer napada na Etiopijo, 4. oktobra 1935, je radio napovedal Mussolinijev govor, ki naj bi ga v Knežaku poslušali pod silo razmer vsi vaščani. Ob napovedanem času pa so zvočniki trmasto onemeli. Kaj se je zgodilo? No, fašistom sta jo zagodla po

nalogu organizacije Jože Černetič in Ivan Slavec, ki sta na daljnovodu na Padevki prekinila električni tok. To je bil pravi holadri, ko so ugotovili vzrok prekinitve. Seveda so pograbili in zaprli nekaj fantov, ker pa niso imeli obtežilnih dokazov, fantje pa svoj »alibi«, so se morali fašisti obrisati pod nosom. Na isti način so preprečili fašistom proslavo tudi v Ilirski Bistrici.

Spomladi 1936 so italijanske čete dosegle Adis Abebo, na vso moč so prepevali »Facetta nera«, bili pijani od zmagoslavja, zakaj v Afriki so že uresničili sanje o nekdanjem »imperu romanu«, duce pa je še naprej kričal svojim črnosrajčnim bataljonom: »Naše geslo, preko cilja, vas bo vodilo naprej, vedno naprej v imenu Italije!« In brusili so bajonete za nadaljnji pohod ...

Še več odmeva kot vojna v Etiopiji je imela v krajih pod Snežnikom španska državljanska vojna. Julija 1936 so se španski generali uprli republikanskim oblastem. Na strani upornih gene ralov sta sodelovali Italija in Nemčija, cerkev in španska reakcija. Spomladi 1939 je general Franco na čelu mavrskih čet vkorakal v Madrid. Oblegal ga je trideset mesecev in ga zavzel s pomočjo pete kolone, ki se je vtihotapila v mesto. Madrid je bil simbol odpora proti fašizmu, simbol svobodoljubne Evrope, simbol republikanizma proti mračnjaškemu klerikalizmu, ki je zaživel v Španiji po zmagi nad reformacijo. Madrid, ki so ga branile mednarodne brigade mladih komunistov, med katerimi sta bila iz teh krajev Matija Gržina in Vinko Slavec, je bil upanje v mlado, revolucionarno Evropo. Padec Madrida je bil udarec za vse napredno človeštvo. Španija je bila visoka pesem revolucionarne Evrope. Toda vsi, ki so spremljali boje za Madrid, trepetali za usodo Malage, Valencije, Teruela, so doživeli veliko razočaranje. SZ in zahodne velesile niso dovolj odločno podprle volje španskih republikancev in tisoče mladih borcev z vsega sveta. Samo iz Jugoslavije jih je bilo kakih dva tisoč, medtem ko sta Italija in Nemčija odkrito sodelovali na strani reakcionarnih generalov in španske cerkve, ki je za zmago dala velik del, v stoletjih nakopičenega bogastva.

Da se kazalci na fašističnih urah pomikajo proti dvanajsti, sta vedeli tudi obe primorski politični ilegalni organizaciji KP in TIGR. Zato pride že v začetku leta 1936 do »pakta akcijske enotnosti med KPI in med nacionalnim revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini« (Movimento nazionale rivoluzionario sloveno-croato), kot se TIGR tu imenuje. V tem

paktu, v katerem govorita tudi Paolo Robotti in Giovanni Germanetto v knjigi Trenta anni di lotta dei comunisti italiani (Roma 1952), so štiri točke govorile o pogojih sodelovanja, med katerimi je najpomembnejša, da TIGR opusti stare akcijske metode anarhističnega terorizma (kar se je bilo zgodilo že po prvem tržaškem procesu) in se obrača k ljudskim množicam, saj bo le tako lahko uresničil svoje cilje na osnovi samoodločbe. V teh točkah pa je tudi priznanje, da organizaciji TIGR nikoli ni manjkalo heroizma. (Za našo stran so ta sporazum podpisali Rejec, Godnič in Zelen, za KP Italijo pa Grieco, Gennaro in Visintin.)

Formalno pogodbeno sodelovanje med italijanskimi in primorskimi protifašisti pa je bilo že davno prej. Omenili smo že, kako je TIGR čez Gorenjsko in tolminske gore posredoval italijanskim komunistom in protifašistom protifašistični tisk in drugo gradivo. Spoznanje, da je fašistična napadalnost postala skrajno nevarna in neomejena, je narekovalo vsem protifašističnim silam združevanje v enoten boj proti močnemu in brezobzirnemu sovražniku. To ni prišlo do izraza samo v političnem življenju po Evropi, pač pa še posebej na Primorskem. Prav tu so po letu 1936 na pobudo mladih komunistov (Pinka Tomažiča in drugih) dozorevali pogoji za osnovanje enotne ljudske fronte, ne oziraje se na svetovni nazor in osebno prepričanje. Tedaj je bilo čutiti množično stremljenje po ilegalnim delu, v daljavi so se že oblikovale slutnje, da bo Primorska potrebovala močnih ljudi, ki bodo uresničili najosnovnejšo pravico: osvoboditev. Na skritih sestankih v naravi, na katere je prihajal Tone Velušček-Matevž in drugi, so razmotrivali o najučinkovitejšem boju proti fašizmu. Gibanje je imelo čedalje več somišljenikov v vrstah kmečke in delavske mladine. V februarju 1939 so utemeljili svoj program v skladu z izjavo komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije iz leta 1934, ki so se sporazumele za odcepitev Primorske od fašistične Italije in združitev vseh Slovencev v skupni republiki Sloveniji. Za uresničenje tega programa, ki je vseboval že elemente poznejše OF, je bila predvidena združitev vseh primorskih, naprednih sil in povezava slovenskih delovnih ljudi z italijanskim ljudstvom v enotno protifašistično fronto. Drugi tržaški proces je že v celoti pokazal združitev enotnega protifašističnega gibanja: KP, TIGR in narodnjakov-izobražencev.

Duša vsega gibanja je bil mladi Tržačan, komunist Pinko Tomažič, ki je pogosto prihajal k tovarišem v Ilirsko Bistrico, ki so

se ponavadi shajali pri Viktorju Jelerčiču, Viktorju Bobku in drugih. Prihajali pa so tudi Danilo Zelen, Albin Budin, Just Godnič, Ferdo Kravanja in Tone Majnik. Ti aktivisti so imeli močno oporo v zvestih sodelavcih Francu Zafredu v Stari Sušici, Ivanu Vadnjalu iz Žej, Vinku Brozini iz Jelšan, Antonu Tomšiču iz Trnovega, Jožetu in Alojzu Zidarju, Antonu Dolganu-Branku iz Topolca, Jožetu Ujčiču iz Kosez. Organizacija je bila razpredena po skoraj vseh vaseh. Tako je bil v Trpčanah Vinko Hrvatin, pozneje ustreljen v Rimu.

Medtem pa so Evropo pretresali novi fašistični sunki. Hitlerizem se je že razširil na Avstrijo; temni oblaki se nevarno kopičijo nad srednjo Evropo. Kmalu nato zavre umetno zakuhana sudetska kriza. Hitler raztelesi Češkoslovaško, njegovi tanki pregazijo Poljsko. Evropa se zavije v grobno tišino, pogreza se v temo. Začenja se najbolj žalostno poglavje novejše evropske zgodovine. Utvar ni več. Usoda sveta se bo odločala na bojiščih, v strahotnem spopadu tankov, letal, milijonov in milijonov oboroženih ljudi.

In ob tem kolosu ljudi, spremenjenih v zveri, ki se grizejo, trgajo, mrcvarijo, žrejo na zemlji, v zraku in na oceanih, je začutil pravi čas tudi mali človek — termit, ki je polagoma, a surovo vztrajno grizel v spone vsestranskih krivic in jim spodjedal korenine ...

Tudi Italija se je spomladi 1940 začela mrzlično pripravljati za vstop v vojno. V zvezi s tem in spričo podtalne in sabotažne dejavnosti organizacije TIGR, se je OVRA vrgla na delo in v nekaj mesecih zaprla čez 500 ljudi, ki so sodelovali v protifašističnem gibanju in v boju za obrambo narodnih pravic slovenske manjšine. V Ilirski Bistrici so se znašli za zapahi vsi razen Antona Dolgana-Branka iz Topolca, Ivana Čekada iz Male Bukovice in Vinka Brozina iz Jelšan, ki jim OVRA ni mogla priti na sled. Ti trije so pridobili k sodelovanju januarja 1941 še Franca Baša iz Topolca, Voja Žnidaršiča iz Dobropolja, Antona Franka in Stanka Kastelica iz Kilovč, Rudolfa Kalca iz Vrbice in Jožeta Zidarja-Jadrana, ki je v tem času prišel iz zapora. Ta skupina, ki je pozneje združila vse člane TIGR in KP v enotno organizacijo, je postala tudi osnovni zametek osvobodilnega gibanja na območju Ilirske Bistrice.

Odbila je bila dvanajsta ura... Ko je Italiji spodletel načrt Emergenza E, po katerem naj bi napadli Jugoslavijo jeseni 1940, se je 6. aprila 1941 vnovič odpravila na pohod »oltre confine« ...

PRVI GLASNIKI VELIKE ODLOČITVE (1941)

Tako je prišlo leto 1941, nedvomno najbolj usodno in odločilno leto v zgodovini slovenskega naroda. Usodno zato, ker je italijanski nepotešeni in oboroženi pohlep vdrl čez že tako krivično, po londonskem paktu in rapalski pogodbi določeno mejo, ki je odtrgala velik del slovenskega ozemlja od nove matične države; odločilno pa, ker se je slovensko ljudstvo sklenilo upreti smrtni obsodbi, ki so jo bili izrekli nad njim fašistični zavojevalci.

Priprave za ta korak čez mejo so, kot smo videli, že dolgo potekale. Zgovorno je o teh pripravah pričalo številno vojaštvo, ki se je grmadilo na vsej meji od Rateč do Sušaka, pa tudi po vaseh v zaledju. Zlasti v zadnjih dneh pred napovedjo vojne in napadom, 6. aprila, je vojakov, karabinjerjev, financarjev in fašistov kar mrgolelo. Samo v Zabičah je bilo 2.200 vojakov, 32 financarjev, 16 karabinjerjev in 120 fašistov. Tako je bilo od Gomancev do Škodovnika, na območju Snežnika in Leskove doline natrpanih več ko 10.000 vojakov, 400 fašistov, 300 financarjev in kakih 100 karabinjerjev. Če bi k temu prišteli še vojaštvo, ki se je gnetlo v Ilirski Bistrici in po drugih krajih te občine, bi dobili skoraj neverjetno številko.

Vsa ta pisana oborožena druščina se je, primerno vojnemu zmagoslavju in fašistični nadutosti, tudi šopirila. Ni čudno, da je v Knežaku že 22. februarja 1941 prišlo do spora med fašisti in domačimi fanti. Le-ti so bili tega večera v Urbančičevi gostilni pripravili zabavni večer s plesom. Na plesu so se prikazali tudi občinski tajnik Gigante, financar Marcetti, uradnik Mazilis in policaj D'Argento, vsi zagrizeni fašisti, ki so začeli domačine izzivati, češ da njihovi ljudje umirajo na grški fronti, oni pa se brezobzirno zabavajo. Izzivanja je bilo najbolj dovolj Francu Slavcu, ki je fašistom zabrusil, da je tudi njegov oče padel na soški fronti pri Gorici. Fašisti so se razpenili od srda in eden je Slavca udaril po glavi, nakar so poskočili tudi drugi fantje in se z batinami spra-

vili nad fašistične prvake. Vmes pa so posegli karabinjerji. Posledica tega je bila, da so se Franc Slavec, Jakob Šajn in Franc Urbančič, ki so mu zaprli tudi gostilno, znašli za mesec dni v ječi. Policija je na vso moč pritiskala, da bi se ji posrečilo zvaliti krivdo na vaško mladino.

V Jasenu so fašisti spomladi 1941 zaprli Janeza Primca — Čačetovega. Obtožili so ga veleizdaje in obsodili na dosmrtno ječo. V istem času so v Vrbici zaprli deset fantov in mož. Obtoženi so bili vohunstva v korist Jugoslavije. Trije izmed njih so bili obsojeni na smrt in ustreljeni v Rimu leta 1942, in še eden iz Trpčan in eden iz Velike Bukovice, eden pa je bil obsojen na 16 let zapora.

Trdnejša ugotovitev, da je vojna resnično pred durmi — vojaštva je bilo vedno več kot preveč — je bila izpraznitev vseh obmejnih vasi. To so italijanski vojaški oblastniki opravili zelo naglo, le nekaj dni pred napadom. Že 3. in 4. aprila so odgnali, razen občinskih uslužbencev in gasilcev, vse prebivalstvo. Hkrati so prišli italijanski trgovci in od nesrečnih kmetov pod ceno odkupili živino. Vse drugo je podivjano vojaštvo izropalo in opustošilo. Samo s Knežaka so odgnali 878 vojnih beguncev, iz Novokračin 82 družin, prav tako so izpraznili Trpčane in vse druge obmejne vasi. Ljudi so odgnali v razne kraje Italije, največ v Toskano, v okolico Firenc, odkoder so se vrnili po treh tednih begunstva. Povratniki v Novokračinah so v znamenje, da fašiste še vedno sovražijo, 1. maja 1941 razobesili rdečo zastavo nad fašistično postojanko v Gabrovi njivi. Seveda so fašistom s tem pošteno podkurili.

Vdor v Jugoslavijo je sicer odplaknil iz krajev pod Snežnikom precej vojaštva, vendar je z novicami, ki so prihajale z onstran meje, nastajalo grozljivo vzdušje. Jugoslavija, od katere so primorski Slovenci pričakovali pomoči, je bila na tleh, pregažena, poteptana. Pred fašističnimi krvniki so ponižno, kakor brez pameti in hrbtenice, zaklečeplazili nekateri generali in škofje, bani in župani. Predstavniki političnih strank, razen ilegalne komunistične partije in še nekaterih naprednih organizacij so hiteli, v bojazni za svoje mehke stolčke, kdo bo tujim krvnikom izkazal poniževalnejši poklon. Pojavili so se izdajalci, vlačugarji in vlačuge vseh vrst. Ljudje pa, ki so vse to videli in slišali, so se zgražali na dnu svoje zdrave pameti in srca. Zato so se v pričakovanju in natihoma oklenili rešilne bilke, ki je postajala čedalje močnejša in številnejša v partiji komunistov. Iz nje je tudi zrasla, kakor

blagovest, spočetka Antiimperialistična fronta, pozneje pa Osvobodilna fronta slovenskega naroda.

Na razvalinah razpadle in poteptane države pa se je v skladu z računi fašističnih zavojevalcev rodila ustaška pokveka — neodvisna država Hrvatska — ki je nabrusila vse bajonete zla: strupenega sovraštva, satanske maščevalnosti, prisilnega pokatoličevanja, verske in politične nestrpnosti. In v kraje pod Snežnikom, ki meje na to zločinsko NDH, so kaj hitro od tam prihajale novice o ustaškem grozodejstvu. Pokoli, smrtne obsodbe srbskega prebivalstva in ustaških političnih nasprotnikov so bili na dnevnem redu. Slišalo se je kot neverjetno, vendar je bilo grozljivo resnično:

— 27. julij 1941 je bil nenavadno topel dan. Tega dne so ustaši pridrli v Tušilović, Krnjak in Vojnić. Polovili so tristo ljudi in jih odgnali na rob gozda Loskunja — Ivanovića jarak. Tam so vsi izdihnili pod ustaškimi noži.

— 14. avgusta 1941 so ustaši ubili v vasi Blagoj hrvatsko družino. Naslednjega dne so zločin naprtili povsem nedolžnim prebivalcem iz sosednje srbske vasi Veljun. Oficirji »ministrstva za javni red in varnost« iz Zagreba so zbrali vse vaščane, 520 mož, žena in otrok, ter jih pripeljali v Blagoj. Potem so nekje našli slaboumnega cigana, ki je za dve kuni na vsako glavo začel pobijati s korobačem nedolžne ljudi. Pobijal je od jutra do petih popoldne, le za kosilo je toliko počil, da je pojedel košček kruha s čebulo ter pokadil cigareto. Ko je skončal delo, si je obrisal roke ter se z živalskim pogledom zahvaljeval za 1040 kun — za vsakega Srba dve ...

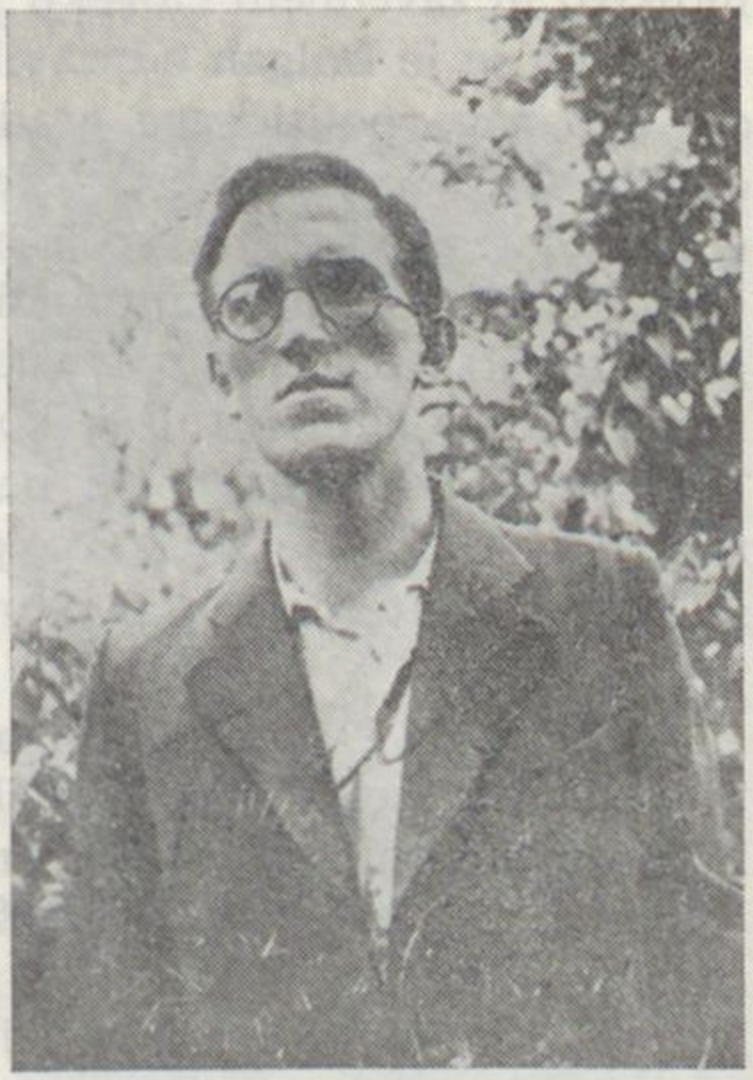
Novice so bile čedalje strahovitejše ... V Rudinki pod Slunjem so ustaši poklali v enem dnevu 800 ljudi, v Radovici 2019, v Kolariću so med verskim obredom zažgali cerkev, kjer je zgorelo 99 ljudi ...

Toda prihajale so tudi drugačne, veselejše novice. V Ljubljani so ustanovili Osvobodilno fronto, ki je napovedala oborožen upor in vstajo. Upor, to je bila magična beseda za vse, ki niso hoteli več pred nikomer klečeplaziti, ki niso marali biti nikomur hlapci.

V Novokračine je prišel prvi Vinko Brozina, ki je seznanil z začetnim odporom pokojnega Petra Valenčiča, ki je postal tudi prvi pobudnik OF v tej vasi. Njemu so se sčasoma pridružili Anton Šlosar in drugi vaščani. Vsi so gibanju pomagali, kolikor so mogli.

Ni čudno, da se je zaradi uporniškega razpoloženja in vplivov, ki so se širili iz Kastva, Gorskega Kotora, zlasti pa z Notranjskega, začelo narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem pravzaprav v krajih pod Snežnikom. K temu so pripomogli posamezni aktivisti, ki so prinesli čez mejo plamenico upora kot prvi glasniki velike odločitve.

Med prvimi je bil Ervin Dolgan — Jánez iz Ilirske Bistrice, kjer se je rodil 13. aprila 1923. Še mlad, izučen za mizarskega pomočnika, je že pred vojno prišel v Ljubljano. Ker je dobro poznal in okusil na lastni koži zlo fašizma, se je kaj hitro vključil v mladinsko napredno gibanje. Že leta 1940 je bil sprejet v KPS — sprejel ga je Pavle Zibelnik — deloval je v partijski celici v Dravljah. Kako je prišlo do tega, da je odpotoval kot pobudnik OF na Primorsko, naj povzamemo po njegovem pripovedovanju:

Tone Tomšič, narodni heroj, je po rodu iz Bača

Stanoval je pod Šišenskim hribom pri Kolmanu, ki je bil tudi komunist. Že pred zlomom Jugoslavije je prihajal k njemu Tone Tomšič, še večkrat pa je prišel po kapitulaciji. Nekega dne v juniju 1941 je Tone zopet prišel k njemu in mu rekel, naj bi šla na sprehod. Šla sta proti Tivoliju, pod hotelom Bellevue in govorila o razvoju organizacije narodnoosvobodilnega gibanja. Predlagal mu

je, naj bi šel na Primorsko, zakaj odporniško gibanje je treba razširiti povsod, kjer živijo Slovenci. (Mimogrede naj bo povedano, da je Tone Tomšič preživel mlada leta v Baču pri Knežaku ter da se je pozneje, kot revolucionar, zelo zanimal za družbeni in socialni razvoj teh krajev).

Takoj je privolil in Tomšič mu je postregel z imeni nekaj ljudi, h katerim naj bi se na Primorskem zatekel in jih pritegnil k sodelovanju.

V istem času sta bila poslana na politično delo na Primorsko Oskar Kovačič — Toni, član CK KPS, po rodu z Mosta na Soči, in njegov brat Lev Kovačič — Pepi, ki naj bi pripravila upor v južni Primorski in Trstu, dalje Tone Velušček — Matevž in Janko Kovač (ta je zamudil in je prišel na Primorsko šele marca 1942) na Goriško, medtem ko naj bi Dolgan šel na Pivko, v Brkine in Istro. Vsi pa naj bi se, po Tomšičevem navodilu, srečali pri zidarskem mojstru in zavednem človeku Vižintinu v Renčah.

Tako se je Dolgan odpravil na Primorsko. S seboj je vzel precej tiskanega političnega gradiva in se srečno pripeljal v Loško dolino. Oglasil se je pri nekem sedlarju, članu KP, kjer se je ustavljal že pred vojno, ko je hodil po ukazu CK KPS in CK SKOJ v Loško dolino. Tu so mu nudili hrano in streho, razen tega pa se je seznanil z nekaterimi vaškimi fanti, ki so bili tudi tihotapci konj. Ko so nameravali s konji čez mejo, se jim je pridružil. Tiskano besedo so naložili na konje in šli. Mejo so prešli brez zapletljajev. Fantje so konje prodali in se vrnili (tihotapci konj so tudi pozneje opravljali kurirsko službo), on pa je šel domov v Trnovo.

To je bilo 29. junija, komaj teden dni po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ko imajo v Ilirski Bistrici vaški praznik. Ker je bil na to že malce pozabil, se mu je zdelo čudno, zakaj je zbranih toliko ljudi. Med njimi je našel same znance. Prisrčno se je pozdravil s sošolci, ki jih je bil še posebej vesel. Med njimi so bili Rudi Koren, Nino Štrcaj ter Jože Čeligoj iz Topolca, ki je postal odličen pobudnik OF, žal pa je bil kmalu žrtev fašističnega nasilja. Leta 1942, 5. junija, so ga Italijani obesili v Ilirski Bistrici.

Čez teden dni, ko je bil glas o osvobodilnem gibanju že precej razširjen, se je Dolgan s kolesom odpeljal na Reko. Tam se je oglasil pri Mili Živetovi, ki naj bi ga bila seznanila z Jordasom, h kateremu so ga bili napotili že v Ljubljani. Zaman ga je iskal, pač pa je naletel na nekatere Bistričane, ki jih je nadrobno se-

znanil z najnovejšimi dogodki v Sloveniji ter z nameni svojega prihoda. Prigovarjal jim je, naj sabotirajo v vojaški tovarni torpedov, kjer so bili zaposleni. Žal iz te moke ni bilo kruha.

Ko se je Dolgan vračal z Reke, je že na poti zvedel, da je njegov dom v Bistrici obkolila policija. »To pa nekaj pomeni,« si je mislil in se zapeljal proti Podgradu. Od tu jo je skozi Zajelše in Pregarje mahnil na Ostrožno brdo. Vedel je, da so tam Maslovi, zelo zavedni ljudje, ki so ga zares prijazno sprejeli. Tudi tu ni miroval, ker se je zavedal svoje dolžnosti. Sestal se je z zavednimi ljudmi v Suhorju, na Janeževem brdu in v Čeljah. Vesel je bil, ker so vse njegove besede o OF padle na rodovitna tla.

Medtem je zvedel iz Ilirske Bistrice, da ga Italijani še zmeraj iščejo. Približal se je bil tudi dan, ko naj bi se srečal z Oskarjem Kovačičem in Albinom Kovačem. Spet se je vsedel na kolo in se odpeljal na Goriško. V Renčah je našel doma Vižintina. Za sestanek pri njem so se dogovorili že v Ljubljani.

Ervin Dolgan-Janez je popeljal na Primorsko prvo skupino partizanov

Vižintin je bil mož, ki je vedel, kaj dela. Ker so Renče majhen kraj in bi karabinjerji tuje ljudi kaj kmalu zavohali, ga je stari zidar odpeljal v samotno hišo pod Gradiščem, kjer je čakal več dni na Kovačiča in Kovača. Čakal je zaman, zato se je iz Renč vračal v Ljubljano. Mimogrede se je ponoči ustavil v Topolcu, kjer je pu-

stil kolo in šel peš v Postojno k ljudem, ki mu jih je priporočil Tone Tomšič. V Studenem pa je Dolgan navezal stike s kmeti Bizjakom, Venčeslavom Japljem in Antonom Humarjem. Vsi so bili do konca vojne zelo delavni. Ker je Japelj poznal vse kozje steze po gozdovih, ga je odpeljal iz Studenega čez mejo v Planino.

To je bilo avgusta 1941.

V Ljubljani se je Dolgan najprej povezal s Tonetom Tomšičem, kateremu je poročal o razmerah na Primorskem. Tomšiču je predlagal, naj bi tostran meje, na Notranjskem, sestavili oboroženo skupino, ki naj bi odšla na Primorsko. Tedaj je dobil Dolgan zvezo tudi z Miho Marinkom, ki ga dotlej še ni poznal. Hodila sta ob Ljubljanici in Marinko mu je pripovedoval, da se namerava udeležiti posvetovanja v Stolicah. Povedal mu je, kako je zamišljena organizacija odpora. Ker Dolgan ni bil vojaško izveden, mu je to pozneje zelo koristilo. (Za razširitev osvobodilnega gibanja na Primorsko se je močno prizadeval tudi Boris Kraigher, po rodu iz Postojne).

Tedaj se je srečal tudi z Alešem Beblerjem. Govorila sta predvsem o tem, kaj storiti glede skupine, ki jo je predlagal že Tomšiču. Tako je dozorel sklep, naj gre na Mokrc, kjer naj zbere četo kakih 25 mož in jih popelje na Primorsko.

Aleš Bebler, nekdanji španski borec, je dobro poznal partizansko vojskovanje. Zato je Dolganu postregel s kopico vojaških taktičnih nasvetov. Menil je, naj uporabljajo taktiko hitrih premikov. Sovražnika je treba razoroževati, napadati motorna vozila in vlake. Glede vlakov je Dolgan imel pomislek, ker na Primorskem niso imeli primernega razstreliva. Zaskrbljen je bil tudi, ker je bila vsa Primorska prepredena z dobrimi cestami. Z zadovoljstvom pa je Bebler poslušal Dolganovo poročilo o bojevitosti in narodni zavesti Primorcev.

Po teh sestankih je Dolgan šel na Mokrc, kjer je bil Krimski bataljon in kjer je začel pripravljati partizane za odhod na Primorsko. Spočetka se je k tej »primorski četi« priglasilo kar precej prostovoljcev. Z manjšimi akcijami se je tudi oskrbela z orožjem in s strelivom. Vendar se je navdušenost kmalu polegla. Fante so vznemirjali redki gozdovi in neznano ozemlje. Naposled se je za odhod odločilo le sedem borcev: Milko Puntar s Proseka pri Trstu, član KPS, sicer pa prej kovač in potapljač na Sušaku, Benjamin Čehovin iz Čehovinov pri Gornji Branici, Ivan Sancin — Jovo iz Doline pri Trstu, Peter Čelik — Peter Tolminski z Reke pri

Cerknem, Franc Žagar — Čemberlen iz Žage pri Bovcu in Slavko Likar — Lojze iz Šturij pri Ajdovščini. To so bili večinoma delavci in kmetje, ki so živeli kot begunci v Jugoslaviji in okusili tudi njen grenki kruh. Zvečine so se izmikali italijanski mobilizaciji za vojno v Etiopiji. Na Mokrcu so se prostovoljno odločili, da bodo šli na Primorsko in se na ožjih, domačih tleh borili proti fašističnemu nasilju.

Še pred odhodom so Dolgana imenovali za komandanta, Milka Puntarja pa za komisarja. Z Mokrca čez Bloke do Metelj jih je vodil Stane Semič-Daki, tam jih je čakal v gozdarski baraki Janez Hribar. Z njim so odšli do Podcerkve, kjer so se poslovili, si voščili srečne boje in jo sami mahnili po tihotapskih poteh čez mejo. Ko so prišli čeznjo, so se ustavili nad železniško progo pri Narinu, v tako imenovanih Dolanskih Brdih. Tu je bil po naporni hoji prvi počitek. Ker se jim je zazdelo, da je položaj neprimeren, so se še isti večer premaknili na Staro Sušico. Tu so se utaborili za dan ali dva.

Stane Semič-Daki, narodni heroj, se tega dogodka takole spominja:

»Dobili smo nalogo pripraviti skupino, ki bi odšla na Primorsko in ki naj bo sestavljena iz samih Primorcev. Primorci, ki so bili med nami, so bili zelo zavedni in dobri borci. Dobro so se zavedali, da morajo iti v domače kraje in tudi tam zanetiti plamen osvobodilnega boja. Ko so nam ob slovesu stiskali roke, nam je bilo hudo, ker nas je vezalo močno tovarištvo. Skupina je konec septembra odšla. Določen sem bil za vodnika, da jih odpeljem do nekdanje jugoslovansko-italijanske meje, ker sem poznal pota po Notranjski. Odšli smo z Mokrca in čez Rovte ter Bloško planoto prišli v gozdove v Loški dolini. Skupina je bila zelo dobro oborožena, ker je dobila na Mokrcu najboljše orožje. Ob odhodu so nam rekli, naj se povežemo s terenskimi političnimi delavci v Loški dolini. Zato smo se ustavili v gozdovih Knežje njive, a ostali smo samo dva dni, da smo se nekoliko odpočili in se povezali z aktivisti Osvobodilne fronte.

V Loški dolini je vodil delo Janez Hribar, poznejši narodni heroj, ki je bil obveščen o namenu naše skupine. Prišel je večkrat k nam, pred odhodom skupine na Primorsko pa je četo nagovoril in poudaril, kakšne naloge jo čakajo. Skupina je odpotovala zvečer, že v mraku. Ob odhodu smo bili zelo kratkih besedi: boriti se moramo vsi za eno, vzdrževati moramo med seboj tesne zveze.

Skupina je odšla preko Loške doline in Javornika na Primorsko, jaz pa sem se vrnil na Mokrc . . .«

Ob tem bo, ob pisani množici domnevnih dokumentov, zanimivo ugotoviti točen čas odhoda te prve skupine primorskih partizanov z Mokrca na Primorsko. Nedvomno najverjetnejši, po okoliščinah in dokumentih ugotovljeni čas je, da je »primorska četa« odšla z Mokrca v zadnjih dneh prve polovice septembra 1941 ali določneje 12. ali 13. septembra. Po izjavi Janeza Hribarja je Dolganova skupina odšla na Primorsko 12. septembra 1941 (Glej: France Bregar »Vprašanje odhoda prvih partizanov na Primorsko«, »Borec« 1963, str. 339.)

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, ki so ga sestavljali Franc Leskošek-Luka (komandant), Miha Marinko (politični komisar), Aleš Bebler-Primož, Marjan Brecelj, Stane Žagar, Oskar Kovačič, Dušan Podgornik in Vito Kraigher, je glede na nadaljnjo razširitev oboroženega odpora že sredi septembra 1941, zlasti pa po posvetovanju Vrhovnega štaba Narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije 26. septembra 1941 v Stolicah v Srbiji, ki sta se ga od Slovencev udeležila tudi Franc Leskošek-Luka in Miha Marinko, usmerilo vse moči za okrepitev partizanskih enot. V ta namen je poslalo Staneta Žagarja na Gorenjsko, Franca Rozmana-Staneta na Štajersko in Aleša Beblerja-Primoža na Notranjsko, da bi se na vsem slovenskem etničnem ozemlju zanetil vseobčni odpor. V okviru tega prizadevanja je bila tudi partizanska skupina, ki je odšla na Primorsko.

Takrat je Edvard Kardelj napisal članek »Za Osvobodilno fronto slovenskega naroda« (Delo, avgust — september 1941), v katerem tudi pravi:

»Akcijo je treba začeti takoj in z vsemi sredstvi. Pričakovanje, da bomo dobili svobodo v dar na zlatem krožniku, je enakovredno dezertiranju iz Osvobodilne fronte . . . Na vsem teritoriju, kjer žive Slovenci, od Jadranskega morja do severne meje . . . mora postati slovenski teritorij eno samo bojišče . . .«

Na osnovi tega Kardeljevega zapisa lahko in nedvomno ugotovimo poglaviten namen odhoda prvih partizanov na Primorsko, kjer je bilo treba zanetiti iskre, ki so tlele pod pepelom, v plamen narodnoosvobodilnega boja. Tega se je zavedala tudi sama »primorska četa«, saj je kmalu po prihodu v Staro Sušico, kjer je med drugimi skrbela za njeno prehrano Matjanova Mica, znana že iz časov organizacije TIGR, priredil pred njeno hišo Ervin

Dolgan prvi miting. Njegove besede o boju proti okupatorju in še posebej o osvoboditvi Primorske izpod fašističnega nasilja, so učinkovale kakor olje na ogenj. V Stari Sušici je bila zelo zavedna Šumanova družina. Ljudstvo je bilo navdušeno in je nudilo vsestransko pomoč, zlasti ko je Dolgan začel ustanovljati odbore OF in pridobivati zaupnike. V sleherni vasi so se našli ljudje, ki so se zelo prizadevno lotili dela. Najbolj delaven je bil Dolanski. Postali so aktivisti in obveščevalci; vsi so bili odprtih rok in src in niso vedeli, s čim bi dovolj izrazili svojo radost nad prihodom prvih partizanov.

Dolžnost pa tudi nevarnost gostega cestnega omrežja in negozdnatega brkinskega terena je četo klicala naprej. Ustavila se je pri Lovrenčetovih v Volčah, Dolenji vasi in Gornji Branici. Med Branico in Gradiščem je postavila prvo taborišče. Vest o prihodu partizanov se je odtod naglo raznesla po Krasu in Vipavskem. Najprej so širili osvobodilno misel v zaselku Koboli, kjer jim je dala streho Kantetova družina, nato so zaživele bližnje in daljne vasi: v Šmarjah je bil eden izmed poglavitnih pobudnikov Gruntar, v Ložah Ivan Mohorčič-Tiger, Franc Medved v Podragi, Peter Žorž na Gočah, Jamnik v Hruševici na Krasu. Vključile so se vse sosednje vasi in v gostilni Ivana Vidriha v Gornji Branici so sklicali prvi množični sestanek najbolj zaupnih aktivistov. Sploh je bilo politično delo, ki ga je opravljala četa, zelo plodno. Nastali so prvi zarodki obveščevalne službe pa tudi skritih skladišč za prehrano, ki so bila raztresena v nekaterih hišah po vaseh. Razen tega je bilo mnogo pobud za širjenje organizacije OF, hitrejše vključevanje v oborožene enote, za ustanovitev ciklostilne tehnike, ki naj bi razmnoževala tisk OF. Ost so naperili tudi proti fašističnim uradnikom, davkarjem, financarjem, gozdni milici, učiteljem in lovcem, ki se niso preveč branili opravljati tudi ovaduških poslov. V četo so odšli tudi trije Kantetovi sinovi: Evgen, Slavko in Viktor, Franc Čehovin iz Čehovinov, Pavle Rustja z Gradišča in Aleš Sorta-Prešeren iz Manč, Tone Ferjančič-Zvonko z Gradišča in Vojan Rehar in Šturij pri Ajdovščini.

Vse kaže, da se je »primorska četa« v drugi polovici oktobra razdelila v dve manjši skupini. Prva je ostala v taborišču med Branico in Gradiščem ter delovala na Vipavskem in po Krasu, druga pa je odšla z Ervinom Dolganom v Brkine, saj se tu spominjajo, da se je oglasil v tem času pri Antonu Franku — Pecmanu ter se sestal s topolškimi aktivisti.

Pri Bečanovih na Ostrožnem brdu se je Dolgan tedaj seznanil s Karlom Maslom, ki je bil kot italijanski vojak na dopustu. Ko mu je povedal o nalogah osvobodilnega boja, ga je kaj kmalu pridobil za beg iz italijanske vojske. Ker je bil Maslo drzen, pogumen fant, ga je Dolgan pridobil za sodelovanje pri prvi sabotažni akciji na Primorskem. To je bilo 28. oktobra 1941.

Naj o tej akciji pripoveduje sam Karlo Maslo:

»Sporazumela sva se za prvo akcijo, določila kraj iztirjenja na nasipu pri Kilovčah. Proti večeru sva odšla, da spustiva vlak v prepad. Predhodno sva pripravila orodje za odvijanje vijakov na progah, da bi spremenila smer tračnicam. Ko sva prišla na mesto, sva vse uredila; jaz sem delal, Dolgan pa je stražil. Ko sva delo končala, sva se umaknila za nekaj sto metrov. Pridrvel je osebni vlak, v katerem so bili nemški vojaki letalci, ki so potovali z vzhodne fronte počivat na jadransko obalo. Vlak se je samo iztiril, onesposobil več sto metrov železniške proge, skrivil tračnice in polomil pragove... Akcija je povzročila velik preplah, zaskrbljenost in paniko. Med ljudmi je odjeknilo odobravanje...«

Koliko nemških letalcev se je ubilo, saj se je prvi del vlaka naslonil na izsek, drugi del pa prevrnil, bi bilo težavno ugotoviti, ker so vlak skrbno zastražili in ni mogel nihče blizu. Ljudje pa so govorili o veliko mrtvih in ranjenih. (O partizanski akciji v Kilovčah je zvedel svet iz 24. št. Slovenskega poročevalca, ki je izšel 1. nov. 1941).

Po tem napadu na vlak so italijanske oblasti poostrile nadzorstvo. V večji pripravljenosti je bila vojska v Ilirski Bistrici, Podgradu in na Pivki. Pomnožili so vojaške patrulje in policijo, ki je bdela nad cestami in vasmi. Toda kljub temu so sklicali sestanek zaupnikov nad Padežem, kljub temu so aktivisti obšli skoraj vse vasi in ustanavljali terenske odbore OF. Tako so bile zaorane prve brazde osvobodilnega boja in na te brazde je padala prva setev.

Nekoliko manj ugodne razmere so bile za »primorsko četo«, iz katere je nastajala pivška četa, ker ji je začelo primanjkovati streliva. Četa je bila oborožena z zbrojevko in mavzericami, za to orožje pa ni bilo nikjer najti ustreznih nabojev. Ker so zvedeli, da vzdržuje zvezo med Loško dolino in Jureščani Slavko Kovač Smeli, so sklenili z njim navezati stike. Edino zvezo, ki je bila v tem času čez staro mejo, je vzdrževal Franc Maslo, ki je opravljal tudi kurirske posle, vtem ko se je Smeli po prihodu čez

Snežnik najraje zadrževal v podgorskih vaseh Kuteževem, Zabičah in Podgrajah. Partizani pivške čete so se takrat gibali po brkinskih in pivških vaseh.

Zato je bilo treba nekaj ukreniti. Medtem ko je šel Dolgan v Brkine, se je Milko Puntar z nekaj tovariši napotil proti Loški dolini in se spotoma na Mašunu zapletel v boj z Italijani. Izvlekel se je le z veliko hrabrostjo, zato pa porabil še tisto malo streliva, ki so ga imeli. Sicer pa so tudi primorski partizani kmalu uveljavili geslo: »Orožje in strelivo je treba iztrgati sovražniku iz rok!«

Tistihdob se je izkazalo, da ni dovolj samo organizacija terenskih odborov, temveč da je nujno treba začeti z oboroženimi napadi. S tem bi si ne pridobili samo orožja in streliva, pač pa bi z oboroženim bojem proti fašističnemu zavojevalcu dokazali svojo prisotnost, s katero mora le-ta računati. Razen tega je bil boj za partizane najboljša vojaška šola, v kateri so se oblikovali prostovoljci, vključujoč se v partizansko četo. Vendar so bili naši partizani v vsem začetniki, ki so se spričo širokopoteznega osvobodilnega gibanja čedalje bolj zavedali, da temu niso kos in da je v primerjavi z obsežnostjo teritorija le sedem borcev znatno premalo; potrebne so bile nove, sveže, številnejše, bolj izkušene in prekaljene moči. Skratka, stvari je bilo treba pospešiti in na vsak način priti do izkušenih borcev in orožja! S tem je bilo treba seznaniti tudi glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, ki je bilo tedaj še v Ljubljani.

Zato je Ervin Dolgan, potem ko se je pivška četa utaborila v borovem gozdičku pod Gradiščem pri Štjaku, med Koboli in Štanjelom, odšel po navodila in poročat glavnemu poveljstvu. Spet je prek Postojne odšel v Studeno, kjer so delovali aktivisti August Humar, Venčeslav Japelj in Jakob Bizjak, ki so tudi skrbeli za varen prehod čez staro mejo med Strmico in Planino. V Ljubljano je prispel konec novembra 1941 in se s pomočjo aktivistke Vesne Straničeve na Viču sestal s predstavniki glavnega poveljstva. Sestanku sta prisostvovala Franc Leskošek-Luka in Aleš Bebler-Primož, ki sta bila s političnimi in z vojaškimi razmerami na Primorskem dobro seznanjena. Zato sta se tudi strinjala z Dolganovim predlogom glede nove oborožene skupine partizanov, ki naj bi odpotovala na Primorsko, kjer naj bi okrepila oborožen boj s prostovoljci, z orožjem in s strelivom. Leskošek in Bebler sta Dolganu obljubila novo četo in ga napotila na območje Polhograjskih Dolomitov, v Smrečje, kjer je taborila skupina 20 par-

tizanov, iz Dolomitske čete, v katero so se bili zatekli mnogi Primorci iz razbite Rašiške čete, ki so bili določeni za Primorsko.

Tiste dni pa je bilo sklenjeno zaostriti boj proti italijanskemu okupatorju. Znamenje za začetek naj bi bila onesposobitev vojaško pomembne železniške proge Ljubljana—Trst. In prav četa, namenjena na Primorsko, je dobila ukaz minirati preserski most, ki so ga z delnim uspehom napadli pod vodstvom Milka Špacapana-Igorja, in sicer v noči od 5. na 6. december 1941. Nemudoma po napadu je do zob oborožena četa odšla mimo Rovt in Petkovca proti Godoviču. Toda začelo je na gosto snežiti in zaradi visokega snega ter izdajalstva se je morala četa vrniti v Dolomite. V globokem snegu so morali čez mejo, polno utrdb in fašističnih stražarjev, medtem ko se je Ervin Dolgan napotil v Ajdovščino in naprej v prvotno taborišče med Koboli in Štanjelom, kamor je prišel v drugi polovici decembra 1941.

Med Dolganovo odsotnostjo se je v četi zgodilo marsikaj novega. Neprijetna je bila novica, da se je Milko Puntar po nesreči ranil v roko in so ga odpeljali v tržaško bolnišnico. Komaj so ga rešili pred policijo, ki ga je bila skoraj izsledila. Pri zdravljenju in reševanju je mnogo pomagala Kantetova mati, ki je skrbela še za vrsto drugih partizanov, da so ozdravili in se vrnili v četo. Medtem je uporniški duh spodbudil zlasti mladino. Iz »posebnih bataljonov« italijanske vojske, kamor so jih nasilno strpali v vojaške suknje, ne da bi jim zaupali orožje, so zbežali prvi primorski fanti. Zategadelj je Dolgan začel razen političnih tudi z vojaškimi pripravami v novem taborišču, ki so ga prestavili na bolj odmaknjen prostor med Štjakom in Podrago. Četa je začela z manjšimi sabotažnimi akcijami na železniški progi med Koprivo in Štanjelom, na telefonskih vodih itd. ter s političnimi sestanki po vaseh. Ponesrečil se je obračun s fašističnim ovaduhom Lovrenčičem, izgubili pa so tudi prvega borca Slavka Likarja-Lojzeta. Prve dni leta 1942 so ga zasledili karabinjerji v Tevčah pri Ajdovščini. V spopadu je bil hudo ranjen; naslednjega dne je umrl v Gorici. Glede na to so upoštevali Beblerjevo navodilo o hitrih in nenadnih premikih, zato se je četa znova odpravila preko Dolenje vasi proti Brkinom.

Želje po svobodi okupator ni mogel zatreti s silo. Žrtve tržaških sodnih obravnav so bile svetli vzgledi, ki so privabljali desetine in stotine zavednih domoljubov in borcev za lepšo prihodnost. In njihove vrste so postajale zmeraj bolj številne, čedalje

bolj pogumne. »Če nas bo veliko, bomo v našem boju uspeli,« so si postavili geslo in ga zapisali v srce. Iskra upora je zagorela v kres in kraji pod Snežnikom so se dejavno vključili v vseobčo ljudsko vstajo in postali del skupnega bojišča za svobodo.

Na pobudo glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet sta prišla jeseni 1941 s poslanstvom OF v kraje pod Snežnikom z Notranjskega tudi Stanko Kovač-Smeli in Filip Tekavec-Gašper. Prvi je pozneje postal komandant tretjega bataljona »Miloš Zidanšek« Notranjskega odreda, drugi pa namestnik komandanta prvega bataljona Tomšičeve brigade.

Mejo sta prešla pod Snežnikom, in ko sta stopila v prvo primorsko hišo, se je gospodar najprej ustrašil in ju peljal v hlev. Ko sta mu razložila, kdo in kaj sta, je poklical še druge vaščane in kmalu se je skoraj vsa vas zbrala v hlevu in poslušala besede prvih partizanov, ki so ju imeli priložnost videti. Ko sta se vrnila na Notranjsko, sta pripovedovala o neizmerni ljubezni in gostoljubju, ki sta ju bila deležna med primorskimi ljudmi.

Ljubezen in gostoljubje nista bili zgolj prazni besedi, zakaj vsa dolga leta italijanske okupacije je tlela misel na upor. Zato so leta 1941 z globoko radostjo sprejeli prve vesti o oboroženem uporu onstran stare meje. Tedaj je z njih padlo hudo breme zatiranih, ki jih je tlačilo, žulilo. »Zdaj ali nikoli,« se je združila v eno misel vseh Primorcev. Osvobodilna fronta jim je pokazala edino rešilno pot.

Jože Zidar-Jadran, eden izmed prvih aktivistov in prvoborcev, doma iz Topolca, se začetkov partizanstva takole spominja:

— V Topolcu smo že v septembru 1941 imeli organizirano središče osvobodilnega gibanja. Naše območje je obsegalo kakih 25 vasi od Gornje Pivke do Šembij in Brkinov, na jugu pa je segalo vse do Reke. V vsaki vasi smo imeli enega, dva ali tri zaupnike. Na Reki smo imeli plodne stike s tamkajšnjim komitejem KP. Zadnjo nedeljo v septembru sva odšla z Vinkom Brozino iz Jelšan na sestanek s hrvaškimi partizani, s predstavniki groblniške čete, ki je imela kakih 20 borcev. V tej četi je bil tudi Mirko Lenac, po osvoboditvi komandant vojaške uprave v Kopru. Od takrat smo s hrvaškimi partizani vzdrževali redne stike.

Že v začetku septembra 1941 sta se v hiši starega borca Ivana Samse v Šembijah oglasila Stanko Kovač-Smeli in njegov spremljevalec Gašper. S seboj sta prinesla precej letakov in drugega pisanega gradiva, ki smo ga nato razdelili po vaseh. Srečanje s

Smelim in Gašperjem v Šembijah mi je ostalo neizbrisno v spominu.

V oktobru 1941 je Ervin Dolgan-Janez pripeljal iz Gornje Branice preko Suhorja prvo četo primorskih partizanov. Takoj po njenem prihodu sva se z Antonom Dolganom-Brankom oglasila v taborišču čete in jo seznanila z dotedanjim delom. Sklenili smo sodelovati z združenimi močmi. Tako smo že v oktobru ustanovili terenske odbore OF v Kilovčah, Šembijah, Topolcu, Rjavčah in na Tatrah.

Italijani so kmalu zavohali naše snovanje, zato sem se jim umaknil. Tako so storili tudi drugi; kmalu nato so se pridružili Dolganovi četi Anton Primc-Dušan iz Jasena, Ivan Brozina-Slovan

Jože Zidar-Jadran

iz Jelšan, Ivan Samsa iz Šembij, Jože Grbec-Kriks iz Vrbice in Ivan Čekada iz Male Bukovice.

Tekli so dnevi in napadi so se množili. Sovražniku ni preostalo drugega, kakor da spremeni ta slikoviti svet pod Snežnikom v vojaško oporišče, saj se je tod potikala cela divizija redne vojske, bataljoni fašistov, karabinjerjev in financarjev. Ves ta vojaški in

policijski stroj je ždel v pripravljenosti, da bi z najbolj brezobzirnimi sredstvi ustrahoval ljudstvo, ki si je zaželelo svobode.

Vsekakor je bilo središče osvobodilnega gibanja v Topolcu, kjer sta bila doma Jože Zidar-Jadran in Anton Dolgan-Branko. Nedvomno sta bila najvztrajnejša aktivista v teh krajih. Zato so tembolj zanimivi spomini Antona Dolgana-Branka na prvo setev OF v teh krajih:

— V začetku septembra 1941 se je gibanje razširilo tudi na Pivko. Prvi zaupniki OF so bili Anton Samsa in Karel Dolgan iz Šembij, Jože Česnik iz Zagorja in Avguštin Šajn iz Bača. Duša te prve trojke je bil Anton Samsa, ki je delal z roko v roki z aktivisti na Topolcu. Hkrati je organizacija zaživela tudi v Brkinih. Prvi pobudniki OF so bili Anton Gustinčič iz Erjavč, Rudolf Ludvik-Borjak iz Gabrka, Ivan Mahne iz Prelož in Janez Mršnik iz Smrij. Le-ti so imeli zvezo z Antonom Frankom iz Kilovč, ta pa

Anton Dolgan-Branko

je bil povezan s Topolcem. Vsi ti in še drugi so imeli prvi sestanek v zidanici blizu Janeževega brda.

Sredi septembra 1941 smo po Rudolfu Kalcu iz Vrbice dobili prve vesti o razvoju partizanstva na Notranjskem. Kmalu zatem nas je obiskal Stanko Kovač-Smeli. Oglasil se je tudi na Topolcu in prinesel s seboj precej narodnoosvobodilnega pisanega gradiva:

letakov, brošur itd. To je bilo za nas več kot pomembno, saj smo to berilo dotlej dobivali le v hrvaščini. Tedaj smo imeli tudi sestanek aktivistov med razvalinami gradu v Jablanici. Na sestanku so bili Jože Zidar-Jadran, Anton Dolgan-Branko, Rudolf Kalc, Jože Prosen, Ivan Čekada, Vinko Brozina, Stojan Surina, Jože Čeligoj in še nekaj zavednejših ljudi iz Podgore.

Za našo organizacijo je bil ta sestanek izrednega pomena. Na njem smo prvikrat obravnavali program OF in dobili prva navodila, kako naj ustanavljamo terenske odbore. Čeprav smo vpostavili redne zveze z vodstvom osvobodilnega gibanja na Notranjskem, smo sklenili še dalje sodelovati s hrvaškimi partizani in s političnim vodstvom na Reki. Posebna točka tega sestanka je bilo zbiranje pomoči za partizanske enote in pridobivanje fantov za odhod v partizane.

Zadnje dni septembra sta prišla v kraje pod Snežnikom, po ukazu CK KPS, ilegalna aktivista študent Franc Benčan iz Planine pri Rakeku in Franc Klemenčič iz Ljubljane. Ustavila sta se v Postojni, na Pivki, v Knežaku in Ilirski Bistrici, kjer sta organizirala politično delo. V Ilirski Bistrici sta v hiši Andreja Urbančiča sklicala konferenco aktivistov OF iz vse okolice. Udeležili so se je Milan Zidar-Stojan, Ivan Čekada, Jože Zidar-Jadran, Anton Dolgan-Branko, Jože Čeligoj in še nekateri. Prišli so tudi politični delavci z Reke.

V Knežaku se je Franc Benčan oglasil pri Francu Urbančiču. Tedaj je bilo politično delo na tem območju že močno razgibano. Potrebno je bilo le sodelovanje vseh vasi po istih navodilih. Zato je Franc Benčan sklical v začetku oktobra, s pomočjo aktivistov, podobno konferenco kot v Ilirski Bistrici. Konference v gradu Kalc se je udeležilo kakih 20 aktivistov. Benčan je na tej konferenci podrobno razložil pomen partizanstva, širjenje oboroženega odpora med ljudstvom, ustanavljanje odborov po vaseh. Posebej je poudaril konspiracijo, da sovražnik že v začetku ne bi uničil organizacije.

Franc Benčan in Franc Klemenčič sta ostala na tem območju le kak mesec. Prvi je odšel konec novembra 1941 na politično delo v Slovensko Istro in Trst, medtem ko se je drugi vrnil v Ljubljano. Benčan je še pred odhodom preskrbel, da je prihajalo v te kraje kakih 50 izvodov Slovenskega poročevalca.

Med Benčanovim delovanjem so postavili terenski odbor v Baču (odborniki so bili: Avgustin Šajn, Anton Keš, Jože Fatur in

Slavko Ludvik); v Kilovčah (člani: Franc Kastelic, Jože Dolgan, Franc Fatur, Anton Kocjančič in Tone Frank); po drugih vaseh so bili zaupniki OF: V Ilirski Bistrici Milan Zidar in Konrad Pavšek, v Jasenu Anton Primc, v Vrbici Rudolf Kalc in Jože Prosen-Radivoj, na Topolcu Jože Čeligoj in Vilko Dolgan, na Janeževem brdu Anton Gustinčič, v Knežaku Zinka in Tončka Urbančič, v Smrjah Janez in Marija Mršnik ter Leopold Boštjančič, v Preložah Ivan Mahne, v Dobropolju Vojo Žnidaršič in Milan Kovačič, v Ratečevem brdu Marija in Ivanka Valenčič ter Jože Penko, v Gaberku Rudolf Ludvik-Borjak, v Kosezah Avgust Ujčič, v Jelšanah Stojan Surina in v Novokračinah Anton Valenčič-Peter.

Razumljivo je, da so ti prvi pobudniki OF v kratkem času dobili številne somišljenike in najdelavnejše vključevali v odbore. Tako se gibanje ni razširilo samo na slovenski strani, temveč tudi v sosednje hrvatske vasi: v Lipo, Klano, Matulje itd. Prišlo je tudi do sestanka v Brezah pri Klani, zlasti ker je tedaj, prve dni novembra 1941, taborila partizanska četa iz Kastva na območju Grobnika. Slovensko stran je zastopal Jože Zidar-Jadran, od Hrvatov pa so bili Vinko Brozina, Milan Turk, komisar čete, in Crni. Na sestanku so sklenili, da bodo čim tesneje in tovariško sodelovali zlasti pri oskrbovanju čete. Sklenili so tudi, naj bodo hrvaške vasi Klana, Lisac, Rupa in Brgut še nadalje vključene v slovensko organizacijo. Poslej so se s hrvaškimi tovariši redno sestajali in skupno ukrepali glede vseh pomembnejših zadev.

Aktivisti so se že tedaj zavedali, kako veliko moč ima tiskana beseda. Zato so si dokaj kmalu omislili pisalni stroj, ki so ga poprej uporabljale napredne organizacije. Ker je bil začasno spravljen pri Milanu Zidarju v Trnovem, nato pa v Kilovčah, sta ga od tam odnesla Vojo Žnidaršič in Pecmanov Tone, in sicer po cesti proti Dobropolju. Tehnika naj bi bila pri Zemljaku. Pri tem so ju zalotili karabinjerji ter zahtevali osebne izkaznice, hkrati pa budneje pazili na Žnidaršiča, ki je nosil stroj, tako da je Pecmanov mimogrede skril propagandno gradivo v slamnato streho. Toda karabinjerji stroja, ki je bil star in ga je popravil Stanko Kastelic iz Kilovč, niso zaplenili, ker jim je Žnidaršič zatrjeval, da se namerava učiti strojepisja zavoljo tega, ker se bo vpisal v podčastniško šolo. Tehnika naj bi bila pri Zemljaku. Ta stroj, ki ga je še leta 1944 uporabljala okrajna volilna komisija v Zajelšju, je dolgo služil za pisanje radijskih in obveščevalnih poročil, ki so jih po stalnem kurirju Poldetu Oblaku redno pošiljali na Reko. Za

ta poročila je skrbel Žnidaršič, obveščevalno službo pa je opravljal Jože Čeligoj iz Topolca. Podatke je dobival od zaupnikov in somišljenikov po vaseh.

In zaupnikov in somišljenikov je bilo zmeraj več.

V Vrbici se je Stanko Kovač-Smeli pokazal v začetku novembra. Najprej se je sestal z Rudolfom Kalcem, skupno pa sta sklicala sestanek pri Lukačevih. Naslednji sestanek je bil v hlevu pri Krnčevih, kjer so sestavili odbor OF. Najbolj delavni so bili Jože Prosen-Radivoj, Jože Logar, Franc Gržina in Anton Rojc. Gržino so pozneje ustrelili kot talca v Ilirski Bistrici, Rojc pa je padel v boju.

Tu je treba posebej omeniti Rudolfa Kalca, ki je po pripovedovanju vaščanov v Kuteževem že kmalu po ustanovitvi tako imenovane Ljubljanske pokrajine odšel v Loško dolino in se tam sestal z Alojzom Mlakarjem in Stankom Kovačem-Smelijem.

Tudi v Gornjem Zemonu niso držali križem rok. Prvi pobudnik OF je bil Marij Hrovatin, ki je že konec leta 1941 navezal stike z Jožetom Prosenom-Radivojem iz Vrbice.

V Jelšanah so bili prvi glasniki OF Ivan Brozina-Slovan, Anton Primc-Dušan in Jože Brozina, ki je po odhodu prvih dveh k partizanom prevzel vodstvo. Odbor, ki je bil tedaj imenovan, je deloval vse do rednih volitev 1944. — V Novo vas so prišli prvi partizani z Notranjskega v oktobru 1941. Oglasili so se pri Milanu Levarju in Rozi Iskra. Imen niso povedali, pač pa so bili že pred tem pri Antonu Levarju v Novokračinah. Ta je tudi Levarju v Novo vas dostavljal tiskano besedo. Tonček Valenčič pa je nosil partizansko pošto v Pasjak in Šapjane.

V Novokračine je zahajal Rudi Kalc in je za raznašalce osvobodilnega tiska pridobil nekatere zavednejše domačine. Močan steber osvobodilnega gibanja je bil kovač Josip Smaila, ki je bil član KP že po prvi svetovni vojni. Med aktiviste sta prišla tudi Anton Šlosar-Branko in Jože Moljavec-Anton. Sploh je bilo delavsko napredno gibanje tu razvito že pred vojno; vodila sta ga Franc Ružič in Jože Moljavec. Medtem ko je bil prvi kaj hitro pod policijskim nadzorstvom, so drugega zaprli že avgusta 1941. To je bila tudi prva aretacija v Novokračinah. V Dobrepolju so jeseni 1941 ustanovili mladinski aktiv. Pobudo za to je dal Vinko Brozina iz Jelšan, člani pa so bili Vojo Žnidaršič, Milan Kovačič, Franc Kastelic in Anka Žnidaršič. Le-ti so sodelovali z mladino v Topolcu. pa tudi z mladino na hrvaški strani. Razen znanih aktivistov iz

Topolca, Smrij in Javorja je prihajala Slavica Jordas iz Matulj; s Knežaka je prihajal španski borec Matija Gržina-Silvo Robida.

Vaščani pripovedujejo, da so se v Starodu oglasili prvi partizani novembra 1941. Od treh so poznali samo Jožeta Šuštarja-Miho iz Gornjega Zemona. Pozneje so se večkrat oglasili zlasti Anton Primc-Dušan, Anton Dolgan-Branko, Ivan Brozina-Slovan in še kateri.

V Podgradu je precej ovirala osvobodilno gibanje italijanska posadka. Zato se je OF razvila nekoliko pozneje, prvi pobudniki pa so bili Anton Valenčič, Franc Ujčič, Anton Grlj in Jože Jagodnik. Le-ti so predvsem imeli stike s brkinskimi partizani ter jih oskrbovali s hrano, z denarnimi prispevki in z sanitetnimi potrebščinami. Tudi v Račicah je bila močna sovražna posadka, toda najzavednejši vaščani, na primer Jože Zadkovič, Franc Ladič, Anton Kreševič, Anton Stupar, Anton Dodič in Jože Jelenčič, so kmalu začeli sodelovati s podgrajskimi aktivisti. Prav tako se za ceno svobode niso ustrašili fašističnega nasilja v Hrušici. Pomagali so, kolikor so mogli, čeprav so fašisti osumljene ljudi ob začetku vojne odpeljali v notranjost Italije.

V Pregarje je Ervin Dolgan-Janez prvikrat prišel s četo konec leta 1941. Na Rjavčah se je sestal z Jakobom Malejem in na osnovi njunega pogovora so na Pregarjih sestavili odbor OF ter pridobili precej zaupnikov. V odboru so bili Miha Butinar, Miha Bubnič in prej imenovani Male. Odbor je imel zvezo z Antonom Gustinčičem iz Rjavč in se je redno sestajal ter organiziral tudi kmečko mladino, zakaj mladina iz delavskih vrst, ki jo je organiziral neki čevljar, je imela ločeno organizacijo, v kateri so redno govorili o komunizmu in kolektivizmu, kar ni bilo všeč kmetom, ki so se bali, da bodo ob zemljo. Jakob Male je bil tajnik odbora pa hkrati tudi kurir, ki je obvestila posredoval Gustinčiču, ta pa partizanom. Pozneje, ko so se kurirske zveze razširile, so kurirsko službo opravljale Milka Ulc ter Marija in Ivanka Zadnik. Zaupljivost tem dekletom je pospešila razvoj mladinske organizacije.

V Smrjah je bil prvi zaupnik Janez Mršnik, ki sta ga pridobila Branko in Jadran. Udeležil se je bil prvega sestanka med Janeževim brdom in Preložani jeseni 1941. Streho pa so prvi partizani našli pri Novaku, kamor so se tudi pozneje radi zatekali aktivisti in partizani. Novakova mati, čeprav že stara, je prenekatero noč hranila borce in aktiviste. Njena družina pa je skrbela za varen prehod čez Reko; aktiviste in borce so namreč prenašali na konju.

Od tod se je organizacija razširila na Prem, kjer je bila fašistična protiletalska posadka, in v Čelje, kjer so navezali prve stike s partizani Mihačičevi. Žal sta se pozneje dva sinova naši stvari izneverila, medtem ko je Mihačičeva mati umrla v italijanski internaciji.

Po pripovedovanju znane aktivistke Marije Kirn-Orane so se v Čeljah oglasili prvi partizani jeseni 1941. Njo samo je z osvobodilnim gibanjem seznanil kurir Vinko iz Loške doline. Izročil ji je tudi Slovenskega poročevalca, kjer je bil pod prvim člankom podpisan Janez Hribar, pod drugim pa Krištof (Edvard Kardelj). Kurir Vinko je Orani že ob prvem srečanju naročil, naj zbira sanitetne potrebščine ter jih izroča Mihačičevi. Ker je le-ta dobivala tudi precej tiska, ga je pošiljala tudi Slovencem na Reki, ki jih je pridobila, da so začeli zbirati za partizane denarno pomoč.

Marija Kirn-Orana

Že decembra 1941 se je Orana prvikrat sestala z Ervinom Dolganom-Janezom, Karlom Maslom in Pavlom Rustjo. Poslej v organizaciji ni več popustila, pač pa je pridobila za sodelovanje še druge. Nekaj mesecec pozneje so sestavili prvi odbor OF; tedaj so odšli prvi trije vaščani v partizane. Med njimi je bil Anton Ivančič. Italijani so takoj zaprli njih družine in izropali njih premoženje.

V Preložah je že decembra 1941 sklical Vinko Brozina širši sestanek. Bil je v Vrbinjih lazih in so se ga udeležili zaupniki iz Kilovč, Topolca, Prelož, Rjavč in Smrij. Govornik Vinko Brozina iz Jelšan je podrobno razložil namen OF in delo, ki ga ta namen zahteva. Zatem so sklicali na sestanek v Novakovem hlevu samo zaupnike iz Prelož. Tako so se vaščani razvneli za OF in jo z vsemi močmi podpirali.

V Ostrožnem brdu je doma znana Maslova družina, iz katere je v NOV sodelovalo kar šest sinov in dve hčeri. Nekateri sinovi so bili mlajši ko 14 let; dva, Franc in Ludvik, sta padla v boju z Italijani v Avčah 12. novembra 1942. Po hrabrosti pa je najbolj znan Karlo Maslo-Drago, narodni heroj, ki je decembra 1941 pobegnil iz italijanske vojske in se pridružil pivški četi. V Mereče, Spodnje in Gornje Bitnje je neposredno prihajal vpliv OF iz Topolca, kjer je bilo že od vsega začetka središče. V Merečah je bila italijanska posadka, ki je stražila železniško progo. Kmalu so to posadko partizani uničili, a so jo Italijani obnovili, pomnožili stražo, bližnjo hišo pa spremenili v bunker. V Topolcu je bil za vodjo organizacije izbran Anton Dolgan-Branko, njegov namestnik je bil Jože Zidar-Jadran, medtem ko so bili njuni ožji sodelavci Franc Baša, Jože Čeligoj in Ivan Čekada iz Male Bukovice, ki je padel aprila 1942 v spopadu na Nanosu. V Topolcu so osnovali tudi majhno tehniko za pisanje propagandnih letakov. Vodila sta jo že omenjeni Vojo Žnidaršič in Milan Kovačič iz Dobropolja. Aktivisti iz Topolca so imeli stike s političnimi delavci na Reki. Pobudnik teh stikov sta bila Vinko Brozina iz Jelšan ter Alojz Peršič iz Pirmanov. Z Reke so dobili hrvatski tisk in napotila za politično delo.

V Spodnjih in Gornjih Bitnjah je od jeseni 1941 delovala kot mladinska zaupnica Anica Matko. Prizadevna je bila Pavla Grohar.

Kot v teh vaseh in približno hkrati se je mreža zaupnikov OF razširila v Ratečevo brdo, kjer so bili najbolj delavni Anton in Marija Valenčič ter zakonca Penko, predsednik OF odbora je bil Alojz Rolih; in v Kilovčah, kjer so se najbolj zavedni zbrali okoli Antona Franka. V vse te vasi sta redno prihajala Jadran in Branko.

V Knežaku, rojstnem kraju španskega borca Matije Gržine, sta dala pobudo za ustanovitev odbora OF Avguštin Šajn in Peter Tomšič iz Bača. Za sodelovanje sta najprej pridobila Franca Urbančiča, Jožeta Smrdelja, Antona Šajna, Janeza Čeligoja in Antona

črneta. Temu je sledil še omenjeni sestanek v Vilharjevem gradu na Kalcu. Takrat so postavili temelje OF na vsem območju zahodno od Snežnika do Brkinov. Odbor in organizacija sta se pozneje hitro razširila, dokler niso Italijani zaprli Urbančiča in še nekaterih, tako da so ostali na prostosti samo trije člani. Tem pa so se pridružili še Jože Slavec, Tina in Tončka Sedmak. Ta odbor je z manjšimi spremembami deloval do osvoboditve in še dalje.

Ker smo ravno v Knežaku, naj nam o Matiji Gržini pripoveduje njegov tovariš Avguštin Šajn:

— Rojen je bil leta 1913 in po osnovni šoli se je učil za ključavničarja v Ilirski Bistrici. Že takrat je sovražil tuje oblastnike in je leta 1930 pobegnil v Ljubljano. Tam se je do konca izučil za

Matija Gržina-Silvo Robida kot poročnik španske republikanske vojske v Valencii 1938

ključavničarja, medtem pa je obiskoval tudi večerne šole. Kmalu se je pridružil naprednim ljudem in postal član KP. Tudi Tone Tomšič je bil doma iz Bača pri Knežaku in sta se zato v Ljubljani kmalu našla in skupaj delala v naprednih organizacijah. Leta 1933 je Matija po navodilih KP odšel v Beograd, od tam pa leta 1937 v Španijo. V republikanski armadi je bil poročnik. Po umiku med-

narodnih brigad čez Pireneje v Francijo je bil Matija dve leti v francoskih koncentracijskih taboriščih. Od tam je s skupino jugoslovanskih tovarišev pobegnil in po dolgi in naporni poti prišel v Ljubljano. Tu so ga stari tovariši z veseljem sprejeli.

Domov v Knežak je Matija prišel septembra 1941. Čeprav je bil zelo izčrpan in potreben počitka, ni miroval. Po vaseh Pivške doline je začel organizirati OF. Skupaj s Francetom Benčanom sta zbirala napredne ljudi v krajih pod Snežnikom, vse tja do hrvaške meje. Matija je bil v stalnih stikih z aktivisti po vaseh, skrbel je, da je delo od dne do dne bolj napredovalo.

Marca 1942 so Italijani Matijo izsledili. Zvedeli so, da se je vrnil iz Ljubljane, vendar ga niso takoj zaprli. Ugotovili so namreč, da še ni odslužil vojaškega roka. Vtaknili so ga v neko mehanično delavnico. Kot zelo dobrega mehanika so ga že čez nekaj mesecev poslali na delo v tovarno torpedov na Reko. Tam se je Matija kmalu priključil hrvaškim aktivistom in jim priskrbel razne podatke iz tovarne. Vzdrževal je tudi zvezo med hrvaškimi in slovenskimi delavci. Kmalu so ga odkrili in zadnji trenutek se mu je posrečilo pobegniti. Julija 1943 je odšel k partizanom. Po razpadu Italije je deloval na pivškem in postojnskem območju. O tem razdobju njegovega življenja je precej podatkov v postojnskem muzeju.

Matija Gržina — Silvo Robida je bil eden najbolj naprednih, požrtvovalnih in delavnih ljudi na območju Ilirske Bistrice. Ni bil samo revolucionar, pač pa sta ga odlikovala tudi prisrčnost v odnosih do ljudi in človekoljubje. Z vsakim se je rad pogovoril, za vsakogar je našel prijazno besedo, ki je ljudi tovariško združevala. Na take ljudi, kot je bil Matija, smo resnično lahko ponosni.

Knežak, Bač in tudi Koritnice so že izza obdobja med dvema vojnama znane vasi po trdnih in zavednih ljudeh. Na Baču sta bila rojena starša Toneta Tomšiča, pa tudi je tu preživljal mlada leta. Brat Tomšičeve matere je bil rudar v Ameriki v Delagua, Colo. Leta 1917 je nekaj vročekrvnih Italijanov izzvalo pretep in je neki Italijan ustrelil Emila Tomšiča. Toda še preden je zadeva prišla pred sodišče, je Italijan plačal Tomšičevo smrt s svojo smrtjo.

Na Baču je bil med najbolj prizadevnimi aktivisti Avguštin Šajn, ki je zbral okoli sebe še Alojza Šajna, Alojza Faturja, Franca Keša in Slavka Ludvika. Zelo požrtvovalni sta bili Tončka in Zinka Urbančič. Leta 1944 so ju Nemci umorili v Ilirski Bistrici.

Decembra 1941 je Avguštin Šajn navezal osebne stike z aktivisti v Starem trgu. Ko se je vrnil, je sklical sestanek na Kalcu, ki se ga je udeležilo 20 aktivistov iz vseh okoliških vasi. Sestanek je vodil Matija Gržina.

In tako se je bližalo novo leto 1942. Na velikih evropskih bojiščih je že dobivala druga svetovna vojna določnejše obrise zmagovalcev in premagancev. Še daleč je bilo do konca, dolga, trpljenja polna je bila pot do svobode. Toda narodna zavest se je kalila v ognju velikih dogajanj. Narodnoosvobodilni odpor je polagoma dobival množično obeležje. Ljudje pod Snežnikom so dobro vedeli, da se s pogumom in z žrtvami bore za svoj obstoj in za svojo skupno blaginjo.

Nasploh se je gibanje dobro razvijalo po vsem Primorskem. Na Goriškem je z uspehom deloval Anton Velušček — Matevž, na Tržaškem in v Slovenski Istri Oskar Kovačič — Toni, ki sta mu v drugi polovici oktobra prišla na pomoč še Oskarjev brat Leon in Franc Hvalič — Bolto; na Krasu sta se močno udejstvovala Avgust Dugulin in Anton Šibelja — Stjenka, na Vipavskem Jože Lemut — Saša, na Tolminskim Franc Šavli — Medved, skratka, vsak večji kraj je imel po enega ali več glasnikov OF, ki so jo širili do zadnje hribovske vasice, do najzakotnejše bajte. Vse pa je pretresla vest, da je kvestura zalotila nekatere člane OF, med njimi Oskarja Kovačiča, pozneje pa njegovega brata Leona in deset aktivistov. Brata Kovačiča sta bila 17. septembra 1942 pred rimskim posebnim sodiščem obsojena vsak na 30 let zapora. V isti skupini je bil obsojen aktivist Jože Miklavčič iz Milj na 14 let ječe. To je bilo za odpor na Tržaškem in v Slovenski Istri hud udarec, saj je bilo osvobodilno gibanje skoraj spodrezano pri koreninah, vendar so se hitro našli kleni ljudje, ki so zgrabili za delo tam, kjer so bile nastale boleče vrzeli.

Tiste dni 1941 je vso primorsko javnost razburjal zloglasni drugi tržaški proces proti 60 obtožencem. Obtožence so razdelili na 22 nacionalistov, 26 komunistov in 12 teroristov. Sodna obravnava se ze začela 2. decembra, končala pa 16. decembra z ustrelitvijo na Opčinah. Ubili so Pinka Tomažiča iz Trsta, Simona Kosa iz Ruta pri Grahovem, Ivana Ivančiča iz Čezsoče, Ivana Vadnjala iz Slavine in Viktorja Bobka iz Ilirske Bistrice, medtem ko so štiri na smrt obsojene pomilostili na dosmrtno ječo. Skupno so dobili 978 in pol leta ječe. (Njihove grobove so odkrili šele avgu-

sta 1945 v Villorbi pri Trevisu, odkoder so njih posmrtne ostanke prepeljali v domovino.)

Ta fašistična predstava se je pravzaprav začela v začetku marca 1940 s prvimi aretacijami osumljenih. Do novembra so jih zaprli nič manj kot 299, in sicer iz vseh krajev Primorske: od Ilirske Bistrice do Bovca, od Gorice do Postojne, od Baške grape preko Krasa do Trsta. Obtoženci so zastopali različna politična in nazorska prepričanja in prav na tem procesu se je pokazala enotnost osvobodilnega stremljenja vseh primorskih Slovencev.

Tožilec na sodni obravnavi je bil zloglasni Carlo Fallace, ki se je proslavil že v drugih protislovenskih procesih; preiskavo sta vodila strupena zagrizena policista OVRE Fortunato Lo Castro in dr. Gennaro Perla, oba znana sadista pri mučenju obtožencev. In tako se je zbralo v Trstu — kakor jata sestradanih jastrebov — rimsko posebno sodišče. Predsedoval mu je fašistični general Antonio Tringali Casanova s petimi prisedniki, prav tako nadutimi fašističnimi generali.

Toda fašisti, še tako slepi in zagrizeni, so si že tedaj morali priznati, da ta obravnava pomeni prvo javno manifestacijo partizanskega gibanja na Primorskem. Tudi v obsodbi je bilo rečeno: »V protifašističnem gibanju sodelujejo predstavniki najrazličnejših političnih struj, od komunistov, nacionalistov, teroristov (!), katolikov do liberalcev. Vsi so prežeti s sovraštvom do Italije . . .«

Tega tržaškega procesa ne bi opisoval tako podrobno, če ne bi bil po svoje značilen prav za območje Postojne in Ilirske Bistrice, odkoder je bilo kar osem obtožencev: štirje kmetje, dva obrtnika, uradnica (Marija Urbančičeva) in en študent. Vadnjal in Bobek sta bila obsojena na smrt; štirje: Jakob Lemec, Franc Sluga, Jakob Dolenc in Jože Ujčič so bili obsojeni na 30 let, Mankoč na 12, Urbančičeva pa na 8 let ječe.

To je odlično spričevalo za narodno zavednost ljudi, ki tukaj žive.

Kljub takim in podobnim ustrahovalnim fašističnim metodam se je partizanstvo zaraščalo s krepkimi koreninami. Že so prišli novi ubežniki iz italijanske vojske — Karlo Maslo, Rudi Modic in še Niko Šturn — Tarzan, ki so se — prvi trije prostovoljci — s hrabrim in bojevitim razpoloženjem pridružili pivški četi. Če je šlo poprej v glavnem za agitacijo OF, se ob četi začne skrb za prehrano, obleko, orožje in strelivo. Rode se akcije in protiakcije. Začne se zares.

Tako se je tudi v krajih pod Snežnikom, kot povsod po Jugoslaviji, končalo leto 1941 z velikimi uspehi osvobodilnega boja. Terenski OF odbori sicer še niso imeli okrajne in okrožne povezave, v pokrajinskem merilu pa se je že občutilo tipanje iz Trsta in Gorice. V partizanskih odredih Jugoslavije je bilo tedaj že več ko 80.000 mož. S tem se je izkazalo upravičeno navdušenje (čeprav v drugačni zamisli) Winstona Churchilla, ki je ob vstaji proti Trojnemu paktu in ob etično-moralnih vrednotah jugoslovanskega človeka vzkliknil v britanskem parlamentu:

»Jugoslavija je našla svojo dušo!«

To v polni meri velja tudi za Primorsko.

NEUKLONLJIVO LJUDSTVO (1942)

Druga svetovna vojna se je zažirala že v tretje leto in prinašala človeštvu neizrekljivo gorje. Hitlerjev pošastni pohlep je prisilil Evropo na kolena, ponižal pod svoj škorenj večino evropskih držav in kakor neukrotljiva pobesnela zver drvel dalje. Sledil mu je njegov zvesti hlapec, širokousti vodja italijanskega fašizma Benito Mussolini. Evrope v letu 1941 praktično ni več; na njenih razvalinah zmagoslavijo nacistični in fašistični generali. Zlasti fašistični — izgubili so Etiopijo in s tem imperij, zato so se tembolj tolažili z »zmago« nad Jugoslavijo.

Natanko pet tednov po napadu na Jugoslavijo so tevtonski vojščaki — kot sestradani volkovi — zarjoveli na sovjetsko ozemlje. Nemci so od prvih uspehov pijani. Hitler je prepričan, da bo še pred zimo vkorakal v Moskvo, da si bo s tem zagotovil zmago, da bo prekosil samega Napoleona. Toda izkazalo se je, da so bili njegovi računi brez krčmarja. Tevtonske horde so obstale pred Moskvo in Leningradom. Tam jih je nepripravljene zalotil general Mraz in jih stisnil v ledeni oklep. Ne samo general Mraz, pred Mosvo in Leningradom se je s hrabro Rdečo armado postavil tudi maršal Žukov in storil prvi čudež druge svetovne vojne. Wehrmacht, ki doslej ni poznala umika, je obstala v snegu in blatu in doživela svoj prvi poraz.

Vendar je 7. decembra 1941 Japonska, tretji Hitlerjev partner, napadla brez vojne napovedi brodovje ZDA na Havajih ter hitro prodirala čedalje globlje na Kitajsko in zavzela Filipine pa večji del Malajskega otočja. In vendar se je v istem letu z izgubo Etiopije zamajal s hudodelsko vojno nagrabljen italijanski imperij. Prav zaradi grenke izgube Etiopije, se je Italija tembolj glasno tolažila »z zmago« in zasedbo Jugoslavije.

Prvi porazi, ki so jih doživljale sile osi pa so bile tudi prve lastovice, ki je zasužnjenim narodom napovedala bližajočo se, vendar še daljno pomlad.

To je samo okvirna podoba druge svetovne tragedije, v katero so bile s strahom in bojaznijo uprte oči vsega svobodoljubnega človeštva. In prav dogodki pred Moskvo in v Afriki so mu vlili novega upanja. Upanje zlasti tistim, ki so se bili odločili za upor in boj proti krvavemu nasilju okupatorjev. In Jugoslavija je bila izmed vseh evropskih držav in narodov najbolj dosleden in odločen upornik. Bojujoča se za osnovne človeške pravice, je Jugoslavija našla svojo dušo, z njo pa tudi Slovenija, vse njene gore in doline in gozdovi, od koder so odjeknili prvi partizanski streli.

In prav obdobje molka in malodušja do prvih strelov je bilo morda najbridkejše obdobje, ko so okupatorji s smrtjo pregazili deželo in ko je iz globoke ilegale vstala KPS ter postala poglavitna politična sila, ki je bila sposobna združiti politično razbitost slovenskega naroda, da je prvikrat po kmečkih uporih nehal klečeplaziti pred svojimi morilci, pač pa je zgrabil za orožje, da bo z njim tistim, ki so ga obsodili na smrt, zvonil k zasluženemu pogrebu.

Tako je nastala Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ki je v kratkem času razširila svoje magične niti do poslednje slovenske vasi.

Tudi pod Snežnikom so se oglasili prvi partizanski streli.

Načrt za napad pivške čete na italijansko posadko v barakah pri Vrbici so izdelali že januarja 1942 pri Šuštarjevih v Vrbici. Četo sta zastopala Ervin Dolgan — Janez in Jože Grbec — Kriks, vaški odbor pa Jože Prosen — Radivoj. Osnovni namen napada je bil iztrgati posadki strojnico s strelivom. V posadki je bilo 11 mož. Vaška organizacija — predvsem mladina — je pri tem napadu prevzela nalogo, da posadko zvabi na ples v bližnjo gostilno in jo opijani. Pri barakah je ostal en sam stražar. Kljub temu, da je prvi del napada potekal v redu, se stvar zaradi premajhne odločnosti napadalcev ni posrečila. Navzlic temu so fašisti zaprli pet osumljenih, češ da so bili soudeleženi pri napadu, ter jih odgnali v internacijo.

Zaradi tega napada so Italijani močno zaostrili nadzorstvo. Ljudje pripovedujejo, da so vojaki skoraj sleherni večer obkolili Kuteževo. Po svoje je prispeval k odporu tudi Jože Gržina iz Dolenjena Zemona. Bil je v službi pri gozdnem gospodarstvu Schönburg-Waldenburg. Imel je priložnost jugoslovanskim vojaškim oblastem od leta 1932 dalje dajati podatke vojaškega pomena s te strani meje. Mislil je, da je s tem prispeval k osvoboditvi Primor-

ske. Tako sta Jože in njegova žena Nada postala sodelavca OF. Nekega dne so financarji zaplenili tihotapcem par konj, ki je na Gržinovo pobudo prišel v roke partizanskim zaupnikom, ki so ga prodali italijanskim trgovcem, izkupiček po oddali pivški četi.

Prve dni januarja 1942 so začeli prihajati partizani tudi v Zarečico. To so bile manjše skupine, ki jih je ponavadi vodil Anton Primc — Dušan. Tudi v Posrtvico so prvikrat prišli v tem času. Najprej so se oglasili pri Jožetu Urhu — Gržonu, potem pa so se obiski često ponavljali. Redno so prihajali Karel Maslo — Drago, Anton Dolgan — Branko, Jože Zidar — Jadran, Anton Primc — Dušan in Alojz Maslo — Zdenko. Namen teh obiskov so bili v glavnem sestanki z vaščani in snovanje organizacije OF ter terenskih odborov.

Toda podoba je, da so se hkrati s pogumnimi pobudniki OF in partizanstva kazali tudi prvi slabiči, strahopetci in celo ovaduhi. Pred njimi so nosili bandero italijanski učitelji, milizia forestale pa tudi nekateri domačini. Primer ovaduha je bil na primer harijski učitelj, ki je 28. januarja 1942 prijavil kvesturi, da je »četnike« opaziti na vsem ilirskobistriškem območju, zlasti pa v brkinskih vaseh Harijah, Erjavčah, Pregarjih, Zajelšah, Premu in v Tominju. Na prijavo kmeta Ivana Urha iz Tominja, da se je 19. januarja oglasilo pri njem pet oboroženih neznancev, je ukrepala tudi reška prefektura. O tem je 3. februarja obvestila vse podrejene, pristojne oblasti. Razumljivo je, da so takim in podobnim ovadbam sledili ukrepi v obliki zased, hajk in aretacij. Na nogah so bili policija, karabinjerji in vojaštvo.

Čeprav je »bilo vse strašansko tajno, niti mož ni povedal ženi, niti ji zaupal, kako hodijo fantje in pravijo, da bodo rešili svet ... Dokler niso prišli v naše meje, nisem nobenemu povedala ...« se odporniškega gibanja tistega časa spominja sestra aktivistov Andreja in Toneta Filipčiča. Toda naj je bila budnost še tako na straži, naj je bilo vse še tako skrito in skrivnostno, je nos vohljačev prišel na to ali ono sled. Ti so v znatni meri pripomogli, da se je italijanski policiji januarja 1942 posrečilo zasekati v narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem široko vrzel, saj je bilo v Slovenski Istri aretiranih več ko 50 organizatorjev OF. (Na sestanku je policija zalotila deset aktivistov, med njimi sta bila Leon Kovačič in Jože Miklavčič — Silvester.) Za zapahi so se znašli tudi mnogi ljudje z območja Ilirske Bistrice.

Pivška četa pa ne bi bila četa partizanov, če bi fašistom dopustila, da bi uživali neskaljeno veselje nad tem uspehom. Veljalo je geslo: fašistični tiraniji se je treba postaviti po robu. Preglavice je četa povzročala Italijanom že s svojo prisotnostjo. Zdaj niso več imeli prostih rok, saj je nevarnost prežala od vsepovsod, izza slehernega grma. Zlasti pa so jih vznemirjala poročila, ki jih je sprejemal komisariat za policijsko službo od svojih vohljačev na deželi. Ta poročila so pripovedovala o širjenju partizanstva, o čedalje večji predrznosti upornikov na vsem območju od Ilirske Bistrice do Bovca, od Idrije do Gorice. Še posebej je fašistične oblastnike vznemirjala napoved obveščevalcev, da je treba pričakovati na spomlad potrojeno partizansko dejavnost: napade, diverzije in sabotaže.

Tiste dni je imela pivška četa v načrtu napad na protiletalsko opazovalnico na Premu, ki so jo nameravali uničiti že v jeseni, a so napad zaradi pomanjkanja orožja in streliva odložili. Iz obveščevalnih zapiskov, ki jih je četi v glavnem priskrbel Anton Frank iz Kilovč, je bilo razbrati, da so na opazovalnici samo domači fašisti iz Ilirske Bistrice, večinoma ljudje, ki niso bili za drugo vojaško rabo. Napad 16. januarja zvečer je posadko presenetil; fašisti se niso niti utegnili obleči, pač pa so kar v gatah bežali proti Ilirski Bistrici. Ta beg fašističnih klovnov je še zdaj predmet partizanskih šal. Vendar se napad ni docela posrečil, ker se je bila pokvarila strojnica; do kraja pa so partizani razbili le naprave za prisluškovanje.

Zdaj so se Italijani in njih ovaduhi (vtem je bila pivška četa z nekaterimi že obračunala) počutili kakor na žerjavici. V telefone so vpili svoj SOS in v naglici okrepili vojaštvo in policijo. Pivški četi se je spričo nenehnih zalezovanj in slabega vremena konec januarja zdelo najbolje začasno se umakniti čez Vremščico na območje Gornje Branice, odkoder bo širila svoje poslanstvo na Kras in Vipavsko dolino. To je tudi storila.

Čeprav je bilo po odhodu pivške čete fašistom olajšano razsajanje, domači aktivisti niso vrgli puške v koruzo. Še bolj so se zagrizli v delo. V Čeljah so pripravili skladišče sanitetnih potrebščin, ki so jih pošiljali iz Ilirske Bistrice, z Reke ali iz Trsta, kar na podstrešju vaške cerkve. Sovražnik je na to podstrešje zašel samo enkrat, a še tedaj le po naključju, ko ni bilo v njem nobene reči. V Smrjah so se v tem času izkazali za OF Polde Boštjančič, ki je bil tudi prvi predsednik OF odbora, Marija Mršnik, Angela

Baša, Ivana Novak in Stana Boštjančič. Tudi v Kilovčah je bil prvi odbor OF ustanovljen v tem času. Predsednik odbora je bil Franc Kastelic, ki so ga pozneje Italijani ustrelili kot talca. Eden izmed najpomembnejših sestankov je bil v ropotarnici Alojza Boštjančiča. Prisostvovala sta tudi Branko in Jadran.

Med novimi posadkami, ki so se v začetku leta 1942 nagnetle po vaseh, je bila tudi posadka v Baču. V njej je bilo kakih 200 vojakov. Najprej so se strahopetno utrdili z bunkerji in bodečo žico, potem pa so bili stalno na preži po okoliških vaseh in gozdovih. V bližini Blatne doline so iz zasede ubili dva partizana.

Zaradi nenehnih preiskav po vaseh in hišah, pa tudi zato, ker so morali nekateri aktivisti spričo ovadb v ilegalo, so si tu pa tam omislili posebna skrivališča. Tako je v Jelšanah zgradil prvi bunker Ivan Frol — Vojnovič. Do bunkerja, ki je bil v Kravji staji, kakih pet kilometrov iz vasi, ni bilo nobene stezice, tako da je ostal neodkrit vso vojno. Ker je bil Frolov bunker premajhen, so zgradili v začetku leta 1942 večjega v Indrovi podstudenici. V njem so se shajali aktivisti iz Jelšan, Novokračin in Nove vasi. Ker so se aktivisti večkrat zbrali v hiši Jožeta Hrabarja v Jelšanah, je ta zgradil bunker v kleti. Skriven vhod vanj je bil iz sobe, iz njega pa je vodil rov na prosto. Med sovražnikovimi vdori so šli ljudje v zasilno skrivališče v Štefučevi ledenici.

Skrb za varnost, to bomo opazili, ni izhajala iz pretirane bojazni. V februarju in marcu so fašisti šli na lov na aktiviste in jih 36 vrgli za zapahe. Iz zapora pa skorajda ni bilo več rešitve. Tedaj je bilo posameznikom malodane onemogočeno delo. Zato nekaterim, ki so jih fašisti zalezovali, ni kazalo drugega, kakor pridružiti se pivški četi. To sta storila tudi Anton Dolgan — Branko in Jože Zidar — Jadran, ki sta peljala s seboj manjšo skupino fantov. Štirje izmed teh so padli na Nanosu že 18. aprila 1942, ko je na približno 50 partizanov v neposrednem boju navalilo 600 vojakov in 100 karabinjerjev, medtem ko je še mnogo več sovražnih vojakov sodelovalo pri obkoljevanju.

Ko pivške čete ni bilo, se je v Baču oglasil s četo partizanov namestnik komandanta prvega bataljona Loškega odreda Ivan Rozman — Levc. (Padel kot komandant kraškega bataljona 4. januarja 1943 pri Orleku.) Ta je dal pobudo za sestanek pri Avgustinu Šajnu, ki naj bi se ga udeležili vsi aktivisti in somišljeniki OF iz Bača in Knežaka. Zbralo se jih je kakih petnajst iz obeh vasi. Sestanek je rodil mnogo odločne zavesti in samozaupanja. Odbor

OF so ustanovili tudi v Šembijah, v katerem so se zbrali Anton Samsa, Rudi Šekinc, Ančka Dolgan in Tončka Družina.

Medtem se je, v zadnjih dneh prve polovice februarja, pivška četa vnovič vrnila v Brkine. To potrjujejo tudi Preložani, saj sta tedaj pripeljala v vas skupino kakih 15 do 20 mož Ervin Dolgan — Janez in Karlo Maslo — Drago. Četa se je ustavila sredi vasi in vaščani so jo začudeno opazovali.

Za dan ali dva se je četa nastanila pri Mraku, potem pa je odšla. Pravijo, da je bil tedaj v četi tudi Janko Premrl — Vojko. Poslej so se partizani pogostokrat ustavljali v vasi. V istem času in v enakem številu so se oglasili v Zajelšju in Velikem brdu, kamor so prišli tudi aktivisti Branko, Jadran, Dušan, Slovan in še kateri. Vendar so imeli aktivisti velike težave, ker so bili domačini še pod vplivom nasilja, ki so ga fašisti izvajali prav v Preložah.

V Novi vasi je postal prvi zaupnik OF Milan Levar.

Pivška četa se je vrnila v Brkine z novimi, bogatimi izkušnjami in preizkušnjami. Toda tudi bolje oborožena. V napadu pri Štanjelu se ji je posrečilo iztrgati iz sovražnikovih rok puškomitraljez s strelivom. Prvi puškomitraljez, ki so ga zaplenili na Primorskem! Seveda je tej akciji takoj sledil »rastrellamento«, vendar so partizani Italijane skoraj povsod prelisičili. Potrebo po novem orožju so narekovali tudi prihodi novincev, zlasti ubežnikov iz italijanske vojske. Zato so jih opremili tudi z orožjem, ki ga je bila nekje pri Črnem vrhu konec decembra 1941 poskrila skupina, ki jo je vodil na Primorsko Mile Špacapan — Igor, a se je morala zaradi visokega snega umakniti.

Čas, ki ga je pivška četa prebila v taborišču med Podrago in Štjakom, so izkoristili zlasti za spoznavanje in uporabljanje orožja pa da so se seznanili s partizanskim vojskovanjem. Zraven tega so se pogovarjali z vaščani, jih prepričevali, da je osvobodilni boj nujen itd. Tako so s pomočjo sorodnikov navezali stike s fanti v italijanski vojski in jim pošiljali partizansko pisano besedo, ki so jo našli spomladi 1942 celo pri Slovencih, ki so služili vojake v Cagliari. Le-ti niso hoteli izdati tistega, ki jim je poslal brošure in razglase OF. Ker so bili znani protifašisti, so jih obsodili, kljub pamanjkanju dokazov, kot »pripadnike oboroženih tolp«. Skoraj vse so obsodili na trideset let ječe.

Borci iz pivške čete so morali med ljudstvom razkrinkavati lažne vesti, ki jih je širil londonski radio o četnikih Draže Mihailo-

vića. Četa je napela vse sile, da je preprečila odhod v italijansko vojsko čimveč nabornikom letnika 1923, ki so jih tedaj klicali pod orožje.

Italijanske vojaške in policijske oblasti so začutile, da tla postajajo vroča. Delovanje pivške čete, zlasti akcija v Štanjelu in spopad s karabinjerji v Grižah pri Sežani, je prisililo generala Bergonzija, poveljnika videmskega obrambnega področja, da je osebno vodil čiščenje v krajih, kjer se je gibala pivška četa, to je od Nanosa do Štanjela, Dutovelj in Senožeč. Prepričal se je, da sestavlja partizansko skupino kakih dvajset ljudi, oboroženih s strojnicami, puškami in z ročnimi bombami. Ker se mu ni posrečilo dobiti v precep partizanov, so zaprli nekaj osumljenih kmetov, ki jih je začel zasliševati 10. februarja sam general Severio Polito, generalni inšpektor policije, ki je nalašč za to prišel iz Rima v Trst. (Ta Polito je bil čudovita kreatura. Tu je igral vlogo generala vojaškega Inšpektorata za proti-sabotaže. Leta 1943 pa je vodil aretiranega Mussoliniji v internacijo. Mussolinijeva žena Rahela je povedala, da jo je hotel posiliti. Še po vojni je ostal kvestor. Kot tak je bil soudeležen v aferi Montesi, ko so to deklico našli mrtvo na morskem obrežju.)

Ugotovili so tudi, da so partizani zvečine vojaški ubežniki in ljudje, ki se upirajo naboru in sodelujejo z vodilnimi borci onstran meje. Generala Bergonzi in Polito sta vpregla vse sile, da bi zatrla partizanstvo, ki jima je začelo rasti čez glavo. Razpredla sta tudi posebno obveščevalno službo in protipadalske skupine s štabom v Vipavi. Toda izkazalo se je, da so vsi napori zaman.

Policijski inšpektor javne varnosti Severio Polito je moral osebno ugotoviti, da je pivška četa brez sledu izginila, in odredil konec ofenzive. Hkrati, 17. februarja, je brigadni general F. Navarra — Viggiani ukazal vsem starim in na novo postavljenim vojaškim posadkam poostreno ukrepati. General Bergonzi pa je po podrejenem generalu Viggianiju sporočil v ofenzivi sodelujočim enotam: »Prosim, sporočite vsem sodelujočim vojakom, karabinjerjem, miliciji in agentom policije moje zadovoljstvo nad uspehi ofenzive . . .«

Toda tedaj je bila pivška četa spet v Brkinih, kamor se je zelo skrivno umaknila pred ofenzivo. O taktičnem umiku čete z Vipavskega v Brkine je policijski inšpektor Severio menil, »da se je banda po nekrvavem spopadu pri Grižah začasno razšla, vendar pripravljena, da se ob prvi priložnosti ponovno zbere«. S tem pa

je bilo nehote dano priznanje, ki so se ga Italijani krčevito otepali: da so primorski partizani pravzaprav domačini in ne le prišleki z onstran stare jugoslovansko-italijanske meje. Kot zanimivost naj omenimo, da je še general Ferrero, komandant tržaškega armadnega zbora dolgo mislil, da so partizani — kmetje, se pravi: »sezonski partizani«.

Ker je bila na tem umiku tajnost na prvem mestu je šla četa po že znani poti aktivistov: v Dolenji vasi je prenočila pri Antonu Grahorju. Odtod se je četa pomaknila v Volče, kjer se je za tri dni nastanila na Lenartovem skednju, medtem ko je imela v gozdu nad vasjo taborišče. Za prehrano čete je skrbela vsa vas, največ pa Marjana Gustinčič, Stana Dolgan, Amalija Blažič, Antonija Bobek ter Kristina in Olga Cepek.

Bila je huda zima, sneg je zaznamljal nevarne sledove. V takem neugodnem položaju se je četa bala predvsem presenečenj in izdajstva. Zato se je premaknila k Matjanovim v Novo Sušico. Tudi tu so bile »intendanti« predvsem ženske: Mica Matjanova, Marija Hreščak, Milka Kaluža, Malka Čuček in Ivanka Japelj. Odtod se je četa preselila v lovsko kočo na Dobronogu pri Baču, kjer jo je preskrboval z živežem Alojz Šajn. Tedaj se je pokazala potreba po obveščanju, kje se giblje sovražnik. Zato so za obveščevalca na tem območju postavili Milana Trobca — Tarasa, kjer je ostal do maja 1942. Še pred odhodom čete na Ostrožno brdo, kamor jo je odpeljal Karlo Maslo, se je četi pridružil Franc Trta. Po vsej verjetnosti se je četa mimogrede ustavila v Topolcu, da bi podnevi počivala (na seniku Franca Dolgana), pa da bi šla naprej v Brkine. Naključje pa je naneslo, da so prav tistega dne karabinjerji zapovrstjo preiskovali vse hiše in hleve ter tako prišli tudi do senika, kjer jih je čakala četa, pripravljena na spopad. Ko je karabinjer že hotel zlesti po lestvi na senik, pa se je znašla Dolganova hčerka Marija in karabinjerja pretentala, češ da je senik že pregledoval njihov brigadir. Tako je bil skoraj neogiben spopad mimo. Dolganovi so se oddahnili, partizani pa so odšli na Janežičev senik v Zarečju. Tam jih je dobil Janežič, ko je v zgodnjem jutru odšel krmit konja. Ker so bili povsod po vasi italijanski vojaki, so ostali na seniku do noči, nakar so 28. februarja 1942 do kolen premočeni nadaljevali pot na Ostrožno brdo, kjer so dva dni in dve noči ostali pri Francki Bizjakovi. Predolg počitek ne bi bil varen in priporočljiv. Zato se je četa prve dni marca zatekla h Gujevim v vasico Šmoguri, kjer se je počutila bolj na varnem.

Odtod so zahajali v skupinah po brkinskih vaseh, največ pa so se zadrževali v Čeljah, ki je bila prava pravcata partizanska vas. V drugih vaseh so imeli več pomislekov zaradi maščevalnosti fašistov, ki so znali iznenada vdreti v vas. Gorje, če je bila vas morebiti izdana ali če so v hiši našli dokaz o bivanju partizanov. Marsikdaj so tudi naredili iz muhe slona, iz niča ustvarili sum in dokaz, da so našli razlog za sprostitev svoje maščevalne sle. In Italijani so si pridobili sloves, da se izkažejo za največje junake tam, kjer imajo pred seboj uklenjene, neoborožene in nedolžne ljudi.

Partizani pivške čete so se po vrnitvi osredotočili na širjenje OF neposredno v okolici Ilirske Bistrice, na Pivki in v Brkinih. V Gaberku sta se četi pridružila Rudi Ludvik — Borjak in Jože Ludvik. Pridobivanje novih partizanov je potekalo vzporedno s propagando za narodnoosvobodilni boj. V Harijah so se zbirali okrog Jožeta Cetina — Žnidarja in Antona Mikuletiča — Mežnarja. Partizani in aktivisti so se oglašali tudi pri nekdanjem harijskem kaplanu Francu Škrlju, ki je bil med ustanovitelji vaškega odbora OF in soustanovitelj odbora OF v Ilirski Bistrici. To so slutili karabinjerji, ki so nenehno vohljali po vasi, naposled pa poklicali v šolo dvanajst moških in dve ženski. Po kratkem zaslišanju so jih strpali na tovornjak in jih odpeljali v internacijo.

Kot v marsikaterem kraju so se v tem času v Pregarjah ugnezdili karabinjerji, in sicer v hiši Viktorja Tomažiča, v nekdanjih prostorih Dopolavora. Hišo so utrdili z obrambnim zidom in s strelnimi linami. Pozneje so karabinjerje zamenjali vojaki, ki so zasedli še nekaj drugih hiš in šolo, kjer so uredili tudi zapore. V Malih Ločah je bila organizacija na ramenih Antona Ivančiča, Marije Renko in Jožeta Ivančiča.

Dne 13. marca se je zgrnil temen oblak nad Preložami. Italijani so se zagnali v »rastrellamento« na območje Brkinov, naposled so vdrli v vas in odvlekli s seboj dvajset ljudi; nekatere so stlačili v zapore, nekatere pa poslali v specialne bataljone.

Italijani so delali zagrizeno in popadljivo, vendar pohodov pivške čete — ki je v tem času obiskala skoraj vse zaselke: Račice, Soze, Brdice in Veliko Bukovico — niso mogli preprečiti. V Dobropolju je imel Milan Kovač celo partizansko krojaško delavnico. Partizanom je pomerjal obleke kar v gozdu med Dobropoljem in Zarečjem. Kasneje so prišli Italijani Milanu na sled; stlačili so ga v temnico. Po razpadu Italije je imel še to smolo, da je iz italijanskih zaporov romal naravnost v nemško taborišče.

V tem času so ustanovili nekakšna okrajna vodstva OF. Tako vodstvo sta na območju Ilirske Bistrice predstavljala Anton Dolgan — Branko in Jože Zidar — Jadran, na območju Brkinov so opravljali to delo Anton Gustinčič, Anton Frank in Franc Grm, ki je bil pribežal pred Nemci iz Maribora, pa tudi Franc Kavčič, Alojz Smrdelj in Jože Česnik, v Volčah in okolici pa Franc Žetko. V podgorskih vaseh, v tako imenovani Kočaniji in na območju Jelšan sta vodila organizacijo Vinko Brozina in Stojan Surina pa tudi Rudi Kalc in Jože Prosen — Radivoj. Prva dva sta tudi vzdrževala stike s hrvaškim osvobodilnim gibanjem. V Jelšanah je deloval Anton Raspor, španski borec, ki je postal komandir 1. istrske čete; njeno taborišče je bilo v Lisini.

S prihodom prvih pomladanskih dni, ki so bili ugodnejši za sovražni »rastrellamento«, se je pivška četa umaknila iz vasi pod Ostrožno brdo, kjer si je zgradila enonadstropno lesenjačo in začela živeti bolj po partizansko. Imeli so redne politične ure in bojne vaje z orožjem. Ker so bili sovražniki povsod na preži, so odhajali med ljudi le po hrano, če je niso prinesli Janez Zadnik — Dežjot, Andrej Volk — Hacin, Anton Firm in Ivan Ražem — Bregarjev.

Kot so vaščani sprva sprejemali partizane odprtih rok, bili pripravljeni sodelovati in vse žrtvovati, tako se niso mogli, iz strahu pred grožnjami sovražnika, odločiti, da bi šli v partizane. Omahovanje in cincanje pa se je takoj spremenilo v odločno pripravljenost na vse, ko so fašisti zaostrili ukrepe in pritisnili še z večjim nasiljem. Naj omenimo n. pr. povelje, ki ga je 22. marca 1942 izdal poveljnik obmejne straže V. armadnega zbora polkovnik Lorenzo Brovarone: »Ukazal sem aretirati partizane. Poveljnikom zaščitnih oddelkov sem zapovedal: okrepiti obveščevalno službo, povečati stražo pri utrdbah in skladiščih streliva. Obrambo je treba okrepiti povsod, kjerkoli se bo pokazala potreba . . .«

To je bilo znamenje, da ima vojaštvo proste roke in da ni odgovorno za svoja dejanja. Dovolj je nekoga samo osumiti ali mu podtaknili sodelovanje s partizani, že je bil v življenjski nevarnosti ali pa so ga — v najboljšem primeru — postavili pred posebno sodišče za zaščito države, kjer je bil pravi čudež, če ga ne bi obsodili na dolgoletno ječo. Zato ni čudno, da so se fantje raje odločili za partizane. Med prvimi prostovoljci so bili Ivan Krešević in Viljem Dolgan iz Topolca, Leopold Frank in Stanko Kastelic iz Kilovč, Ivan Čekada iz Male Bukovice in Tone Samsa iz Šembij,

ki ga je poslal k partizanom njegov oče Anton. Kreševič je 17. aprila padel na Nanosu, medtem ko so bili Čekada, Frank in Dolgan v bližini Nanosa zajeti in 25. junija 1942 pred posebnim rimskim sodiščem za zaščito države obsojeni na smrt. Ustrelili so jih 26. junija 1942 ob zori v trdnjavi Forte Bravetta pri Rimu.

Spričo sovražnikove strupene napadalnosti in nenehnega velikega nasilja je tudi pivška četa začela odločneje napadati in vračati milo za drago. Povedali smo že, da se je četa iz Čelj v prvih pomladanskih dneh umaknila v zaselek Šmoguri. Prav tu jo je dohitelo obvestilo, da v Ilirski Bistrici čaka v nekem hlevu 9 glav goveje živine, namenjene za italijansko vojsko. Odpeljati to živino Italijanom izpred ust, je bila nadvse privlačna misel. Priložnosti ubiti dve muhi na en mah, to je sovražniku povzročiti novo preglavico, četo pa preskrbeti z mesom, ni kazalo zamuditi. Tako se je še istega večera, 14. marca, odpravila skupina partizanov pod vodstvom Karla Masla-Draga, med drugimi je sodeloval tudi Janko Premrl-Vojko in Ivan Brozina-Slovan, proti Ilirski Bistrici. Akcija se je popolnoma posrečila; še muhasto kravo, ki je bila v temi ušla, je Francka Bizjakova z Ostrožnega brda srečno prignala v brkinski hlev. Seveda je bilo treba za zaplenjeno živino zbrisati vse sledi, zato so jo pobili, meso nasolili in ga porazdelili kmetom v shrambo. Tako je bilo za vse dovolj mesa.

Karabinjerji v Ilirski Bistrici so o izginulih kravah svojim predstojnikom takole poročali: »Partizani so vzeli pri mesarju živino in v hlevu pustili listek: ‚Smrt fašizmu! Ven z zatiralci slovenskega naroda!' Državno živino je odvzela patrulja narodne vojske. Ne povejte tega do večera! Smrt fašizmu — svoboda narodu!«

Kakor se je aktivistom OF posrečilo pridobiti kakega — redkega — Italijana za večjo mero strpnosti, če ne za sodelovanje, tako se je zgodilo, da so partizanski aktivisti italijanskim provokatorjem pošteno nasedli. Tako se je na primer v Jordanih pri Matuljah vrinil v organizacijo OF podoficir, italijanski obveščevalec, ki je naposled vse podlo ovadil svojemu predstojniku, polkovniku E. Di Diu, poveljniku XXV. zaščitnega sektorja »Timava«. Ta je o tem takole poročal: »... Italijanski obveščevalec je izvedel, potem ko je obljubil, da bo preskrbel orožje, ki ga bo prenesel in pripravil kuhar na pivški karabinjerski postaji, da so zaplenili živino v Ilirski Bistrici partizani, da bodo fantje šli konec marca v partizane, da se partizani imenitno počutijo in da imajo

sila dobro obveščevalno službo . . .« Epilog te ovadbe pa je bil v gostilni pri Fabjanu na Pivki, kjer je bil sestanek o izročitvi orožja. Zbrali so se aktivisti in omenjeni italijanski agent. Že naslednji dan so zaprli Antona Franka s Kilovč, Franca Kavčiča in Alojza Smerdelja s Pivke, Stojana Surino, Vinka Brozino in še sedem aktivistov ter aktivistko Slavko Jardas iz Matulj. Že 28. novembra 1942 so jih obsodili pred rimskim posebnim sodiščem: Tri na šestnajst, pet na štirinajst, štiri pa na trideset let težke ječe. V obsodbi je bilo rečeno: »Na nekdanjem jugoslovanskem ozemlju sodelujejo z oboroženimi tolpami tudi skupine italijanskih državljanov, ki jim pomagajo z orožjem in s hrano. Obtoženci so bili člani slovenske osvobodilne fronte in so od junija 1941 dalje delovali kot aktivisti na območju reške pokrajine.«

Ni izključeno, da je v zvezi s sporočilom tržaške prefekture, ki se nanaša na 28. marec, ko sta neznanca na železniški progi Pivka—Ilirska Bistrica napadla italijanske stražnike, tudi prihod nove partizanske čete 25 mož. Četo, sestavljeno iz borcev Šercerjevega in Cankarjevega bataljona, ki sta delovala v okviru Notranjskega odreda, je 27. marca 1942 poslalo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet čez Javornike na Primorsko. S poveljstvom je namreč pivška četa vzdrževala stalne stike. Ta četa je bila sestavljena skoraj izključno iz nekdanjih primorskih emigrantov in se je pri prehodu čez mejo najprej ustavila v Koritnici, kjer jo je pričakal vodnik Matevž z Ostrožnega brda. Naslednjega dne se je na Suhorju pridružila pivški četi. S seboj je prinesla veliko orožja, streliva in oblek. V četi so bili med drugimi Mile Špacapan-Igor iz Ozeljana, Martin Greif-Rudi iz Maribora, Jaka Platiša-Franc iz Poč pri Cerknem, Tone Bele-Pavle iz Slavine, Janko Mervič-Slovan, Branko Stepančič-Slovenko, Zoran Adam-Kovač, Franc Maslo, Karlo Nardin-Jakec, Ciril Keržič, Ludvik Vrečar, Herman Gregorič-Gorazd in Peter Tomšič-Kostja. Poglavitna naloga te Špacapanove čete je bilo organiziranje novih partizanskih enot na Primorskem, ki naj odločneje posežejo v narodnoosvobodilni boj od Snežnika do Predila.

Pomoč v novih že prekaljenih partizanih je v obilni meri utrdila samozavest, hrabrost in bojevitost pivške čete. Že prvi dan po prihodu Špacapanove čete je skupina iz pivške čete obračunala z davkarjem iz Postojne Enricom Mecozzijem. Ta jih je namreč zalotil pri umivanju pri potoku, potem pa bi se bil rad na skrivaj izmuznil. Kljub pozivu, naj stoji, je bežal. Ko so ga dohiteli in

preiskali, so našli pri njem samokres. Ker je bil Mecozzi znan nasilen izterjevalec davkov, razen tega pa so ga partizani že prej opozorili, naj se ne prikaže več na brkinskih domačijah, je za izzivanje in vohljanje dobil obljubljeno plačilo.

Obračun z osovraženim davkarjem je naletel med brkinskimi kmeti na velik odmev. Po nasvetu aktivista Franca Žetka so naslednjega dne, 1. aprila, partizani odšli na državno posestvo na Turnu pri Bitnji, kjer so zaplenili lovske puške, nekaj živine in hrane, kolonistom pa pokazali pot, od koder so bili prišli. Istega dne so požgali tudi kmetijo kolonistov v Podgradu. Kajpak je bilo to dogajanje velikega političnega pomena, saj so ljudje polagoma doumeli, da imajo v partizanih svojega velikega zaveznika.

Vzporedno z ustanovitvijo polbataljona z dvema četama sovražnik ni občutil le povečane partizanske dejavnosti, pač pa se je utrjevala tudi naša politična oblast. V ta namen so prve dni aprila zasnovali okrožni odbor OF, ki naj bi delal pod vodstvom Ervina Dolgana — Janeza. Za člane tega odbora so bili imenovani Anton Dolgan — Branko, Jože Zidar — Jadran in še dva aktivista, ki pa so ju bili fašisti medtem zaprli. Navzlic temu so aktivisti naprej delali s podvojeno močjo. Šli so od vasi do vasi in krepili že obstoječe ali pa komaj ustanovljene odbore, čeprav je italijanska policija povsod nastavljala pasti, vojaštvo pa prežalo v zasedah. Prve dni aprila sta Anton Dolgan — Branko in Gortan Simončič sklicala sestanek na Bitenčevem vrtu v Preložah. Sestavili so odbor, za intendanta pa so določili Miho Kovačiča — Bitenca. Oglasili so se tudi v Studeni gori, kjer so zaupali organizacijo OF Antonu Grlju — Lekaču. Ta pa je tesno sodeloval z Jožetom Hrvatinom. V vasi sta se večkrat oglasila tudi Anton Primc — Dušan in Franc Kladivar — Boro, poznejša člana okrožnega komiteja KPS za Brkine. V Fabcih so kmalu po odhodu teh aktivistov, karabinjerji iz Ilirske Bistrice, Klan in Jelšan obkolili vas, izgnali iz hiš vse ljudi ter jim grozili z orožjem, če ne bodo izdali partizanov.

V Podbeže so segli prvi glasovi o OF in partizanih spomladi 1942. Nekateri Podbežani so namreč obnavljali cesto iz Podgrada v Ilirsko Bistrico. To delo je vodil Anton Luin, ki je bil med drugim zaupnik OF. Luin je delavce, med katerimi so bili Jože Čuš, Anton Vičič, Anton Križman iz Podbež, navduševal za odporniško gibanje. Ti trije so začeli zbirati denar, hrano in druge reči ter vse skupaj izročali Luinu. Pozneje je policija bržkone nekaj

zasumila, saj se je kakih 30 fašistov nastanilo v vasi. Vendar jim je kmalu postalo vroče in so odšli.

Zavoljo pogostnih partizanskih akcij v začetku aprila 1942 je zajela policijo in tudi vojaštvo vrtoglava panika. V Trstu, na Reki in v Ilirski Bistrici so brneli telefoni, vznemirile so se kvesture, prefektura in vojaško poveljstvo. Poročila pa so bila često različna in hudo pretirana. Razširjali so novice, da je kar dvesto partizanov in venomer zahtevali okrepitev straže na stari meji, češ da partizani prihajajo čeznjo. Toda med ta poročila so se vmešavala tudi obvestila o odhodu partizanov s Tržaškega in Goriškega v tako imenovano Ljubljansko pokrajino.

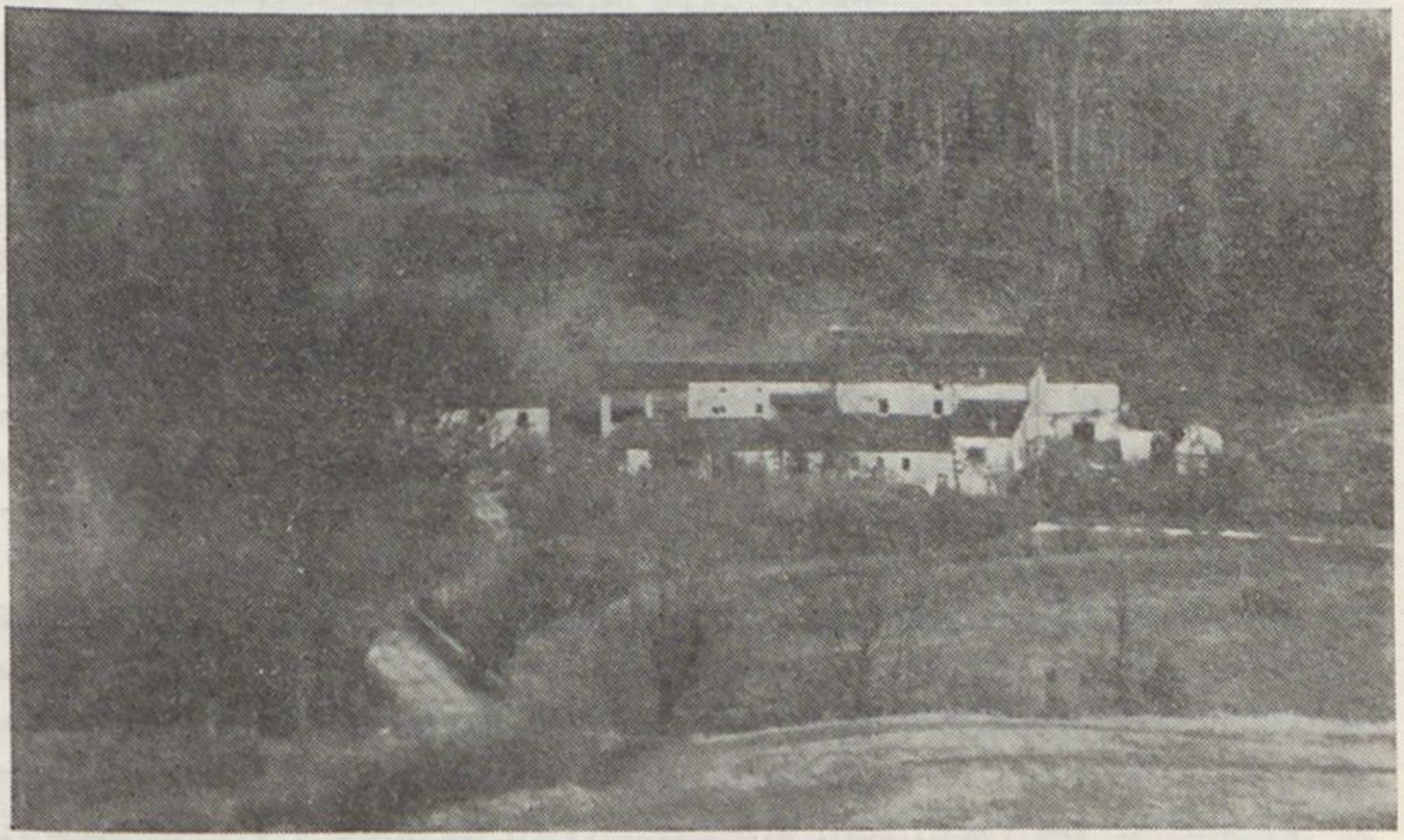
Spričo vsega tega reškemu prefektu Testi (tega fašista omenja general Zanussi v knjigi »Guerra e catastrofe d'Italia«, kot nasilneža in človeka brez morale) ni ostalo drugega, kakor preiti k ukrepom. Tako je izdal ukaz za »rastrellamento« v Brkine, ki naj se začne v četrtek 2. aprila 1942. Na noge so spravili številne policijske, karabinjerske in vojaške oddelke od blizu in daleč ter se pognali v brkinsko gričevje. Pri tem je seveda imela mnogo posla prav kvestura in njen komisar Zecchino, ki je s pretepanjem zasliševal ljudi, osumljene sodelovanja s partizani. Ustrahovanju ni bilo ne mere ne kraja, policisti so ravnali z ljudmi kot brezobzirni sadisti. Vojaki in karabinjerji pa so šli na lov od grma do grma. Iz italijanskih poročil izhaja, da so pri Šmoguri naleteli na prazno partizansko taborišče in zaplenili dve kravi, osebno opremo, orožje in strelivo. Vse kaže, da so bili partizane malodane presenetili; naši borci so bržkone v zadnjem trenutku dobili z Ostrožnega brda obvestilo o nevarnosti. V zvezi s tem pa je lažno in napihnjeno italijansko poročilo, češ da se jim je posrečilo ujeti 12 partizanov, ki so bili v resnici le kmetje iz Šmogur. Karabinjerji so jih obdolžili sodelovanja s partizani.

Naslednjega dne so se kvesturini in karabinjerji vrnili v Ostrožno brdo na Maslovo domačijo, pretaknili vse kote, naposled pa se zagnali že v priletnega očeta Franca, ga pretepli in odpeljali. Še ko so ga vodili po vasi, so ga suvali s puškinimi kopiti in zahtevali od njega, naj pove, kje je sin Karlo. Oče tega ni mogel in niti ni hotel povedati, pač pa je Karlu sporočila po partizanski pošti njegova sestra Kristina, kaj se je zgodilo z očetom na veliki petek.

Zelo verjetno je, da je prav to sporočilo gnalo Karla s skupino partizanov, v kateri so bili še njegov brat Franc, Dušan in Ivan

Brozina — Slovan, da so se v soboto popoldne, 4. aprila, ko je po hišah dišalo po praznikih, odpravili na Ostrožno brdo. Nedvomno so bili partizani pod vtisom italijanske strahovlade primerno razpoloženi in niso kdove kaj pomišljali, ko so pri prečkanju ceste Ilirska Bistrica—Divača, v bližini Ambrožičevega mlina okoli treh popoldne opazili skupino karabinjerjev. Že so odjeknili partizanski streli in pod njimi sta se zrušila karabinjerski poročnik Zani in brigadir Giuseppe Londei. Vse to se je zgodilo kakor strela z jasnega. Partizani so zaplenili orožje in odšli.

Ta napad je bil iskrica, ki je sprožila še brezobzirnejšo podivjanost nad nedolžnim ljudstvom. Od Ilirske Bistrice sèm so zagrmeli motorji, kakor da prihaja orkan. Na kraj napada je s stotnijo vojakov pridrvel polkovnik Russo. Pobrali so mrtvece in se odpeljali. Toda iz vsega tega je vela slutnja, da najhuje šele prihaja. V tistem času je dajal povelje za najbolj kruto povračilo

Ambrožičev mlin, kjer je partizanska patrulja napadla skupino karabinjerjev

sam poveljnik tržaškega vojnega področja general Franco Navarra Viggiani. Ta je udarjal na veliki boben in od vseh strani so se zgrinjale okrepitve: vojaki, karabinjerji, skvadristi, ki so imeli vsa pooblastila za pobesnel obračun in povračilo.

Bržkone v Brkinih, v vaseh pod Vremščico dotlej še niso pričakovali nedelje z večjo tesnobo. In upravičeno, zakaj na vseh

cestah na vznožju Brkinov je bila že ob zori zbrana siva in črna drhal, ki se je v strelcih pognala v bregove proti Ostrožnemu brdu in Suhorju. Policijske enote je vodil prosluli sadist Ettore Messana, ki je zaslovel po svojem zverstvu nad nedolžnim ljudstvom tudi v drugih krajih.

Vojaštvo je naskakovalo mline na veter, skvadristi so vdirali v hiše, pretepali vse skraja in ropali, kar jim je prišlo pod prste. S seboj so odgnali in zaprli 287 ljudi, 287 »partigianov« in »ribellov«. Višek njihovega pijanega zmagoslavja je bil vdor v Ostrožno brdo, kjer so se, podivjani, spravili nad Maslovo mater, jo pretepali, suvali z bajoneti in ko obnemogla in pretepena ni mogla hoditi, so jo vrgli na voz ter jo odpeljali. K sreči so pravočasno pobegnili njeni štirje otroci — sinova in hčeri, sicer bi se jim ne godilo dobro. Preden so skvadristi odšli, so izropali in zažgali Maslovo domačijo, sad dela in truda mnogih Maslovih rodov.

Večer velikonočne nedelje 1942 je daleč naokoli razsvetljevalo pogorišče z Ostrožnega brda. Šele pozno v noč je pojenjalo rjovenje podivjanih volkov.

Toda divjanja in grozodejstev še ni bilo konec. Sedmega aprila so spet zatulili skvadristi, kakor sestradanim jastrebom se jim je zahotelo žrtev. Žejni so bili krvi. Zdajci je bil njihov srd napernjen na Ostrožno brdo in Suhorje. To pot so pripeljali s seboj tudi bencin, polili z njim kakih deset hiš in podtaknili ogenj. Zopet so zagoreli bridki kresovi, zopet so zginjali žulji stoletij v pepel... Med mnogimi aretiranimi na Suhorju in Ostrožnem brdu sta bila Leopold Krebelj — trije sinovi so jokali za njim — in Anton Trebec. Jastrebje oči fašističnih podivjancev so se še posebej strupeno pasle na njima. Maščevalna nakana črnih hudičev je dozorela. Ko so aretirane vodili mimo pokopališča, so Kreblja in Trebca izvekli iz vrste. Odjeknili so streli, kri je zacurljala v brkinsko zemljo.

Fašisti so ob vsem tem grozodejstvu bili angeli; v svet so pošiljali vnebovpijoče laži, češ da so požigali, pretepali in morili neznanci...

To je bil prvi sodni dan, ki so ga doživeli Brkinci. In ko je utihnil vihar, ko je pomladansko sonce razgnalo dneve groze in se je v koreninah zasidrala nova rast odpora in boja za svobodo, so preostali potegnili črto. Vrzeli so bile hude, zevajoče. Mnogo najboljših aktivistov OF je bilo za zapahi, med njimi Stojan Surina iz Jelšan, Franc Klemenc iz Ribnice in še ta in oni. Toda mnogo

se jih je rešilo s pravočasnim begom v ilegalo — ti pa so hkrati okrepili sicer še ne kdove kako številne vrste prvih primorskih partizanov. Vendar so srečno prebrodili hude zimske dni, nenehna zasledovanja in ofenzive, zahrbtne zasede in podla ovaduštva in izdajstva... In zdaj jim je prišla na pomoč četa izkušenih partizanov, fantov in pol, ki se ne boje ne boga ne hudiča... Poglavitno pa je, da prihaja pomlad...

Vihra, ki je bila zajela Brkine v prvih sedmih dneh aprila 1942, pobesnelost fašističnih tolp, ki je dosegla višek v mnogih požigih brkinskih domačij, je narekovala pomnoženi pivški četi, po obračunu s karabinjerji pri Ambrožičevem mlinu, umik na Vremščico, kmalu nato pa pohod z Brkinov na Nanos, kjer se je nastanila pri kmetu Pižentiju. Ker skupina Karla Masla glavnine ni več našla na zbornem mestu, se je 17. aprila podala na pot preko Velikega polja v Podrago. Tako ta skupina ni bila v italijanski ofenzivi in obkoljevalnem obroču. Tedaj, to je 18. aprila, so italijanske vojaške in policijske enote že zasedle vse dohode na Nanos in ga obkolile z več obroči. V zaporah je bilo udeleženih 450 mož, v prodirajočih kolonah pa 686 vojakov in karabinjerjev proti 50 partizanom, dejansko pa je v ofenzivi sodelovalo še več italijanskih vojakov. Boj je trajal od zgodnjega jutra do poznega popoldneva, in če pomislimo, da je bil sovražnik najsodobneje oborožen, a tega ne moremo trditi za partizane, zlahka ugotovimo, da so partizani brez večjih izgub preživeli ognjeni krst. Razmeroma majhne izgube pa je pripisati uspelemu partizanskemu načinu vojskovanja, ki mu še tako številna redna vojska ni mogla biti kos.

Marsikdo bo vprašal, kako je prišlo do italijanske ofenzive na Nanos? Nemara zaradi nepazljivosti partizanov, nemara zaradi izdajstva? Verjetno je ofenzivi botrovalo prvo in drugo. Nedvomno so partizani opozorili Italijane na svojo navzočnost že z rekvizicijo volov pri baronu Economu v Razdrtem, ki jo je vodil Vojko. Iz dokumentov goriške in tržaške kvesture pa tudi zvemo, da je na dan, ko je četa prišla na Nanos (9. aprila), v dežju, bil pri kmetu Pižentiju neki piskrovez iz Slovenske Benečije. Poveljnik bržkone Martin Greif mu je zagrozil: »Gorje ti, če boš kaj povedal...« Še istega večera je omenjeni piskrovez obvestil karabinjerje na Colu, da je danes v Pižentijevi hiši videl dvajset partizanov, ki so se premočeni sušili.

Karabinjerji na Colu so o tem takoj obvestili poveljstvo, »ki naj bi poskrbelo, da prepreči pohod partizanov proti meji.« Načrt

za obkoljevanje Nanosa je izdelal 14. aprila brig. general karabinjerjev Giuseppe Beato, poveljnik goriške vojne cone ... O načrtu za ofenzivo pa so aktivisti iz Manč četo na Nanosu predhodno opozorili, toda namesto takojšnjega premika, je ostala in čakala, kar bi bilo zanjo postalo skoraj usodno, saj se je le Vojkov vod pod njegovim poveljstvom izmazal iz boja brez izgub.

V mraku 18. aprila so se partizani v treh skupinah prebijali skozi mnoge sovražne zasede. Prva skupina, ki jo je vodil Janko Premrl — Vojko, se je neokrnjena zbrala na zbirnem mestu na Čavnu; skupina pod vodstvom Mileta Špacapana — Igorja in Martina Greifa — Rudija se je prav tako srečno prebila nad Ozeljan. Največje izgube je imela pivška četa, ki se je za vsako ceno, kljub nepoznavanju terena, hotela vrniti v Brkine. In prav to jo je skoraj stalo življenje, zakaj fašisti so se pognali za njo kot lovski psi in prve partizane zajeli že na Razdrtem, zadnjega, Ludvika Vrečarja pa v Slavini. Skupina Petra Tomšiča — Kostje se je srečno prebila na Pivko, kjer so jih za toliko časa, dokler se ni vrnila skupina Karla Masla iz Podrage, spravili na varno aktivisti. (V italijansko zasedo je bila padla tudi skupina Pavla Rustje, ki se je vračala s prehranjevalne akcije. Pavle se je boril do zadnjega naboja; da ne bi padel v sovražnikove roke, si je hotel sam vzeti življenje z bombo, pa mu je odtrgala samo roko.

Novice o ognjenem krstu na Nanosu pa o umiku obeh čet v treh skupinah v Vipavsko dolino in na Pivko, je še istega večera prinesel v Podrago Aleš Sorta — Prešeren, ki je bil po rodu iz Manč in se je bil med prvimi pridružil Dolganovi skupini. Sporočilo ni bilo razveseljivo in je vse zaskrbelo. Vendar partizanska žilavost in kljubovalnost tudi to pot nista odrekli. Zato se je Karlo Maslo s svojimi nemudoma vrnil v Brkine z namenom, da ponovno zbere razkropljeno in razbito četo. Dne 20. aprila, ko se je Maslova skupina vrnila v Brkine in se utaborila na Gradu pri Suhorju, se je iz raznih skrivališč zateklo v taborišče že toliko borcev, da je bilo v četi vnovič 15 ljudi.

To pa je bilo jedro nove nastajajoče čete, preimenovane v brkinsko četo. Za poveljnika so si borci izbrali najbolj hrabrega — Karla Masla, za političnega komisarja pa Aleša Sorta — Prešerna, ki je bil med drugim tudi odličen govornik, deklamator in pevec in celo pesmi je pisal.

Brkinska četa je nastala takrat, ko so bili fašistični krvoloki še popolnoma prepričani v zmago svojega orožja. Temu primerna

so bila njih zastraševalna dejanja, pred katerimi je klecnil tudi marsikateri sicer kremenit mož. Iz poročila že omenjenega kvestorja Ettora Messana zvemo, da so v tem času zaprli kar 507 ljudi, jih pretepali in mučili, izsiljevali resnična in lažna priznanja, jih mamili z obljubami in jih s strahotami lovili v svoje vohunske mreže. Tako so s pritiskom iz kakega prej zavednega moža napravili svojega zaupnika, oziroma izdajalca. Z množičnimi aretacijami — rešil se je samo tisti, ki je pobegnil — in takimi podlimi ukanami se jim je domala posrečilo razbiti z velikim prizadevanjem ustvarjeno organizacijo OF in jo izruvati do korenin. Iz navedenega lahko sklepamo, odkod je izhajala takojšnja obveščenost policije, kje se mudijo partizani. Vodja OVRE F. Locastro je že 23. aprila poročal o partizanih, ki da so se z Nanosa ponovno vrnili v Brkine. Temu je sledil razglas tržaške in goriške prefekture o policijski uri, ki je veljala za območje Postojne, Ilirske Bistrice, Krasa, Sežane in celo Dekanov v Slovenski Istri.

Vzporedno s »coprifuocom« so ukazali vsem policijskim in karabinjerskim postajam, naj poostrijo čuječnost ob vsej stari jugoslovansko-italijanski meji, čemur je 25. aprila sledila nova ofenziva proti partizanom v Brkinih. V tej ofenzivi so sodelovali tudi protipadalci z nalogo, da brkinski četi zanesljivo preprečijo umik na Kras ali v Vipavsko dolino.

Dnevi groze in dogodki z zvezi z njimi so prisilili brkinsko četo, da je nastopila brezobzirno in dosledno ter začela boj, brez milosti. Po krivdi slabičev so se znašli za zapahi najbolj vdani organizatorji OF. Dne 17. aprila je, namenjen na sestanek z Antonom Dolganom — Brankom in Jožetom Zidarjem — Jadranom, v Topolcu padel v zasedo italijanskih policistov Ervin Dolgan — Janez. Poskušal je pobegniti, pa so ga hudo ranjenega ujeli. Najprej so ga odpeljali v reško bolnišnico, nato pa 25. januarja 1943 obsodili pred rimskim posebnim sodiščem na 30 let težke ječe. Z njegovo aretacijo so bile prekinjene domala vse zveze z Reko, s Krasom, z Vipavo in zahodnimi Brkini. V Dolenji vasi so po zaslugi Jakoba Koritnika zaprli kakih 20 ljudi. V Topolcu so 17. aprila zaprli 32 ljudi. Nekatere so izpustili, druge so poslali v internacijo in ječo. Tako je bilo skoraj po vseh vaseh. Množične aretacije so zajele vse stare člane KP, vse zaupnike in aktiviste. Le redki so se rešili z begom in se pridružili brkinski četi. Iz Kozjan je prišel Anton Firm, četi se je pridružila sestra Karla Masla, Kristina, iz Šembij se je komaj rešil stari Anton Samsa — Nace, pa tudi po-

litična delavca Jože Zidar — Jadran in Anton Dolgan — Branko in še kdo. Razumljivo, da je četa brez usmiljenja, če je le mogla, obračunala z raznimi bolj ali manj skritimi policijskimi obveščevalci, ki so si umazali dostojanstvo človeka z Judeževimi srebrniki.

Tako se je 25. aprila brkinska četa, ki je medtem narasla na 25 borcev in presegla število borcev v prejšnji pivški četi, pred ofenzivo umaknila v gozdove nad Koritnico. Taborišče si je postavila v Črnem studencu pod Snežnikom. V razmerah, ki so bile nastale, ni bilo misliti na skorajšnje zveze s Krasom in z Vipavsko dolino. Po Nanosu so bile namreč vse zveze z Greifovo četo preprečene. Zato so si poiskali zvezo z bataljonom Miloša Zidanška in se vključili vanj kot njegova 5. četa.

Kljub temu, da je bila fašistična vojska vsestransko zaostreno budna in zmeraj pripravljena na najkrutejša povračila, pa je brkinska četa postala še bolj udarna, bojevita. V tem času je obračunala še z drugimi italijanskimi kolonisti, zlasti v Sabonjah in Harijah. Seveda so se kolonisti nemudoma odpravili v svoje kraje. Prav tako so že v marsikateri vasi italijanski učitelji, ki so med drugim opravljali tudi službo ovaduhov in obveščevalcev, morali pobrati šila in kopita ter se vrniti v Italijo.

Po napadu pri Ambrožičevem mlinu so Italijani okrepili in pomnožili posadke. V tem času se je kakih 40 skvadristov nastanilo tudi na Ostrožnem brdu. Njihova naloga je bila najstrožje nadzorovati gibanje vaščanov. Brez njihovega dovoljenja ni smel nihče zapustiti vasi. Posadki so okrepili v Knežaku in Baču pa v Mali Bukovici. Ta je štela 19 vojakov in je bila namenjena za zaščito železniške proge iz Ilirske Bistrice proti Reki. Spričo tega je bilo gibanje po Brkinih in Pivki docela onemogočeno. Pred brkinsko četo v snežniških gozdovih so se postavile nove naloge. Italijani že prej niso varčevali z gozdovi, odkar pa je državo izsesavala vojna, je bilo potreb po različnem lesu in oglju zmerom več. Zato so se kakor kobilice zagnali v gozdove. Skupine italijanskih gozdnih delavcev so začele izsekovati cele površine najlepših gozdov. Les so odvažali s kamioni, medtem ko so iz manj vrednega lesa kuhali oglje. V to, za naše narodno bogastvo, škodljivo delo, je brkinska četa posegla z vso odločnostjo. V kratkem času je gozdove domala očistila tuje navlake, pregnala iz njih gozdarje in oglarje, požigala zaloge oglja in drv. Delavci so kaj hitro sprevideli, da se s partizani ni šaliti, italijanska vojska pa je bila prisiljena z lastnimi avtomobili in s primernim oboroženim spremstvom iti

v gozdove po les. Toda tudi tako poseganje, kar bomo brali v naslednjih vrsticah, je bilo več kot tvegano in često plačano s krvavim porazom.

Razpoloženje ljudstva pod Snežnikom pa se kljub pričujočnosti fašistične policije in vojaštva kaže iz praznovanja 1. maja 1942. O prvomajskem slavju v nekaterih brkinskih vaseh in v Slovenski Istri je poročal sekretar fašistične stranke na Reki Gennunzio Servidori naslednje: »V vasi Vodice kmetje 1. maja niso delali, pač pa so se za to komunistično slovestnost praznično oblekli. Prav tako so v Ilirski Bistrici fantje naborniki hodili iz krčme v krčmo. Odeti z okraski in raznobarvnimi trakovi so igrali na orglice, se drli in peli slovenske pesmi . . .«

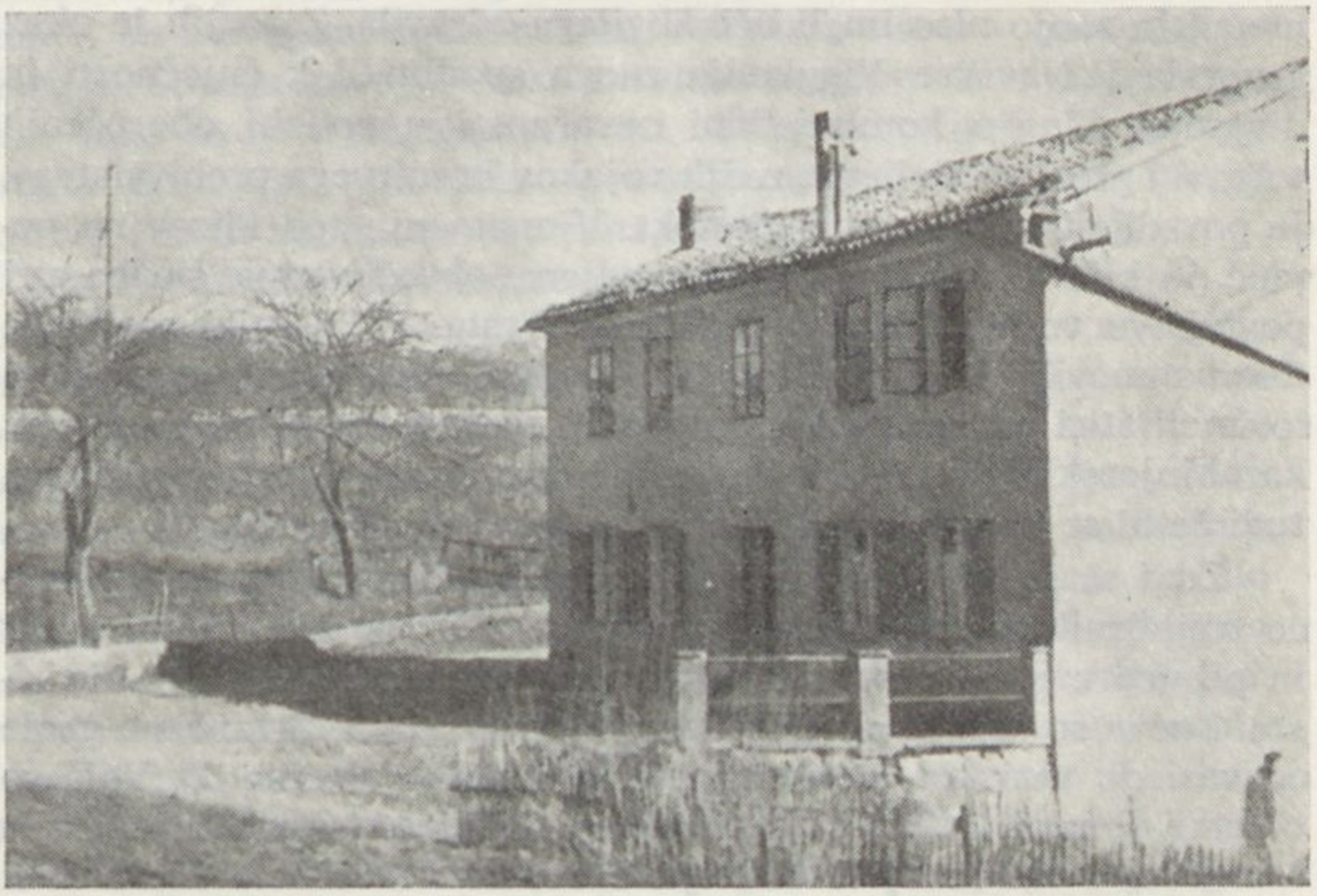
Delovanje brkinske čete v snežniških gozdovih in praznovanje 1. maja brkinskega prebivalstva je vplivalo na italijanske policijske in vojaške enote kakor vrtoglavica, proti kateri so bili nemočni in zanjo niso imeli učinkovitega zdravila. Zato jih je ukaz generala F. Navarre - Viggianija znova spodbudil k čuječnosti in divjanju. Glas o komunistični nevarnosti v podobi oboroženih tolp, »ki preži na življenje naših vojakov in mirnega prebivalstva«, je povzdignil tudi puljski prefekt. V znamenju teh klicev na pomoč je bila 4. maja 1942 ustanovljena obveščevalna služba pri poveljstvu vojnih področij Vidma in Trsta. V Postojni so istega dne ustanovili posebni policijsko - karabinjerski oddelek, na Reki so imeli štiri take oddelke, pomnožili so tudi številčno moč vseh karabinjerskih postaj, ki jih ponoči niso smeli nikomur odpirati, tudi če bi se kdo predstavil za »agenta javne varnosti«.

Zdaj so se tudi pokazale posledice ujetih na Nanosu, strahotno trpinčenih na zasliševanjih v zaporu. Tako je bilo v silni stiski in po neprevidnosti izdano ime marsikaterega še skritega aktivista. Znova so se zagnale posebne policijske sile v Brkine, se gnale od vasi do vasi kot sestradane in krvi žejne zverine. Iz Volč so odgnali Franca Žetka, v kremplje so dobili Antona Gustinčiča, v Šmoguru ranili in ujeli Andreja Sušo, na Ostrožnem brdu ubili dva moža. Razen tega so na ukaz konzula E. De Padova, poveljnika IV. mobilizirane Milizie confinarie (obmejne milice) zaostrili obmejno stražarsko službo ter še bolj natrpali stare vojašnice in utrdbe, kjer so bile po vdoru v Jugoslavijo posadke zmanjšane, stran so bili odvlekli tudi mitraljeze, topove in žičnice. Ob policijskih ukrepih so se 5. maja 1942 pridružili brkinski četi novi borci: Francka Samsa iz Šembij, Anica Kovač iz Bitenj, Franc Trta,

Janez Kranjc in Karel Lekšan — Jernej. Tako je imela brkinska četa natanko tri desetine.

Zaradi obnovljene obmejne straže ter vseh mogočih policijskih ukrepov po vaseh so bile skoraj popolnoma prenehale zveze med četo v snežniških gozdovih in zaupnikih v vaseh. Kako v takih razmerah prehraniti četo? Stiska je bila velika, glad se ni dal odgnati. Treba je bilo nekaj ukreniti, zagotoviti si obstanek.

Dne 18. maja se je odpravila v dolino patrulja 7 najdrznejših borcev pod vodstvom Karla Masla. Toda še preden je proti večeru patrulja prišla v Malo Bukovico, je na gmajni naletela na pastirja, Blaškotovega sina, ki jim je povedal vse podrobnosti o številu italijanske posadke, ki je bila kot straža železniške proge nastanjena v Grkovi hiši. Partizanom se je ponudila ugodna priložnost za napad. Bilo je okoli 18. ure, ko se je četa na skrivaj priplazila

V Grkovi hiši v Mali Bukovici je bila nastanjena sovražnikova posadka

k hiši in jo obkolila v trenutku, ko je major Alcide Vanelli, v spremstvu poročnika Fulvia Duferegonija in narednika Giovannija Kellerja, pregledoval vojake. Partizani so s klicem »alto le mani!« presenetili italijanske vojake kot strela z jasnega neba. Obračun je bil kratek. (V času akcije je mimo vozil vlak, poln italijanskega

vojaštva.) Vojaki so morali oddati vse orožje in strelivo, nato pa so se na pol goli in brez orožja pognali v beg proti Ilirski Bistrici, medtem ko so majorja, poročnika in narednika partizani odvedli s seboj proti Podgradu, Studeni gori, čez Malo Bukovico in mimo Gornjega Zemona. Torej so se v velikem loku, da bi zabrisali za seboj sleherno sled, vrnili v gozd nad Šembije.

Italijani so na ta napad takoj odgovorili z »rastrellamentom« v okolici Ilirske Bistrice, toda za partizani niso našli sledu, pač pa so pozaprli nekaj ljudi, med njimi Grkovo mamo in njene tri sinove.

Napad v Mali Bukovici je odjeknil med Italijani kot znamenje neizprosnega boja. V tem smislu je tudi zapisal v poročilu že omenjeni sekretar reških fašistov Gennunzio Servidori: »Med Italijani te občine je ta dogodek odjeknil kot veliko presenečenje. Komaj verjamejo, da je kaj takega mogoče. Po sporočilih, ki jih dobivam vsak teden, domnevam, da rovarijo uporniške tolpe v okolici Šapjan, Ilirske Bistrice, Podgrada in Materije. Njih voditelji so begunci in komunisti, toda vsi dobro govorijo italijansko. Nekateri so oblečeni v italijanske uniforme; več kot gotovo pa je, da z njimi sodeluje slovensko prebivalstvo v teh krajih. Iz tega tudi izhaja, da ljudje ne iščejo pravočasno naše zaščite in očitno je, da nas Slovenci odkrito sovražijo . . .«

Iz tega izhaja, da je bil reški sekretar fašijev dobro poučen in da je poskušal biti nepristranski do omenjenih razmer in dogodkov.

Tako so še pred napadom v Mali Bukovici fašisti obkolili Spodnje in Gornje Bitnje, Ratečevo brdo in Kilovče ter odpeljali 19 moških, starih od 16 do 70 let. Najprej so jih nagnali v grmovje pod vasjo in jih fotografirali, nato pa jih vodili po okoliških vaseh, češ da so jih ujeli kot partizane. Fotografiji so pozneje objavili italijanski časopisi v zvezi s hvalisavim zmagoslavjem nepremagljive italijanske vojske.

Omenjenih 19 moških so zaprli v Neverkah in jih pridržali kot talce.

Očitna so v tem času tudi znamenja, pa bodisi iz aretacij ali drugače, da se je tudi mladina v dobršni meri vključila v vrste OF. Nekateri podatki celo kažejo na prve zametke organizacije ZKM. Tako zvemo za fante iz Bača, ki so iz skladišča predmetov za predvojaško vzgojo v Knežaku odnesli 16 pušk. Izročili so jih Matiju Gržini, ta pa brkinski četi. Kljub temu, da so Italijani

nato zaprli nekaj ljudi, se jim ni posrečilo razkriti te akcije mladincev Antona Keša, Rudolfa Zadela in Slavka Tomšiča. Policija se je kmalu prepričala, da so puške odnesli partizani.

Brkinska četa je zdaj ponovno naperila svoj boj proti italijanskim gozdnim delavcem in oglarjem, ki so bili prišli iz okolice Belluna, ter jih preganjala iz javorniških in snežniških gozdov oziroma z vsega gozdnega področja od Postojne do Rupe. Za partizane je veljalo geslo: »Ne trohice oglja iz slovenskih gozdov za italijanske avtomobile, niti poleno lesa za italijansko industrijo!«

Nekateri trgovci z lesom, ki so mastno zaslužili, so kljub prepovedi naganjali svoje hlapce po les in oglje. Tako so partizani 21. maja 1942 naleteli na voznike trgovca Rupene, ki so mu zaplenili vseh devet konj, razen tega pa so prav temu trgovcu zažgali v Ilirski Bistrici poln tovornjak oglja. Konje so prodali, denar pa spravili v skupno blagajno. Tako je mineval maj 1942 v številnih praskah. Ko je kazalo, da je Italija na vrhu svoje moči in slave, je Primorska postala vojno ozemlje, čeprav vojnega stanja niso razglasili, to bi bilo za fašistične generale preveč, saj bi pred vsem svetom priznali, da je ta dežela vse prej kakor pa »terra italianissima«, kar so dotlej trmasto trdili.

To zatrjevanje so fašisti poudarili z vzpostavitvijo novih posadk po vaseh. V Tatrah se je nastanil oddelek 46 mož »nucleo mobile«, tako tudi v Vatovljah pa še drugod. Razen tega so zaostrovali razne policijske ukaze o gibanju, grozili s požigi vasi in pobijanjem ljudi, če bi kje podpirali upornike ali če bi kje prišlo do ponovnega partizanskega napada.

Očitno je, da v takih razmerah za partizane niso bili rožnati časi. Če so se pokazali kje zaradi hrane, že je bilo vmes ovaduštvo in fašisti so pridrveli in na vse načine uveljavljali svojo strahovlado. Ljudje so bili zaradi tega v velikem strahu in strahovitem precepu. Vsako dejanje, vsaka pomoč partizanom je bila hudo tvegana stvar, igranje med življenjem in smrtjo. Tiste dni so karabinjerji ubili Alojza Gašperšiča, češ da so ga spoznali kot partizanskega somišljenika.

Zaradi vseh teh razlogov se je patrulja 14 mož brkinske čete v zgodnjih urah 4. junija odpravila v dolino. Prej je bila po svojih obveščevalcih izvedela, da so fašisti tudi v Merečah nastanili svojo posadko. Ta je imela nalogo stražiti železniški most in železniško progo s Pivke v Ilirsko Bistrico. Najhujša pa je bila za partizane ugotovitev, da bo prav ta posadka močno preprečevala

varen prehod s pivške strani v Brkine. Zato so sklenili posadko razorožiti in pregnati. Patrulja se je oprezno približala sovražnemu gnezdu in pozvala vojake, naj se mirno vdajo. Toda odgovorili so z orožjem. In to je bilo zanje usodno. V spopadu so bili trije vojaki ubiti, eden je bil ranjen, dva pa sta se predala. Partizani so zaplenili vse orožje, strelivo in opremo.

Zdaj se je v fašistih sprostil že dolgo zadrževani srd. Kazno je, da jim je napad v Merečah prišel kot nalašč, da so lahko uveljavili tako strahovito in krvoločno pobesnelost, ki ji na Primorskem pred zlomom Italije ni primere. Fašisti niso iskali krivcev, pač pa so se brezobzirno maščevali nad slehernim, ki jim je prišel v pest. Navalili so na vasi in zaselke med Ilirsko Bistrico in Pivko: na Dolnje in Zgornje Bitnje, Mereče, Pristavo, Ratečevo brdo,

Italijanska postojanka v Merečah je preprečevala partizanom prehod s pivške strani v Brkine

Kilovče, Podstenjšek in Podstenje. Z največjo brezobzirnostjo so se maščevali nad nedolžnim prebivalstvom, na katerega so kakor volkovi planili z ognjem in mečem. Najhuje pa je bilo, da so tolpe podivjanih skvadristov in vojakov, ki so pridrveli na tovornjakih iz vseh bližnjih in daljnih postojank, vodili tisti italijanski vojaki, ki so jim partizani prizanesli, ter kazali posamezne povsem nedolžne domačine. Še istega dne, to je 4. junija 1942 so postrelili osemindvajset ljudi. Po pripovedovanju domačinov so

fašisti odpeljali na smrt obsojene talce na travnik med Kilovčami in Ratečevim brdom, jih postavili v tri vrste ter postrelili. Le mladoletna brata Franca in Lojza Avsca so odvlekli k cesti in ju tam ubili. Med ustreljenimi je bilo tudi šestnajst tistih, ki so jih 18. maja odgnali in zaprli v Neverkah.

Med požigalci in morilci ni bilo nobenega razločka, pa naj so bili skvadristi, karabinjerji, vojaki ali obmejni stražniki. Kar tekmovali so, kdo bo v grozodejstvih večji junak.

V Spodnjih in Zgornjih Bitnjah so, po pripovedovanju domačinov, požgali 24 hiš in 15 gospodarskih poslopij. Nedotaknjena sta ostali le karabinjerska postaja in hiša Jožeta Grahorja, v kateri so bili nastanjeni italijanski vojaki. Štiri moške so ubili, 81 so jih odgnali v internacijo. Rešila se je le petčlanska Matkova družina, ki se je priključila brkinski četi.

Mereče so fašistične tolpe obkolile dopoldne 4. junija. Kar so dobili moških, so jih odvlekli v zapore v Ilirsko Bistrico — 74 odraslih in 20 otrok. Popoldne pa so vdrli v vas skvadristi z Reke in iz Trsta, vse izropali in požgali. Pri tem so ubili Antona Vičiča.

Istega dne so požgali do tal tudi Kilovče. Ko je bila vsa vas v plamenih, so na polju pod vasjo ubili osem Kilovčanov. Postrelili so jih skupno s talci iz Ratečevega brda. V internacijo so odpeljali 11 moških, 30 žensk in 26 otrok.

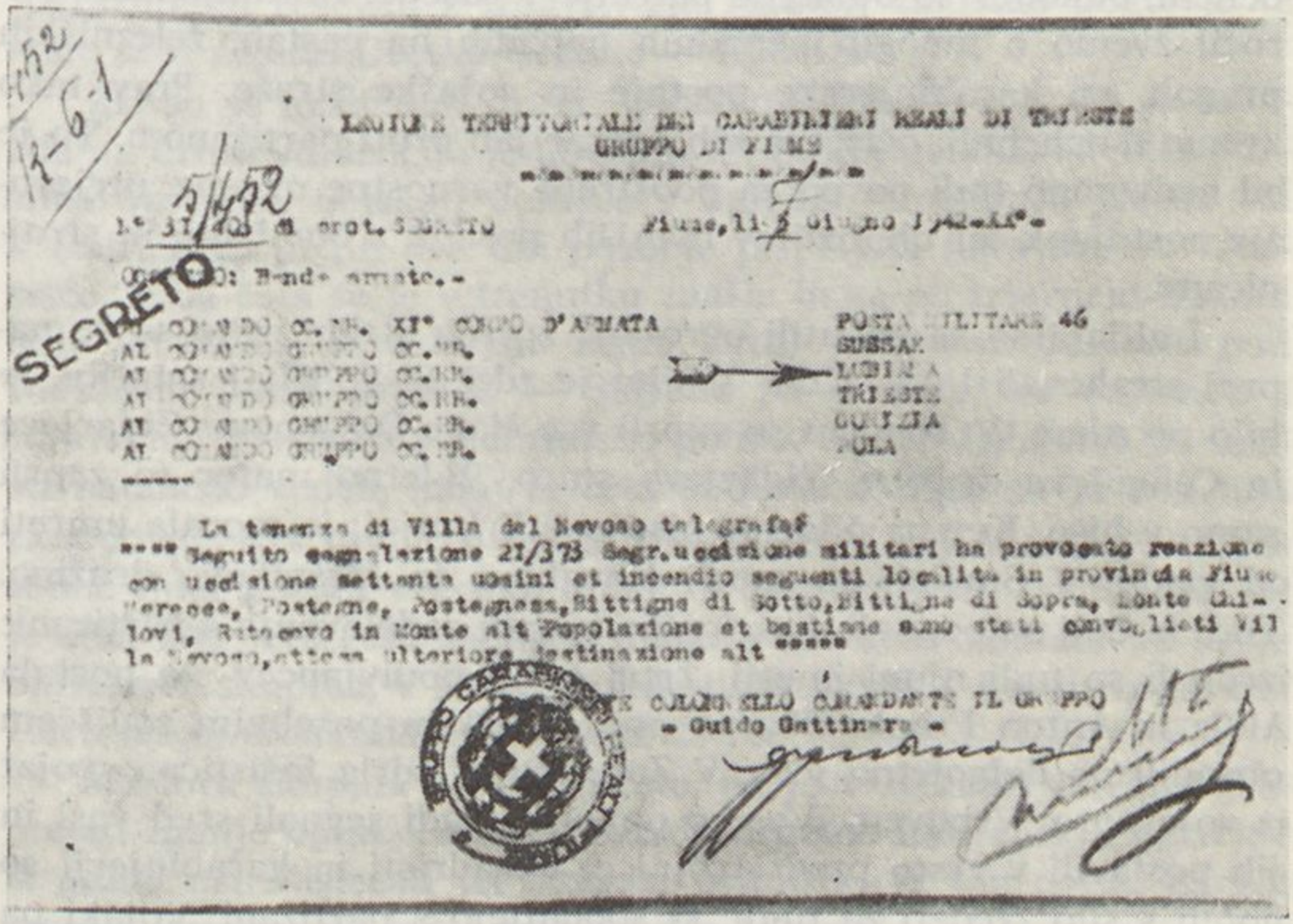
V Ratečevem brdu je zgorelo 12 hiš in prav toliko gospodarskih poslopij. Fašisti so vse razdejali in izropali, živino pa odgnali. Na pot v taborišče so odvlekli 8 moških, 28 žensk in 34 otrok. Skupno z vaščani iz Kilovč so postrelili šestnajst talcev.

Podstenje so fašisti zažgali z zažigalnimi bombami. Kar so posamezniki rešili iz ognja, so morali zložiti na kup in gledati, kako so fašisti uničili še tisto. V internacijo je moralo 34 moških, 37 žensk in 24 otrok. Skupno so odgnali v internacijo 462 ljudi. Niso jim dovolili, da bi se preoblekli ali da bi vzeli karkoli s seboj. Tudi živino so požigalci prignali v Ilirsko Bistrico. Kazno je bilo, da jih je strah, saj so vso noč streljali v namišljeni bavbav in prikazni. Živina pa je tulila lačna in žejna. Čez nekaj dni so jo nekaj pobili za meso, drugo poslali na posestva italijanskih kolonistov ali pa jo uporabljali kot vprežno živino. Še psi so tiste dni žalostno zavijali, ker so zgubili dom in gospodarje. Skupno je sovražnik požgal 106 hiš in 102 gospodarski poslopji.

Toda krono fašističnega hudodelstva so krvoloki dosegli šele naslednji dan. Iz zaporov v Ilirski Bistrici so privlekli mladolet-

nega Jožeta Čeligoja iz Topolca, ki je opravljal službo terenskega obveščevalca, in kmeta Jakoba Pecmana iz Smrij, očeta treh otrok. Oba so obesili na kostanj sredi trga, tam, kjer stoji zdaj njima posvečen spomenik. V svarilo sta tam visela tri dni; policija ju ni pustila pokopati.

Že ob napadu na italijansko posadko v Mali Bukovici so bili fašisti zaprli Grkovo mater s tremi sinovi. V Grkovi hiši je bila italijanska posadka. Zdaj so fašistični sadisti obračunali tudi z njimi. Grkovega Franca in Jožeta ter njunega prijatelja, nekega natakarja z Reke, ki je bil v službi v gostilni najemnika Boschetija v Ilirski Bistrici, so zavlekli v Malo Bukovico, kjer so jih obesili sredi vasi, na balkonu Lovrenčičeve hiše. Tudi te talce niso pustili tri dni pokopati v svarilo.

SEGRETO

Zaupno policijsko poročilo o požigu sedmih brkinskih vasi

Grkova mati, ki je med vojno od šestih sinov izgubila štiri, pa je morala z najmlajšim sinom na trpko pot skozi reške, koprske in tržaške zapore v taborišče Pianella pri Piacenzi.

Po tem zverinskem divjanju je bilo, razen škodoželjnega in ciničnega, od zmagoslavja pijanega smeha sovražnih podivjancev,

vse tiho, kakor po strahoviti, vseuničujoči nevihti. Talce, ki so jih pobili ob cesti v Bitnjah ter na polju med Kilovčami in Ratečevim brdom, so domačini pokopali na Premu, kjer imajo lep spomenik.

Ob vsem tem množičnem odgonu ljudi v zapore in internacijo ter prisilni odgon za vojsko sposobnih moških v posebne bataljone, se fašističnim zverinam ni uresničilo največje upanje: uničiti brkinsko četo, ki je medtem narasla na 45 borcev, zvečine fantov, ki so si z begom pred fašističnimi morilci rešili vsaj življenje. Kljub temu, da so bili vsi močno prizadeti spričo velike nesreče, ki jo je doživelo prebivalstvo, so bili globoko odločeni, da zanje ni umika, temveč nenehen boj na poti čez goro trpljenja k svobodi in zmagi. S tem namenom se je četa pod vodstvom Karla Masla vnovič vrnila v koritniške gozdove. Utaborila se je na Črnih studencih, odkoder so odhajale patrulje v zasede. Iz italijanskih poročil zvemo o mnogih nenadnih napadih na cestah, železniških progah, na karabinjerske postaje in vojaške straže. Prav tako zvemo o nenehnih očiščevalnih operacijah proti partizanom. To je bil nedvomno tudi povod za poostrene varnostne ukrepe, utrjevanje postojank ter oborožitev manjših posadk z bombami in strojnicami.

Italijani so se počutili ogrožene z vseh strani, zato so še naprej strahovali ljudi. Kdor se jim je zdel še količkaj sumljiv, je bilo po njem. V Topolcu so zaprli vse člane Dolganove, Zidarjeve in Čeligojeve družine. Zidarjevo staro, 93-letno mater so zaprli samo v hišo. Ker pa nikogar niso pustli k njej, je morala umreti od gladu. V Smrjah so zaprli Novakovo in Mršnikovo družino. Tudi iz Čelj so odgnali dve družini zaradi sodelovanja s partizani; izropali so tudi njuni imetji. Žrtvi črnih podivjancev sta postala Alojz in Anton Frank. Oba so pred rimskim posebnim sodiščem obsodili na dolgoletno ječo. V Zarečico je vdrla fašistična svojat iz vojašnic v Vrbovem. Vas so obkolili, ljudi segnali sred vasi in jih postavili v vrsto pred strojnice. Skvadristi in karabinjerji so hoteli s silo zvedeti za ljudi, ki sodelujejo s partizani. Vojaki pa so ropali po hišah, razbijali pohištvo, okna in posodo. Pri Francu Majdiču so do zadnjega uničili gostilno, stanovanje izropali, hlev in senik pa zažgali. Stvari, ki jih niso mogli odnesti, so uničili; moko na primer, so stresli po tleh in jo pohodili.

Ker se jim med vaščani, kljub pritisku, ni posrečilo dobiti izdajalcev, so s pretnjo, da bodo drugikrat vse pobili, proti večeru odšli. Ljudje so se polni strahu vrnili v opustošene domove, ven-

dar srečni, da ni prišlo do hujšega, ker so imeli skvadriste za najhujše zveri.

Fašisti so strogo nadzorovali mletje žita v mlinih. Tudi moka je bila na nakaznice. Ljudje so bili v škripcih. Zato je Marija Kirn — Orana dala izdelati na Reki majhen mlinček za ročno mletje. S tem mlinčkom, ki je bil le nekoliko večji od mlinčka na kavo, so na skrivaj mleli žito in pekli kruh za partizane. V eni uri so namleli toliko pšenice, da so lahko spekli hleb kruha.

Tako so polagoma minevali dnevi, ki so bili najhujši v zgodovini brkinske čete. Ljudje so bili prestrašeni, da jih je bilo trenutno težko pripraviti za kakšno sodelovanje. To pa ni bilo čudno spričo izdajalcev in provokatorjev, ki so v hipnem navdušenju odšli k partizanom, potem pa ob prvi preizkušnji pobegnili in se pred sovražnikom reševali z izdajstvom. Najbolj žalostno poglavje te vrste si je zapisal Cvetko Grilanc — Nedeljko.

Žal so se našli tudi drugi. Vodstvo brkinske čete, ki je taborila na Črnih studencih, je dovolilo 13. junija dvema, navidez vdanima borcema, obiskati domače v Smrjah. Izprijenca pa sta šla k Italijanom in jih dva dni pozneje pripeljala naravnost v taborišče. Toda četa se je v trenutku znašla in se po triurnem hudem boju umaknila, brez hujših izgub, proti Vrbovem. Del čete pod vodstvom Ivana Brozine — Slovana pa je odšel na sestanek s hrvatskimi partizani v Čabransko polico. Zaradi izdajstva so fašisti natančno vedeli, kako je četa oborožena, zato so jo nenehno zasledovali. Ker ni bilo drugega izhoda, so za boj in napore nesposobne ljudi poslali v Loško dolino k Zidanškovem bataljonu, saj je četa kot peta četa sodila v njegovo sestavo, medtem ko se je Slovanova skupina, v kateri je bilo osem borcev, ko ni mogla čez staro mejo, umaknila v Hrvatsko Istro.

Maslova skupina brkinske čete, pa je v Brkinih sklenila preprečiti žganje oglja. Tako je izgnala družine italijanskih oglarjev iz gozda pri Mislečah ter zažgala približno 15 ton oglja. Zaradi tega je kmetov sin izdal partizansko taborišče, ki je karabinjerje iz Tater pripeljal naravnost vanj. Zapiske o vsem tem najdemo v poročilih Ettoreja Messana, generalnega inšpektorja javne varnosti, ki meni, da je v snežniških gozdovih kakih 1500 ribellov. Njegov sum je očiten glede rudarjev v Mali Bukovici, med katerimi da se skrivajo komunisti, da imajo zvezo s partizani in da pripravljajo napad na skladišče streliva. Resnica o tem sumu je, da so Italijani že poleti 1941 pripeljali v bukoviški premogovnik ne-

katere delavce iz Jugoslavije. Med temi so bili zares nekateri komunisti, skraja vsi pa so pripovedovali o partizanskem gibanju onstran meje. S tem so med tamošnjim domačim delavstvom vzbudili prvo zanimanje za odpor in širili propagando Osvobodilne fronte.

Brezobzirnost sovražnega vojaštva in policije, ki kaže, da je imela ponekod dokaj vestne obveščevalce, se je čedalje bolj izražala v »kdo bo koga«. Sovražnik se je oprijel racij in aretacij, ljudje so bežali pred njim in se vključevali v brkinsko četo, ki je tedaj taborila v gradu pri Kozjanah in Kozlovcu pri Pregarjah ter nad Stružnikom. Izbirali so si boljši del: raje kot gniti v italijanskih ječah, oditi v svobodne slovenske gozdove. Ni čudno, da se je v četi nabralo precej za trdo partizansko življenje nesposobnih ljudi, ki jih je bilo treba spraviti na varno. Zato so sklenili odpeljati jih na osvobojeno ozemlje v Loško dolino. Štab Zidanškovega bataljona je bil tedaj na Račni gori. Na pot so se odpravili pod vodstvom komandirja Karla Masla zadnji dan junija. Toda pri prehodu čez greben med Kilovčami in Zagorjem, je skupina zašla v sovražno gnezdo. V toči svinca je nastala zmeda. Karlo Maslo je bil hudo ranjen v ramo in obraz. Zmedo je izkoristil izdajalec iz Smrij, ki so ga bili prijeli in so ga zdaj vodili pred štabno sodišče in ki je bil pripeljal sovražnika v taborišče na Mrzlem studencu, zdaj pa jo je pobrisal, da je že naslednjega dne zopet vodil Italijane v taborišče nad Stružnikom v Brkinih. Le-ta je bržkone Italijanom povedal, da je komandant Maslo ranjen, saj so že naslednjega dne zbobnali skupaj številno vojsko in policijo s psi, da bi ga izsledili. Toda te sreče niso doživeli. Maslo je bil na varnem pri brkinskih ljudeh, medtem ko je vodstvo čete, ki je imela tedaj 30 borcev in 4 borke, prevzel Gortan Simončič iz Ilirske Bistrice.

Razmere so postajale na vojaškem in političnem področju — spričo gostih sovražnih posadk in ker je bil sovražnik povsod na preži, mimo tega pa je prirejal »čistke« — iz dneva v dan bolj težavne. Tako ni bilo upati, da bi se ranjeni Maslo mogel dolgo izogibati sovražnikovim krempljem. Zato se je prve dni julija s patruljo, ki jo je vodil politkomisar Aleš Sorta — Prešeren, odšel zdravit v bolnišnico Zidanškovega bataljona na Racno goro. Na tej poti v štab bataljona je, s kurirjem Sulcem, izginil tudi Aleš Sorta — Prešeren; njegova smrt je še do danes nepojasnjena skrivnost. Njegovo dolžnost je prevzel Franc Segulin — Boro.

Zadnje dni prve polovice julija so Italijani zopet začeli zbirati vojsko za ofenzivo v Brkine. Brkinska četa se je še pravočasno izvila iz obroča in se znova zatekla v koritniške gozdove. Že 14. julija se je 6 partizanov spopadlo z nekim italijanskim oddelkom. Ta spopad je bil tudi razlog za požig domačije Antonije Logar na Taboru, »ker je podpirala partizane«. Naslednjega dne je zaseda brkinske čete napadla italijanski vojaški avto na Milonji. Avto, ki je vozil hrano v obmejne utrdbe, je bil uničen, padli so štirje vojaki, 11 pa je bilo ranjenih.

Tudi na ta spopad so Italijani odgovorili z vso grozovitostjo. Predvsem so se znesli nad Šembijčani. Zaprli so kar 32 fantov in deklet ter jih, razen šestih, odgnali v videmske in koprske zapore. Jožeta Vrha, starega komaj 18 let, pa so ustrelili za pokopališčem v Trnovem. Tudi v Ostrožnem brdu so fašisti 21. julija uresničili večkratne grožnje nad družino Frančiške Medvedove, ki so jo aretirali skupno s sinom Francem in dvema hčerama. Vsi štirje so se znašli 31. oktobra 1942 pred rimskim posebnim sodiščem in bili obsojeni od 16 do 30 let ječe. Znesli so se tudi nad Primčevo družino v Jasenu, ki so jo še s petimi drugimi vaščani podivjani fašisti odgnali v internacijo.

Ugotovitev italijanskih vojaških oblasti, da je na Primorskem čedalje več partizanov, ki postajajo od dne do dne nevarnejši, je bila nedvomno povod za ustanovitev XXIII. armadnega zbora v Trstu, katerega rojstni dan je bil 15. junija 1942. Poglavitna naloga tega zbora je bil boj proti delovanju upornikov na državnem ozemlju tostran stare meje ali točneje, »da uskladi in vodi operacije proti upornikom na ozemlju tržaškega in videmskega vojnega območja«.

V ljubljanski pokrajini sta v tem času pripravljala zloglasna generala, vojna zločinca Roatta in Robotti ofenzivo za popolno uničenje uporniškega gibanja. Podobno povelje je izdal seveda tudi general Ferrero: »V kratkem času izločiti in zajeti upornike; vse naloge je treba izvesti energično in dosledno«. Zate naloge sta bili določeni, razen velikih policijskih sil, oddelkov obmejne straže, kar dve diviziji: Veneto in Novara. Da pa bi bile operacije učinkovitejše, so Primorsko in Istro razdelili na tri operativna področja, način vojskovanja pa so prilagodili partizanskemu tako, da so postavljali zasede zlasti ponoči na važnejših prehodih, ob kraških duplinah in studencih. Toda sam general kmalu ugotovi, da njegova vojska ne dosega pravih uspehov, zato naj »pre-

nehata počasnost in negotovost ... ujete upornike je treba postreliti, jemati talce, požigati poslopja povsod, kjer so bili na delu partizani ...«

Podobno je ukrepalo, za uspešen razvoj osvobodilnega gibanja na Primorskem, tudi glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, ki je 27. junija 1942 zadolžilo vodstvo novo ustanovljene III. grupe odredov, da dvigne raven partizanskega boja na Primorskem: »... doseči je treba, da nastane na goriškem in tržaškem ozemlju sposobno partizansko gibanje. Tako je treba najti pota za boljši stik s primorskimi partizanskimi četami, jim pomagati, da se okrepe s sistematičnim opazovanjem italijanskih posadk od Snežnika do Žirov ...« Ta naloga je bila zaupana Jožetu Lemutu — Saši, ki naj svoje delo usmeri predvsem v organizacijo močne partizanske vojske. Tu je bila mišljena tudi pomoč v četi 60 do 70 mož, s komandantom in komisarjem, iz katere naj bi se razvil bataljon in pozneje odred.

Za izpolnitev tega ukaza se je zbralo približno 80 prostovoljcev iz enot Krimskega in Kočevskega odreda v samostojen bataljon, katerega komandant je postal Stanko Kovač — Smeli. Bataljon se je okoli 20. julija odpravil na Primorsko. V njegovih vrstah so bili nekateri znani borci: n. pr. Karlo Maslo, ki se je bil zdravil v bataljonski bolnišnici, Drago Flis — Strela, Janko Kofol, Rihard Knez in drugi. Poglaviten namen bataljona je bil udariti na železniško progo Ljubljana—Trst, da bi s tem zavrli napadalnost italijanske vojske, ki je prav v tistih dneh z ofenzivo, imenovano »roška«, navalila na Notranjsko z nalogo: »Požigaj! Streljaj! Odganjaj!«

Na nesrečo je Smelijev pohod padel v dobo hajk in napetosti. V tistem času, ko je italijanskega vojaštva kar mrgolelo, je bil ukaz, naj v eni noči obkoli ozemlje, koder je tekla železnica Postojna—Trst, docela neizvedljiv. Krivda je bila tudi v tem, ker ni bilo pravih vodičev, razen tega pa so politiki dostikrat slabi generali in obratno.

Drago Flis — Strela, bolničar in mitraljezec v Smelijevem bataljonu, se takole spominja tega pohoda z Notranjskega na Pivko in v Brkine:

»V veliki italijanski ofenzivi, ki se je začela julija leta 1942 na Notranjskem, so se partizanske enote pomikale iz Iške in Krima čez Sodražico na Veliko goro. Takrat je bila Loška dolina še nedotaknjena. Na Veliki gori so se v precejšnjem številu zbrali

naši borci in mnogo se jih je prostovoljno priglasilo za Primorsko, in sicer iz vseh enot Krimskega odreda. Krenili smo v Loško dolino. Tovariš Smeli (Stanko Kovač — Slavko Smeli) je bil imenovan za komandanta tega bataljona. Jaz sem bil takrat bolničar in mitraljezec. Sestali smo se pod Račno goro nad Loško dolino, od tam smo se napotili čez Spodnje Poljane v Loško dolino in mimo Kozaršč čez Mašun. Meja ni bila zastražena. Na oni strani meje, predvsem v Brkinih, pa so Italijani zbrali 1500 mož, ker so pričakovali, da bodo nekatere naše enote zaradi velike ofenzive poskušale priti čez mejo, razen tega pa so hoteli onemogočiti gibanje brkinske čete, ki je bila prva primorska partizanska enota. S to četo so bile takrat le priložnostne kurirske veze. Za naš bataljon so Italijani vedeli, ker smo bili izdani. Vedeli so natanko, kdaj bomo šli čez mejo. Spustili so nas čez železnico, ki smo jo prešli po običajni kurirski poti nad predorom. V jutranjem svitu smo se ustavili onkraj železnice v bližini Ostrožnega brda. Ker smo imeli malo hrane, smo šli na bližnjo njivo kopat krompir. Že okoli desete ure dopoldne so nas Italijani napadli. Ves dan smo se po malem tolkli, toda naš boj je bil vsebolj podoben umiku. Bili smo skoraj popolnoma razbiti. Največja skupina je štela okoli deset ljudi. Precej jih je padlo, mnogo so jih zajeli. Ponoči smo hoteli čez cesto pri Ribnici in kreniti v Bistrico. Naleteli smo na zasede; ponovno so nas razbili in ostalo nas je samo nekaj skupaj.

Ponoči se nas je zbralo okrog deset. Po isti poti smo se vračali nazaj proti Loški dolini. Med potjo pa je Smeli zaradi naporov zaostal. Ustavili smo se in ga dolgo iskali, pa brez uspeha. Šli smo nato sami naprej. Proti jutru smo se ustavili pri Mrzlem studencu nad Juriščami. Ta dan smo jedli surov krompir, ker nismo smeli zakuriti . . .«

To pa je bila tudi zadnja Smelijeva pot. Smeli je bil član KPS, komandant Zidanškovega bataljona, narodni heroj. Padel je 1. avgusta 1942 pri Mrzlem studencu v snežniških gozdovih.

S povsem z druge strani je sodoživljal prihod Smelijevega bataljona Avguštin Šajn iz Bača. Dejstvo je, da se je toliko partizanov, saj jih je bilo več ko sto, v tistih hudih razmerah, kmalu znašlo v velikih škripcih. Kmetje so bili obubožali, mnogo vasi je bilo požganih, živila so bila na izkaznice, razen tega pa je ljudi preveval silen strah pred fašističnimi represalijami. Zategadelj ni čudno, da je bila stiska glede prehrane. Zato so partizani, ki so dobesedno stradali, tvegali in šli po hrano v Jurišče in Bač:

»Tisto jutro sem na trkanje brez oklevanja odprl okno. Spoznal sem tri znane partizane: Petra iz naše vasi, Iztoka iz Maribora in Stanka Franka iz že požganih Kilovč. Tisto noč je prišla njihova četa po hudih bojih počivat v Mrzlo jamo, uro in pol hoda od naše vasi. Bili so močno utrujeni, še bolj pa lačni, zato je četni komandir ukazal trem partizanom, naj gredo na Bač po hrano, dva pa na Jurišče. Tako so trije prišli k meni. Hitro sem poskrbel, da so se njihovi nahrbtniki napolnili s hrano in cigaretami. Toda še vedno se mi je zdelo vse to premalo za četo kakih 50 borcev. Šel sem k tovarišu Urbančiču, ki je imel dosti živine, in ga prosil za pomoč. Urbančič je brez oklevanja rekel, naj trije partizani mimogrede, ko se bodo vračali, kar s paše vzamejo najdebelejšo kravo.«

Tako so se že podnevi ti trije partizani odpravili, otovorjeni z nahrbtniki, proti taborišču, spotoma pa so vzeli še Urbančičevo kravo. Drugače pa je bilo s tistima dvema, ki sta šla na Jurišče. Nista vedela za terence, zato sta šla kar v gostilno. Ta pa v tistih časih ni bila pripraven kraj za take pomenke. Med pivci se je bržkone našel nekdo, ki je obvestil obmejno stražo v Palčju, kjer so bili stražarji. Le-ti so bržkone telefonirali v Pivko in Knežak, kjer so bili vojaki. Poveljstvo je takoj poslalo v Jurišče tri tovornjake do zob oboroženih vojakov. Trije borci, ki so gnali kravo, so počasi stopali proti Bačkem dolu. Ko so prišli na klanec, so po cesti pridrveli kamioni z vojaki. Takoj so zagledali, nekaj sto metrov daleč pod seboj, partizane in kravo. Obsuli so jih s točo svinčenk.

Tako so se partizani znašli v zelo kočljivem položaju. Bili so sredi travnika. Takoj so izpustili kravo, se znebili težkih nahrbtnikov in poskušali doseči bližnji kamniti grič. Tam bi bili varni in tam sta jih čakala tovariša, ki sta bila na Juriščah in sta ravnokar prišla. Ko so Italijani videli, da partizani bežijo, so poskakali s tovornjakov. Divje so vpili in streljali ter se pognali za partizani, ki so se hitro oddaljevali. Toda Stanko, visok, mlad fant iz Kilovč, je bil ranjen v koleno. Ko ga je zadelo, je padel in se spet hitro dvignil, pa ni šlo. Zato se je po vseh štirih zavlekel v bližnjo dolinico. Drugi štirje so se ustavili, da bi ga rešili, pa ni bilo mogoče. Italijani so prišli že čisto blizu. Obkoljevali so ga v širokem krogu in se mu počasi približevali. Radi bi ga bili ujeli živega. Tedaj pa je počilo pet zaporednih strelov. Italijani so polegli in se niso upali dalje. Potlej je še votlo zabobnelo. Ko se je razkadil dim, je

bil v dolinici mir. Italijani so našli le razmesarjenega partizana. Stanko je vedel, da ne bo mogel ubežati, zato si je z ročno bombo sam končal življenje. Medtem ko so Italijani poskušali ujeti ranjenega partizana, so drugi štirje pritekli v gozd in se v njem skrili.

Tiste dni je bila na Pivki košnja. Zato je bilo v neposredni bližini tega dogodka polno koscev. Italijani so bili besni, ker se jim ni posrečilo ujeti ali ubiti vseh pet partizanov, zato so polovili 28 koscev. Prignali so jih k ubitemu partizanu in jih spraševali, če ga kdo pozna. Čeprav so ga skoraj vsi poznali, je vsak odkimal. Po dolgem zaslišanju in zastraševanju koscev so mrtvega partizana odnesli na tovornjak in se odpeljali v vojašnico v Knežaku. S seboj pa so odgnali tudi kosce. V Knežaku so jih legitimirali, nekatere tudi pretepli, potem pa so jih izpustili. Toda kmalu so se premislili. Še isto noč so prihrumeli s tovornjaki v vas in z veliko ihto preiskovali hiše vseh osemindvajsetih. Spet so jih aretirali, jih naložili na tovornjak in odpeljali v vojašnico na Pivki.

Tega dne so tudi v Juriščah polovili 28 moških, jih zbrali sredi vasi in jih postavili v vrsto. Grozili so jim z ustrelitvijo, vendar so jih zaprli skupaj z Bačani v pivške vojašnice. Bolj osumljene so imeli zaprte posebej, pretepali so jih in bržkone izbrali za talce.

Mrtvega partizana Stanka Franka, po domače Pecmanovega iz Kilovč, so pokopali na pokopališču v Knežaku. Na grobu je italijanski oficir kratko nagovoril svoje vojake. Dejal jim je, naj jim bo ta hrabri mladi junak za zgled, ker si je raje končal življenje, kot bi se pustil ujeti.

To se je zgodilo 22. julija 1942. Iz italijanskih poročil namreč zvemo, da so bili tistega dne na območju Pivke oddelki divizije »Veneto«. Italijani so silno zaostrili nadzorstvo nad gibanjem prebivalstva. Sam general Ferrero, poveljnik novega armadnega zbora, je ugotovil da je partizanov na Primorskem zmeraj več in da novi partizani ne prihajajo zgolj čez mejo, pač pa da odhajajo med partizane tudi domačini.

To je bilo zelo zakasnelo spoznanje, ki pa je nadute fašistične hierarhe toliko bolj podžgalo. Zraven požigov domačij in aretacij celotnih partizanskih družin so začeli strogo nadzorovati vse prebivalstvo in zaloge živil. Nenadne preiskave so bile vsak dan. Če so koga osumili sodelovanja z »ribelli«, že je bilo po njem. Tem razmeram je seveda močno botrovala stiska pri preskrbi in prehrani. Razen tega je že marsikdo nasedel provokatorjem in tako kar čez noč padel v nesrečo. Tudi sicer podivjani in pijani fašisti

v nasilju niso imeli ne meje ne mere. Spričo tega ni čudno, da so ljudje postali brezbrižni in da se jih je lotil brezup. Strah je marsikomu skrivil hrbtenico, čeprav je natihoma vsak želel, da bi se ureseničile zlate sanje o svobodi. Te sanje so živele kakor v pravljici neznansko daleč, vendar nekje so bile, čeprav je bilo sovražnika kot listja in trave ter je bil na vrhu moči.

Kot steber trdni so ostali le najbolj vztrajni in zvesti. Le-ti niso klonili še pred takimi peklenskimi nakanami, kot je bila sodna obravnava v Rimu proti borcem, ki so jih bili ujeli na Nanosu, in proti političnim delavcem, ki so jih dobili v kremplje po naključju ter jih zdaj obsodili z vso ihto in maščevanjem. Od 29 obtožencev so bili vsi, razen sedmih, ki so bili zaradi mladoletnosti obsojeni na 30 let ječe, obsojeni na smrt. Najbolj vztrajnih ljudi tudi ni zastrašil grozilni prihod samega Mussolinija v Gorico, kjer je v javnem govoru na Piazza Ginnastica povzdignil razjarjeni glas in nad uporno slovensko »rajo«, ki živi na »terri italianissimi« spustil rafale srditih groženj. Kdor se ne bo pokoril cezarjevim zakonom, ga čakata svinec in bajonet, kamen ne bo ostal na kamnu vasi, ki se upirajo.

Duce se je penil od jeze, toda komaj petnajst kilometrov od tam, v Trnovskem gozdu nad Vipavsko dolino, je že deloval bataljon, ki je pozneje nosil ime Simona Gregorčiča.

Čeprav je »veliki Rimljan« poklical k sebi na posvet vse prefekte in fašistične tajnike, posebej pa vse vojaške poveljnike: generala Ferrera, maršala Cavallera, generale Ambrosia, Roatto, Robottija in Coturrija, to je vse glavne poveljnike generalnega štaba ter okupacijskih sil na Primorskem, v Sloveniji, Dalmaciji in na Hrvatskem, zakaj Galeazzo Ciano je 10. junija 1942 zapisal v svojem dnevniku: »Bati se je, da uporniki zasedejo Dalmacijo. Tudi v Reški pokrajini (beri: brkinska četa!) vre... Fašistični vodja se je sicer počutil na višku zmag, časti in slave, še je upal, da bo Rommel v Afriki izvojeval zmago, še ga je čakal beli lipicanec, s katerim bo kot triumfator pojezdil v Kairo. Vendar Mussolinija je tedaj že razjedala bolezen, pa tudi vojaški, politični in gospodarski porazi. Kljub temu, da so v Gorici zbrani mogotci hoteli z nasiljem vzdržati cesarstvo v namišljeni slavi in moči, je Mussolini še rekel generalom, kar je leta 1915 zapisal: »To ljudstvo nas ne bo nikoli ljubilo...« In še je povedal, da »beli« gospodje naj v Ljubljani ne pričakujejo čudežev... Toda osvobodilno gibanje je vztrajno šlo svojo pot. Na dan procesa in obsodbe v Rimu, 24.

julija 1942, je brkinska četa napadla sovražnikov vojaški tovornjak, ki je šel po les v snežniške gozdove. V napadu je bilo mrtvih 12 vojakov, 6 pa jih je bilo ranjenih, medtem ko je bil tovornjak popolnoma uničen.

Ljudstvo je, spričo sovražnikovih hajk in čistk, že imelo trde izkušnje. Ker so bili brkinski griči vse prej kakor pa pripravni za prepotrebna skrivališča, se je zateklo k tako imenovanim bunkerjem. V Tominjah, kjer so bili prav v tem času obnovili vaški odbor OF, so pod njegovim vodstvom zgradili kar štiri bunkerje. Prvi je bil v Bitnarjevem lazu, med Tominjami in Brcami, drugi je bil med Čeljami in Tominjem, tretji je bil v gozdu Gološčak med Brcami in Harijami, četrti pa v gozdu Staja med Čeljami in Brcami. Vsi ti bunkerji so bili v zemljo skopani, večji ali manjši, pokriti z lesom in zakriti z brinjem, robidjem in mahom. V te bunkerje so se zatekali predvsem aktivisti, ki jim je pretila nevarnost. V Tominjah je Vid Opрešnik — Nace ustanovil tudi javko pri Jakobu Kocjančiču — Zdinarju, medtem ko je bila v Preložah javka pri Mihu Kovačiču. Tudi v Starodu so v teh dneh ustanovili vaški odbor OF. V Novi vasi so za javko našli streho v hiši Milana Levarja, kjer se je večkrat oglasil Anton Raspor, komandir prve istrske čete.

Kaže, da je bil ta čas naklonjen tudi drugačnim dejanjem. Bojda se je avgusta 1942 zbrala v Knežaku večja skupina duhovnikov z namenom, da bi zasnovali nekaj beli gardi podobnega. Za sestanek pa so po svojih obveščevalcih zvedeli tudi aktivisti. Duhovnikom, ki so se bili udeležili sestanka, so napisali pismo in jim v vljudnem tonu pojasnili namene OF ter izdajalsko delo bele garde. Tako je bila nakana z belo gardo že v kali zatrta.

Napad na italijanski vojaški tovornjak v snežiških gozdovih 24. julija 1942 je zopet v tolikšni meri podžgal sovražnikov maščevalni srd, da se je znova pripravil na veliko očiščevalno ofenzivo proti brkinski četi, ki se je bila medtem preselila na območje Brkinov. V ofenzivi, ki se je začela 13. avgusta, so sodelovale vse enote divizije Novara, 59. legija črnih srajc ter še nekatere vojaške in številne enote policije in karabinjerjev. Vsa ta pisana druščina je Brkine najprej obkolila tako, da je bil mož pri možu vse od Prema do Harij in Podgrada, od tod pa vse do Škocjanskih jam, nakar je navalila v brkinske griče ... Gora se je tresla, rodila se je miš ... Da ofenziva ni dosegla svojega namena, lahko beremo tudi v sovražnikovih poročilih.

Obsežna sovražna ofenziva je brkinsko četo resda nekolikanj presenetila. Zato je njeno vodstvo naglo odločalo. Četo so zaradi uspešnejšega preboja razdelili na tri skupine: prvo, v kateri sta bila tudi Drago Rebec — Kovač in Anton Dolgan — Branko in jo je le-ta vodil čez Brezovo brdo na Skadanščino, druga skupina, ki sta bila v nji Anton Primc — Dušan in Edvin Maslo naj bi šla mimo Podgrada in Podbež na območje Poljan, tretja, skupina Jožeta Zidarja — Jadrana, v kateri je bil tudi Franc Čuček — Bognar naj bi ostala na območju Čelj in Pregarij, toda v zadnjem trenutku se ji je posrečilo prebiti se skozi sovražnikove vrste v bližino Gornjega Zemona. V Brkinih je ostala le skupina Karla Masla, v kateri so bili še Anton Hreščak — Urban in Franc Maslo, ki bi bila skoraj postala žrtev ofenzive. Rešila se je le po naključju v bunkerju v gnojnični jami pri Mahnetu v Tatrah.

Ko je odvihrala mimo sovražna ofenziva, je življenje zopet steklo po vsakdanjem tiru. Čeprav se v skupine razdeljena brkinska četa ni kmalu vrnila v Brkine, sta politično delo v teh krajih nadaljevala Franc Segulin — Boro, ki je bil tudi komisar čete, in Franc Hvalič — Bolte, doma iz Lok pri Gorici. Tako je pripovedovanj zvemo, da se je prav v tem času obnovilo in da je zaživelo gibanje OF v Kosezah, kjer so imeli sestanke v kleteh nekdanje opekarne. Najbolj zavzet za delo da je bil Avgust Ujčič. V Hujah je postalo središče gibanja pri Tomažičevih, ki se je potem širilo od hiše do hiše. Razgibali so se tudi v Vrbovem. V Topolcu so ustanovili odbor OF na sestanku v mizarski delavnici Roberta Jenka. Ta odbor je bil trajnejši. Aktiviste, ki so odšli k partizanom ali če so jih zaprli, so hitro nadomestili drugi tovariši. V Trpčanah, Vrbici, Novokračinah in v drugih podgorskih vaseh je neutrdljivo deloval Jože Prosen — Radivoj. Podobno bi lahko navedli po vrsti večino vasi.

Zaradi velike pomembnosti v razvoju partizanstva na Primorskem naj zapišem nekatere dogodke, ki so prav med sovražno ofenzivo v Brkine bili v Vipavski dolini. Na prvem mestu je nedvomno ustanovitev Gregorčičevega bataljona nad Vitovljami (okoli 10. avgusta), in sicer neposredno po požigu Ustij — prve žrtve fašistične morilske in požigalske sle na Vipavskem.

Kmalu nato, 20. avgusta 1942, je goriški prefekt Cavani s posebnim lepakom razglasil tiralico za Jankom Premrlom — Vojkom ter razpisal 50.000 lir nagrade tistemu, ki ga izroči oblastem

IL PREFETTO
DELLA PROVINCIA DI TRIESTE

Considerato **che gli autori** di furti, grassazioni [illegible] danno di persone inermi o mediante imboscate ed altri [illegible] da qualche tempo **vengono perpetrati in provincia** e [illegible] deve ritenersi siano capeggiati da tale **Maslo Carlo** [illegible] di Novak Giuseppina, **nato a Cossana il 23 agosto 1912**; [illegible] il predetto oltre ad **essere disertore dall'Esercito**, [illegible] numerosi reati comuni che **dimostrano il suo istinto** [illegible] e la vita della **sua natura per le circostanze in**

Veduto l'art. 2 del T. U. della **legge sulla P. S.**

STABILISCE:

la corresponsione della somma di lire **italiane cinquantamila in favore** di chiunque, in qualsiasi circostanza di luogo e di tempo, **consegnerà**, vivo o morto, all'Autorità, il predetto **Maslo oppure metterà l'Autorità** stessa in grado di poterne effettuare la cattura o l'uccisione.

L'erogazione della predetta somma, a cura della **R. Prefettura di Trieste**, seguirà immediatamente la cattura o l'uccisione del predetto **bandito** e dopo l'identificazione.

Fotografia di MASLO CARLO

IL PREFETTO
TULLIO TAMBURINI

Tiralica za narodnim herojem Karlom Maslom

živega ali mrtvega. Podobno tiralico je tri dni prej razglasil tržaški prefekt Tullio Tamburini za Karlom Maslom.

Da se bomo bolje seznanili s tedanjimi razmerami na Primorskem, povzemimo nekatera mnenja Toma Brejca — Lojzeta, sekretarja PK KPS za Primorsko (po rodu je bil iz Novakov pri Cerknem; aprila 1942 ga je CK KPS poslal z Gorenjskega na Primorsko), ki jih je navedel v pismu CK KPS z dne 22. avgusta 1942:

»... Preosnovali smo sestav primorskih partizanov in ustanovili prvi primorski bataljon. Sklenili smo imenovati ga: Bataljon Simona Gregorčiča. Za to ime smo se odločili, ker je to potrebno, ker moramo upoštevati tukajšnje razmere. Ta pesnik je globoko zapisan v srcu tega ljudstva. Resnica je, da ima veliko zaslugo, da je to ljudstvo kljub vsemu ostalo narodnostno tako zavedno.

Bataljon Simona Gregorčiča je razdeljen na dve četi, vsaka četa pa na dva voda. Prvo četo imenujejo Tolminsko, drugo pa Vipavsko. Ustanovili smo tudi minerski vod. V zvezi s tem smo tudi določili vodstvo čet in vodov. Vodstvo vodov smo izročili kolikor mogoče borbenim in že nekoliko izkušenim partizanom... Dokončna sestava štabov zaradi pomanjkanja sposobnih ljudi še ni mogoča. V začasno vodstvo bataljona smo določili za komandanta Martina Greifa — Rudija, za komisarja pa Jožeta Lemuta — Sašo... Zelo bi nam ustregli, če bi nam poslali Staneta Starca — Fazana z Gorenjskega, ki je Primorec in o katerem smo slišali precej dobrih stvari...

Na splošnem je položaj na Primorskem tak: Sovražnih hoče s svojim terorjem prestrašiti prebivalstvo in uničiti naše gibanje, še preden bi prišlo do organizirane ljudske vstaje. Pereč problem je pomanjkanje mladih, umsko dovolj razvitih in resnih moči. Od letnikov 1910 do letnikov 1922 je vse pri vojakih. Starejši letniki, ki so še doma, pridejo manj v poštev... Razveseljivo je, da je zelo delavna in požrtvovalna mladina. Žal ne razume več dobro partizanskega čtiva, ker jo je pokvarila fašistična šola. Število SKOJ je premajhno... Na ozemlju Primorske je v tem času kakih 30 odborov mladinske OF, medtem ko je odborov OF že nad sto... KPS ima 53 članov in 61 kandidatov. V partizanih je 11 članov in 8 kandidatov. Po socialnem sestavu so na prvem mestu delavci in kmetje; najmanj je intelektualcev...

Vendar doslej še nimamo na Primorskem pokrajinskega odbora OF, niti ne okrožnih odborov. Vzrok temu je: pomanjkanje sposobnih ljudi...«

Gregorčičev bataljon, ki je taboril nad Vitovljami, se je kmalu lotil temeljite reorganizacije in je spodbujal k čimvečjemu sodelovanju vseh primorskih partizanov. S Stjenkovo kraško skupino je dobil zvezo že v prvih dneh po ustanovitvi, medtem ko se mu je, razumljivo, z brkinsko četo posrečilo povezati šele v drugi polovici avgusta. Tedaj se je bila komaj spet zbrala v Brkinih, in ker so nekaj že zvedeli o reorganizaciji partizanske vojske, so posebno odposlanstvo poslali k nadrejenemu štabu v Loško dolino, v katerem so bili Jadran, Branko, Dušan, Kalc in Urban, medtem ko se je druga skupina odpravila v Vipavsko dolino, kamor pa zaradi »rastrellamenta« ni prišla in se je vrnila na Vremščico. Ta skupina se je dvakrat spopadla s sovražnikom. Sreče tudi prva skupina ni imela, saj se je vrnila, ne da bi se sestala z iskanim štabom. Na Notranjskem je tedaj divjala roška ofenziva in tako je ta skupina večkrat padla v zasedo. Kljub temu je, gredoč iz Leskove doline proti Gomancem, preganjala italijanske gozdne delavce in oglarje, narednika gozdne milice pa je celo razorožila.

V zvezi z reorganizacijo partizanske vojske na Notranjskem je bila mišljena in poudarjena pomoč primorskim partizanom. Že 27. avgusta je izšla odredba o ustanovitvi Soškega odreda. Odredbo sta nedvomno podpisala Aleš Bebler — Primož Tratnik, namestnik komandanta glavnega poveljstva, in komisar Viktor Stopar — Silvo Moščan, ki sta bila tedaj v Dolomitih, torej zunaj sovražne ofenzive. Vemo pa, da so priprave za ustanovitev Soškega odreda potekala že prej, saj je Vidko Hlaj — Žižič, poznejši sekretar okrožnega komiteja za Slovensko Istro, na zahtevo Mirka Bračiča iskal prostovoljce za Primorsko v 4. bataljonu Krimskega odreda, ki je tedaj taboril na Ljubljanskem vrhu nad Verdom. Nekaj dni pozneje, 22. avgusta, se je v tem bataljonu oglasil celo Bračič sam in vzel s seboj tri prostovoljce. Prostovoljci so bili po rodu največ s Primorskega; pred fašizmom so bili zbežali čez mejo, živeli v matični državi kot emigranti in zdaj, po italijanski okupaciji velikega dela Slovenije, so spet pred fašizmom bežali v ilegalo in k partizanom. Iz teh vzrokov izhaja razmeroma veliko število Primorcev med začetniki odporniškega gibanja.

Soški odred, ki je iz konspirativnih razlogov vse do prestopa jugoslovansko-italijanske meje nosil ime Loški odred, so po odloku glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet ustanovili avgusta 1942 iz tretjega bataljona Kočevskega odreda na Otrobovcu nad Babno polico. V njegovo pristojnost je poslej prišla tudi br-

kinska četa. Za komandanta odreda je bil imenovan tržaški rojak Mirko Bračič, namestnik komisarja pa naj bi bil Vipovec Jože Lemut — Saša, ki pa je padel že 17. avgusta v zasedi pri Kromberku. Vendar je bil prvotno imenovan za komisarja Dušan Pirjevec — Ahac, medtem ko je do njegovega prihoda v odred (1. oktobra 1942) opravljal posle komisarja Ivan Turšič — Iztok. Iz raznih razlogov je bil za začasnega komisarja imenovan tudi Drago Flis — Strela, ki je kot medicinec opravljal tudi dolžnosti odredovega bolničarja.

Verjetno je, da komandant Bračič ni podrobno poznal splošnih razmer na Primorskem, zato je prišel 25. septembra s patruljo čez staro mejo in 8. oktobra sporočil glavnemu poveljstvu, da so razmere na Primorskem dovolj ugodne za razvoj partizanstva. Ljudje da sovražijo samo eno: fašizem in Italijane. So pa politično nerazgledani in ne razločujejo četnikov od partizanov ... V partizane so odšli največ fantje, ki so prišli na dopust, in nekateri, ki so dezertirali iz italijanske vojske. Velika težava za razvoj partizanstva je gotovo cestno omrežje in ker ni gozdov ...

Že konec septembra, ko je Mirko Bračič šel na Primorsko, je začel izdajati odredbe z nazivom Soški odred, ki je prekoračil staro mejo 25. oktobra, štiri dni pozneje pa je bil že v Vipavski dolini. Tedaj je 3. bataljon Simona Gregorčiča postal 1. bataljon Soškega odreda. V okviru tega bataljona so bile štiri čete: vipavska, tolminska, kraška, in brkinska četa. Zadnji dve nista bili operativno vključeni v bataljon. 2. bataljon se je imenoval »tolminski«, dotedanji 1. bataljon pa je postal 3. »kraški« bataljon.

Drago Flis — Strela, ki je bil to pot že drugič na Primorskem, je v svojih vtisih takole zapisal:

»Bilo je v sredini oktobra, ko smo se spet odpravljali na Primorsko. Bračič je dober teden pred nami odšel s kakimi petnajstimi ljudmi, mi pa smo se napotili okoli 20. oktobra ... Krenili smo preko Mašuna in se ustavili v prvi vasi na Primorskem, v Volčah. Tam so nas ljudje že čakali. Zvedeli so, da pridemo, pa so nam pripravili precej hrane. Celo ovce so klali, da bi nam bolje postregli. Ves odred je bil dobro oborožen in za tiste čase smo imeli kar precej mitraljezov. Povečini so bile to zbrojevke, ki so jih ljudje močno občudovali. Borci so imeli v glavnem mavzerice. Ljudje so bili navdušeni nad našim prihodom in so nas odlično pogostili. Tudi o partizanih so vedeli precej, ker je delovala na tistem območju pivška (brkinska op. p.) četa.«

Tu naj bo mimogrede omenjeno, da Mirko Bračič, čeprav Tržačan, za primorske partizane ni imel lepih besed in temu primerno je bil tudi priljubljen. Nad podrejenimi je zelo rad »divjal«, nadrejenim pa je poročal le o slabostih, nič pa o uspehih, poročal je o »skrivačih« in »zelenem kadru«, čeprav je bil Janko Premrl — Vojko po svojem junaštvu in morali odličen partizan, prav tako Karlo Maslo po junaštvu, in še marsikdo. Bračič je poročal o izrednih, težavnih razmerah za razvoj partizanstva na Primorskem vse do začetka novembra 1942, ko je zapisal: »Vse je v redu . . . !«

S Soškim odredom je prišel na Primorsko tudi Rudi Mahnič — Brkinc, ki je spočetka opravljal dolžnosti namestnika politkomisarja 3. bataljona (kraškega) Soškega odreda, nato pa ga je PK KPS za Primorsko, kot enega svojih najboljših delavcev, po prvi pokrajinski partijski konferenci, 4. in 5. decembra na Vrhu pri Braniku, imenoval za sekretarja okrožnega komiteja KPS za južno Primorsko. Ta je z veliko prizadevnostjo ustanavljal omrežje OF, ki se je v kratkem času razširilo med večino prebivalstva.

Morda smo doslej premalo poudarili delo KPS, poglavitne silnice narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Navedli smo sicer že nekatere partijske aktiviste, ki so prišli semkaj že v letu 1941. Le-ti so našli v svojem poslanstvu najzvestejšega zaveznika prav v sovraštvu do fašizma, v visoki narodni zavesti ter v dolgotrajnem gospodarskem zatiranju, ki so ga fašistične oblasti izvajale nad primorskim ljudstvom.

Pomembna prelomnica pospešenega in čedalje širšega delovanja predstavnikov KPS so bile partijske konference. Prve brazde za ledino primorskega odpora je začrtalo politično posvetovanje 8. julija 1941 v Kremencah nad Renčami. Kot izredno pomemben politični dogodek naj omenimo partijsko posvetovanje, ki je bilo 6. aprila 1942 na Skalnici pri Gorici. Na njem je sodelovalo razen poverjenika CK KPS še 22 delegatov iz Gorice, Vipave, Krasa, Brd, Idrije in Trsta. Tako prvo kot drugo posvetovanje sta določili jasne smernice vsemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Na osnovi tega je bil aprila 1942 tudi ustanovljen PK KPS za Primorsko. Sekretar le-tega je bil Tomo Brejc — Lojze, člana pa Jože Lemut — Saša in Anton Velušček — Matevž.

Naslednje partijsko posvetovanje je bilo, kar smo že omenili, 4. in 5. decembra 1942 na Vrhu pri Braniku. Na njem so sodelovali domala vsi tedanji primorski in politični in vojaški voditelji: Aleš Bebler — Primož, Dušan Pirjevec — Ahac, Tone Velušček — Ma-

tevž, Darko Marušič — Blaž, Avgust Dugulin, Avgust Špacapan, Julij Beltram — Janko, Bojan Štih, Andrej Kumar, Srečko Čebron, Ivan Kosovel — Borodin, Martin Greif — Rudi, Vidko Hlaj — Ži žič in še nekateri.

To posvetovanje je bilo eno najpomembnejših za organizacijsko utrditev primorskega osvobodilnega gibanja. Primož je poročal o političnih razmerah na Primorskem, v Jugoslaviji in po svetu, Ahac pa je ugotovil pravilen razvoj partizanskega boja na Primorskem. Po dvodnevnem razpravljanju so sprejeli resolucijo, v kateri je ugotovljeno, da so v boju proti fašizmu že doseženi razveseljivi uspehi, da se je posrečilo združiti Primorce v enotno in mogočno gibanje OF ter da so že zasnovana močna jedra partizanske vojske.

Nedvomno so ta partijska posvetovanja, ugotovitve, smernice in sklepi našli globok odmev v krajih pod Snežnikom ali vsaj položili trdne temelje nadaljnjemu razvoju osvobodilnega gibanja. Dejavnost je bila usmerjena predvsem na dvoje področij: na širjenje OF med ljudstvom in pridobivanje novih borcev za partizanske čete. Italijanske vojaške oblasti so septembra 1942 vpoklicale pod orožje letnik 1923. Mnogi so se raje pridružili bataljonu Simona Gregorčiča, ki je tako narastel na 140 borcev. Imel je le pet mitraljezov in 85 starih pušk, kar je narekovalo: spopadati se s sovražnikom in mu iztrgati čimveč orožja. S temi nalogami je prišel in jih začel uresničevati tudi Soški odred.

Po preureditvi Gregorčičevega bataljona je v okviru Soškega odreda nastal 3. kraški bataljon, v njegovo sestavo pa je prišla četa, katere področje delovanja so bili Pivka, Kras in Brkini. To ozemlje je bilo med najtežjimi tudi glede na način partizanskega vojskovanja, zakaj sovražnik ga je zaradi gostega cestnega omrežja, goličave brez gozdov in vasi, ki so bile zelo na očeh in pregledne, laže nadzoroval z zasedami in s pogoni. Osrednja naloga čete so bile sabotaže na železnici proti Trstu in Reki. To v tem času tudi omenjajo italijanska policijska in vojaška poročila.

Takrat so postale še zlasti delavne posebne leteče policijske skupine — nuclei mobili — iz agentov javne varnosti in karabinjerjev. Te skupine so bile podrejene generalnemu inšpektoratu javne varnosti za Julijsko krajino. Vodil ga je Giuseppe Guelli, proslul sadist in krvolok, ki je imel polnomočje nad vsemi policijskimi in karabinjerskimi enotami v državi. Poglavitna naloga

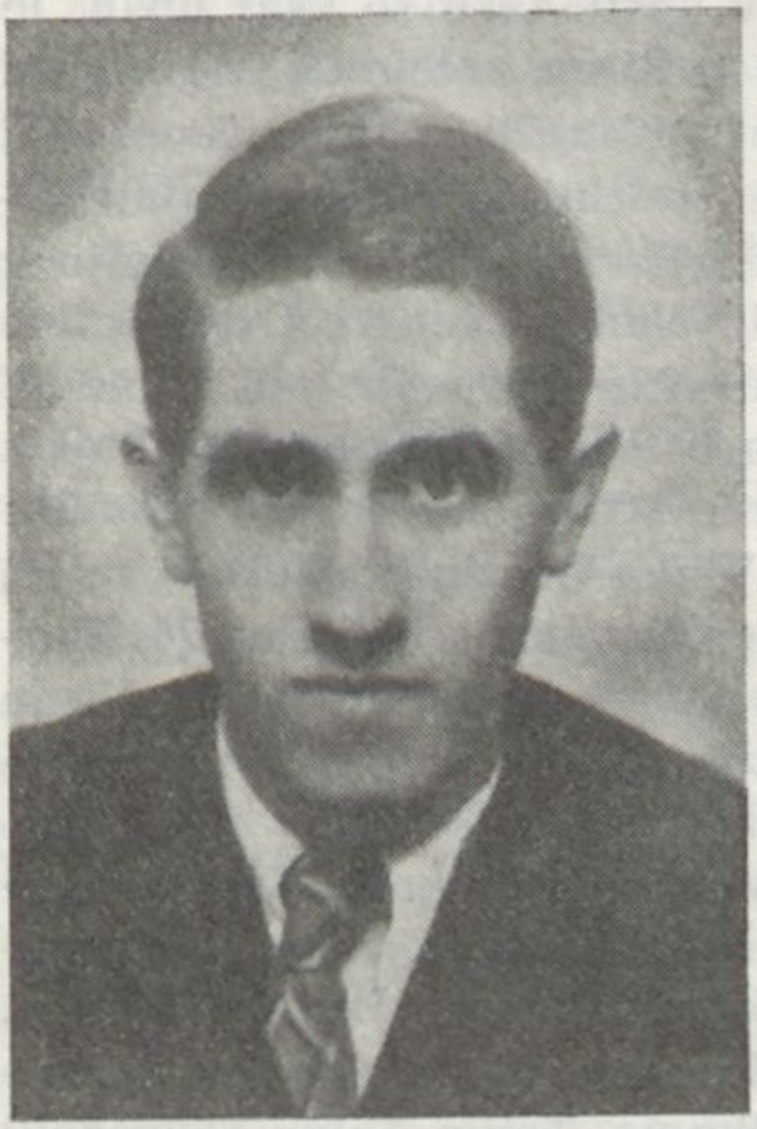
teh letečih policijskih skupin je bila zasledovati upornike in vse tiste, ki jih podpirajo, poizvedovati za nevarnimi prekucuhi, okrepiti varnost posebej ob meji in v ta namen zbrati in pridobiti sposobne obveščevalce. Razen tega so bile v stiku z vojaškimi oblastmi. Tako je Giuseppe Guelli s svojo policijo napolnil zapore Coronea v Trstu, z zločinskim pajdašem Collottijem je nečloveško mučil in pobijal svoje žrtve v zloglasni vili v ulici Bellosguardo v Trstu. Sad te policijske tolpe so bili tudi prenapolnjeni zapori v Gorici, Kopru, na Reki in taborišča od Raba do Fraschette, Alatri.

Toda vse te ustrahovalne in grozilne pobude so pomagale bore malo. Tudi nagradi, ki sta jih razpisala goriški in reški prefekt na glavi Janka Premrla — Vojka in Karla Masla, sta rodili zgolj pomilovalen nasmeh.

Da bi pa strah prešel ljudem v kosti, tako so vsaj upali, je posebno sodišče za zaščito države v Rimu začelo 28. novembra 1942 obravnavo proti 22 obtožencem. V obtožbi je bilo rečeno: »Na nekdanjem jugoslovanskem ozemlju sodelujejo z oboroženimi tolpami tudi skupine italijanskih državljanov, ki jim pomagajo z orožjem in hrano«. Obtoženci so bili člani slovenske Osvobodilne fronte in so delovali kot aktivisti na območju reške pokrajine od junija 1941 dalje. Obširna obtožnica bremeni obtožence najhujših protidržavnih grehov. Temu primerno strogo so jih tudi obsodili: Ivana Simčića iz Matulj na 30 let, Vinka Brozino iz Jelšan na 30, Antona Franka s Prema na 24, Franca Kavčiča s Pivke na 24, Slavko Jardas iz Matulj na 16, Stojana Surino iz Jelšan na 24, Karla Puža iz Matulj na 30, Rafaela Jurčića z Reke na 16, Alberta Jurdana iz Matulj na 24,. Branislava Laginjo iz Matulj na 16, Ljubomira Mrakovića iz Opatije na 16, Matijo Šuštarja iz Klane na 24 in Alojza Smerdelja s Pivke na 30 let težke ječe. Zaradi pomanjkanja dokazov so bili oproščeni Polde Oblak iz Ilirske Bistrice, Viljem Kinkela iz Jušićev, Viktor Monjac iz Matulj, Anton Gustinčič iz Rjavč in Franjo Klemenc s Prema. Trije: Anton Dolgan — Branko, Jože Zidar — Jadran in Nino Azriel iz Opatije so bili odsotni. Za prva dva odsotna je predvidevala obtožnica najstrožjo kazen.

Vse to pa je v glavnem naletelo na gluha ušesa in zvesta srca. Predstava toliko zaželene svobode je bila preveč mamljiva in svetla, da bi moglo karkoli koga preplašiti in ga odvrniti od začetnega

dela. Tako ljudje pripovedujejo, da so imeli sestanke kar v cerkvi (v Zarečju), da so dekleta nosile hrano partizanom kar v taborišče, da je Vid Opršnik — Nace zbral prvi OF odbor, v katerem so bili Alojz Matko, Alojz Janežič in Jože Valenčič. V tem času so tudi v Novokračini s podvojeno močjo zagrabili za delo. Najbolj prizadeven je bil Anton Valenčič — Peter. V Malih Ločah sta bila najbolj vneta aktivista Anton Gustinčič in Anton Ivančič. V Rjavčah so si kar na množičnem zborovanju, ki so se ga udeležili Rudi Mahnič — Brkinc, Branko in Jadran, izbirali terenski odbor. Ob tej priložnosti so tudi zaprisegli zvestobo OF — Brkinc je bral prisego, vaščani pa so za njim ponavljali zaprisego. To pot je bil zasnovan tudi mladinski aktiv. Podobno množično zborovanje je bilo tudi v Gabrku. Izvoljen je bil terenski odbor, ki se je bil za

Rudi Mahnič-Brkinc, narodni heroj, padel 19. novembra 1943, kot politični komisar Goriške divizije pri Topolovem v Beneški Sloveniji

delo zelo zavzel. Žal so predsednika Martina Franka prekmalu zaprli in s tem delu za OF precej škodovali. Delavna je bila v Rjavčah tudi mladina. Najboljši mladinci so bili sprejeti v ZKM. V Smrjah je vodila mladino Zora Mršnik, in pa Stana Boštjančič, medtem ko so v Čeljah nekatere mladinke postale celo kandidatke

KPS, sekretar vaške celice pa je bila Marija Frank — Lilijana. Tako se je organizacija vztrajno širila po vaseh. Če so komu izmed aktivistov prišli fašisti na sled in ga zaprli, so vrzel kmalu zapolnili drugi. Ljudstvo je kljub nasilju in trpljenju ostalo neuklonljivo, čeprav je bil fašizem na vrhu slave in je njegov vodja čakal pri El Alameinu, da bi kot zmagovalec vkorakal v Egipt, da je Hitler pognal svoje horde proti Stalingradu v prepričanju, da bo od tod nadaljeval svoj pohod čez Kavkaz v Malo Azijo in Indijo . . .

ZLOMLJENA OS
(1943)

Leto 1943 se je začenjalo z mnogo obetajočimi vojnimi dogodki: v Afriki je bila Italija malodane na kolenih in čedalje bolj očitna je bila podoba, da bodo morale sile Osi kmalu zapustiti bojne puščave na afriški celini; da se bo klavrno končala epopeja italijanskih »osem milijonov bajonetov«. Še z večjim upanjem so bile oči vsega sveta uprte na ruske poljane, kjer se je pred Moskvo, Leningradom in ob Volgi odločala in tudi odločila usoda druge svetovne vojne.

V tem času še nihče ni mogel zanesljivo trditi, kakšen bo pravzaprav izid tega boja, vendar je bila silovita obramba sovjetskih narodov najmočnejša moralna opora partizanom v jugoslovanskih gorah in gozdovih, da so se z ojeklenelo voljo in nadčloveškim pogumom bíli v leto, ki je tudi slovenskemu in vsemu osvobodilnemu boju prineslo vrsto blestečih in odločilnih zmag. Tudi tretja sovražnikova ofenziva, ki je trajala od julija do novembra in je bila nedvomno ena izmed najbolj krvoločnih, partizanstva v Ljubljanski pokrajini ni mogla zlomiti, pač pa se ji je posrečilo roditi belogardizem in še, da so nevtralni sredinci prešli v reakcijo. Delni razlog za to so bili neprimerni sovjetski prijemi v NOB, posebno tako imenovano vojvodstvo, proti kateremu se je bil začel zelo odločno boriti Edvard Kardelj.

Tako so bili za osvobodilno gibanje kljub temu, da je fašistični sovražnik na vsako partizansko akcijo odgovoril z divjanjem, položeni tudi na Primorskem trdni temelji. Nenehna nasilja so še bolj podžigala odporniško gibanje. Čas je postavil ostro ločnico: biti ali ne biti. Zavojevalčeva krutost je postavila vse pred dejstvo: zdaj ali nikoli. Tako je zgodovinska nujnost ustvarjala novega upornega slovenskega človeka — in narod hlapcev je zorel sam v sebi v gospodarja!

Toda na tej poti je bilo nujno pogumno, tvegano, marljivo in neuklonljivo delati, zakaj sovražnik je velikokrat komaj zgra-

jeno do temelja porušil, požgal, ljudi pa pobil. In spet je bilo treba iz temeljev znova graditi, zdraviti, celiti smrtne rane...

Nedvomno je prav pogledati na narodnoosvobodilni boj na Primorskem s širšega zornega kota zlasti zato, ker se je uveljavilo mnenje, češ, da je ta boj po obsegu in vrednosti močno zaostajal za drugimi slovenskimi pokrajinami, zlasti za Notranjsko in Dolenjsko. Deloma bi bila morda ta trditev pravilna. Vendar pa je nujno treba upoštevati, da je bila Primorska več kot dvajset let sestavni del fašistične države, v kateri je bila policijska mreža razpeta do vsakega posameznika, ki je očitneje kazal slovenske barve. Zvečine je zaznamoval s črno piko — »panslaviste«, »antifašiste« ali celo »komuniste« — je fašistična policija spravila za zapahe že pred začetkom vojne. Tolikšnega policijskega nadzorstva na novo zasedenem slovenskem ozemlju ne bi mogla razpresti še tako usposobljena policija. Na tem mestu naj bo omenjeno, da so fašistični oblastniki iznašli za zavedne Slovence izraz »slavocomunismo«. S tem so ubili na en mah dve muhi: panslavizem in komunizem, ki je za fašiste bil dedič prvega. Fašizem je svoje orožje naperjal proti narodnjakom kot proti komunistom in jih zategadelj nehote združeval **v antifašistično fronto.** Drugi razlog za zakasnitev pa je, da so na Primorskem veliko večino mož in fantov že aprila 1941 vpoklicali v specialne bataljone. Veliko jih je bilo tudi v rednih enotah italijanske vojske v Libiji, Tripolitaniji, Grčiji, Etiopiji in drugod. In prav v tem je bržkone jedro vprašanja o pomanjkanju organizacijsko sposobnih in izkušenih ljudi.

Vzrok za zapoznitev bo tudi v tem, da se je večina prvih aktivistov znašla v zaporih že pred koncem leta 1941. Tudi pokrajinski komite KPS, ki so ga sestavili Tomo Brejc — Lojze, Jože Lemut — Saša in Anton Velušček — Matevž, je bil ustanovljen — kot osnova za utrditev in razširitev žarišč odporniškega gibanja — šele aprila 1942, medtem ko so pokrajinski komite OF ustanovili jeseni 1942. Zelo pomembno je bilo dotlej delo Toma Brejca, ki se je sicer zadrževal na Goriškem, vendar je že imel zveze s Trstom. Pri tem je treba omeniti, da je 15. novembra 1942 prišel na Primorsko dr. Aleš Bebler — Primož kot svetovalec CK KPS ter politični in vojaški poverjenik IOOF. Razumljivo je, da je iz zgoraj omenjenih razlogov Bebler začel takoj pripravljati prvo pokrajinsko partijsko konferenco, ki je bila 4. in 5. decembra v opuščeni cerkvici na Vrhu pri Braniku. Te konference se je udeležilo

šestnajst tovarišev vseh območij Primorske. Skromna izbira ljudi za vodenje OK KPS in OOOF je nedvomno Beblerju narekovala sicer nekoliko črnogledo pismo CK KPS z dne 3. decembra 1942:

»Prosimo vas za kadrovsko pomoč. Sedanji aktivisti po okrožjih, ki so bili dobri kot apostoli, hodeči od vasi do vasi, bodo kot sekretarji okrožij — za kar jih zdaj postavljamo — večji del obupno slabi. Sploh si take suše v kadrih, kakršna vlada tu, najbrž ne predstavljate. Kadarkoli hočeš storiti, povsod ista zapreka — ni ljudi.«

Bebler sicer taktično, vendar pravilno ocenjuje tedanje razmere na Primorskem. Kritičen je zlasti do aktivistov v okrožnem in okrajnem merilu. Čeprav je pozneje poročal, »da je bolje«, vendar drži, da je bilo na razpolago z organizacijskimi zmožnostmi in izkušnjami bore malo ljudi. To je tudi razumljivo, saj so bili mnogi le polpismeni, zaradi ukinitve vseh društev in političnih strank, že petnajst let niso imeli nobenih organizacijskeh prijemov. Razen tega niso kdovekaj poznali konspiracije, pač pa več strahu. Tu je bila OVRA, karabinjerji, kvesturini, milica, ki je izvajala kontrolo nad vsakim krajem, vasjo, zaselkom, hišo. Poznali so vsakega »po koži in obistih«. Razen teda pa je bila tu še slabokrvnost KPI, ki jo opravičuje le fašistično nasilje, kar se ne da primerjati z jugoslovansko monarhofašistično diktaturo z Glavnjačo...

V sili pa je bilo treba najti drugačen izhod. Ker PK KPS za Primorsko ni našel ustreznih ljudi, se je po pomoč zatekal k namestnikom političnih komisarjev bataljonov, ker so le-ti že imeli nekatere sposobnosti in izkušnje. CK KPS se je s tem strinjal, vendar ga je skrbelo, da ne bi s tem oslabili političnih kadrov v bataljonih. Zato je 17. januarja 1943 v pismu predlagal:

»CK potrjuje pravilnost vašega političnega dela. Mnenja smo, da je položen potrebni temelj, s katerega je zdaj mogoče preiti še k večjim nalogam... Partija mora sedaj postati vidna ljudskim množicam, biti mora njihov resnični voditelj, vidna mora biti njena vodilna vloga. Če je dosedaj zbirala najaktivnejše kadre, da bi ustvarila osnovo, je sedaj potrebno te kadre razporediti, da bodo sposobni odgovarjati dogodkom v našem osvobodilnem gibanju«

Vzporedno z okrožnimi komiteji KPS so ustanavljali tudi okrožne odbore OF. Omenili smo že, da je bil jeseni 1942 ustanovljen pokrajinski odbor OF. Ta pa je 14. februarja 1943 v Lokah pri Kromberku sklical prvo pokrajinsko konferenco OF. Udeležilo

se je 12 zastopnikov, med njimi tudi zastopnik italijanskih protifašistov iz Trsta. Na konferenci so sprejeli resolucijo, da program OF, ki ga izražajo njene temeljne točke, in politika IOOF v celoti ustrezata težnjam in željam primorskega ljudstva.

Tako so bili organizacijski in politični temelji odporniškega gibanja v glavnem postavljeni šele jeseni 1942 in v začetku 1943.

Na prvi pokrajinski konfereci KPS za Primorsko so poudarili zlasti pravilno razporeditev ustreznih ljudi. Tako so na tej konferenci sklenili poslati v Brkine enega izmed najboljših političnih delavcev — namestnika politkomisarja III. bataljona Soškega odreda Rudija Mahniča — Brkinca. Ta je takoj odšel izpolnjevat novo dolžnost. Že 21. januarja 1943 je poročal o svojem delu. Med drugim pravi, da ima večina vasi terenske odbore, da je zanimanje za OF veliko in da ni duha ne sluha o belogardistih.

Naj pri tem omenimo, da se je razdelitev Primorske na okrožja in okraje večkrat temeljito spremenila. Sprva, jeseni 1942, so nameravali razdeliti Primorsko na dva dela z dvema sekretariatoma pokrajinskega komiteja. Ta razdelitev naj bi bila veljala predvsem za partijsko delo. To se ni uresničilo, pač pa so pokrajino razdelili na severni, srednji in južni okraj. Te okraje so sčasoma razdelili kar na osemnajst okrožij, v vsakem pa sta bila okrožni komite KPS in okrožni odbor OF. To pa je bilo dokaj razdrobljeno in celo nesmiselno tratenje že tako pičlih in skromnih moči. Šlo je celo za zamenjavo pojmov, saj je okraj zajemal večje ozemlje kakor pa okrožje.

Okrožni komite KPS za južno Primorsko so ustanovili 4. aprila 1943, štirinajst dni pozneje pa okrožni odbor OF. Za sekretarja komiteja so izvolili Rudija Mahniča — Brkinca, člani pa so bili: Albin Godina — Vojo, Jože Zidar — Jadran in Franc Grm — Vlado Inštruktor komiteja je 21. maja postal Franc Segulin — Boro. V okrožnem odboru OF pa so bili razen tajnika Rudija Mahniča — Brkinca še Albin Godina — Vojo, Jože Zidar — Jadran, Franc Grm — Vlado, Anton Dolgan — Branko, Tone Jurišič — Pavel Jerebica in Viktor Berce — Božo, župnik iz Slivja.

Do sredine maja so to ozemlje razdelili na deset rajonov: bistriški, materijski, čičarijski, sušiški, brkinski, vzhodnobrkinski, kraški, podgradski in križiški (Rodik—Hrpelje—Podgorje). Pozneje, 10. junija 1943, so razdelili okraj v materijsko in ilirsko bistriško okrožje. Tako je novo materijsko okrožje imelo pet rajonov:

Materija, Čičarija, Rodik—Hrpelje, Kras (Barka—Divača) in Brkini.

Ilirsko bistriško okrožje, ki so ga ustanovili 2. junija 1943, so sestavljali štirje rajoni: bistriški, smrjski, sušiški in spodnjepivški. Sekretar OK KPS je bil Jože Zidar — Jadran, člani pa Anton Primc — Dušan, Milan Ambrožič — Ambrož in Marija Mršnik — Dunja. Prav tako je bil Jadran tajnik OOOF, člana pa Matija Gržina in Marija Kirn — Orana. K temu okrožju so ustanovili julija 1943 še podgrajski in milonjski rajon.

Tako so bila v okraju Južna Primorska (ustanovljen 2. junija 1943) okrožja Pivka, Materija, Ilirska Bistrica, Kras in Slovenska Istra. Sekretar okrajnega komiteja je bil Rudi Mahnič — Brkinc (ki je sredi avgusta 1943 postal član PK KPS za Primorsko), član pa Franc Segulin — Boro in Avgust Špacapan — Strnad. Okraj v tej obliki so odpravili 4. septembra 1943. Materijsko, ilirskobistriško in istrsko okrožje so združili v novo okrožje Brkini—Slovenska Istra, ki pa so ju novembra 1943 razdelili in osamosvojili; avgusta 1944 so pivško, brkinsko in istrsko okrožje ponovno združili v južnoprimorsko okrožje.

Tu naj omenim nekatere značilnosti, ki so vplivale tudi na razvoj primorskega partizanstva. Ker so se italijanske oblasti bale nemira in upora predvsem pod lastno streho, so že pred začetkom vojne proti Jugoslaviji učinkovito ukrepale. Najprej so, kar smo že omenili, stlačili v zapore vse količkaj osumljene, protidržavno razpoložene, skratka, slovenske zavedne ljudi. Mnoge so odvedli naravnost v konfinacijo na otoke.

Ob začetku vojne pa so uporabili najpreprostejši ukrep: z mobilizacijo in racijo moških od 20. do 45. leta so se znebili nezaželenih. Zanje so ustanovili več deset posebnih bataljonov s središčem v Aquili in Potenzi. Prisilno so mobilizirali večinoma karabinjerji in kvesturini. Način je bil zelo preprost: karabinjerji so moške poiskali po domovih, jih odvedli in spremljali vse do konca v razne barake in hleve na jugu Italije. Pozneje, jeseni 1942, ko so mobilizirali letnik 1923, so ponoči obkolili hiše in aretirane odgnali na zbirno mesto, ki je bilo po navadi pri vojaškem odseku, od tod pa so jih v večjih skupinah in v zaklenjenih živinskih vagonih pod nadzorstvom karabinjerjev odvažali na Sicilijo in Sardinijo. Mobilizirali so vse, ki so bili le kolikaj nezanesljivi, ne glede, ali so bili telesno in duševno sposobni. Ti »battaglioni speciali« so imeli vse značilnosti kazenskih bataljonov ali internacije. Vsak

posameznik je bil zaznamovan na rokavu z belim trakom. V bataljonih so bili zvečine kmetje in delavci.

Pozneje so v te bataljone prignali tudi »sumljive« Slovence, ki so bili mobilizirani v italijansko vojsko in so prej delali v Jugoslaviji, Grčiji, Sovjetski zvezi in Franciji. Precej je bilo takih, ki so jih prignali iz raznih italijanskih zaporov, kamor so jih bili nagnetli, češ da so politično sumljivi. Vseh takih mobilizirancev je bilo na Primorskem precejšnje število. Razdelili so jih v delavske čete, vsaki četi pa so dodelili nekaj oficirjev in podoficirjev ter nekaj oboroženih karabinjerjev in vojakov, ki so imeli nalogo, da jih budno stražijo in priganjajo k delu.

Največ teh čet so poslali na Sardinijo in Sicilijo, kjer so jih zajeli zavezniki in jih poslali v Afriko. Iz njih in še drugih, ki so se zbrali v partizanskem oporišču v Bariju, je pozneje nastalo pet prekomorskih brigad, ki so hrabro posegle v boj za dokončno osvoboditev Jugoslavije.

Mnogo primorskih fantov in mož pa fašisti niso dobili v pesti. Pravi lov nanje se je začel že pri letniku 1923, zlasti pa pri naslednjih treh letnikih. O tem pove številka 1500 novincev, ki so se konec leta 1942 in v začetku 1943 pridružili odporniškemu gibanju. Karabinjerjem in fašistom so tedaj matere in sestre nosile dan za dnem »mobilizacijske« pozivnice, češ da so njihove može, sinove in brate siloma odgnali partizani. Partizanska iznajdljivost je bila tako predrzna, da so fašisti osupnili in vsaj spočetka pozabili na povračilo.

Vsa zadeva se je na primer fašističnemu tajniku za goriško pokrajino zdela tako resna, da je o tem nemudoma poročal predstojnikom v Rimu ...

Ker pa je bilo spričo tolikerih prostovoljev občutno pomanjkanje orožja, so, da bi se oborožili, odhajali iz severnega dela Primorske v partizanske brigade na Dolenjsko in Notranjsko, medtem ko so odhajali iz Brkinov in iz Slovenske Istre v 6. in 14. hrvaško udarno brigado. Hrvati so jih visoko cenili kot zelo zavedne, borbene in disciplinirane borce.

Na kratko naj omenimo še razvoj primorskih partizanskih enot, ki so spočetka skupno z enotami na Gorenjskem organizacijsko sodile v III. (alpsko) operativno cono. Toda zaradi lažjega in naprednejšega delovanja je bila 21. februarja 1943 ustanovljena primorska operativna cona. V istem času sta iz soškega odreda nastala severnoprimorski in južnoprimorski odred. Vsak je imel

po tri bataljone. Ustanoviti so nameravali tudi prvo primorsko brigado Andreja Laharnarja, ki pa se potem ni sestavila, ker je prav takrat podlegel ranam pred kratkim imenovani komandant Janko Premrl — Vojko.

V tem obdobju je bilo za Primorsko v ospredju še eno pomembno politično vprašanje. Na dnevni red ga je postavil Edvard Kardelj v dveh pismih, ki ju je poslal 28. januarja 1943 v imenu CK KPS pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko in Francu Leskošku — Luki, ki je prišel na Primorsko v prvih dneh leta 1943 in dal s svojimi bogatimi partijskimi in z vojaškimi izkušnjami tamkajšnjemu odporniškemu gibanju in osvobodilnemu boju nemalo spodbud. V prvem pismu je Edvard Kardelj zlasti poudaril nujnost posvetiti vso pozornost razvoju protifašistične dejavnosti med italijanskim ljudstvom na Primorskem. S tem pa seveda pridobiti zaveznika v boju proti mednarodni reakciji. V drugem pismu pa je poudaril nevarnost drobnjakarstva in sektaštva ter negibno potrebo po razširitvi ter udarnosti osvobodilnega gibanja, zakaj za le-to sta na Primorskem dve nevarnosti, in sicer »prva nevarnost je teorija čakanja, teorija nekakšnega trenutnega »zloma« okupatorskega jarma. Sadove take teorije čakanja so primorski Slovenci okusili že takrat, ko jih je zasedla imperialistična Italija.«

Vse to je neposredno vplivalo na politično dogajanje v krajih pod Snežnikom, čeprav so že do začetka odporniškega gibanja prihajali vplivi neposredno čez staro mejo, z Notranjskega. Tako opazimo v začetku leta 1943, da se je razgibala tudi Ilirska Bistrica, čeprav je v njej kar mrgolelo fašističnega vojaštva in policije. Središče tega prizadevanja je bilo v hiši Vida Oprešnika — Naceta, kamor so na sestanke prihajali tudi drugi aktivisti. V tem času so začeli skoraj po vseh vaseh ustanavljati poleg terenskih odborov OF in organizacije KPS še zvezo slovenske mladine, kjer so se, kot povsod po Primorskem, odlikovala zlasti dekleta, slovensko protifašistično žensko zvezo, varnostno obveščevalno službo in SKOJ (Zvezo komunistične mladine Jugoslavije). Vedno več so storili za propagando, saj so ustanavljali nove ciklostilne tehnike, ki so do sredine januarja 1943 razmnoževale Slovenski poročevalec kot glasilo OF za Primorsko.

Toda za propagando ni delalo samo časopisje, zanjo so bile tudi množične politične in kulturne prireditve. Ena izmed takih prireditev je bila 13. januarja 1943 v Čeljah, kamor je prišla četa

partizanov pa veliko vaščanov in okoličanov. O domačih političnih razmerah in o razvoju dogodkov na svetovnih bojiščih je govoril Rudi Mahnič — Brkinc. Ta je ljudi tako navdušil, da so bili pripravljeni poslej za OF prenesti vsako žrtev. V Čeljah je bilo sploh središče odporniškega gibanja v Brkinih. Tu so bili sestanki OK KPS in OOOF. Morda se je prav na teh sestankih rodila pobuda za izdelavo potrebnih žigov, ki jih je oskrbela na Reki Marija Kirn — Orana.

Podobno kot v Čeljah so tudi na Premu aktivisti vso prizadevnost posvetili zbiranju živeža in denarja. S partizani in z OF je sodeloval celo premski župnik Lesar, ki je sproti poročal, kaj je zvedel iz radijskih poročil z bojišč. Povsod je bilo zdaj več načrtnega dela, več zanosa; čutiti je bilo, da ima OF trdnejše temelje in tudi v načrtnejše cilje usmerjeno vodstvo. Mnogo bolj kot doslej so se razgibale vasi v Podgori. Na splošno so oživele vse organizacije v Vrbovem in Vrbici; v Hrušici je ustanovil odbor OF ter organiziral mladino vnet mladinski aktivist Davorin Cek — Danilo Mrkonja. Zaostajali niso niti v Račicah, kjer so sklicali vaščane kar na prostem — v Dancah nad Ponikvami. Požrtvovalna kurirka iz te vasi je bila Anka Burlovič, ki so jo pozneje zaprli Nemci in ustrelili kot talko. V začetku leta pa se je nad Brkine zgrnila nova nesreča, ki jo je povzročil, to smo že omenili, izdajalec Cvetko Grilanc — Nedeljko, doma iz Milj, ki je s skupino osmih fantov prišel decembra 1942 v brkinsko četo. Ta je bil zaupnik fašistične policije; ko je izvohljal vse, kar so mu naročili gospodarji, je pobegnil v Trst, odkoder je vodil fašistične horde od vasi do vasi, od hiše do hiše, in jim kazal ljudi, ki so kdaj kakorkoli pomagali partizanom.V zvezi s tem izdajalstvom so pobijali, ropali in požigali domačije. Fašistična policija je odvlekla v ječo več kot 250 ljudi, večinoma najboljših somišljenikov OF in aktivistov. Italijani se dolgo niso mogli odločiti, kam z aretiranci. Ali naj jih predajo TM, to je vojaškemu sodišču, ali TS, posebnemu sodišču, pa jih je prehitel zlom in kapitulacija. To pa je organizaciji tako spodrezalo korenine, da si je komaj spet opomogla.

Do februarja 1943 so bili domala že v vseh vaseh seznanjeni z bojem za svobodo. Zakoreninilo se je delo odborov OF, marsikje pa tudi celice KPS. Gibanje pa je dobilo veliko oporo v okrožnih odborih OF in komitejih KPS. Poslej je mobilizacija načrtneje potekala. Če so najmlajše letnike, pa tudi starejše, z racijo presenetili v Jelšanah, se to ni zgodilo po drugih vaseh. Tako se je ne-

navadno posrečila prva večja mobilizacija letnikov 1924—1925. Toda prav tedaj so bile zveze s Slovenijo prekinjene zaradi ofenzive v Loški dolini, tostran pa so tudi Italijani pripravljali ofenzivo v Brkine, zato so novince odpeljali v hrvaške brigade. Tako je zadnje dni februarja brkinska četa spremljala okrog 150 novincev z Brkinov, kamor so se z doma zatekli pred italijansko mobilizacijo. Prvi večer se je kolona ustavila v gozdu pri Gornjem Zemonu, da bi se najedla in odpočila. V ta namen se je vodstvo kolone zateklo k vaškemu odboru OF po pomoč v prehrani.

Že naslednji dan, 1. marca, je italijanska učiteljica sporočila karabinjerjem v Ilirsko Bistrico, da je bilo prejšnji večer v bližnjem gozdu in tudi v vasi veliko partizanov. Karabinjerji in vojaštvo so po tej ovadbi primerno ukrepali in povzročili okoli tega veliko vznemirjenje, toda ko se je četa čez nekaj dni vrnila, je tudi napravila svoje. Najprej je ustrezno poučila dva vaščana, da so takšna početja le preveliko igranje z ognjem, nato pa so opravili še z učiteljico (znano je, da je bilo italijansko učiteljstvo na Primorskem obvezno v obveščevalni službi). Tej učiteljici so kratko in malo zapovedali, naj nemudoma gre, odkoder je prišla. Povedali so ji, da ne dovolijo več, da bi kdorkoli slovenske otroke poučeval v tujem jeziku ter jih vzgajal v sovražnike lastnega naroda. Ta signorina se je sicer izgovarjala, češ da je v državni službi, ki je ne sme zapustiti. Zato so ji borci izročili slovensko spremno pismo, v katerem je bila zapisana zahteva partizanov. Zdaj ji ni preostalo drugega, kakor da se je pobrala. Odtlej v Gornjem Zemonu ni bilo več italijanske šole. Toda povračilo za učiteljico ni izostalo. Kmalu po njenem odhodu se je v izpraznjeni šoli nastanila italijanska vojaška posadka. Vrh te posadke je bil tenente Bellafesta. Ta posadka je sicer pridno stikala za partizani in aktivisti, ob zlomu Italije pa je osramočena kar čez noč pobegnila iz vasi.

V Pregarjah pa se je v februarju pripetil drugačen, usoden primer. Nenadoma so fašisti aretirali gostilničarja Viktorja Tomažiča in trgovca Franca Zadnika. V zapor pa ju je pripeljala nekolikanj prelahkomišljena neprevidnost. Malo za šalo malo za res sta se v prisotnosti nekega piskroveza iz Furlanije prepirala, kdo izdatneje podpira partizane. Piskrovez pa je z novico stekel na vrat na nos h karabinjerjem, ki so to radi slišali in oba zaprli. Medtem ko se je Tomažič po razpadu Italije vrnil v Pregarje, se je Franc

Zadnik priključil v Bariju prvi prekomorski brigadi. Hrabro se je boril in junaško padel 15. oktobra 1944 pri osvoboditvi Beograda.

Da bi se Italijani obdolžili partizanom s čim bolj krvavim povračilom za uspešno mobilizacijo, ko so jim mobilizirance odpeljali tik izpred oči, so 13. marca nenadoma navalili z veliko vojsko in policijo v Brkine. V pesti so nameravali dobiti novince, toda iznenadili so samo šestnajst partizanov, ki jih je italijanska vojska nepričakovano obkolila med Tatrami in Ostrovico. Po silovitem spopadu se je četi v glavnem posrečilo izviti se iz obroča. Italijani so imeli precej žrtev, zato so se tembolj maščevali nad moškimi, ki so jih dobili v kremplje. Največjo škodo pa so ob tej ofenzivi utrpele kurirske zveze. V bližini Rjavč, ki je bila med ofenzivo v obroču, je malo pred tem Rudi Brkinc — Mahnič ustanovil posebno kurirsko javko, kamor so se zatekali predvsem aktivisti okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF pa tudi brkinska četa. Vodja te javke je bil Mario Mahne iz Rjavč, pomagal pa mu je neki Hrvat iz Istre. Tudi ta dva so Italijani presenetili. V naglici sta se umaknila, vendar sta bila med begom hudo ranjena. Ker pa so vojaki domnevali, da je v bližini skritih še več partizanov, so zažgali precejšen del gozda. V požaru sta zgorela tudi močno ranjena partizana. Poglavitni boji so bili v bližini Kozjan, ki so divjali nad štiri ure. Naposled so fašisti požgali vas Kozjane in pobili nekaj vaščanov.

Tega »rastrellamenta« so se Brkinci z bridkostjo spominjali. Milan Guček je takole zapisal:

»Potem smo govorili samo še o trinajstem marcu, ko so fašisti naredili ofenzivo v Brkine. Menda jo je delalo kar dvanajst tisoč vojakov črnosrajčnikov.

To jutro je sovražnik že zgodaj obkolil vse Brkine, ki jih obdajajo same velike ceste. Devetindvajset partizanov je bilo vsega skupaj na tem ozemlju.

Nič niso vedeli, kaj se godi okoli njih, ker je pihala močna burja in ni bilo razen piša ničesar slišati. Kurirka z glavne ceste, ki je videla, kaj se godi, je hitela, da bi četo obvestila, pa so se prav to noč premaknili in ni vedela kam za njimi.

Štiristošestdeset sovražnikov na enega partizana — približno taka je bila videti hajka tega dne!

Samo šestnajst partizanov je dočakalo večer, vse druge so pobili ali pa so si sami vzeli življenje, ko ni bilo več rešitve.

Partizanska učiteljica je bila ponosna do kraja in ni hotela živa v njihove roke. Ko so jo našli mrtvo, so jo fašisti privlekli po tleh do kamiona. Tam pa je ves penast skakal po njenem truplu pobesneli oficir. Tako strahovito je bilo to gledati, da so se še vojaki jokali — vedo povedati vaščani.«

Ker so bile po ofenzivi najbolj prizadete kurirske zveze, so jih kaj kmalu obnovili. V bližini Snežnika je bila že 25. marca obnovljena kurirska postaja P-1, ki je vzdrževala zvezo z TV-18 v Loški dolini ter s P-2, ki je bila na Slavniku ter je skrbela za zvezo z Istro in Trstom. Na Vremščici, v bližini Volč pa je bila P-3, ki je vzdrževala zvezo s Krasom in Vipavsko dolino.

Zaradi marčne ofenzive so utrpele žrtve skoraj vse brkinske vasi. V Preložah se je celo zgodilo, da je otrok rešil partizanu življenje. Tistega dne, ko je bila vsa vas obkoljena, se je v sili zatekel v hišo Mihe Kovačiča neki partizan Miha. Italijani so ga bili sicer opazili, da je tekel proti hiši in že so zdrveli za njim. Mati Antonija, sila prisotnega duha, je Miho v zadnjem trenutku stisnila v veži pod sod, nanj pa posadila sedemletnega sinka. Fašisti so hoteli vsekakor zvedeti, kje je partizan. Ko tega niso mogli izsiliti od odraslih, so se spravili nad otroka. Grozili so mu z bajoneti, da ga bodo zaklali, če ne pove, kje je partizan. Otrok pa je, kljub zastrašenju podivjancev, molčal kot zid in s tem rešil življenje pod sodom skritemu partizanu.

Fašisti so se hoteli maščevati za poraze. Zdaj so po vaseh lovili moške kar s kraja, tudi tiste, ki niso bili več sposobni za vojaško službo. V Pregarjih so pobrali vse starejše moške, jih najprej odpeljali v tržaške zapore, potem pa poslali v posebne bataljone. V Hujah so mlajši letniki komaj odnesli pete pred italijansko racijo, vendar so jih osemnajst aretirali, potem pa poslali v internacijo. V Rjavčah so pravtako partizani prehiteli Italijane; kar trinajst fantov in mož se je zateklo v brkinsko četo. Iz Gabrka, jih je odšlo šest; štirje izmed njih so pozneje junaško padli. Zaradi odhoda v partizane so fašisti zaprli deset njihovih svojcev. Eden izmed njih je umrl v zaporu, drugi na poti iz internacije, trije so bili ustreljeni kot talci, štirje pa so padli v NOV. Zaradi odhoda fantov v partizane so v Zarečju fašisti zaprli osemnajst njihovih sorodnikov. Toda v Šembijah so v tem času (25. marca) ustanovili celico KPS. Za sekretarko so določili Tončko Družino.

V marcu 1943 so prišli na Primorsko iz »Ljubljanske pokrajine« na pomoč pri razširjanju osvobodilnega boja novi ljudje.

Franc Tavčar — Rok (zdaj generalmajor) se takole spominja srečanja s primorskimi partizani:

»V marcu 1943 me je glavni štab Slovenije odredil, da skupno z večjo skupino oficirjev priskočim na pomoč hrabrim primorskim borcem.

Nekdanjo jugoslovansko-italijansko mejo smo prešli ravno takrat, ko je sovražnik začel veliko ofenzivo proti vsem enotam na Primorskem, da bi jih uničil in preprečil širjenje osvobodilnega gibanja proti osrčju Italije. Ofenziva ni uspela. Naše enote so izšle iz nje okrepljene, številnejše in obogatene z veliko večjim vojaškim znanjem.

Prvo srečanje s primorskimi partizani konec marca 1943 je bil zame velik dogodek, ki ga ne bom nikdar pozabil. Bilo je na Pivki. Po dvajseturnem zelo napornem pohodu dospemo proti jutru v dobro vojaško urejeno taborišče. Vedri in energični nastop stražarja me je razveselil. Imel sem vtis, da vsaka njegova kretnja, vsaka njegova beseda kaže trdno voljo izbojevati svobodo. Pomislil sem: če so vsi taki, bomo fašistom zažgali marsikateri kamion in jim iztrgali iz rok marsikatero puško in mitraljez. Nisem se motil. Ne samo partizani, vse primorsko ljudstvo je bilo odločno kakor mladi stražar, s katerim sem se tedaj srečal prvikrat in zadnjikrat, zakaj pozneje sem zvedel, da je junaško padel. Kaj hitro sem se vživel v razmere na Primorskem in spoznal tamošnje ljudi. Ljubili smo drug drugega kakor brat brata ...«

Z isto skupino je potoval na Primorsko Anton Milič-Marko, doma s Krasa, ki se je po trinajstih letih pregnanstva spet vračal s poslanstvom OF v svoje domače kraje. Milič se spominja tega pohoda in srečanja s starimi in novimi tovariši z naslednjimi besedami:

»Zjutraj smo se utrujeni in zaspani približali nekdanji jugoslovanski meji na planini Javornik. V gozdu smo si privoščili nekoliko počitka, da bi ponoči lahko spočiti šli naprej. Rezervno hrano smo nosili s seboj, za vodo pa so poskrbeli vodniki in kuharji, ki so dobro poznali vse skrite studence ...

Na prvo kurirsko javko na Primorskem smo prišli 26. marca. Postojanka je bila skrita v gozdu med skalovjem. Vsakdo, ki je prišel na kurirsko javko, je moral čakati daleč vstran od njihove baze. Tako tudi mi. Poiskal sem komandirja kurirske postaje P-3 v Lozi, tovariša Tigra (Ivan Mohorič, iz Loža pri Vipavi, o. p.). Našel sem ga blizu utrjenega gnezda. S tovarišem sem imel pozne-

je stalno zvezo, ker je ta kurirska postaja povezovala Notranjsko in Brkine s Trstom, Krasom in z Vipavsko dolino ...

Temna noč se je že umikala jutranji zarji, ko smo se znašli na Malem Javorniku med Hrušico in Nanosom, blizu Predjamskega gradu. Tu so nas v dobro skriti kotlini pričakovali naši voditelji s svojimi spremljevalci. Razen voditeljev je bil v bazi del južnoprimorskega partizanskega odreda, ki je novačil za partizane.

Takoj sem se priglasil namestniku komandanta glavnega štaba NOV in POS, tovarišu Jaki Avšiču. Poleg njega so bili tu še Bebler, Ahac, Turšič, Bračič in drugi. Izročil sem pošto in dodal poročilo. Ko sem se pogovarjal z Avšičem, sem občudoval njegovo odločnost, njegov vojaški nastop in toplo tovarištvo, ki sem ga začutil, ko sva si podajala roke. To je bil možakar; drugi tovariši so bili videti kot njegovi otroci ...

Sonce je vzhajalo izza primorskih hribov, ko sem se naslednje jutro zdramil popolnoma spočit, čeprav sem imel težavno pot za seboj. Bil sem zadovoljen, dobro sem se počutil med hrabrimi in discipliniranimi borci. Šel sem do potoka, da si osvežim obraz, nato pa sem se oglasil pri Jaki Avšiču, da bi se pogovorila o nalogah, ki jih bom opravljal na tem območju. Postavljen sem bil za politkomisarja tretjega bataljona Gregorčičeve brigade, ki naj bi jo ustanovili nekje v Trnovskem gozdu ali na Tolminskem. Moj bataljon je dobil operativno področje Pivke, Brkinov, Krasa in Vipavske doline.

Za komandanta tretjega bataljona je bil imenovan Karlo Maslo ... Z njim sva se dogovorila, da grem jaz na Kras in v Vipavsko dolino, on pa da bo šel v Brkine zaradi povezave s člani okrožnih komitejev in OF odborov, da bi jim nudil pomoč pri delu na terenu. Dogovorila sva se, da moramo čete zbrati najpozneje do 15. aprila, in sicer na Malem Javorniku, v starem partizanskem taboru.«

Na tem mestu naj omenimo, da je štab primorske operativne cone 10. aprila izdal odredbo o ustanovitvi prvih dveh primorskih brigad, in sicer iz južnoprimorskega odreda naj se ustanovi 5. brigada Simona Gregorčiča, iz severnoprimorskega pa 6. brigada Ivana Gradnika. To je narekoval splošen politični položaj in ker odredi niso več ustrezali novim razmeram. Ker pa bataljoni niso bili zbrani, so brigadi ustanovili šele v začetku maja. Kmalu nato sta se brigadi pripravili na pohod v Beneško Slovenijo. Ta pohod, čeprav združen z boji in žrtvami, je med prebivalstvom na najza-

hodnejših slovenskih narodnostnih mejah naletel na ugoden politični odmev. Za fašistične veličine je bil to močan moralni poraz, razen tega pa so ti boji med četrto in peto ofenzivo imeli že slovenski in jugoslovanski pomen.

Odmev pohoda in bitk je segel v vse ljudi, ki so bili za osvoboditev Primorske. Prisluhnili so mu v krajih pod Snežnikom in še bolj zgrabili za delo. Če so nastale vrzeli zaradi aretacij, so jih hitro nadomestili drugi. In tako so odbori, ustanovljeni v tem času, delovali zvečine nepretrgoma do osvoboditve.

Tistihdob, aprila in maja, so ustanavljali okrajne komiteje KPS in okrajne odbore OF. V Klevniku so se zbrali najboljši aktivisti iz Ilirske Bistrice: štiri najpožrtvovalnejše člane OF so sprejeli v KPS. V Čeljah so postavili za sekretarko okrajnega komiteja Marijo Frank-Lilijano. V Smrjah je bila sekretarka Marija Mršnik-Dunja. V Velikem brdu je bil najbolj delaven Rudi Dujmovič, ki je po razpadu Italije postal učitelj v slovenski šoli. Čeprav se je aprila nastanilo v vasi kakih trideset karabinjerjev, da bi povečali nadzorstvo nad prebivalstvom in preprečili gibanje partizanov, svojega namena niso dosegli.

V Dolnjem Zemonu je bil pobudnik OF Jože Gržina, v Gornjem pa Mario Hrvatin, Janez Brkinov in njegova nečakinja Jožefa. Na Sušak so prihajali partizani tudi s hrvaške strani. Podpirali so jih z živežem in obleko. V Hrušici in drugih vaseh so slovesno praznovali 1. maj. Skoraj v vseh hišah so ženske pekle kruh za partizane. V Rjavčah je za svojim možem Antonom Gustinčičem, ki so ga Italijani aretirali, Nemci pa ob razpadu Italije odvlekli v Mauthausen, povzela prizadevnost njegova žena Marija Gustinčič. Po vseh vaseh brkinskega okrožja so zbrali več kot 200.000 lir narodnega davka in posojila svobode.

Konec aprila sta prišla na Primorsko z glavnega štaba NOV in POS Marjan in Mara Dermastia. Imela sta dolžnost pregledati organizacijo partizanskih enot na Primorskem, kurirske zveze in organizacijske razmere na terenu. Z njima je bil med drugimi tudi Milan Guček, da bi uredil ciklostilno tehniko. Ta o prvem jutru v Brkinih takole pravi:

»Jutro je bil praznik.

Prebujala me je toplota z vrha, skozi odejo, nekdo mi je prizanesljivo majal stopala.

Komaj sem vedel, kaj se godi z menoj. Da bi bolje videl, sem si odgrnil glavo.

Pri vznožju je stal sklonjen intendant in ta dan dežurni — Polde, in prvi hip sem videl njegov spokojni obraz pa poln potrpežljivega čakanja.

»Ustajanje!«

Planiti sem hotel na noge, pa sem kar obsedel. Z menoj vred oba kamerada izpod odeje. Kar nas je obdajalo, je bilo več kot najlepša pripoved o lepem — **bila je brkinska pomlad!«**

In kako so se srečali z brkinskimi aktivisti in domačimi ljudmi:

»Branko je še prej kot mi trije zaslišal šelest trave. Sunkoma se je vzdignil in pohitel po stezi ob meji.

Vtem so že bili pred nami ljudje, in — »Kje ste preljubi moji bratje«? zaslišimo trepetajoč in radosten starčevski glas.

Vstanemo jim naproti in neki starec nas že vse po vrsti objema. »Oh ljubi moji, dragi moji« ljubeznivo ogovarja in treplja po licih nas, čeprav smo mu neznani tujci.

Z dekleti, ki sta bili z njim, se pozdravimo in si stisnemo roke.

Ob polglasnih besedah posedemo. Mladi dve odgrneta pleten košek in s prtičkom pogrneta tla. Nanj zložita kose kruha, hlebček sira in steklenico rumenega, bistrega sadjevca.«

To se sliši zelo lepo. Vsekakor je res, da so bili Brkinci z vsem srcem in stoodstotno zavzeti v prizadevanju za osvoboditev izpod fašističnega jarma. Tudi je res, kar pravi o Brkinih iz tistih dni zdravnik in pisatelj Bogomir Magajna (omenimo naj, da je tudi Bogomirov brat France kmet in pisatelj) iz Gornjih Vrem:

»Brkinci včasih niso poznali sovraštva. Tam sta bila nekdaj poleg napornega življenja doma samo še pesem in zlato sonce. Tam je sonce doma in vedno modro nebo. Brkinci so ljubili cvetoče češnje, jablane in hruške, še bolj njihovo živobarvno sadje, s katerim je bil obdarovan vsak, kdor je zašel na tiste hribe. Potem pa so prišli fašisti in nacisti in so navadili tisto dobro ljudstvo tolikega sovraštva, da ga zlepa ni bilo na svetu toliko. Sovražili so vsi od otrok do starcev. Potem so prišli v Brkine partizani, in glej, zgodilo se je, da so se partizani počutili takoj, kakor bi bili sami rojeni v tistih krajih, kakor bi prišli k svojcem v rojstno vas. Tedaj je tudi mnogo Brkincev zgrabilo za puško. Brkinci čakajo svojega romanopisca. Nekje v tistih vaseh je in raste partizanček, pionir, ki bo znal nekoč ljudstvu s peresom pričarati vso veličino tistih dni . . .«

Med ljudmi, ki različno mislijo, vedno prihaja do sporov. Voda na mlin za spore so samovolja posameznikov, trma, ki je kmečka že v pregovoru, nepremišljenost in zaletavost pa tudi osebne koristi. In v Brkinih so začeli vznikati spori. Aktivisti so zagovarjali svoje, vojaški voditelji pa svoje naziranje o namenu in uspešnosti partizanske taktike v boju z okupatorjevo vojsko. Da pa bo stvar čimbolj nepristranska in izvirno zapisana o tem sporu, ponovimo nekatere odlomke iz knjige Antona Miliča-Marka »Dvajsettisoč kilometrov od Kragujevca do Kragujevca«, ki je bil priča tej neprijetnosti in tudi škodljivi zadevi:

»Že naslednjega dne sem začel razmišljati o konkretnih vojaških nalogah. Med pripravami pa sem dobil sporočilo od komiteja in OF odbora za brkinsko okrožje, da naša četa ne sodeluje dovolj s terenskimi delavci in da je Karlo kot komandant bataljona postal preveč oblasten.

Takoj sem šel s kurirji na pot. Zjutraj sem prišel v tabor, ki je bil nekje blizu Ostrožnega brda. Komandir Viktor mi je povedal, da krožijo italijanske patrulje okrog po vaseh in ropajo prebivalstvo. Komandant Karlo, ki je bil tedaj pri naši tretji četi, je zahteval, da patruljo napadejo, terenci pa so se temu upirali. S pomočjo kurirske obveščevalne službe sem sklical sestanek s člani komiteja in odbora OF brkinskega okrožja. Navzoči so bili sekretar Rudi Mahnič-Brkinc, Jože Zidar-Jadran, Gruden, Franc Čuček-Bognar, Albina Bole, Tončka, komandir čete Viktor, komisar Stane, komandant Maslo, namestnik komisarja čete, Tatjana, učiteljica iz Senožeč. Takoj sem jih opozoril, da je četa v pomoč terenskemu odboru, domačim ljudem, da morajo člani KP, člani OF odbora skupaj z vojsko reševati problematiko teh krajev in da je naša tretja četa na tem območju predvsem zaradi vojaških akcij ...

Z Marjanom (Dermastia), Tarzanom (Antonom Kerenčičem) in Svarunom, komisarjem pivške čete, smo nadaljevali pogovor o težavah in splošni problematiki. Omenil sem, da se je sekretar komiteja Maks (Dugolin), pritožil, da komandir druge čete Stjenka (Anton Šibelja) prihaja podnevi s svojimi borci v vasi in draži Italijane, ki se bodo zaradi tega maščevali nad prebivalci. Tako draženje je naši stvari samo v škodo, ljudje se boje sodelovati z neresnimi ljudmi ...«

Tako o teh škodljivih in neprijetnih dogodkih pripoveduje Anton Milič-Marko. Da ocena teh razprtij zaradi različnih teženj

ne bi bila preveč enostranska, si pomagajno z nekaterimi dokumenti, pa tudi pričevanju drugih tovarišev, ki so tedaj kot partizani ali aktivisti sodelovali na pivško brkinskem območju.

Prve klice nesporazumov in sporov so pognale že spomladi leta 1942, in sicer so te klice rasle iz različnih mnenj o uspešnosti partizanskega vojskovanja proti nadmočnemu, brezobzirnemu in tedaj še v nedeljeno zmago zaverovanem sovražniku. Partizani, ki jim ne moremo očitati strahopetnosti, pač pa moramo poudariti njihovo hrabrost, bojaželjnost in napadalnost, niso mogli brzdati strpnosti. V tej napadalnosti pa ni imelo smisla zgolj draženje sovražnika in s tem dajanje povoda za požiganje in morilske represalije.

Aktivisti, ki so predstavljali mnenje ljudstva, so zastopali drugačna stališča. Bili so za večje, učinkovitejše akcije, medtem pa vodstvu brkinske čete očitali samovoljnost, anarhijo in celo nepoboljšljiv terorizem, zakaj so sporne zadeve večkrat temeljito prečistili, se sporazumeli, nato pa je zopet vse zdrknilo v stare kolesnice. Aktivisti so predvsem računali z mnenjem ljudstva, ki je bilo v veliki večini za boj, osvoboditev in priključitev Primorske k Jugoslaviji. To ljudstvo pa je plačalo strahovit davek že po napadu na italijanski postojanki v Merečah in Mali Bukovici. Sovražnik je za te akcije najbolj kruto obračunal prav z neoborožennim ljudstvom in s tem je narodnoosvobodilno gibanje izgubilo preveč ljudi, zaledje in zaveznike.

Zdi se, da so partizanski strategi premalo računali s strateško pomembnostjo Brkinov in Pivke, saj je cestno in železniško omrežje čez to ozemlje nad vse važno. Proti Reki je vozil celo »treno petrolifero« — petrolni vlak, ki je dovažal v reško rafinerijo nafto iz Romunije. Brez bencina pa ni mogoče voditi vojne. Prav zaradi tega niso bili Italijani in pozneje niti ne Nemci najmanj pripravljeni prepustiti to območje izpod svoje nadoblasti. Zaradi tega je treba razumeti strahovite sovražnikove hajke in ofenzive na skoraj sleherni izpad naše partizanske vojske. In če tega dejstva ni razumelo vodstvo brkinske čete, ga je pozneje strateško upošteval štab 7. korpusa, saj je Istrskemu odredu odrejal predvsem vlogo posrednika in mu tudi nalagal temu primerne naloge. V vsem tem pa ni namena zmanjševati pomembnosti brkinske čete niti ne dela aktivistov na tem območju, ki so se bili v tem odločilnem času temeljito zavedali svojega pomembnega poslanstva.

Na svetovnih bojiščih je medtem spričo odločilnih zmag dobivala druga svetovna vojna čedalje določnejše obrise zmagovalcev in premagancev. Že je bila mimo druga obletnica napada na Sovjetsko zvezo. Nemški generali so izgubili bitko za Stalingrad. Toda, ko Stalingrad še ni dal sadov, kmalu po ofenzivi in italijanskemu porazu pri El Alameinu, je ne neumni Galeazzo Ciano zapisal na naslov italijanskih kapitalistov, češ da podgane že zapuščajo barko, ker so iskali zveze preko Švice z zahodom. Da se med italijanskim ljudstvom dogaja nekaj novega, so dokaz stavke milanskih in torinskih delavcev spomladi 1943. Ponekod so celo poprej zagrizeni fašisti, potegnili z delavci. Začel se je veliki pohod Rdeče armade. Ne za Leningrad, ne za Moskvo ni bilo več nevarnosti. Veliki pohod na vzhod se je spremenil v poraz.

Ko so zavezniki uničili sovražnike v Severni Afriki, so se 9. julija izkrcali na Siciliji. Očitno je bilo, da je nemški vojni stroj obstal v blatu, da Nemci niso bili več gospodarji v zraku in da niso mogli več napadati Anglije in zavezniških oporišč tako kot v začetku vojne. Zato so v sili poskusili s poostrenim podmorniškim vojskovanjem. Toda zaradi odlične radarske službe zaveznikov so podmornice napravile še manj škode kot v prvi svetovni vojni.

No, tudi v Jugoslaviji so se poleti 1943 dogajale velike stvari. Vse je bilo postavljeno na preizkusni kamen: biti ali ne biti.

Po neuspeli IV. ofenzivi so v Jugoslaviji začeli združeni sovražniki V. ofenzivo, imenovano »Operacija Schwarz«, proti naši narodnoosvobodilni vojski. Sovražnik je v tej ofenzivi postavil proti 20 tisoč partizanom 120 tisoč izbranih vojakov ali z drugo besedo: šest proti enemu. Najhujši del ofenzive je bil proboj partizanskih enot iz sovražnikovih obročev na Sutjeski, kjer je padlo več kot 8500 partizanov, med njimi legendarni heroj Sava Kovačević, dr. Sima Milošević in pesnik Goran Kovačić. Prav zaradi nadčloveških naporov, trpljenja, neizmernega junaštva, odločnosti in potokov krvi pomeni Sutjeska veličino človekove volje in žilavosti, je simbol zgodovinske epopeje velike zmage, večen spomenik neuklonljivih revolucionarjev.

»Trdnjave sredi Balkana« pa ni bilo moči streti. Sam general Lüters je bil primoran izreči partizanskim enotam popolno priznanje s sledečimi besedami: »Potek boja je pokazal, da so komunistične moči pod Titovim poveljstvom imenitno organizirane, spretno vodene in da se odlikujejo z moralo, ki vzbuja občudovanje.«

Spričo predvidevanj, da bo v kratkem prišlo v Italiji do odločilnih političnih in vojaških sprememb, je tudi glavni štab NOV in PO Slovenije ustrezno ukrepal. Posebno pomembnost pa je pripisoval čim smotrnejšemu razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem in pripravam na morebitno kapitulacijo Italije.

Že 22. junija je glavni štab v Sloveniji zaukazal, naj se obe primorski brigadi združita in prideta na Dolenjsko. Dva dni pozneje je štab Primorske operativne cone imenoval novo nastali brigadi Ivana Gradnika novo vodstvo. Iz delov dotedanje Gregorčičeve brigade je nastal 4. bataljon Gradnikove brigade. Ta sprememba je bila potrebna zaradi notranje učvrstitve in priprave na hude boje. Gradnikova brigada je bila dodeljena 14. diviziji, v kateri so bile še Tomšičeva, Šercerjeva in Prešernova brigada. CK KPS je tedaj imenoval tudi nov PK za Primorsko.

Na Primorskem je po odhodu Gradnikove brigade, 7. avgusta, ostal Primorski odred, razdeljen v dva bataljona. Prvi je z dvema minerskima skupinama deloval na severnem območju, drugi, ki sta ga vodila Anton Šibelja-Stjenka in Anton Kerenčič-Tarzan, pa na južnem ozemlju Primorske. Komandant odreda je bil Danilo Šorovič, politkomisar Dušan Pirjevec-Ahac, namestnik politkomisarja pa Drago Flis-Strela.

Povedali smo že, da je tretji bataljon Gregorčičeve brigade, ki je zvečine nastal iz nekdanje brkinske čete, imel svoje operativno področje v Brkinih, v Vipavski dolini, na Pivki in Krasu. Razdeljen je bil na tri čete, in sicer zaradi učinkovitosti politične in vojaško-partizanske taktike. Bataljon je po preureditvi kot 4. bataljon Gradnikove brigade, v kateri je bilo 450 mož, imel s štabom vred stotrideset ljudi. To je bilo razmeroma malo, toda zaradi gibčnejšega premikanja in zaradi oborožitve potrebno in pravilno.

V ozadju je bilo bržkone pričakovanje padca fašizma in je s tem tudi povezan nastanek divizij in strateška koncentracija sil. Tako je bila ob zlomu Italije 14. najboljša slovenska divizija obrnjena proti zahodni meji, k morju. Prav tako je komandant Stane odšel v Pazin, Kardelj v Ilirsko Bistrico ... Z njim je zastopstvo CK KPJ in Vrhovnega štaba ... Treba je le bilo računati z izkrcavanjem zaveznikov v Istri ... Trst pa je zahteval (svoje) naravno zaledje ...

Gradnikova brigada je ostala na Dolenjskem do 12. septembra. Ko se je vračala, je razbila — hkrati z drugimi brigadami — belogardistične postojanke Begunje, Dobec in Bezuljak.

V ta namen je 7. julija prišel na Primorsko Dušan Kveder-Tomaž, predstavnik CK KPS, s skupino aktivistov: dr. Jožo Vilfanom, Zoro Rupeno-Katjo, Dušanom Bravničarjem-Veljkom in Edom Brajnikom-Štefanom. Že čez štiri dni je dr. Vilfan pisal IOOF:

»Vtisi, ki sem jih dobil po poti, odkar smo prestopili staro mejo, po karavlah in pri ljudeh, kjer smo se ustavili zaradi hrane, potrjujejo v obilni meri sliko, ki so jo dali tovariši pred odhodom: Primorska je obljubljena dežela OF.«

Ob predvidevanem zlomu Italije naj mimogrede omenimo, da bo podoba popolnejša, da so bile v tem času na Primorskem — razen številnih enot 23. in 24. armadnega korpusa — še tri divizije: Torino s sedežem v Gorici, Julia s sedežem v Vidmu ter Sforzesca s sedežem v Divači. Z drugo besedo pa lahko to povemo: da je bilo vojaštva povsod kot listja in trave, ki niti zdaj, ko se je na Siciliji že izkrcala zavezniška vojska, ni prenehalo ropati in požigati.

Naposled je vendarle prišel znameniti 25. julij, »usodni« konec italijanskega fašizma. Tega dne je namreč po velikih in celo ogabnih spletkah veliki fašistični svet v Rimu izglasoval Mussoliniju nezaupnico. Fašistični imperij je zaškripal v ostrešju in temeljih. Zgrajen je bil pač iz nasilja in zaradi tega je tudi izginil kakor grozljiva fatamorgana. Čeprav je duče pred svojim koncem še zaplaval v iluzije »socialne republike«, se je oddahnil ves svet in seveda tudi italijansko ljudstvo, še posebej pa so se razveselili novice primorski Slovenci.

Mnogi so se tedaj vpraševali: kako je mogoče, da je v deželi, kjer je živel in bil žrtev fašističnega nasilja Antonio Gramsci, trajala ta krvava burka polnih dvajset let? Kako je možno, da je italijanski narod slepo taval za svojim dučejem na rob propada?

Milan Guček, ki je vodil ciklostilno tehniko na kurirski postaji P-1, se tega zgodovinskega dne takole spominja:

»... Po našem računu je morala biti zadnja nedelja v mesecu, ko se je ob visokem soncu enkrat prikazal za našim šotorom civilni možakar, v isti sapi je že tudi zaklical:

'Fantje, Mussolinija je vzel hudič'

Od presenečenja nismo storili niti koraka niti ni bilo od nas slišati besede.

'Pojdi z menoj! Zdolaj na cesti imamo voz! Še dva sta z menoj, pripeljali smo vam hrano in pijačo!'

Nič ga nismo zasliševali, kako je našel na karavlo in kdo mu je povedal za pot. Bil je kovač iz Knežaka in naš človek. Vsi smo šli z njim kot omotični od te nepričakovane, neverjetne novice.

Za cesto, ki smo čeznjo hodili po vodo, je stal v senci lojtrski voz z izpreženima konjema, ob njem pa sta sedela moški in ženska. Na po tleh pogrnjenem prtu so že bile razprostrte potice, klobase, kruh, šunka in vino.«

Črnosrajčniki so se sprva hudo zmedli, toda čez noč so se preoblekli v uniforme protipadalcev in delali dalje po starih fašističnih metodah. Celo zaostrili so nadzorstvo nad prebivalstvom, ki je bilo vselej iznajdljivo, da je čimbolj izdatno podpiralo svoje ljudi v gozdovih. Milan Guček pripoveduje tudi o tem:

»Surovo hrano pa so nam, poleg Pivčanov, večkrat pripravili tudi v Ilirski Bistrici. V gozd so jo pripeljali vozniki iz Trnovega, ki so hodili po les v našo sosesko. Hrano in druge stvari so puščali ali na dogovorjenem mestu ali pa jih je kdo izmed nas čakal in blago prevzel, posebej če je bilo kaj sporočil iz doline ali za dolino.«

Čeprav so se po padcu fašizma povesila krila nasilja, je bila »viteška italijanska vojska« še zmeraj pripravljena trpinčiti in moriti naše svobodoljubne ljudi. Skoraj vsaka vas in skoraj vsaka družina bi lahko napisala zajetno kroniko o neverjetno grozovitih hudodelstvih. Na primer: dne tega in tega so fašisti vdrli v vas, postrelili toliko in toliko ljudi, izropali hiše, izpraznili hleve in shrambe ter vse skupaj požgali ... S podobnimi dejanji so se hvalisali celo italijanski vojaki sami, ko so jih v pismih opisovali svojim ljubicam ali sorodnikom. Nekaj takih pisem je zasegla celo italijanska vojaška cenzura, med drugimi pismo, ki ga je Giulii Lurritelli napisal vojak Giuseppe Chembini: »Vrnil sem se z ‚rastrellamenta'. Od tu smo šli 80 km daleč, blizu Postojne, kjer je bilo veliko banditov. Komaj smo prišli, že so kakih dvajsetkrat ustrelili. Tam smo pobrali nekaj živine, konje. Odnesli smo vino, šunke, kokoši, krompir, potem pa smo kuhali vso noč. Tretji dan smo odšli v neko vas, kjer je bilo veliko dobrot. Doma so bile same ženske, mi pa smo izropali vse hiše in jih takoj nato zažgali. Dobili smo veliko različnega blaga, oblek, rjuh, šivalnih strojev, skratka — vse je končalo v plamenih. Našel se je kdo, ki je v naglici kaj pobral. Jaz nisem mogel veliko vzeti, ker sem imel že

20 kg na ramenih. Vzel sem malo, toliko pač, kolikor sem lahko nesel . . . «

Taka so bila pisma italijanskih vojakov. V njih je le majhna, toda tembolj žalostna podoba vojske, ki se je na vsakem koraku hvalisala in širokoustila z dvatisočletno kulturo ter se v isti sapi zaničevalno zmrdovala nad »pastirskimi« in »barbarskimi« narodi na Balkanu.

V tem času, 15. julija, je Jože Slavec, član OF odbora v Knežaku, z Jožetom Smrdeljem ter s Tončko in z Rezko Urbančič začel sodelovati s karabinjerjem Francem Menichijem, ki je bil sicer doma iz Tolmina. Dogovorili so se, da bodo razorožili karabinjerje v Knežaku. Toda, kdo ve, če to ni bila vse skupaj le zvito nastavljena past? Zakaj namesto, da bi uresničili načrt, je sledila aretacija in mučenje obeh fantov in deklet.

V Pregarjih pa so zaprli kurirko Marijo Martelj, ki so jo bili zasačili s partizansko pošto. Tri dni so jo v pregarski šoli pretepali, ne da bi ji dali skorjo kruha ali požirek vode. Toda dosegli niso ničesar. Rešila se je šele ob zlomu Italije.

Sicer pa so bile na vsem območju intenzivne priprave na odločilne dogodke, ki so se napovedovali. Utrjevali so politične organizacije, razširjali odbore OF in celice KPS. V Sabonjah so sklicali celo množični sestanek; za vse udeležence so poskrbeli celo skupno partizansko kosilo. Isto se je zgodilo v gozdu blizu Ostrožnega brda, na Suhorju in v Preložah, kjer je v Zajčji rebri sredi avgusta bil večji sestanek. Med sestankom je šla mimo skupina karabinjerjev. K sreči pa niso ničesar opazili. Toda še 29. avgusta so odpeljali v zapore štiri dekleta, odbornice OF. Izsiljevanje karabinjerjev nad dekleti ni rodilo sadu. O OF so molčale kot grob; iz zapora so se vrnile ob zlomu Italije.

Upanje, da bo Italija položila orožje, se je izpolnilo 8. septembra zvečer.

Zlomila se je Os. Čez noč se je sesedla trhla stavba fašističnega imperija. Osmega septembra 1943 je fašistična Italija, ena od držav osi in trojnega pakta, položila orožje. Ob tem za vojno in zmago pomembnem dogodku je po vsem svetu, zlasti v zasedeni Jugoslaviji in še posebej na Primorskem, zavladalo veliko veselje. To je pomenilo: en sovražnik manj, dvakrat zagotovljena zmaga zaveznikov. In tudi naša zmaga!

Velika in radostna novica »Italija je položila orožje!« se je tistega osmega septembra zvečer sprva plaho vtihotapila med

ljudi. Da se bo to zgodilo tako nenadoma, se jim je zdelo skoraj neverjetno. Novica pa je bila uradno potrjena in tedaj je postala ogenj navdušenja, pesem in vrisk. Uresničilo se je dolgoletno upanje: najprej je propadel fašizem, nato je Italija pokleknila pred zavezniki in položila orožje... Po ječah in taboriščih, napolnjenih s političnimi jetniki, je zašumelo ko v čebeljem panju. Upanje, resnica in pravica so spet dobile svoje pravo ime.

In še so se ljudje vprašali: »Ali je privid ali resnica? Svoboda? Da, svoboda! Čez noč se je zrušila, sicer trhla stavba na videz mogočnega fašizma. Čez noč jo je sovražnik popihal z zemlje, o kateri je že ves svet prepričeval, da je »italianissima«, popihal jo je kot splašena čreda ovc... Dolge karavane pritepencev so osramočeno odhajale iz krajev, kjer so si postavile najstrahotnejši spomenik. Toda šele daleč onstran Soče so zopet začutili pod nogami trdna tla. Ne, nikoli več se ta črni sovražnik ne bo vrnil, nikoli več se njegove železne spone ne bodo zagrizle v slovensko meso in kosti. Kakor skozi na stežaj odprta vrata je prihajala prva primorska pomlad...

Po petindvajsetih letih so po primorskih zvonikih in tovarnah zopet zavihrale slovenske zastave! Kakšen praznik, kakšna opojnost sredi jesenskih dni! Od Predila do Pulja, od Blegoša do Furlanije je vzvalovila pesem svobode... To pesem so prepevali vsi ljudje, partizani, jetniki in interniranci, ki so se vračali domov iz fašističnih krempljev. Pelo je vse ljudstvo in razoroževalo ponižano tujo vojsko, ki se je v strahu umikala pred zasluženo kaznijo. Oddati je morala orožje, toda nihče je ni žalil, nanjo pljuval, zakaj svoboda ni le prešerna, je tudi dostojanstvena.

V vsaki vasi je bilo zbirališče partizanov, povsod so sestavljali nove bataljone. Z obrazov je sijala neizrekljiva radost. Radost in ponos! V partizanske vrste so se nenehno uvrščali, kdor je zmogel puško, tudi jetniki in interniranci, bledih in upadlih lic, vendar odločni in pripravljeni na boj, zakaj v to prvo primorsko pomlad v jeseni 1943 je kmalu kanila grenka in mračna kaplja bridkosti in zlih slutenj... Na obzorju je bil nov, hujši sovražnik: razbojniška tolpa morilcev in požigalcev s kljukastim križem...

Po razpustitvi okrajev avgusta 1943 je pokrajinski komite KPS za Primorsko postavil za sekretarja pivškega rajonskega komiteja KPS nekdanjega političnega delavca na Reki in v ilirskobistriškem okraju, španskega borca Matijo Gržino — Silva Robido, za člana pa Franca Hvaliča — Bolteja. Ta je bil že leta 1941 aktivist v Tr-

stu, pozneje pa četni politični komisar. (Padel je na Krasu, tik pred osvoboditvijo 1945). Ta dva sta hodila po brkinskih in pivških vaseh tik pred zlomom Italije. Z njimi je bil Darko Marušič — Blaž. Zdaj so potekale priprave na velike dogodke, ki so se obetali že v bližnji prihodnosti. Italija je bila namreč tedaj že v hudem razcepu in precepu. Zavezniki, ki so se bili izkrcali na Siciliji, so se 3. septembra preko Messinske ožine že zasidrali v južni Italiji. Torej brezpogojna vdaja Italije ni bila več daleč.

Zato so prej omenjeni trije okrožni aktivisti predvsem utrjevali organizacijo OF, da bi bila sposobna sprejeti oblast v svoje roke. V Baču se spominjajo, da so se tedaj zbrali na množičnem sestanku. Izvolili so nov desetčlanski odbor in glasovali zanj z dviganjem rok. Ta odbor je z majhnimi spremembami deloval vse do osvoboditve. V odboru, ki mu je predsedoval Albin Tomšič, so bile tudi štiri ženske.

V Dolenjem Zemonu pa so že 6. septembra izvedli pod vodstvom Ivana Bevčiča napad na karabinjersko postajo. Sodelovali so Jože Bevčič, Jože Žgur, Slavko Kregar in Franc Vrh. Karabinjerje so iznenadili, jih onemogočili, jim pobrali orožje in strelivo.

Že zvečer 8. septembra 1943 se je po nekaterih vaseh raznesla vest o popolni vdaji Italije. Povsod pa se je ta vest raznesla kot blisk kar čez noč. Ljudje prvi hip skoraj niso znali dati duška svojemu veselju. Seveda se ni nihče več lotil dela. Toda predstavniki OF so se po prvi osuplosti spričo radostne novice takoj znašli. Vedeli so, da bo treba zdaj hitro, odločno, predvsem pa pametno ukrepati. Vsaka nerazsodnost bi se lahko maščevala. Hitro je bilo treba ukrepati zlasti, kar je zadevalo razorožitev italijanske vojske. Posadka v Ilirski Bistrici je imela približno 8000 do zob oboroženih vojakov. Vedeli so tudi, da se bodo partizani z orožjem teh vojakov lahko krepko oborožili. Predvsem pa bo treba prevzeti oblast, to njihovo žalostno zapuščino.

Tako so se predstavniki okrožnega in okrajnega odbora OF ter komitejev KPS zbrali na hiter posvet pri Frančiški Frank v Čeljah. Hitro so se domenili in odločili glede razorožitve posadke v Bistrici. Medtem je hitel iz Ilirske Bistrice proti Čeljam Vid Oprešnik — Nace, da bi o odločilnih dogodkih poročal okrožnemu odboru. Člani odbora pa so bili medtem že odšli, nekateri v Bitnje, drugi v Pregarje razoroževat karabinjerje. Zato Oprešniku ni kazalo drugega, kakor da se je vrnil. Doma pa ga je čakalo sporočilo o pripravljenosti. Zbrali se bodo na cesti proti Topolcu.

Devetega septembra je bilo vse pokonci. Dekleta so šivale zastave in titovke; po gostilnah in cestah je bil pravi živžav neizrekljivega navdušenja, v gostilnah se je točilo vino na zdravje svobodi. Toda italijanska posadka je še vedno ždela v vojašnicah in ponoči patruljirala po mestu. Le vojaštvo, ki je bilo v barakah pri železniškem mostu pri Topolcu, je čakalo in bilo do vsega brezbrižno. Kapitulacija je vojake popolnoma zmedla, bili so brez volje in moči.

V tem času pa so pod vodstvom Vidka Hlaja — Žižiča in Antona Dolgana — Branka v naglici sestavili bistriško-brkinski odred, ki naj bi še isti večer izsilil popolno razorožitev. Sklenjeno je bilo, da se Vid Oprešnik — Nace najprej odpravi, v družbi z Italijanom, podnačelnikom železniške postaje, ki je že sodeloval s pobudniki OF, k poveljstvu vojske v barakah in odločno zahteva vdajo in razorožitev. Na sestanek so prišli trije nekolikanj vznemirjeni polkovniki. Dva sta kar naglo privolila v razorožitev njunih enot, medtem ko je tretji, topničar, trmasto vztrajal, naj mu dovolijo oditi s topovi do Obrova, kjer da bi udaril po Nemcih. Naša dva sta se s tem strinjala in partizani so zasedli barake ter se oborožili z italijanskim orožjem, vtem pa se je sovražna pehota že odpravljala na veliko potovanje proti domu.

Sovražnik v ilirskobistriških vojašnicah pa še ni kazal pripravljenosti za pogajanja. Komandantu polkovniku Paolucciju se je celo zdelo potrebno, ko je začutil, da se zunaj dogaja nekaj sumljivega, poslati v mesto oklopni tovornjak, ki je pa kaj hitro naletel na partizane. Položaj je bil kočljiv, ker se tovornjak na Brankovo povelje »stoj« ni hotel ustaviti. Že je zaregljal rafal iz partizanske puške, ki je sprožil pravo bitko. Šele ko je bilo na oklopnjaku že osem mrtvih, se je vrnil razcefran v vojašnico.

Naslednjega dne se je odpravilo topništvo po cesti proti Obrovu, zvečer pa so sklenili Vidko, Branko, Nace in Jadran trdovratnega Paoluccija vnovič dobiti v pest. Povabili so ga v hišo pri Domladišu, toda polkovnik je mencal. Po daljšem pogajanju je polkovnik privolil, da bo izročil nekaj lahkega orožja s pogojem, da partizani ne bi napadli Nemcev pri prehodu skozi Ilirsko Bistrico. Očitno je ta polkovnik imel za bregom svoje račune ali pa ni vedel, kaj storiti v strahu, da bi se včerajšnji zavezniki maščevali.

Kot zajec se je izkazal, ker je na skrivaj pobegnil iz Domladiševe hiše. Toda kmalu so začeli prevladovati vojaki, ki so se bali

Nemcev in bi jo radi čimprej popihali proti domu. Proti polkovnikovi neodločnosti so začeli očitno nastopati nekateri častniki.

To kratko obdobje neuspelih pogajanj so predstavniki nove ljudske oblasti izkoristili za vojaško ureditev komaj nastalega odreda, ki pa je medtem odšel v zasedo k Bitnjam.

Razširile so se bile novice, da Nemci prihajajo po cesti iz Trsta. Razen tega je nemško letalstvo bombardiralo Novokračino; šest vaščanov je za zmeraj ostalo pod ruševinami lastnih domov.

Vtem, 13. septembra, je prihitel iz Trsta Vinko Šket, rezervni častnik nekdanje jugoslovanske vojske, ki je začel na hitro pripravljati ljudi na morebiten nemški vdor. Ustanovil je komando mesta in zaščitni bataljon, uredil prevoz streliva in orožja na varno. Zdaj se je na komandi mesta nenadoma prikazal karabinjerski polkovnik Russo z nekaterimi častniki, da bi se dogovorili glede nadaljnjega odhoda vojaštva z orožjem.

Toda zdaj so naši že dosledneje zahtevali popolno razorožitev. Russo pa je ostal pri svojem. Torej bo treba orožje odvzeti s silo! Zdaj sta odšla Šket in njegov namestnik Derencin v vojašnico v Trnovem. Proti pričakovanju je neki major nemudoma sprejel vse njune pogoje. Vojaki so vzklikali od veselja, pustili orožje in v skupinah odšli. Isto naj bi se zgodilo tudi v vojašnicah v Ilirski Bistrici. Tja sta se podala Nace in Jadran. Tu je bil videz popolne zmešnjave. Častniki so bili brez slovesa izginili ali se poskrili, vojaki pa so popivali in polegali od naveličanosti in dolgočasja. Vojakom ni bilo treba dvakrat reči, naj odidejo, odkoder so bili prišli.

Zdaj je nastala nič dobrega obetajoča tišina. V veselje nad prvo svobodo so se čim pogosteje oglašali zastrašujoči pomisleki: »Nemci!« Od vasi do vasi, od hiše do hiše se je širilo grenko razočaranje — mar je res konec svobode? Res, svobode je bilo konec, namesto nje je prihajalo veliko zlo, Hitler še ni bil uničen, samosilniki se bijejo do zadnjega; ljudstvo pa je bilo neizkušeno, nerazgledano, medtem ko je vodstvo precenjevalo zmago rdeče armade pri Stalingradu in podcenjevalo Hitlerjeve sile. Prav zaradi te zmote so bile žrtve še bolj boleče, rane nezaceljive. Prihajali so oddelki 71. nemške divizije. Kljub temu so ljudje hiteli s podvojenimi močmi. Možje, že vnaprej za to določeni, so prevzemali dolžnosti. Za redno poslovanje so najprej uredili na občini, blokirali so banko in davkarijo, prebivalstvo so oskrbeli s kruhom in z brezplačnimi ljudskimi kuhinjami. Mimo drugega so razglasili

tudi splošno mobilizacijo. Hude napovedi o Nemcih so se prekmalu uresničile. Že 14. septembra se je zgrnil nad dolino Reke črn oblak. Od Bitenj proti Ilirski Bistrici so prihajali Nemci. Njihovi izvidniki so pri Topolcu v gozdičku ob glavni cesti naleteli na Brankovo partizansko četo. Četa je najprej užgala po motociklistu, nato pa še po osebnem avtomobilu, v katerem so razen šoferja sedeli trije višji oficirji. Za njimi je zginila sleherna sled: motor in avtomobil so zavlekli v bližnjo vodo, pomembne vojaške dokumente pa zaplenili. Tudi v Hrušici se je znenada prikazal na cesti nemški oklopnik. Nanj so naleteli na dveh motorjih trije partizani. Rafali iz oklopnika so vsem trem pretrgali nit življenja.

Štirinajstega septembra popoldne je bila Ilirska Bistrica že vsa siva od nemških čelad. Pred tem so se partizani v naglici umaknili proti Klani. S seboj so vzeli avtobuse in tovornjake, naložene z orožjem, strelivom in hrano. Toda tudi v Klani je grozila nevarnost, zato so se še v isti noči umaknili na Mašun, kjer so se srečali s Šercerjevo brigado, vodil jo je Stane Semič — Daki, ki je šla čez Koritnice in Knežak proti Ilirski Bistrici. Ker pa so se bili Nemci umaknili proti Reki, je Šercerjeva brigada brez boja zasedla Bistrico.

S to brigado so prišli v Ilirsko Bistrico Edvard Kardelj, Ivan Maček — Matija in Dušan Kveder — Tomaž. Tako je prišlo 16. septembra do pomembnega sestanka z domačimi vojaškimi in političnimi predstavniki. Med drugimi je bilo sklenjeno, da bodo ustanovili brkinsko brigado. Poveljstvo naj bi preskrbela Šercerjeva brigada. Za poveljnika brigade je bil imenovan Tone Vidmar — Luka, za političnega komisarja pa Anton Dolgan — Branko.

Ker se je zdaj bližala nemška vojska z Reke, so hiteli odvažati orožje, strelivo in živež iz italijanskih skladišč v gozdove. Že proti večeru tistega dne se je izkazalo predvidevanje: zagrmeli so prvi streli topov. Nemci so zdaj silili z Reke, pri Kosezah jih je napadla Šercerjeva brigada in jim uničila več tankov in tovornjakov. Vendar so bili Nemci v znatni premoči, zato se je Šercerjeva brigada umaknila na Mašun.

»Kar takoj smo se privadili svojemu staremu zvestemu prijatelju in varuhu — gozdu. Za izgubljeno dolino in mestom nismo žalovali. Dala sta nam, kolikor smo največ mogli vzeti. Prav gotovo so drugje partizani še slabše odrezali.

Na Mašunu je bilo pestro. Stari in novi partizani, zasede, interniranci z Raba, bežeči Italijani, iz Loške doline zajeti belogar-

disti na prostosti — vse se je mešalo in premešalo na tej veliki senožeti in okoli edine zgradbe na njej — okoli gradu.

Stopetdesetim zbranim belogardistom iz Pudoba, ki so se bojevali do zadnjega, je govoril Mile Kilibarda. Odpuščal jim je grehe in jih rotil, da postanejo sedaj, kot partizani, zvesti idealom narodnoosvobodilnega boja . . .

Govoril je seveda kar v »cirilici« in so ga loški kmetje še bolj grdo gledali kot druge partizane. (Milan Guček: Počakaj do prihodnje pomladi).

V tistih dneh po zlomu Italije so se začeli vračati ljudje iz italijanskih zaporov in internacije. Večina vračajočih je našla požgane domove. Vaščani iz Spodnjih Bitenj so se zatekali k svojcem

Na Mašunu, gozdarskem naselju v gozdovih Snežnika, so se po prvi primorski svobodi zbrale partizanske brigade

v nepožgane vasi, drugi so si zgradili zasilno bivališče med očrnelimi zidovi in ruševinami. Prav tako v Ratečevem brdu. Skozi to vas je že od vsega začetka vodila kurirska pot. Kljub vsemu so med požganimi zidovi Rolihove domačije uredili etapno kuhinjo.

Iz skritih skladišč v tej vasi so prehodne partizane oskrbovali s prehrano in z drugimi potrebščinami.

H kurirjem na P-1, ki jo je vodil Anton Hace iz Podcerkve, je bil prvi zanesel vest o zlomu Italije Jože Slavec: »Italija je propadla, Italije ni več!« Komandant Hace je takoj dvignil svoje kurirje in odvihral z njimi v Knežak, da bo tam razorožil karabinjerje in vojake. Tem so se pridružili še vaščani in vse se jim je vdalo brez enega strela. Kurirji so s pomočjo vaščanov isto storili v Baču. V Jasenu se je priglasilo veliko prostovoljcev, ki so rušili mostove in zasekovali cesto proti Vrbovem ter razorožili bataljon italijanskih vojakov. Tudi v Jelšanah so vaščani razorožili dvajset karabinjerjev in s tem orožjem oborožili svoje prostovoljce. V cerkveni zvonik pa postavili stalnega izvidnika, ki je z odlične razgledne točke opazoval morebitno bližanje sovražnika. V Novokračini sta kar mladinki Marija Valenčič — Olga in Slavka Iskra razorožili šest Italijanov. Orožje sta izročili Ivanu Brozini —Slovanu, komandirju istrske čete, medtem ko so prostovoljci minirali cesto proti Rupi. Kmalu je prišlo do spopada med našimi in Nemci, ki so se pripeljali iz Šapjan s tovornjakom. Dva sovražna vojaka sta obležala na bojišču, tretji je pobegnil; tovornjak s tovorom pa je pripeljal Anton Iskra v Novokračine.

V Podgradu je bilo precej italijanskega vojaštva, ki je 9. septembra mirno položilo orožje in odcapljalo po cesti proti zahodu. Z delom orožja so se oborožili domačini, drugo orožje pa so odpeljali z vso drugo italijansko zapuščino v brkinska skladišča. V podgrajski šoli so imeli urejeno zasilno bolnišnico, ki so jo izpraznili v zadnjih trenutkih pred prihodom Nemcev. Šest dni po zlomu Italije so iz Trsta prihrumele nemške čete in zasedle tudi Račice. Zdaj je bilo nekaj dni napeto zatišje. Tretji dan so pred vojašnico sklicali vse moške, naposled pa izmed njih izbrali pet mož za talce. Če bi se Nemcem kaj pripetilo, da jih bodo takoj postrelili. Teh pet mož so izmenjavali vsakih nekaj dni. Drugi vaščani so morali nositi na rokavu bel trak, česar pa v drugih vaseh niso zahtevali. Kljub takim grožnjam so imeli domači aktivisti zvezo s partizani. Čez nekaj časa so Nemci prepustili oblast v vasi italijanskim fašistom, ki so jih naši borci često napadali. Komandirja partizanskih enot sta bila Rudi Hrvatin in Rudi Ludvik iz Gabrka. Pri vsaki akciji so sodelovali tudi domačini.

V Malih Ločah so složno vsi zgrabili za delo. Najprej so razorožili vojake z juga, takoj nato je Anton Ivančič zbral fante za

stražarsko službo. Ti so postavili stražo ob cesti in razoroževali manjše skupine, orožje in strelivo pa vozili v zbirališče v Brkine. Njihovega dela ni zavrl niti novi sovražnik, ki je preplavil tudi njihovo vas.

Tako je bilo v sleherni brkinski vasi; svobodo so objeli z obema rokama.

Da bi dogodke okrog zloma Italije v Brkinih in dolini Reke z vseh strani bolje približali, ponovimo nekatere odlomke iz knjige Milana Gučka »Počakaj do prihodnje pomladi«:

Kako nenavadno je bilo srečanje z življenjem!

Že več kot leto dni nisem bil pri dnevni luči med hišami s pokritimi strehami in z vrvežem na vasi. Zdelo se mi je bolj, kot da so ti ljudje prilezli iz skrivališč, ne pa mi.

V Čeljah je bil praznik. Nič določnega še ni bil tale razpad italijanske vojske, toda — en sovražnik je manj. To je bilo jasno.

Zadnje čase so bili ti zelenci potaknjeni skoraj po vseh brkinskih vaseh. Po trideset, štirideset jih je bilo skupaj v postojankah, nič več. Na Pregarjih, Ostrožnem brdu, Tatrah, Rjavčah in še marsikje.

Ta praznik pa vaščanom ni bil v sproščeno veselje. Bolj jih je prevzela skrb, kaj bodo še prinesli dnevi, odgovornost, da bodo te dni storili vse prav, vznemirjenost in negotovost.

Nikjer ni bilo v vasi nikogar, ki bi zapovedoval, kaj početi. Pa vendar — godi se nekaj velikega!

Vse se steka in zateka k neki mladi ženski, Lilijani, ki ima največ veljave. Toda vse jutro so v hiši samo posvetovanja, pričakovanja.

Iz tega ne bo nič! Dogodke moramo vzeti v svoje, partizanske roke! Tega čakajo ljudje od nas, tukaj v tej vasi tudi od mene.

Kar bo, bo! Orožje v naše roke!

Kje je najbližja italijanska posadka?

Pregarje!

Zbrani vaščani odobravajo ta moj ukrep. Čutijo, da vlada v revoluciji tudi zakonitost.

Hočejo, da bi jim kaj povedal, govoril.

Na misel mi je prišlo nekaj stavkov, nekaj gesel iz »literature«, ki sem jo razmnoževal v Istri in pod Snežnikom. Vse skupaj nekako povežem z razpadom Italije in pričakovanjem, da svoboda ni več daleč. Samo pomagati je treba, da vsi skupaj uničimo Nemce. Ni še vse končano.

Ženske jokajo. Kar naprej naj še govorim.

Na Čeljah je vas polna vojaštva, ki beži. Kot sodrga so, brez ponosa, brez sramu, brez žalosti, da je zanje zmage in vojske konec.

Štab vasi in okrožja je še vedno pri Lilijani. Tam so se sešli z Borom, Jadranom, Brankom, Borjakom, Vidkom, Orano in še z nekaterimi neznanimi oboroženimi ljudmi.

— O svobodi smo vedno sanjali in jo čakali vsak dan, sedaj pa je okoli nas in ni v naših močeh, da bi jo sprejeli z vso zavestjo in vsem občutjem.

Pravzaprav nam je svoboda prinesla več odgovornosti, skrbi, nemira.

— Ljudstvo je prevzelo oblast, predstavniki ljudstva so dosedanji aktivisti, partizani njegova vojska.

Organizirana obramba pred edinim sovražnikom še, Nemcem, je poglavitna naloga. To je vsakomur jasno, čeprav ni nobenih navodil od zgoraj.

Za prvo silo je bil pri priči ustanovljen brkinsko-bistriški odred, njemu za komandanta postavljen Vidko, za politkomisarja pa Branko. Komandanti bataljonov so Vidkovi spremljevalci, do včeraj še kurirji. Vsakogar naj vodi pri delu čimveč lastne pobude in odgovornosti.

Takojšna naloga odreda je razorožiti postojanke v dolini, ki se še upirajo, predvsem pa mesto, Ilirsko Bistrico. To je strateško, vojaško in politično najbolj pomembna postojanka. Garnizon ima kakih osem tisoč vojakov. Je še sploh nedotaknjen. Predvčerajšnjim, ob razpadu v mestu ni bilo Nemcev in tudi danes jih še ni, vojaki pa iz mesta tudi ne bežijo.

Zbrani forum je kar mimogrede, brez velikih besed, postavil mene za komandanta narodne zaščite za ozemlje vsega združenega okrožja. Moj pomočnik pa je postal Borjak.

Gledal sem te svoje bojne tovariše in iskal silo, ki je zresnila šegavega Borjaka, ojeklenela učlovečeno plahost — Bora, dala je do sedaj neslutene voditeljske sposobnosti Vidku, Branku, Jadranu. (Ti trije so s svojimi ljudmi razorožili večino sovražnih postojank v brkinskih vaseh.)

Na vasi sem bil navsezgodaj. V naročje Velike Domovine bežeči vojaki so bolj in bolj pritiskali v Brkine. Bili so že prava nadlega. Glavnih cest v dolini so se ogibali, pot čez Čelje pa jim je bila najbolj pripravna, ker je bila bližnjica proti Trstu. Izogibali

so se vseh središč, ki so jih zasedli Nemci, ki so Italijane lovili. Ta smer je bila tudi glavna linija bega iz vse Jugoslavije. Italijani so imeli svoje okupacijske cone v Sloveniji in Hrvatski.

Dobre ceste, ki so peljale skozi Gorski kotar, čez Kočevsko, čez snežniško pogorje in potem čez Brkine, so vodile nepretrgane kače deset in deset tisoč ubežnikov.

Popoldne se je zbral v Topolcu ves odred. Sredi vasi in ceste je bil miting. Imeli so razvito veliko slovensko zastavo z rdečo zvezdo. Govoril je komisar odreda Branko. Sredi govora pridrve po cesti od Ilirske Bistrice sem trije nemški motocikli in sredi med njimi osebni avto.

Branko je nehal govoriti, se razkoračil in vžgal v avto. Ubil je šoferja in vozilo je vrglo s ceste. Pokončal je tudi enega vojaka na motociklu.

Iz avtomobila je skočil civilist, planil v prikolico motocikla, ki je obrnil nazaj proti Ilirski Bistrici, in zbežal.

V razbitem avtomobilu so našli aktovko z dokumenti in diplomatsko pošto. Pobegli civilist je bil posebni odposlanec rajhkanclerja — von Büllov. V Rimu je bil na posebni misiji, iz Rima je šel na Reko in se je sedaj vračal v Berlin. Spremljali so ga esesovci.

Ilirska Bistrica je imela polno kasarn. Na dvorišču so stali vojaki v skupinah in čakali, kaj bo sklenila njihova komanda, ali pa morda, kdo jim bo od zunaj odprl vrata. Bili so brez orožja, za menoj in Bognarjem ni nihče streljal. Debelo so naju gledali. Pri tretji kasarni pa je le prišlo Bognarju na misel:

»Pojdite domov! Mi vas pustimo, vi nam pa dajte orožje! Kaj čakate Nemce!« je kričal Bognar v italijanščini, toda koles nisva ustavila.

Te besede je ponavljal, kjer sva videla za železnimi ograjami čredo omahljivcev.

V naročje sta nam kot zrela hruška padla mesto in še nedotaknjen garnizon z neprecenljivimi skladišči orožja, opreme, živil. Ilirska Bistrica je bila središče in skladišče vojaškega zaledja za vse območje od Trsta do Reke in Pivke in podnjo je sodil še obmejni pas z velikimi objekti in potrebami.

Pred nami je bila naloga, da ji do kraja nismo videli ne meje ne teže, bilo pa nas je le deset partizanov, ki smo imeli vsaj nekaj izkušenj.

Stopili smo skupaj kot nekakšen vojni komite kar tam na cesti pred vhodom v »casarmette«, imenovana TRUA. Ugotovili

smo, kaj so naše osrednje naloge: obramba, mobilizacija, evakuacija.

Vidko in Branko bosta držala z odredom fronto, da obvarujemo Ilirsko Bistrico pred Nemci, kar najdlje se bo dalo.

Boro in Orana bosta vodila politično delo, Jadran in Nace, ki sta domačina, pa evakuacijo.

Mene je postavil — isti forum kot v Čeljah za komandanta narodne zaščite — zdaj za komandanta mesta v Ilirski Bistrici.

Nemudoma smo razglasili splošno mobilizacijo. Na našo komando se morajo priglasiti vsi za orožje sposobni moški.

Nova oblast je imela ugled in veljavo. Že v zgodnjih dopoldanskih urah so se oglašale pri nas množice meščanov, čeprav se je razglas o mobilizaciji širil samo od ust do ust, pomagali pa so mu naši domači aktivisti.

Ko je bila enota skupaj in oborožena, je pri priči krenila na fronto, ki je bila takoj zunaj mesta: Bitnje, Prem, Kilovče, Topolec, Zarečje.

Medtem se je Jadranu že posrečilo mobilizirati kamione in ljudi za odvažanje blaga iz skladišč. Na vagone je bilo orožja, obleke, obutve, sira, mortadele, moke, testenin, riža. Kolone vozil so polzele po šembijski in mašunski cesti v snežniške gozdove ...

Ta, drugi dan okupacije Ilirske Bistrice je bilo proti večeru že vse bliže slišati streljanje mitraljezov in treske min. Odredovi borci so presenetljivo blizu in sredi našega ozemlja naleteli na dobro oborožene sovražne izvidniške patrulje.

Nemci so že prihajali za hrbet naši fronti pri Bitnjah. Praske z njimi so bile tudi že v Zarečju, streljaj daleč pred samim mestom.

S fronte od Bitenj in Kilovč (tam je bilo kakšnih 350 prostovoljcev) so naši prosili za pomoč.

Nabrali smo mladih fantov za poln blindiran avto, jim dali orožja — voznik pa je bil tisti gasilec z zadnjih dni P-1 (Pekov France) — in so nemudoma oddrveli proti Premu.

Iz Podgrada so želeli pomoč. V Račicah, tam prav blizu, je pod zemljo velikansko skladišče avionskega bencina. Pošljemo naj kamione.

Na glavni cesti okoli Materije sta dobro delala dva naša bataljona. Kot sem predvideval, sta le razorožila divizijo »Celere«.

Njena kolona je prišla le nekaj kilometrov daleč, pred Markovščino, kjer je Borjakova zaseda usekala proti njim s težkimi mitraljezi in minometi.

Kot bi trenil so vojaki poskakali iz vozil in bežali čez Kras proti Slavniku. Generala, ki se je še nekaj obotavljal, je izvlekel iz avtomobila komandant Stanko in mu dal še dve brci.

Našim je ostal na nekaj kilometrov dolžine ceste velikanski plen, vozila in orožje vseh vrst. Na kamionih so imeli vojaki polno naropanega blaga — šivalne stroje, radijske aparate in podobno... Po polnoči je prišla na komando Orana. Odšla sva na dvorišče, ki je na njem že potihnil hrup večera. Mesec je sijal nanj in na naju s polno lučjo.

Orana je bila vsa v skrbeh. Tisti naš blindiran avto, poln borcev, je nemška zaseda stolkla do zadnjega moža. Stolkli so tudi kamion mobilizirancev, ki so šli okrepit položaje.

Tudi sicer so borci brez izkušenj. Junaštvo in predrznost sta premalo. Danes dopoldne je eden izmed njih prijel steklenico bencina in skočil z njo na tank.

Tank se ni vžgal, on pa je na njem mrtev obležal.

Zjutraj je bila bistriška dolina v gosti megli. Brez spanca smo čakali, kaj nam prinese jutro.

Na komandi mesta smo bili zbrani Jadran, Orana, Nace in še nekaj okrožnih aktivistov.

Iznenada zaslišimo zunaj:

»Nemci!«

Planemo ven. Po cesti pred kasarno že tečejo proti mestu z orožjem v rokah borci, slišati je iz megle ropot tankov.

Predrli so odredovo linijo.

Tako, kot smo že videli, so Nemci najprej vdrli v Ilirsko Bistrico z zahoda, iz Trsta, nato pa z juga, z Reke. Zdaj se iz mesta niso več umaknili vse do osvoboditve. Vojaštvo je zasedlo nekdanje italijanske vojašnice, medtem ko sta gestapo in esesovska policija imela prostore v poslopju sedanje pošte. Poveljnik te policije je bil kapetan, Walter so mu rekli, njegov pomočnik pa je bil Erhard Henrich. Oba sta bila poslušna hlapca in krvoločni zveri, vredni svojih predstojnikov.

Ta policija je bila noč in dan na delu. Žrtve je morila ob zidu na severni strani vojašnice nad mestom. Razen tega so ti krvavi policisti zasliševali in mučili ujetnike še v Severjevi hiši in Rdeči hišici zraven sedanjega hotela »Zmaga«. Domobranci so se naselili v vojašnice na Vidmu in v Trnovem; pred temi »krščanskimi« vojščaki bi se skril od sramu sam Kajn in tudi Judež Iškarijot.

Pripomnemo naj, da na Primorskem niti belogardizem in niti ne domobranstvo ni našlo rodovitnih tal. Kljub strahovitemu sovražnemu pritisku, je bilo le malo domačinov, ki so se vključili v tako imenovane »slovenske narodne varnostne straže«, oziroma »slovenski narodni varnostni zbor«, ki je bil ustanovljen novembra 1943.

Kljub pritisku in prizadevanju so Nemci morali »slovenske narodne varnostne straže« pripeljati od drugod in jih zaradi varnosti nastaniti le v večjih krajih. Tako so po vzoru z onstran nekdanje meje, iz petnajstih primorskih domobranskih čet, jeseni 1944 sestavili štiri gibljive bataljone s štabi v Postojni, na Prestranku, v Ilirski Bistrici in v Idriji. Kmalu potem pa so iz štirih bataljonov ustanovili »1. slovenski udarni polk« s tremi bataljoni in samostojno policijsko četo. Ta četa pa je bila v Trstu.

Ljudstvo, kljub novemu strahovitejšemu sovražniku, kljub razkošju svobode, ki je trajalo le nekaj dni, ni izgubilo upanja, da bo naposled le prišel dan rešitve, dan neomejene svobode, ki so ga pričakovali iz roda v rod že dolga stoletja. In sleherno veliko upanje, porojeno iz osnovne človeške pravice, se naposled uresniči. To upanje pa je dajalo ljudem neizčrpno moč, da je vztrajalo na poti čez goro trpljenja v obljubljeno deželo svobode.

Kljub strahovladi je ljudstvo vztrajno šlo svojo pot cilju naproti. Starim aktivistom so se pridružile nove, sveže moči. Prostovoljci so odhajali v partizanske bataljone, po vaseh so ustanavljali, spričo težav zaradi prehrane, gospodarske komisije, narodnoosvobodilne odbore, ZKM in mladinske organizacije, odbore OF, SPŽZ, RK. Seveda je bila na prvem mestu KP, v okviru katere so delovali stari in mladi, najbolj vztrajni, zvesti in požrtvovalni.

V slabem vremenu smo krenili na pot. K dežju se je pripravljalo.

Prvi pohod brigade (z Mašuna) je bil mučen. Od pivškega krasa za Šembijami in proti Merečam se je kolona pretrgala. Ker ni bilo svetlobe, smo se lovili, klicali, čakali, iskali in naposled našli. Hiteti je bilo treba, ker smo morali, preden se je zdanilo, čez progo in čez glavno cesto. Nič več nismo bili gospodarji doline ...

V prvem svitu smo šli mimo vasi Smrje. Ravno toliko, da smo jo odnesli z glavne ceste.

»Kam pa naj gremo, Milan?« me je vprašal Luka.

»Pojdimo v Čelje«! sem mu predlagal, ker sem vas najbolje poznal.

Toda Nemci so že tretjega dne prodirali iz doline, od Prema. Kmalu so postavili mitraljeze na vzpetinah nad Čeljami, vendar so se kmalu umaknili. Snežniško-brkinska brigada je v celoti prenočila v Gabrku, naslednjega dne pa so razmestili bataljone že na Tatre in Rjavče. Tako so zasedli najvišje vrhove v notranjosti Brkinov.

Tako je minil september »primorske pomladi«. Prvega oktobra je imela snežniško-brkinska brigada že tisoč dvesto mož, večinoma Brkincev. Z juga je prihajal že nesluten vihar. V Slovenski in Hrvaški Istri je divjala nemška ofenziva.

»Zvečer smo opazili od tu z vrha veliko svetlobe«, se spominja Milan Guček, ki se je premikala po obeh velikih cestah, objemajočih Brkine: na tisti strani iz Ribnice v Ilirsko Bistrico in dalje proti Reki ter na novi cesti iz Kozine proti Podgradu in Reki.

Z obeh cest so se poganjale proti nebu signalne rakete.

»Nemci obkoljujejo Brkine! Ofenziva na brigado!« smo rekli vsi hkrati.

Komandant brigade je bil Tone Vidmar — Luka, namestnik Karlo Prezelj — Boris, politkomisar pa Anton Dolgan — Branko.

Vodstvo brigade se je takoj odločilo za umik proti Mašunu, vendar je bilo to zamudno delo, ker so bili bataljoni raztreseni po vaseh. Šele po polnoči se je vsa brigada zbrala na Tatrah in krenila na pot. Dan jo je zalotil v gozdičku Lašče pod Studeno goro, zato se je utaborila v Klevniku, toda že okoli štirinajste ure so nanjo od vseh strani navalili Nemci... Nemci so prišli kar od štirih strani: iz Harij, Soz, Velike Bukovice in od Staroda preko Pavlice in Studene gore. Kmalu je čez Brkine planila črna vest, da je v Klevniku padlo dvainšestdeset partizanov, večinoma domačinov. Rešil se je samo tisti, ki se je znal skriti. Nemci so pobili gospodarja Klevnika, domačijo pa zažgali.

To je bila za Brkine prava katastrofa. Dvainšestdeset mater ali vdov se je zagrnilo v žalost in črnino.«

Tega drugega strahovitega sunka nemške ofenzive, ki jo je vodil general Hauser in v kateri so sodelovali: okrepljeni polk 1. esesovske tankovske grenadirske divizije »Leibesstandart Adolf Hitler«, okrepljeni polk 21. tankovske divizije in 44. okrepljeni polk 44. grenadirske divizije, ki so 2. in 3. oktobra 1943 z vso silovitostjo, z ognjem in smrtjo preplavili vso Istro do reke Mirne in

Brkine, je zvečine vse našel nepripravljene. Zato tudi tako številne žrtve.

Toda komaj se je polegla ta ognjena nevihta, je 6. oktobra naskočil del Brkinov okrepljeni polk 71. pehotne divizije in med drugimi do tal požgal vas Barko.

Bogomir Magajna je tragedijo na Klevniku sam doživel in jo opisal v noveli »Veliko brdo«:

»Na Tatrah in v Kozjanah, dveh najvišjih brkinskih vaseh, se nas je tiste dni pred veliko nemško ofenzivo zbralo okrog tisoč. Med njimi je bilo mnogo bolehnih in za boj skoraj nesposobnih, zakaj cvet mladine je še tičal po ječah, taboriščah in v specialnih kompanijah v Italiji, na Sardiniji, Korziki in v Afriki. Razdeljeni smo bili na več bataljonov, ki so se vse tiste dni pridno vadili za bližnje hude spopade. Eden izmed bataljonov je bil dodeljen ruskemu majorju, ki je nekaj tednov poprej pobegnil od Nemcev in se pridružil brigadi. Bil je visok, črnolas lepotec. Čudno se mi je zdelo, da Lermontova ne pozna niti po imenu. Vendar nismo sumili nanj. Svoj bataljon je izredno pridno vzgajal od jutra do večera, in kadar so nad nami krožila nemška letala, je skrbno zamaskiral svoje moštvo. Bil je nemški špijon in še danes mi je žal, da se je izmuznil iz naših rok. Toda če mu še ni, mu bo usoda prej ali slej podelila tisto, kar pripada izdajalcem.«

Snežniško-brkinska brigada se je pomikala, zvijala kakor kača skozi globoko noč, čez griče, obronke naravnost v osrčje nemškega pekla.

»Ruski oficir nas je vodil proti vzhodu po mlakah, namesto da bi krenil s svojim oddelkom nazaj v hribovje. Delalo se je jutro. Zašli smo precej v gosto meglo. Po tej megli sem sklepal, da mora biti Reka zelo blizu. Oficir nam je ukazal, naj se razdelimo na posamezne gruče. Sedel je na konju. Čudno se mi je zdelo, da ne razjaha. Tudi njegov obraz se mi je zdel preveč brezskrben. Ukazal je, naj stojimo in čakamo. Drdranje tankov je bilo strašno blizu. Zdelo se mi je, da so tanki komaj kakih tristo metrov od nas. Med gručami se je zaslišalo mrmranje. Kaj čaka ta vrag! Ali čaka, da se bo dvignila megla in nas bodo imeli kot na dlani pred seboj? Ali naj gremo s puškami, navadnimi karabinkami, nad tanke?«

Medtem so Nemci stisnili obroč in na brigado se je vsula od vseh strani ploha svinca in ognja. Partizani so se reševali, kakor je kdo vedel in znal, padali so na čistini kar v gručah . . . V tistem

času je tisti izdajalski ruski major ali, bolje, nemški špijon odjezdil na svojem belem konju naravnost k Nemcem. Nekateri, ki so preživeli prvi napad, so se zarinili med grmovje. Vendar rabljem še ni bilo dovolj. Za partizani so šli v pogon s policijskimi psi ... Med tistimi, ki so se skrili, je bil tudi Bogomir Magajna.

»Sedaj sem zagledal na desni strani na ovinku celo krdelo Nemcev. Z brzostrelkami so streljali v reber nad mojo glavo in se počasi pomikali po stezi proti meni. Nesmiselno bi bilo vstati in bežati navzdol. Takoj bi me podrli. Puške nisem imel, samo vžigalice in nekaj cigaret. Zaslišal sem grozen krik. Pozneje sem videl, da so tam dvema tovarišema razbili glave. Potem sem slišal še nekaj silnih krikov. Padlo je nekaj bomb. Čisto razločno sem slišal vsa nemška povelja, kratka, ostra in surova. Tu je zakričal še eden izmed njih in nato sem zopet zaslišal krik. Krdelo se je pomikalo proti meni. Samo še kakih dvajset korakov so bili oddaljeni toda ta razdalja se je krajšala od hipa do hipa. Sedaj sem bil čisto trdno prepričan, da bom doživel samo še nekaj sekund ...

Potem sem se naenkrat z velikanskim zanimanjem zastrmel v trumo škornjev, ki so se pomikali po stezi mimo moje glave. Nemci so strmeli v reber nad menoj in streljali menda kar na slepo navzgor. Nihče se ni ozrl name. Kar namah so bili mirni in so šli naprej. Čez nekaj minut sem že iz precejšnje razdalje slišal, kako je eden izmed njih zarjovel: ‚Fertig' in vsi drugi so mu odgovorili s krikom: ‚Heil Hitler'!

Še dva dni in dve noči sem tičal v tem grmičju in zato se ne čudite, da se vam bo zdelo to pisanje odslej nekoliko zmešano. Še enkrat povem, da ni v njem prav nobene literarne domišljije; skušal bom opisati tako, kakor sem čutil; vsega seveda ni mogoče opisati. Nekam preveč je bilo vse skupaj podobno strašnim sanjam ...

Ležal sem med mrliči in se nemo pogovarjal z njimi. Vsi pa so tako čudno strmeli, vsak v svojo smer. Ležal sem med mrtvimi prijatelji in med strašnim sovražnikom, gori nad Velikim brdom ob blazni simfoniji topov, od siju gorečih hiš. Zublji so razsvetljevali vse obzorje na jugu. Nad nami pa so sijale zvezde, vedno lepše, vedno svetle ...«

Da, če so bili Italijani zverine, ki so znali pokazati svoje »junaštvo« nad nemočnimi, neoboroženimi ljudmi, so bili tevtonski podivjanci, pošasti za katere ni imena. Hitlerjevi krvoloki ne

bodo izginili iz spomina človeštva, zaradi prokletstva do konca sveta...

Toda vizija te prve primorske svobode je bila tako silna, odrešujoča in omamna, da je bila kar noro početje sleherna misel na pretečo nevarnost, ki grozi od drugega, še strašnejšega sovražnika. Zmagoslavje je bilo tako polno čustev, da ni imelo meja: iz ljudstva je plal en sam vrisk. V kratkem času se je zbralo kakih trideset mladih partizanskih bataljonov.

S prvimi boji 12. septembra je nastala goriška fronta. Mladi partizani so se sami postavili proti Nemcem. Čeprav je maršal Badoglio ob brezpogojni vdaji svečano obljubil zaveznikom, da se bo italijanska vojska borila proti nemškim krvolokom, je ta vojska kakor zajec stisnila rep med noge in pobegnila. Tu ne smemo nečesa pozabiti. Badoglio, ki se je poimenoval v Marchese di Monte Sabotino, je bil že med prvo svetovno vojno, poleg Cadorne in Diaza, v italijanskem vrhovnem štabu in velja za enega glavnih krivcev strahovitega italijanskega poraza pri Kobaridu leta 1917. Zdaj, leta 1943 hoče rešiti, kar si je brez boja pridobil leta 1918. Z zavezniki se je sicer nekje sporazumeval, toda hotel je zavlačevati, reševati monarhijo: hotel je kupčevati z italijansko vojsko, ki je ni bilo več, tudi po njegovi krivdi, da bi omilil pogoje brezpogojne kapitulacije in vprašanje meja.

Čeprav goriška fronta 25. septembra ni bila uspešna in je bila za tako neizkušeno vojsko zgrešena odločitev, pa je vendarle prikazala primere junaštva. Da je zlomil to fronto, je poskrbel zloglasni general Rommel, komandant armadne skupine »B«, to je za območje vse Gornje Italije, ki je udaril z dvema tankovskima divizijama partizanskim četam v hrbet in tudi s čelne strani. Ker so Nemci za vsako ceno hoteli pokoriti uporne Primorce, so začeli proti njim sistematično VI. ofenzivo. Za to ofenzivo so potegnili iz Italije več divizij in celo SS tankovski korpus. Te horde so z največjo krutostjo vdirale v primorske vasi ter se znašale nad nedolžnim prebivalstvom.

Ofenziva je pomenila streznjenje, grenko čašo pelina za kratke dni svobode ter pripravo za protiofenzivo. Narodnoosvobodilni svet za Primorsko je izdal odlok o splošni mobilizaciji, razpisal je volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore, izdal odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov; vrhovni plenum OF pa je razglasil priključitev Primorske k Sloveniji.

Sovražna ofenziva je prekinila tudi volitve odposlancev za kočevski zbor, ki se ga je udeležilo 28 odposlancev iz Slovenske Istre in Brkinov. Med njimi so bili Milan Zidar — Stojan, France Škerlj, Jože Mahne — Pepi, Jože Grahor, Jože Mikuletič, Marija Frank — Lilijana, Jakob Male, Marija Tul — Soča, Franc Pirih, Anton Logar, Ivan Štemberger — Radovan, Jože Prosen — Radivoj in Jože Uršič. Ob tej priložnosti so delegati potrdili narodnoosvobodilne odbore kot edino ljudsko oblast v Sloveniji. Tako je slovenski narod prvikrat v svoji zgodovini prosto volil svoje politično vodstvo.

To pa je bilo ljudem, ki jih je hudo prizadela VI. nemška ofenziva, v veliko moralno oporo, zakaj svoboda zahteva najvišje žrtve, svoboda zraste iz krvi in žrtvovanih življenj. Grozljivost ofenzive je nekatere tudi preplašila, da so vrgli puško v koruzo in se vrnili domov. Vendar le začasno. Najvztrajnejši so ostali in ustanovili sredi oktobra Istrski odred. Njegovo operativno območje so bili Brkini, Pivka in Slovenska Istra. Odred je bil neposredno podrejen 7. korpusu tudi potem, ko je bil 22. decembra 1943 ustanovljen 9. korpus. Spričo precejšnjega preplaha prebivalstva zaradi sovražnikovih pokolov in požigov odred v tem času ni bil kdove kako dejaven. Njegovi poglavitni nalogi sta bili mobilizacija in pošiljanje mobilizirancev skozi Notranjski odred v enote 7. korpusa na Dolenjsko in Notranjsko.

Toda v deželi so bili zdaj Nemci, še krutejši sovražnik. Sprva so nadzorovali zlasti ceste in železniško progo. Posadke so postavili v Mali Bukovici, ki jo je pozneje nadomestilo kakih dvesto četnikov. Te, ki so se naselili pri Štefančiču in Potepanu, so morali prehranjevati vaščani. V opekarni pa so se naselili nedićevci.

V Knežaku pa so opravljali službo stražarjev mladinci. Tako je stal na izvidnici Ivan Šetina. Misleč, da prihajajo partizani, so ga ujeli Nemci in potem na Pivki ubili.

Po zlomu Italije so se vrnili iz internacije v požgano vas pogorelci iz Podstenja. Nekateri so si na pogorišču pripravili zasilno bivališče, drugi so se naselili pri svojcih v sosednih vaseh. Toda pozneje so si nemški topničarji izbrali Podstenje za strelske vaje. Tako so vas do kraja porušili, poškodovali cerkev in požgali šolo. Njive so vaščani prihajali obdelovat od drugod, skromne pridelke pa so skrivali po ruševinah. Pri delu so jih preganjali četniki, ki so bili razen drugega tudi roparji in tatovi.

Nemci so si razen v Ilirski Bistrici utrdili posadke v vseh drugih večjih krajih, n. pr. v Podgradu in Jelšanah. Odtod pa so znenada napadali okoliške vasi. Divjali so zlasti v drugem in tretjem razdobju VI. ofenzive, imenovane Wolkenbruch »utrgani oblak«. Ofenziva, v kateri je sodeloval ves 2. tankovski SS korpus, ki so ga sestavljali: SS divizija Adolf Hitler, 44. in 188. rezervna divizija, deli divizij Herman Göring in Wiking ter deli 162. turkestanske divizije, je v tem času preplavila Vipavsko dolino, Kras, Pivko in Istro ter se podila z ognjem in mečem v osrednjo Slovenijo, na Notranjsko in Dolenjsko.

Takoj po spopadu s Tomšičevo brigado na Gomancih in Mašunu so Nemci obkolili Knežak ter po raciji odgnali v Ilirsko Bistrico 150 moških. Iznenadili so tudi Ješalčane in mimogrede ustrelili Franca Šaftiča. Najprej se je nastanilo v vasi kakih 25 vojakov z dvema tankoma, pozneje se je posadka, katere štab je bil v Šapjanah, povečala na 100 mož. Vas so ogradili z bodečo žico in bunkerji. Posadka se je umaknila šele maja 1945 pred IV. armado JLA.

Nepričakovani obseg ofenzive je presenetil nekatere dele Tomšičeve brigade na Gomancih in Mašunu. Borci razbitih čet so tavali po gozdovih in marsikdo je naletel na sovražno zasedo. Kolikor so jih mogli, so jih reševali aktivisti iz podgorskih vasi, ki so bili pred divjimi hordami zbežali v gozdove. Tako so v Vrbici nudili zatočišče desetim ranjenim partizanom. Med njimi je bil hudo ranjen neki Drago. Jože Prosen — Radivoj, zdravnik dr. Fecondo in tedaj ilirskobistriški župan Polde Oblak so mu oskrbeli ponarejene dokumente, s katerimi so ga odpeljali v tržaško bolnišnico. Bil je že v nevarnosti, da ga bo zasačila policija, ko ga je med letalskim napadom na Trst rešila iz bolnišnice mladinka Ivana Prosen. Tako je bil Drago srečno pripeljan v Podgoro, odtod pa v Loško dolino in v partizansko bolnišnico v Bari. Dr. Fecondo je požrtvovalno zdravil tudi vse druge sicer laže ranjene.

Ranjene in sestradane borce so požrtvovalno reševali tudi v Jablanici. V Kuteževem je skrbela za ambulanto Frančiška Štemberger. V Novokračini so s pomočjo zdravnika Triola iz Klane spravili tri hudo ranjene borce v bolnišnico na Reko. V Sabonjah je bila ambulanta za prvo pomoč ranjencem pri Mariji Sluga. V mnogih vaseh pa so uredili etapne kuhinje, n. pr. v Čeljah in v Kuteževem, kjer so imeli tudi kovaško in čevljarsko delavnico. Etapno kuhinjo so imeli še v Tominju, Podgrajah in Posrtvici.

Skoraj v vsakem kraju so imeli vaško gospodarsko komisijo, skladišče za orožje in druge vojaške in sanitarne potrebščine. Marsikje so imeli tako skladišče kar na cerkvenem podstrešju.

Čeprav je sovražnik nepričakovano iznenadil z napadom to ali ono vas, na primer v Čeljah, kjer se je borcu Ivanu Periniču posrečilo pobegniti z orožjem, medtem ko so nekega študenta pobili; v Posrtvici na štab Istrskega odreda pri Gržonu, v Fabcih, kjer se je neka četa rešila iz hiše Marije Rutar z bombami in je v spopadu obležalo šest borcev, so povsod z novo prizadevnostjo delale vse organizacije: od celic KP do ženske, mladinske in pionirske organizacije. Marsikje so že ustanovili dramski krožek in pevski zbor, ki je sodeloval pri prireditvah. Marsikje so tudi že odprli slovensko šolo.

Razume se, da sta bila poglavitna pobudnika vsega tega dela okrožni komite KP za Brkine in okrožni narodnoosvobodilni odbor, ki sta v glavnem imela svoj sedež v Čeljah. Tu je bilo zbirališče raznega blaga ki je prihajalo po kurirskik zvezah iz Trsta in z Reke. Predvsem so oskrbovali s tiskarskim papirjem in pisarniškimi potrebščinami pa tudi s sanitetnim blagom ustanove in bolnišnice na Rogu. S Čelj so preko dveh glavnih cest in železniške proge prepeljali na Pivko celo 75-kalibrski top. Vodja okrožne gospodarske komisije je bil Jožko Kirn — Žarko.

V prvi polovici novembra se je spet odpravila z Notranjskega v Brkine Šercerjeva brigada. Kakšen je bil ta pohod in kako tragično se je končal, bomo najbolje izvedeli iz knjige Matevža Haceta »Komisarjevi zapiski«:

Bil je 9. november, zelo mrzel dan. Vsa brigada, spremstvo in štab smo šli mimo Juriščč čez kraške gmajne, kjer je strahovito brila burja, da nas je zeblo skozi debele suknjiče; hodili smo hitro in nihče ni zaostajal. Kraški borovci so žalostno moleli kratke veje. Iz grmovja smo prepodili štiri zajčke. Kurirji so se zapodili za njimi in enega ujeli. Bil je velik in star. Kurirja Ludvika, ki ga je ujel, je vsega popraskal po desni roki. Kajuh (Karel Destovnik) je pristopil bliže in dejal: »Daj no, Ludvik, pusti zajčka živeti, pusti ga skakati po gmajnah.«

»O, ne,« je odvrnil Ludvik, »to ni zajček, ampak stari zajec, ki tehta najmanj štiri kilograme. Pojedli ga bomo!«

Štabna četa iz divizije je šla naprej na cesto Pivka—Knežak, da bi pripravila prehod. Prehod topniškega diviziona Šercerjeve

brigade smo zavarovali z dvema protitankovskima puškama in z osmimi mitraljezi. Bračič je bil zelo vesel, ko se je naša štabna četa sama priglasila, da bo zavarovala Šercerjevo brigado. Za nami so ostale kraške gmajne, zavite v oblake pršečega snega, ki ga je nosila kraška burja v hrbet; še visoko v hrib nas je pehala. Tudi progo Pivka—Ilirska Bistrica in cesto Bistrica—Gorenje Vreme smo prekoračili, ne da bi srečali Nemce. Ko smo lezli v strmo brkinsko pobočje, smo bili zelo presenečeni, ker so stale ob poti velike vreče sladkih jabolk. Planili smo po njih. Vsak borec si je napolnil žepe in nahrbtnike. Aktivisti iz Brkinov so rekli, da so to pripravili ljudje, ne da bi jim kdo naročil. Vsa dolga vrsta je hrustala. Osemidvajset vreč jabolk je bilo kmalu praznih. Vsak borec se je sadja do sitega najedel. Ko smo hodili v temni noči skozi brkinske vasi, so spet molele ženske cele košare jabolk skozi okna. Borci so jih v hipu izpraznili. Brkinski kmetje so tudi opremili našo saniteto s slivovko za ranjence. Žiga dr. Červinko je bil zelo vesel.

Videl sem premnogo krajev v slovenski deželi, prehodil ponoči na stotine slovenskih vasi in naselij, a nikjer nisem srečal tako radodarnih ljudi kot v Brkinih. V mladih letih sem bral pravljice, kako so stale ob poti vreče jabolk in hrušk. Glej, tukaj pa to ni bila pravljica. V Brkinih ni bilo mrzlo kakor na kraških gmajnah; samo narahlo je deževalo in poti so bile razmočene. Ko smo prišli v Pregarje, je kurir Ludvik vzdihnil: »Kaj bi dal, če bi me pustiti na Ostrožno brdo, kjer sem svoje dni toliko preplesal.«

Potem je deževalo tri dni. Šercerjeva brigada se je razmestila po vaseh: v Pregarjih, Čeljah, Tatrah in Ostrožnem brdu. Že prvi dan smo opazili, da so ljudje preradodarni. Posebno so bili radodarni z žganjem. Napili se ga niso samo obveščevalci in kurirji, napile so se ga tudi straže in patrole; Nemci pa so rinili iz Ilirske Bistrice in iz Sežane . . . Bračič se je strahovito razburjal . . .

Trinajstega novembra 1943 se je komandant Mirko Bračič pozno v noč pogovarjal s komisarjem Matevžom Hacetom. Vznemirjen in zaskrbljen je bil zlasti zaradi bataljona v Tatrah. Zunaj je zavijala burja in strahovito je brilo. Bračič se je obrnil na slami in zamrmral: »Navsezgodaj zjutraj bova šla v Tatre pregledat bataljon.«

Naslednje jutro sta komandant in komisar vstala že v prvem svitu. Od Tater sta slišala močno streljanje. Na resnem Bračiče-

vem obrazu se je videla skrb. Zle slutnje je potrdil Miha, komandant bataljona, ki je pritekel in povedal:

»Straže so zadremale, obveščevalci so se potaknili po hišah. Nemci so izkoristili vihar in naliv ... Kot hijene so se priplazili in nas obkolili ... Takoj sem poveljeval alarm in postavil bataljon v vrsto. Toda večinoma neizkušeni novinci so se ustrašili pokanja in se poskrili po hišah ...«

To je bil za bataljon in za Tatre pravi sodni dan. Padlo je šestindvajset partizanov in štirje domačini. Deset vaščanov so Nemci odvedli v Markovščino in jih tam postrelili. Triindvajset po hišah ujetih partizanov na zahtevo višjega oficirja niso pobili. Njihova pot je potem šla skozi obsodbo na smrt in v razna taborišča smrti. Največ jih je končalo v Mauthausnu ...

V bataljonu sta bili tudi partizanki, mati in hči, Lojzka Kokalj in šestnajstletna Stanka. Medtem ko so Nemci Stanko ujeli, je mati padla ob živi meji na vrtu Helene Cergol. Ves vrt je bil prepojen s krvjo in še mnogo let pozneje je tam rasla temnozelena-rdečkasta trava. Helena je sočutno pripovedovala: »Joj, smilila se nam je ta travica, da je nismo mogli pokositi, niti nismo pustili, da bi jo popasla živina ...«

To je bil dan žalosti za sicer tako hrabro in izkušeno Šercerjevo brigado, ki je še istega dne pri Materiji vrnila Nemcem milo za drago. Toda preboleč je bil poraz v Tatrah, preveč je bilo strtih dragocenih življenj. Z grenkobo pelina v srcu se je Šercerjeva brigada že naslednjega dne vračala v hitrem pohodu proti Javorniku in Snežniku ...

Take katastrofe, ki so nastale iz takega ali drugačnega vzroka, in še posebej ozemlje, ki je bilo zaradi bližnjih glavnih cest in goličav, skratka pomanjkanje gozdov za prepotrebno zavetje in zaščito, je narekovalo gradnjo raznih skrivališč in bunkerjev. Domiselnost in podjetnost je bila tudi tokrat vredna občudovanja. Skoraj je ni bilo vasi, da ne bi imela nekaj bunkerjev bodisi v hišah, pri hišah, v gospodarskih poslopjih, hlevih in kleteh, bodisi na prostem v grapah, ogradah, bregovih ali v naravnih kraških jamah. Več takih bunkerjev je zgradil Franc Tomšič. Večino teh bunkerjev sovražnik ni odkril, tako spretno so bili zakriti z grmovjem in drevjem. Izjema je le bunker v Kaliču blizu Novokračin, ki ga je bil izdal partizanski dezerter Mičo. V njem so Nemci zalotili Ivana Valenčiča-Sava, Branka in Cirila Šlosarja ter Cirila

Bunker v Zajelšju, eden izmed številnih, kamor so se v najhujši stiski zatekali pred sovražnikom brkinski aktivisti

Hrabarja. Hrabar in Valenčič sta se rešila, medtem ko so druga dva odvlekli v Nemčijo.

No, naj za konec tega poglavja ponovimo nekaj besed z dr. Bogomirom Magajno :

»Omeni Brkine kateremu koli partizanu, za hip bo umolknil in se zamislil s tihim spoštovanjem ... Po Brkinih je raztresenih veliko vasi, osem teh vasi je v ruševinah. Ko so tiste hiše še gorele, so zmetali nacisti vanje mnogo živih prebivalcev. Veliko dreves po tem gorovju se je spremenilo v vislice. Na enem izmed njih je visel moj mladi prijatelj France Dujc ...«

RAZBOJNIKI S KLJUKASTIM KRIŽEM (1944)

Leto 1944 je potekalo na Primorskem v znamenju svastike, to je izpadov, ofenziv in neizrekljivih grozodejstev, ki so jih prizadejali ljudstvu, ki je ljubilo samo svobodo, pozverinjeni razbojniki s kljukastim križem.

Vendar je bilo to leto odločilno. Narodnoosvobodilni boj je prehajal v tretje leto z vzponom in organizacijsko močjo; šesta sovražna ofenziva ni bila samo ostra preizkušnja in izkušnja, ampak tudi visoka šola, kako se bojevati z novim, krutejšim sovražnikom.

Kmalu po zlomu Italije so Nemci ustanovili tako imenovano »Operativno cono Jadranskega primorja«, v katero so vključili nekdanje italijanske province Trst, Pulj, Reko, Ljubljano, Gorico in Videm. Vojaškemu poveljstvu tega območja, ki je bilo v rangu korpusa, so poverili nalogo, da brani jadransko obalo od Tilmenta do Kvarnera in da varuje vse prometne zveze, ki vodijo čez to ozemlje. V zvezi z dogodki na italijanskem bojišču so jeseni 1944 ustanovili iz tamkajšnjih operativnih enot 97. armadni korpus. Ta je imel iste naloge, le varstvo nad prometnim omrežjem je prepustil policijskim enotam. Poveljstvo korpusa — njegov komandant je bil do konca vojne general Ludvig von Kübler — je imelo sedež v gradu Spessi pri Krminu.

Nad »Operativno cono Jadranskega primorja« sta kraljevali dve policijski oblasti in sicer s sedežem v Ljubljani in v Trstu. Za ljubljansko območje je vodil to policijsko oblast višji esesovski in policijski vodja general Ervin Rösener, za tržaško območje pa general Odilo Globocnik. Rösener je bil podrejen neposredno Heinrichu Himmlerju, Globocnik pa višjemu esesovskemu in policijskemu vodji v Italiji Wolfu. Pod njunim poveljstvom so bile tudi vse domobraske, četniške, nedićevske, italijanske in druge kvislinške enote.

Poglavitna naloga njune policijske oblasti je bila preganjanje in uničevanje partizanov in njihovih podpornikov, za kar sta imela na voljo posebne esesovske in policijske, po potrebi tudi vojaške enote. Policija je bila samostojna oblast, za svoje delo odgovorna le svojim predstojnikom. V okvir korpusa bi bila vključena le v primeru zavezniškega izkrcavanja v severnem delu Jadrana.

Spočetka je bil 97. armadni korpus, ki je ob koncu vojne doživel svojo tragedijo prav v dolini Ilirske Bistrice, vključen v okvir armadne skupine »C« v Italiji. Tej je poveljeval feldmaršal Kesselring. V zadnjih dneh aprila 1945, ko se je Reki že približevala 4. armada JLA, so ga priključili armadni skupini »E«, ki ji je poveljeval znani general von Löhr. Operativno območje te armadne skupine je bilo celotno ozemlje Jugoslavije.

Kakšne so torej bile sovražnikove sile v začetku leta 1944 in pozneje, sile, ki so bile postavljene na območju Operativne cone Jadranskega primorja z namenom, da bi preprečile morebitni poskus izkrcanja zaveznikov, vendar je bilo v glavnem njihovo orožje naperjeno le za uničevanje svobodoljubnega prebivalstva na tem ozemlju, za pokončavanje oboroženih sil slovenskega osvobodilnega gibanja.

V okvir 97. armadnega korpusa ne sodijo le 188. divizija gorskih lovcev in 237. pehotna divizija, marveč tudi druge enote, ki so jih semkaj pošiljali z drugih bojišč, da bi se odpočile, izpopolnile in uredile. Tu v zaledju pa so bile te enote avtomatično podrejene vodstvu 97. armadnega korpusa. Diviziji gorskih lovcev je poveljeval general Hans von Hösslin in je štela 16.800 mož. Štab divizije je bil v Sežani, njeni štirje polki pa so bili razmeščeni ob morju od Soče do Reke ter ob progi Sežana—Postojna. Razen štirih polkov je imela ta divizija še dva varnostna bataljona, lovski bataljon, pionirski bataljon ter topniški polk.

Operativno območje 237. pehotne divizije, ki je štela 5000 mož je bilo v glavnem obala Istre, medtem ko je bila 710. pehotna divizija razmeščena ob jadranski obali med Sočo in Tilmentom. Tudi 71. pehotna divizija se je pred odhodom na bojišče nekaj časa zadrževala na Goriškem in v Furlaniji. V začetku leta 1945 je bila ustanovljena 24. esesovska brigada kraških lovcev, v kateri je bilo kakih 8000 mož. Ta je delovala na območju Vidma in Pontebe, ki pa se je v zadnjih mesecih vojne z vso vnemo udeleževala boja s partizani. Omenimo naj še 14. esesovsko divizijo s kakimi 8000 možmi, ki se je z dvema polkoma udeležila zadnje nemške

ofenzive proti 9. korpusu, ter 438. divizijo, ki je bila razmeščena na Gorenjskem. V bojih z enotami 9. Korpusa so sodelovale še 162. turkestanska, 44., 94., 162. in 178. pehotna divizija.

V sestavu policijskih enot, ki so jih bolje oskrbovali in plačevali kakor druge enote, s katerimi so imele enote 9. korpusa zlasti v zadnjih mesecih vojne hude preglavice, so bili: 10. esesovski policijski polk s 1800 možmi. Poveljeval mu je polkovnik Köhler, ki se je s svojimi četami udeleževal skoraj vseh bojev s partizani. Deli tega polka so bili tudi v Senožečah. Na Primorskem so delovali tudi deli 15. esesovskega policijskega polka, esesovskega policijskega polka »Bozen«, 9. esesovskega policijskega polka »Alpenvorland« ter 28. esesovski polk TODT, ki se je s 1200 možmi v glavnem zadrževal na Gorenjskem, kjer pa so delovale še druge podobne enote.

Na tem mestu naj omenimo še italijanske kvislinške enote, ki so jih Nemci ustanovili po zlomu Italije iz fašistov in vojnih ujetnikov, ki so jih bili ob vdaji odpeljali v Nemčijo.

Poglavitna med temi enotami je bila 10. MAS (Motoscafo antisommergibile) divizija. Imela je kakih 4000 mož. Bataljoni te divizije so bili nastanjeni v dolini reke Nadiže in Soče, medtem ko je »Fulmine« zasedel Trnovo. Tam ga je 21. januarja 1945 skoraj do zadnjega moža uničila Kosovelova brigada. Na operativnem območju 9. korpusa pa je delovalo še šest italijanskih prostovoljskih bataljonov AK (Adriatisches Küstenland), eden od teh bataljonov je bil nastanjen celo v Koprivi in Štanjelu na Krasu. Razen tega je bilo še pet milicijskih polkov, katerih naloga je bilo varovanje prometnih zvez, in tako imenovana civilna garda, ki so jo uporabljali za varovanje središč ter za nadzorstvo nad utrjevalnimi deli.

Na območju Trst—Pivka je bilo kar 39 sovražnikovih postojank, v njih pa 10.300 mož (5.790 nemških vojakov, 1220 policistov, 32 žandarjev, 462 italijanskih vojakov, 75 fašistov, 2600 četnikov in nedićevcev ter 120 drugih.) Najštevilnejše posadke so bile v Sežani, na Opčinah in na Pivki. Pa tudi v Prestranku, Postojni in Ilirski Bistrici.

Razen teh so se udeleževali bojev z enotami 9. korpusa tudi deli 7. kavkaške divizije in kozaške enote.

Komaj rojeni 9. korpus (ustanovljen je bil 22. decembra 1943 v Gorenji Trebuši) so sestavljale 30. divizija s 17. brigado Simona Gregorčiča, 18. bazoviško brigado, 19. brigado Srečka Kosovela in z 20. brigado Triestina d'Assalto Garibaldi in 31. divizija s 3. bri-

gado Ivana Gradnika, 7. brigado Franceta Prešerna in 16. brigado Janka Premrla-Vojka. V sestavi 9. korpusa so bili še Dolomitski, Gorenjski, Južno-primorski, Idrijsko-tolminski in Briško-beneški odred ter korpusno topništvo in mornariška skupina. V vseh teh enotah je bilo kakih 8000 oboroženih borcev.

Ob koncu leta 1944 so operativni del korpusa sestavljale tri divizije, razen 30. in 31. še divizija »Garibaldi Natisone« in še 2. brigada narodne obrambe, ki je bila neposredno podrejena štabu divizije narodne obrambe na Dolenjskem.

Zdaj sovražnik ni imel več opraviti z majhnimi partizanskimi enotami, temveč z armado, ki se je neredko frontalno branila in ne malokrat tudi tako napadala.

Po ukazu glavnega štaba Slovenije pa je Istrski odred, čeprav je deloval na območju Brkinov in Slovenske Istre, ostal pod 7. korpusom. Njegova poglavitna naloga je bila mobilizacija novincev za enote 7. korpusa, opravljal pa je pomembno vlogo posrednika med Trstom in celo Milanom, odkoder je prihajalo po kurirskih poteh razno blago, zvečine sanitetne potrebščine in zdravila, papir in tiskarski pripomočki pa tudi živila, zlasti sol za enote 7. korpusa na Notranjskem in Dolenjskem, za potrebe glavnega štaba, bolnišnice, tiskarne in razne ustanove na Rogu in v Beli krajini.

V znamenju vzpona in organizacijske moči je delovalo tudi prebivalstvo pod Snežnikom, čeprav so bile značilnosti tega ozemlja zaostrene z mnogimi sovražnimi posadkami, med katere so bili posajeni domobranci, pozneje pa še četniki in nedićevci. Tedaj je neutrudljivo delovala organizacija KP, ki je bila s svojimi člani od vsega začetka nosilec in pobudnik organizacijskega prizadevanja za čim množičnejši in smotrnejši narodnoosvobodilni boj.

Znak za množičnost je bil miting pri Vrbici, ki ga je pripravil Jože Prosen-Radivoj v barakah pri Vrbici. Udeležilo se ga je več kot 900 ljudi iz Podgore. Nagovor je imel Janez Dekleva-Igor, tajnik okrožnega odbora ZSM za Brkine. Za varnost so bile razpostavljene straže med Jasenom, Vrbovem in Vrbico, ki naj bi opozorile na morebiten sovražnikov prihod.

V januarju 1944 se je tudi pokazala potreba, da ne bi prišlo do sporov za točno določitev meje med Slovenijo in Hrvatsko. Našo stran so zastopali Albin Godina-Vojo, tajnik okrožnega NO za Brkine, Radivoj, rajonski sekretar za Podgoro in Ivan Valenčič-Savo, tajnik ZSM za Katarino. Hrvatsko ljudsko oblast sta zastopala dva predstavnika. Na nesrečo pa je sovražnik prav tedaj

vdrl v vas. V naglici so enega Hrvata vaščani na Liscu zakopali v gnoj, toda podivjana drhal ga je odkrila in ubila.

V Zabičah se je večkrat nastanil 2. bataljon Istrskega odreda, ki ga je preskrbovala s hrano rajonska gospodarska komisija za Podgoro v Jablanici. Odtod so pošiljali živež tudi brigadam v Loško dolino. V Jablanico je januarja 1944 zašel neznan partizan, ki so ga Nemci v vasi ujeli in obesili na lipo, kjer je visel teden dni. V vaseh v Podgori je delal sekretar okrajnega komiteja KP Ludvik Požrl-Miha, stari aktivist, ki je vzpostavil tudi organizacijo Rdečega križa. Požrl je bil v vseh organizacijah zelo prizadeven. Padel je v bližini Zabič novembra 1944, kjer so ga presenetili Nemci, ki so prodirali proti Kuteževem.

V tem času so delali na cesti pri Novokračini delavci, ki so jih Nemci nasilno vključili v organizacijo TODT. Na pobudo domačih aktivistov je 9 delavcev pobegnilo. Vključili so jih v 13. divizijo.

Vas Male Loče je bila zaradi aretacije najboljšega in najdrznejšega aktivista Antona Ivančiča močno prizadeta. Nemci so ga odpeljali v Podgrad, čez štirinajst dni pa so ga našli mrtvega na cesti proti domači vasi. Nemci so se tudi tu izkazali kot poklicni in zahrbtni morilci.

Izdajalsko barvo so zdaj začeli kazati tudi domobranci, ki so dobili streho na Vidmu v Trnovem. S četo teh plev in šlev sta se srečala v Mlakah pod Premom obveščevalec Albin Fatur in njegov tovariš ter nanjo užgala. Domobranci so odgovorili z brzostrelkami in Faturja ubili, medtem ko se je drugemu posrečilo umakniti.

V Čelju v Brkinovem skednju je bila 6. januarja 1944 konferenca SPZŽ za Brkine in Slovensko Istro. Prisotne so bile tudi delegatke iz Trsta in z Reke. V pokrajinskem merilu sta konferenco zastopala Zora Rupena-Katja in Leopold Krese-Jošt. Za svoje predstavnice na pokrajinski konferenci SPZŽ je kakih 400 žensk zbralo Frančiško Frank in Marijo Kirn-Orano. Za konec konference je bila kulturna prireditev s partizansko igro »Mati«.

V Janeževem brdu se vaščani še zdaj hudujejo nad Nemci, ki so znenada vdrli v vas, strahovali in zasledovali etapno kuhinjo, toda brez uspeha. Nekoč so prišli in izropali hleve.

V začetku februarja je bila na premskem gradu velika partizanska prireditev, ki se je je udeležilo približno 2000 ljudi iz vse okolice. Na mitingu je govoril Albin Godina-Vojo. Da bi prireditve

ne presenetil sovražnik, je okolico stražil bataljon Istrskega odreda.

Tudi v Podgradu sovražnikova posadka ni prizanašala z nasiljem: 9. februarja so, zaradi izdajstva občinskega uradnika iz Ilirske Bistrice, zaprli ves odbor OF in ZSM pa še druge vaščane. Njih krempljev sta se rešila edino Vinko Bratolič in Franc Ujčič, ki je odšel v partizane. Vse zapornike so poslali v koncentracijsko taborišče.

Ker je v tem času posadka v Podgradu imela le trideset mož, jo je bataljon Istrskega odreda hotel uničiti. Toda prav na večer napada so Nemci dobili okrepitev in se zato napad ni posrečil. Vendar so partizani ubili nekaj Nemcev in zažgali nekaj avtomobilov.

Sovražnik v Podgradu se je za to kruto maščeval. Ujeli so tri borce in vse tri obesili; enega na kostanj pred domačo hišo, dva pa na akacijo pred občino. Eden je bil France Dujc. Dne 9. februarja so Nemci obkolili Hrušico in aretirali petnajst vaščanov. Vse so odpeljali v koncentracijska taborišča.

Dvaindvajseti februar 1944 je bil črn dan za Knežak, ki so ga obstreljevali s strojnicami iz bombnikov: zlasti je bil to črn dan za Koritnice. Komaj se je zdanilo, že so zagrmela nad vasjo sovražna letala in z vso silovitostjo bombardirala in obstreljevala s strojnicami. Smrtne žrtve napada so bile; Amalija Tomšič, Neža Ludvik in Marija Delost — zadnji dve sta bili materi nedoraslih otrok. Hudo ranjeni pa so bili Alojz Novak, Anton Tomšič in France Adam. Bombe so razdejale domala vse domačije, vas je bila žalostno opustošena, kup razvalin.

Kako je bilo takrat nam pripovedujejo Koritničani sami:

— Tistega usodnega februarskega dne je bila pripravljena kolona voznikov in spremljevalcev, da bi prepeljala večje količine sanitetnih pripomočkov in drugega blaga za bolnišnice in tehnike na Snežnik. Nenadoma smo od Postojne sèm zaslišali letala. Bilo je nekaj po osmi uri zjutraj, ko so se na našo mirno in nič hudega slutečo vasico vsule rušilne in zažigalne bombe. Letala so nizko letala, da so vas obstreljevala še s strojnicami. Letala so krožila nad vasjo in napad večkrat ponovila. Pri prvem napadu je bila ubita Tomšičeva, pri drugem pa še Delostova in Ludvikova mati.

Svoje pa so opravile tudi zažigalne bombe. Začelo je goreti; več kot pol vasi je bilo v plamenih. Ljudje in živina so preplašeno

begali, vsi so se dušili v dimu. Vsak bi se rad rešil v kakšno zakloniščе, mnogi so bežali po snegu in tako bili še boljša tarča za strojnice.

Vas je zajela neizrekljiva zmešnjava. Ranjenci so stokali, otroci kričali in iskali matere, živina tulila. Nekateri so pa skušali pogasiti ogenj, toda letala so še vedno obstreljevala. Naposled so prišli gasilci iz Knežaka, na pomoč je priskočila tudi četa VDV, da bi rešila, kar se je pač dalo.

Ogenj je ugasnil šele naslednji dan in vaščani so takoj začeli obnavljati vas, saj je bilo dvanajst hiš in gospodarskih poslopij pogorelo do tal.

Ljudje niso klonili. Zato so zapisali na spominsko ploščo na Kalcu prihodnjim rodovom v spomin; »Plamen upora, vžgan v srcih ljudi, naj greje rodove svobodnih dni . . .«

Življenje je kljub takim in podobnim nesrečam teklo dalje. Po pripovedovanju partizanske šolske nadzornice za Brkine Marice Čepe-Eve zvemo, kako je leta 1944 doživela v Brkinih 8. marec, praznik žensk. »To je bil res pravi praznik za vse Brkine. Ženske so za ta dan počedile svoje hiše, kakor mora biti za velike praznike. Nekatere so jih celo pobelile. Praznično so se oblekle in tudi na mizi je bilo kaj boljšega. Bila sem spet pri Jernačevi mami v Čeljah, kamor sem vedno najraje zahajala. Ni vedela, s čim naj mi postreže in kako naj mi olepša ta dan. 'Saj je danes naš praznik.' Učiteljstvo je v vseh šolah naučilo otroke, da so napravili materi kakšno izredno veselje. Pisali so jim pisma, opravili namesto njih kakšno delo in bili so posebno pridni. Zvečer pa so pionirji deklamirali ali igrali na mitingih, ki so bili ta dan po vseh vaseh.

Ob 8. marcu so ženske sprejele v glavnem dve nalogi: poleg redne skrbi za prehrano in preskrbo vojske in bolnišnic bodo za veliko noč obdarile borce z najboljšim . . .«

Ženske so bile, ker ni bilo moških, močno obremenjene z vsakdanjim delom pa tudi z delom na polju. Vendar prosvetno delo na vasi ni prenehalo. Razen šol so se ženske lotile tudi ustanavljanja knjižnic in pevskih zborov. Z neizrekljivo ljubeznijo je ljudstvo privleklo na dan slovenske knjige, ki so bile mnogo let skrite pod senom ali celo pod podom. Posamezniki so darovali knjige vaški knjižnici, nekaj so jih nakupili. Knjižnica, ki je imela dvajset do petindvajset knjig, je bila že pravo bogastvo.

Dva dni po osmem marcu je zadela Brkine nova nesreča. Istrski odred je sicer rušil komunikacije, mostove, progo, ceste in električne centrale, vendar je bila njegova poglavitna naloga, ker smo že povedali, kurirska zveza iz Trsta čez Mašun v glavni štab NOV Slovenije, pa še zveza k 9. korpusu, čigar štab je bil v Cerknem, na Lokvah ali v Čepovanu. Odred je bil povezan tudi s hrvaškimi enotami, razdeljen je bil na tri bataljone: prvi je bil v Slovenski Istri, drugi v Brkinih, tretji pa v vaseh na meji s Hrvatsko.

Štab odreda je 10. marca odločil, naj 1. bataljon mobilizira za vojsko sposobne na Pivki, hkrati pa naj iz tamkajšnjih skladišč prinese še zadnje vojaško blago, ki ga je bila ob polomu pustila

Borci prvega bataljona Istrskega odreda se vračajo s pogreba na Ostrožnem brdu, kjer so pokopali osemnajst pri Novi Sušici padlih tovarišev

italijanska vojska. Bataljon je 12. marca nalogo v redu opravil, ker pa se ni hotel vrniti podnevi, se je ustavil v gozdu za Novo Sušico. Tam pa so ga z močnim ognjem presenetili Nemci in domobranci. Bataljon je bil obkoljen; bil je brez pravega kritja, sovražne strojnice pa so neusmiljeno kosile ... Od 85 borcev jih je padlo 18; mitraljezec Franc Mevlja in njegov pomočnik sta zgorela v starem mlinu ob potoku, odkoder sta do zadnjega naboja krila umik tovarišev, medtem pa se je mlin vnel in od njiju je ostalo prgišče

pepela... Več kot dvajset borcev je bilo ujetih... Pravijo, da so Nemci hoteli uničiti bataljon VDV in da je 1. bataljon Istrskega odreda padel le po naključju v zasedo. Podoba pa je, da je šlo pri tej pretresljivi nesreči za lahkomiselnost bataljonskega vodstva.

Padle borce so pokopali vaščani na Ostrožnem brdu.

Petnajstega marca so Nemci iznenada obkolili Knežak, zažgali dve domačiji, v Ilirsko Bistrico pa odgnali več ljudi. Antona Širclja in Antona Černetiča so odpeljali v Dachau, odkoder se nista več vrnila, medtem ko so dobri aktivistki Rezko in Tončko Urbančič po treh dneh mučenja ubili za zidom vojašnice v Ilirski Bistrici.

Nekega marčnega dne se je znašla v sovražnikovem obroču tudi Vrbica. Aretirali so devet aktivistov: dva so ustrelili v Ilirski Bistrici kot talca; od drugih se jih pet ni vrnilo iz koncentracijskega taborišča.

V Jelšanah so 17. marca Nemci iznenadili četo Istrskega odreda, ki je novačila za vojsko sposobne moške. Kakih dvesto sovražnikov je baje pripeljal v vas cestar, po rodu Italijan. Naši borci so bili posamič po hišah, zato pa tudi njih obramba ni bila kdove kako učinkovita, zakaj Nemci so ujeli pet borcev. Dva so takoj ustrelili, dva so obesili na lipi pred pokopališčem, enega pa so odpeljali v Ilirsko Bistrico. Tudi za njim je zginila sleherna sled. Med spopadom je bil ranjen France Štemberger, ki je umrl še istega dne. Žrtve so vaščani pokopali šele čez nekaj dni. Domači pevski zbor jim je zapel v slovo: »Kot žrtve ste padli v boju za nas..«

Dne 21. marca so Nemci pridrveli v Veliko brdo. Aretirali so šest vaščanov in s strahovitim mučenjem hoteli izsiliti iz njih, da bi povedali, kdo in kje so aktivisti. Kljub mučenju — Jožeta Maljevca in Toneta Guljo so Nemci celo ubili — vaščani niso nikogar izdali. V Novi vasi si je odbor OF za okraj Katarino celo priredil štirinajstdnevni večerni tečaj za vse vaščane. Poučevali so slovenščino, zgodovino OF in računstvo. Vaščani so se tečaja pridno udeleževali.

Čeprav so bili Nemci na moč previdni in natančni so se včasih le dali povleči za nos. V marcu so partizani zaminirali železniško progo pri Kilovčah. Šest min je eksplodiralo in precej poškodovalo progo, nekaj min pa se ni vžgalo. Ob minirani progi pa so postavili že zaminirano tablico z napisom: »Živel Tito«! To tablico pa je pozneje hotel odstraniti nemški oficir. Seveda je mina počila: ubila je oficirja in ranila več vojakov. Naj pripomnimo, da je

nad predorom pri Kilovčah šla kurirska pot iz Trsta, Slovenske Istre in Brkinov na Notranjsko.

Tiste dni je potegnila Nemce tudi kurirka Betka Renko. Rekli so ji, naj odnese v Jablanico partizansko pošto. Napregla je konja, sedla v voziček, pisma skrila v sedež na vozu in se odpeljala. Smola jo je pričakovala v Ilirski Bistrici, kjer so jo ustavili, ji vzeli konja in voz in seveda tudi skrito gradivo. Čez mesec dni je dobila konja in voz nazaj, na veliko začudenje pa je bila v sedežu še vedno — partizanska pošta.

Na Primorskem sta daleč naokoli znani partizanski bolnišnici »Franja« v bližini Cerknega in »Pavla« v Trnovskem gozdu, blizu Mrzle rupe. Obe sta med vojno opravili veliko poslanstvo: v njiju so zdravili in oskrbovali bolnike in ranjence.

Malo pa je znana, čeprav ni bila manj pomembna, partizanska bolnišnica »Zalesje« v Brkinih. Njeni začetki segajo v burne dni po zlomu Italije in med prve spopade z nemškimi tolpami. Že takrat, ko so »vladali« Italijani, so brkinski partizani večkrat naleteli malodane na nepremostljive težave, kam z ranjenci. Tako so se često zdravili doma pri zavednih Brkincih. Toda tako zdravljenje je bilo skoraj vselej povezano s smrtno nevarnostjo za vse. Tu pa tam so si spričo potreb omislili majhne in zasilne bolnišnice v skritih jamah in bunkerjih. Ena takih je bila v bližini partizanske Gabrovice v Istri. Kakega hudega ranjenca so s ponarejenimi dokumenti spravili v bolnišnico v Trst ali na Reko. V najbolj nujnih primerih so priskočili na pomoč tudi zdravniki iz Ilirske Bistrice.

Boji v septembru 1943, zlasti šesta nemška ofenziva pa je zapustila toliko ranjencev, da je bilo nujno misliti vsaj na prepotrebno zasilno bolnišnico. In tako so ustanovili v novembru 1943 v Padežu, kjer so bolnike sprejemali pri Šproharjevih, zasilno bolnišnico. Tu so zanje tudi kuhali. Padež je tesna dolina med vasmi Misliče in Kozjane, kjer je bilo tedaj šest kmečkih gospodarjev. Domačije so bile vzdolž potoka Padežnice; preživljali so se največ od sadjarstva pa tudi od mlinarstva, saj sta se pri vsakem kmetu vrteli eno ali dve mlinski kolesi, v okolici pa je bilo precej vasi, odkoder so prinašali svoje žito v mline ob Padežnici. Ti mlinski kamni so ves čas boja vztrajno mleli tudi za partizane.

Najbolj samotna kmetija ob Padežnici je bila Šproharjeva. Vsa je bila skrita med sadnim drevjem, starimi brezami in gabri. V vseh teh šestih domačijah so živeli sami zavedni ljudje, ker pa je

bila Šproharjeva najbolj varna, so si partizanski bolničarji izbrali prav to hišo za javko, skladišče in kuhinjo, medtem ko je bila bolnišnica pod starim šotorom zunaj med drevjem.

Oskrba bolnikov in ranjencev je bila sprva zaupana domačima hčerkama Kristini in Mariji, z zgornjega konca pa so prihajale Justina Trebec — Živa, Ivanka in Tine. Intendantske posle je opravljal Jože Petkovšek — Branko, doma z Vrhnike. Začasno sta bila tu zdravnika Naldi in še neki italijanski vojaški zdravnik, ki pa je kmalu odšel v Italijo.

Nekaj časa je ta bolnišnica kar v redu delala, toda po katastrofi na Tatrah 14. novembra 1943 je bilo toliko ranjencev, da bolnišnica ni zmogla spraviti vseh pod streho, čeprav so Šproharjevi odstopili ranjencem celo svoje postelje. Spopadi so se vrstili, zato je bilo treba misliti na premestitev oziroma na zgraditev večje in varnejše bolnišnice.

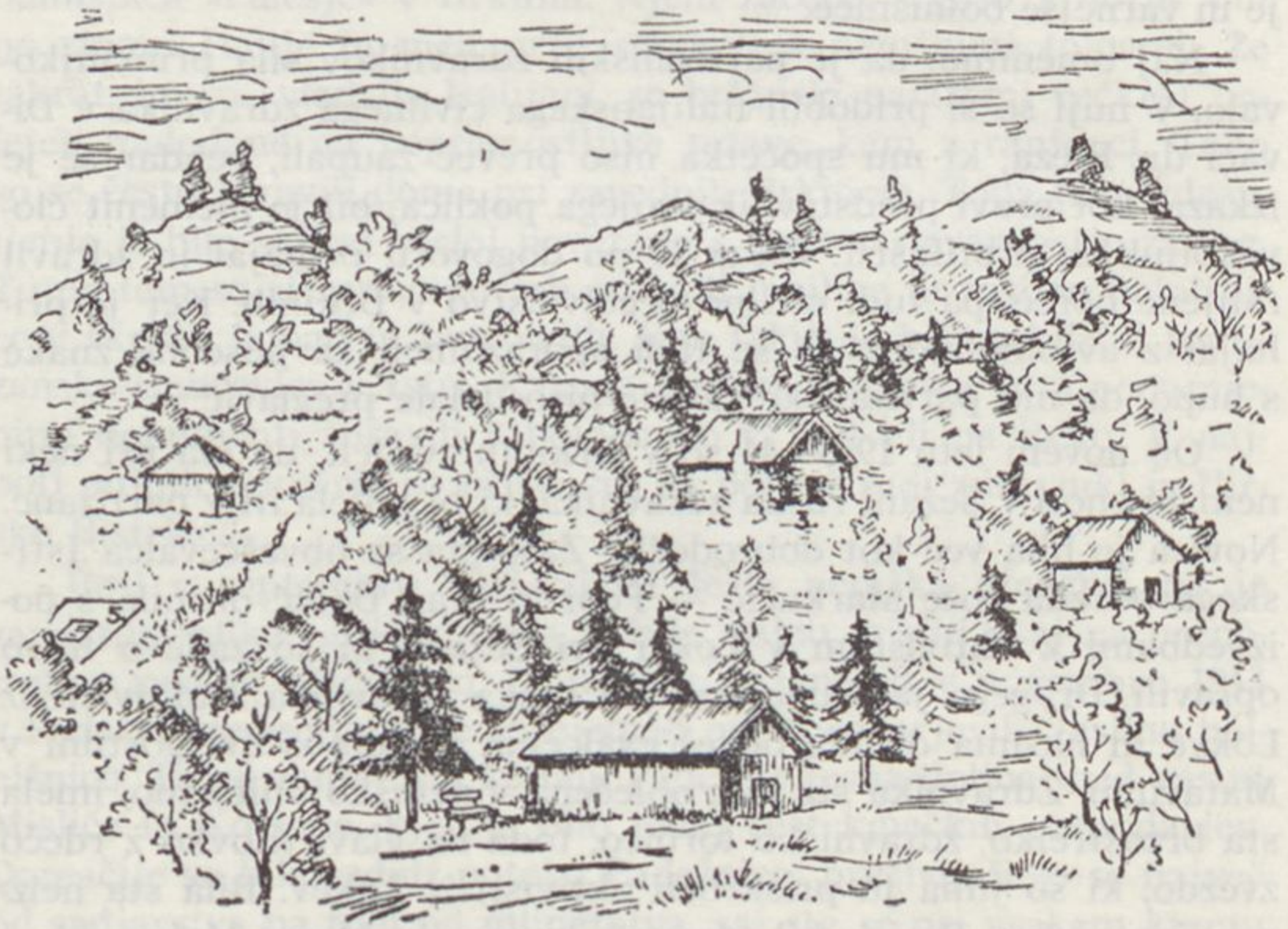
Naj omenimo, da je partizanskih zdravnikov sila primanjkovalo. V nuji so si pridobili italijanskega civilnega zdravnika v Divači dr. Rieza, ki mu spočetka niso preveč zaupali, vendar se je izkazal kot pravi predstavnik svojega poklica, bil je plemenit človekoljub in protifašist. Rieza je po dogovoru prihajal in zdravil ranjene borce, pa tudi civilno prebivalstvo v Brkinih. Ker je prihajal z avtomobilom, so se tudi sporazumeli za posebne znake s hupo, da mu partizanske zasede niso delale preglavic.

Ob novem letu 1943—44 so v Brkinih zvedeli, da sta pri neki nemški enoti v Sežani ruska zdravnika, ki bi hotela iti v partizane. Novica je bila več kot dobrodošla. Zato sta se obveščevalca Istrskega odreda Jože Markučič — Pepi in Ivan Dodič obrnila s poizvedbami k aktivistom v Lokvi pri Sežani, ki so zadevo hitro opravili. Drugega januarja sta bila ruska zdravnika z aktivisti iz Lokve in našima dvema obveščevalcema v Gombačevi gostilni v Matavunu. Zdravnika sta bila oblečena v nemško uniformo, imela sta brzostrelko, zdravniško torbico, toda na glavi titovko z rdečo zvezdo, ki so jima ju priskrbeli aktivisti iz Lokev. Bila sta neizrekljivo srečna. Prvi je bil zdravnik kirurg dr. Murat Mohamed — Gadžijev, drugi pa zobozdravnik Saša. Ker pa spomini po več kot dvajsetih letih bledijo, naj semkaj vnesemo še pripombe, ki jih je poslal v pismu januarja 1966, sam doktor Gadžijev — Mišo: »K partizanom sem odšel iz vasi Senožeče s tovarišem Borisom. Kakšnega domenka ali zvez nisva imela z nobenim izmed domačinov ali partizanov, ker sva zbežala od tam že tretji dan, ko sva

prišla tja. Zbežala sva ponoči in sva šele po treh dneh iskanja in tavanja po hribih in gozdovih ponoči 17. januarja 1944 zašla na Ostrožno brdo. Od tam sva s pomočjo tovariša Grgača in drugih tovarišev dospela v partizanski odred, ki mu je poveljeval Karlo Maslo. Z zobnim zdravnikom Sašo sem se seznanil šele kasneje v štabu odreda, ko sem bil že upravnik bolnišnice.«

V Gombačevi gostilni so se na hitro okrepčali in že so vzeli pot pod noge v Brkine. V štabu odreda so ju prisrčno sprejeli, saj sta bila tako zaželena, še bolj pa potrebna. Dr. Gadžijev zdaj Mišo je takoj prevzel ureditev nove bolnišnice, hkrati je postal upravnik, medtem ko je Saša odšel v Slovenijo na štab XV. divizije.

Doktor Mišo se je z vso prizadevnostjo oklenil dela, dobil je tudi dovolj pomočnikov in sodelavcev. Dušan Dujc iz Vrem je bil

Partizanska bolnišnica Zalesje v Brkinih

anestezist, Dušan Dobrila iz Hrpelj inštrumentarist, Jože Petkovšek — Branko je bil intendant, Jože Resinovič — Očka iz Hrpelj je opravljal mizarska in tesarska dela, po potrebi je pomagal kuharici Malki z Ostrožnega brda v kuhinji. Marina Lenarčič je bila

politični komisar in je vodila politično-vzgojno delo med ranjenci in je bila tudi zdravniku najboljši pomočnik.

Pomožno delo v zvezi z bolnišnico, zlasti glede preskrbe z živežem in obveščanja o sovražnikovih premikih, so zaupali Grgaču in Francu Maslu — Kadilčniku z Ostrožnega brda ter Francu Paliski iz Jarkov v Šmaguru.

Dr. Mišo se je takoj odpravil na delo, da bi poiskal dovolj skrit prostor za novo bolnišnico. Našel ga je v zaraščeni rebri pod Ostrožnim brdom, v Zalesju, kjer so se sicer okoliški kmetje oskrbovali z drvmi za zimo pa s steljo za živino. Odslej pa je bil ta kraj v srcu Brkinov za popolno drug namen: tu so na hitro roko zgradili skromno, toda dovolj prostorno lesenjačo za kakih 20 do 25 ranjencev in bolnikov. Barako je gradilo osem mož, med njimi Jože Volk in Franc Krabelj. V posebnem prostoru poleg barake je imel prostor upravnik; tam je bila tudi lekarna. Nekoliko stran od barake sta bili kuhinja in shramba za živila.

Tako je v marcu 1944 začela delati bolnišnica v Zalesju. Ker so hudo ranjene partizane odvažali na Notranjsko, odtod pa v Bari, so spočetka zdravili tu v glavnem bolnike obolele za pljučnico, vnetjem rebrne mrene in tifusom. Več ranjencev pa so prinesli spomladi, ko so se začeli ostri boji med močnimi nemškimi enotami in brigado Vladimirja Gortana. Zaradi hudo ranjenih so tedaj poskrbeli še za bolj skrit bunker, ki so ga zgradili v težko dostopni, z grmovjem in robidjem zaraščeni grapi. Tu je bilo prostora za dvanajst močno ranjenih borcev. Ker pa so Nemci začeli pogosteje vdirati v brkinske vasi, so tudi glavno barako premestili v skrito in z drevjem obraslo sotesko. To so storili ravno o pravem času, ker so se Nemci že priplazili čisto v bližino bolnišnice. Seveda so bili hudo ranjeni že v domala nedostopnem bunkerju, druge pa so poskrili pod gosto robidovje in jih zasuli z listjem. Tako so jih tudi vse do zadnjega rešili.

Da bi bila bolnišnica varna, so morali paziti na vse podrobnosti, ki bi jih utegnile izdati. Paziti so morali, da na stezah niso puščali sledov, v bolnišnici je moralo biti čisto tiho. Tudi dim iz kuhinje so speljali po podzemeljskih rovih daleč proč. Kurili so le suha drva brez lubja. Preglavice pa jim je delalo sekanje in žaganje drv. Nobenega ranjenca niso pripeljali ali prinesli v bolnišnico ali z nje, ne da bi mu prej ne bili zavezali oči. Poleti so morali vsak dan znova zakriti vhod v bolnišnico, pozimi so sejali sneg in prekrili stopinje. Vsak dan v zgodnjih jutranjih urah je

okrog bolnišnice krožila patrulja, pazila na okolico in o vsem sproti obveščala upravnika.

V veliko pomoč bolnišnici so bili zavedni ljudje iz okolice, zlasti z Ostrožnega brda, odkoder bolnišnice niso samo preskrbovali vsak dan z mlekom in svežim kruhom, pač pa so tudi dekleta prale in šivale za bolnišnico. Ko so nekega dne dekleta prale pri Bežajevem mlinu, so opazile, da se jim približuje skupina Nemcev. Perilo in rjuhe so hitro stlačile v bližnje gnojišče, zagrabile za ročno žago in začele žagati drva. Nemci so prebrisanke nekaj časa opazovali, potem pa molče odšli.

Tu moramo omeniti tudi veliko požrtvovalnost zdravnika Miša, ki je ves prosti čas posvetil zdravljenju civilnega prebivalstva. Izkazal se je kot odličen kirurg. Čeprav ni imel amputacijskega instrumentarija, se je pri operacijah čudovito znašel. Operacijska miza sta bila dva zaboja, luč — petrolejka ali karbidovka, za operacijsko masko je bilo kuhinjsko cedilo, obloženo z vato. Vse Miševo zdravniško pomagalo je bil le nož in — tri pincete. Za amputacijo nog si je v sili pomagal s preprosto sadjarsko žagico! Za čudo so se mu vse operacije izredno posrečile. Šele spomladi 1944 so dobili od neznanega dobrotnika v Trstu popoln amputacijski inštrumentarij. Tudi sanitetne potrebščine so dobivali iz Trsta. Prvi, ki mu je Mišo amputiral nogo, je bil Tone Jenko iz Čelj; dumdunka mu je namreč popolnoma razmesarila nogo pod kolenom, zraven pa so nastale še komplikacije. Huda ranjenca sta bila Anton Mlakar, komandant drugega bataljona Istrskega odreda, in njegov namestnik Ivan Bizjak. Obema so v bitki Nemci z dumdumkami ranili nogi. Rane so bile težko zaceljive, razen tega pa sta bili stegnenici popolnoma zdrobljeni ... Šlo je za življenje ali smrt. Doktor Mišo je oba operiral in jima rešil življenje. Pozneje so ju odpeljali na Notranjsko, odtod pa v Bari. Takih ranjencev je bilo še več. Včasih pa so nastale še druge težave. Tako sta se na primer sprva med amputacijo ranjenčeve noge onesvestila oba bolničarja, ki sta svetila s karbidovko. V teh trenutkih sta priskočila lažja ranjenca, ki sta sicer vzdržala, vendar nista smela glegati operacije, ki je trajala 45 minut.

Na jesen 1944 so Nemci čedalje pogosteje vdirali v notranjost Brkinov. S tem se je povečala nevarnost. Ranjenci so bili prisiljeni preseliti se iz barak v šotore. Tu so jih stiskali dež, mraz in vlaga. Vse pa je pretehtala dragocena varnost. Tako so ostali do sredine decembra 1944, kar se je izkazalo kot nesmisel, zakaj v

takih razmerah ni bilo leka za bolezen, ne za rane. Zato je doktor Mišo za vsako ceno zahteval preselitev najhujših ranjencev. Sporazumno s sanitetno službo 7. korpusa so se domenili, da bodo ranjence odpeljali čez Mašun v Loško dolino, odkoder jih bodo z letali prenesli v Bari.

Neke noči so dobili v bolnišnico sporočilo, da so izdani in da naj ranjence takoj odnesejo. Še tisto noč so se preselili v obraslo reber pod Kozjane in se poskrili med robidovje. Od tam pa so se selili iz kraja v kraj. Nekatere ranjence in bolne so nosili, druge so podpirali, tretji so si pomagali sami. Treba je bilo nekaj ukreniti. V začetku decembra 1944, ko so ranjence prenesli na Ostrožno brdo, se je pripravilo kakih 120 borcev Istrskega odreda na nošnjo ranjencev v treh izmenah, četa 5. VDV bataljona pa za spremstvo. S seboj so vzeli tudi voza, na katera so položili ranjence, kjer je bila cesta gladka in varna.

Na poti proti Mašunu je šlo vse gladko, razen da je pri prehodu čez »premski predor« pod Kilovčami nekajkrat ustrelila nemška straža. Vsi so srečno prišli v Jurišče in dalje v Loško dolino. Ranjence sta spremljala tudi dr. Mišo in njegov pomočnik.

Po evakuaciji ranjencev iz Zalesja so bili sovražnikovi vdori iz dneva v dan nevarnejši. Iz Ilirske Bistrice so dobili sporočilo, naj se pripravijo na prihod Nemcev. Zato so na Milanov vrh preselili še druge, lažje bolnike. Nemci so res pridivjali — v prazne barake in se maščevali le tako, da so jih zažgali. S tem pa se je tudi končalo plemenito in pomembno poslanstvo, čeprav v manjšem obsegu, partizanske bolnišnice »Zalesje« v Brkinih.

Spomladi 1944 so bili sovražnikovi vdori na področje Istrskega odrega na dnevnem redu. Dne 4. aprila so Nemci nenadoma pridivjali v Zabiče in odvedli v koncentracijska taborišča 28 moških in 25 žensk. Od moških jih je sedem končalo v krematoriju. Sedmega aprila so isti požigalci v Kuteževem požgali 27 hiš in 45 gospodarskih poslopij. V internacijo so odgnali 14 moških in 17 žensk. Iz taborišča smrti se ni vrnilo pet moških. Dvanajstega aprila so zverine vdrle v Prelože in jih skoraj do zadnje hiše požgale. Prav tedaj je bil v vasi Istrski odred. Stražar je z rafalom iz strojnice opozoril, da je v bližini sovražnik. Odred pa se z mnogo močnejšim sovražnikom ni mogel spoprijeti. Odkuril jo je na vrat na nos in pri tem imel enega mrtvega.

Po požigu vasi so Nemci odgnali vse vaščane, enega so ubili, in odgnali vso živino, toda pri Topolcu jih je napadel VDV bataljon

pod vodstvom komisarja Iztoka. Bataljon je prihitel iz Pregarij. Napad je hitlerjevske rablje tako presenetil, da so pokazali pete, ne da bi odgnali ljudi in živino. Baje se je v tem boju poslovilo od življenja 27 Nemcev. V bitki sta padla tudi dva partizana, vtem ko je bil Alojz Čeligoj iz Topolca ranjen. Čeligoja so Nemci odpeljali in ga izročili vojaški bolnišnici na Reki, iz katere se mu je čez nekaj dni posrečilo pobegniti.

V Zajelšju, v hiši Alojza Vičiča, se je 15. aprila začela partijska šola, ki jo je obiskovalo petnajst aktivistov. Glavni predavatelj je bil Albin Godina — Vojo.

Če so bili sovražnikovi izpadi več kot kruti, so često tudi partizani poskrbeli za povračilo. Zlasti sta bila udarna VDV bataljon v katerega vrstah sta bila tudi hrabri Albert Gruden — Blisk, doma iz Šempolaja, in Ivan Brozina — Slovan, komandant enega izmed bataljonov brigade Vladimarja Gortana. Bataljon je napadel Nemce tudi 24. aprila v bližini Nove vasi in jim temeljito poplačal krvave zločine nad tamošnjim prebivalstvom. Ignac Bizjak je s svojo četo pri Sušaku napadel nemško kolono in ubil osem vojakov.

Naravnost poparjen, obenem pa začuden nad nepojmljivo drznostjo partizanov, je bil sovražnik ob akciji v Postojnski jami. V noči od 22. na 23. aprila 1944 je skupina devetnajstih partizanov Vojkove brigade med katerimi so bili tudi Srečko Tušar, Rudi Bašelj in Dušan Štrukelj pod vodstvom brigadnega obveščevalca Toma (Tadika Sadevskega), po rodu Poljaka, prišla do skrivnega vhoda v Postojnsko jamo. Skupina je najprej odstranila nepredvidene ovire, nato so nekateri ob vhodu postavili zasedo, zgoraj imenovani pa so se spustili v jamo in se polagoma dokopali do prvega, pravega vhoda, kjer so imeli Nemci vskladiščenega in zastraženega dvanajst vagonov bencina. Tvegana akcija se je kljub vsej dramatičnosti srečno iztekla, usodna bi bila skoraj za Rudija Bašlja, ki ga je bilo skoraj pogoltnilo ognjeno morje gorečega bencina in se je iz jame rešil šele po dveh dneh, čeprav so Nemci vso jamo temeljito preiskali. Novica o tej drzni akciji je močno odjeknila in ljudje so govorili o sodobnem Orfeju ...

Konec aprila se je po brkinskih in pivških vaseh raznesla pretresljiva novica, da so nacistični krvoloki v ulici Ghega v Trstu obesili 51 mladih talcev, od katerih jih je bilo kar štirinajst iz pivških vasi. To so bili Marija, Franc, Jožko in Stane Turk iz Hrenovic, Venče Žetko iz Rakitnika, Ivan Bole iz Landola, France

Blažek iz Brezja, Roza Bizjak iz Hrašč, Anton Stegel, Alojz in Drago Križaj ter Jože Dekleva iz Orehka, Jože Šabec iz Rakulka in Ivan Blažič iz Studenega. To so bili večinoma mladi, zavedni ljudje, cvet pivških vasi, seme dragocene, s tolikimi žrtvami plačane svobode.

Preštevilne žrtve tevtonskih morilcev so slehernega človeka rezale z bolečino globoko v srce, toda nesmiselno bi bilo popustiti zdaj, ko se je na daljnem obzorju že svetlikala zarja svobode.

Poglejmo, kaj pripoveduje iz tistih dni v Brkinih Marica Čepe — Eva:

»Konec aprila je bila na Pregarjih dopoldne prva okrožna učiteljska konferenca, popoldne pa je bil ob ogromni udeležbi gledalcev iz vsega okrožja tako imenovani okrožni miting. Vsak kraj je pripravil dve do tri točke sporeda, pri katerem so pod vodstvom učiteljstva nastopali pionirji, mladina in žene. Iz vsakega kraja je prišlo tudi lepo število gledalcev. Ni jih strašila dolga pot, čeprav so iz oddaljenih krajev morali spotoma celo prenočiti.

Prelože so doživele svoj sodni dan 12. aprila 1944

Miting je imel ogromen uspeh, obenem pa je pokazal, koliko talentov je skritih po vaseh, saj je nekaj točk sestavilo preprosto kmečko dekle ali pa celo kakšna starejša mamica.« In dalje:

»Izredno praznično smo praznovali v vseh krajih našega okrožja prvi maj 1944. Na predvečer so na vseh vrhovih zagoreli kresovi. Bili so videti kakor rakete, ki pozivajo v boj. Vsa vas se je zbrala pri kresu in prepevala. Ponekod pa so vasi imele po več

kresov. Zgodilo se je celo, da so stari ljudje zažgali pred domačo hišo kres, da so tako praznovali prvi maj. Po vseh vaseh so bili mitingi. Poslali so me na miting v Podgrajah, katerega so se skoraj do zadnjega človeka udeležile vse Podgraje, Zabiče in Kuteževo. Ko je doseglo navdušenje svoj višek, je prinesel tovariš iz Novokračin vest, da so Švabi vdrli v Lipo, prvo vasico na hrvaški strani, in pobili do zadnjega vse vaščane.

Ko so Novokračani to zvedeli, so prekinili miting in se oborožili s kosami, sekirami ter drugim poljskim orodjem, da branijo otroke in starce. Tako se je končal njihov miting, medtem ko smo ga v Podgrajah lahko izvedli do kraja. — Švabi prvega maja niso vdrli v Novokračine in ne v Podgraje, ne v kako drugo vas na slovenski strani, pač pa so jih precej uničili nekaj dni pozneje. Od Zabič je ostalo celih le nekaj hiš, v Podgrajah so upepelili vseh šestinosemdeset hiš, prav tako v Kuteževem. Toda ni jim bilo dovolj, da so uničili domove. Tudi nekaj zavednih ljudi jim je padlo v kremplje in umrlo v težkih mukah. Od takrat je skoraj sleherni dan zagorela kaka vas, Pregarje, Zajelšje, Tominje, Prelože in Huje. Dvainsedemdeset ljudi so živih vrgli v ogenj, kdo ve koliko so jih odpeljali v taborišče. Najbolj značilno je bilo njihovo početje v Pregarjih. Ponoči so vdrli v vas Nemci z domobranci, ki pa so bili oblečeni v nemške uniforme. Začeli so požigati dom za domom. Tako so požgali sto in dve hiši. Zjutraj ko so še gorele strehe z velikim plamenom, so se pripeljali domobranci, tokrat v svojih domobranskih uniformah. Kot »prijatelji ljudstva« so hoteli pomagati gasiti domove. Ljudstvo pa je v njih spoznalo nočne požigalce in oboroženi domobranci so se morali umakniti pred besom ljudstva.

Pregarje prej niso bile med najbolj zavednimi vasmi, od tega dne dalje pa ni bilo bolj zavedne. Z zastavo so šli na njive in začeli skupno obdelovati svojo zemljo . . . «

Z majem so prišli semkaj skoraj v vse kraje pod Snežnikom strašni, črni dnevi. Nemci v 136. polku 188. divizije, ki so si z vsako ceno hoteli ohraniti prometne zveze med Reko, Trstom in Postojno, so bili največji požigalci in morilci.

Konec aprila so požgali na hrvaški strani vasi Lipo, Vranje, Studeno in Brest. V plamenih je izginilo 92 hiš, 43 je bilo poškodovanih, zgorelo je 135 hlevov. Od 263 vaščanov v Lipi se je rešil edino sedeminpetdesetletni Josip Znojila. Prizanesli niso nikomur, niti dojenčkom. Razen tega so vse izropali, odgnali 367 glav goveje

živine in odpeljali 60 voz poljskih pridelkov in orodja. To je bil v nebo vpijoč zločin.

Na rabeljski in požigalski pohod se je sovražnik zopet odpravil 4., 5. in 6. maja. To pot so navalili na Zabiče, Sušak, Kuteževo, Podgraje in Fabce. V Fabcih so požgali vse hiše. Ljudje so pred ofenzivo bežali v sosednje vasi, toda tam so nekatere ujeli in jih odgnali v internacijo. Sušak so razdejali z ročnimi bombami — 27 hiš in 23 gospodarskih poslopij se je spremenilo v pepel. Ljudje so si rešili golo življenje s tem, da so bežali v gozdove. Nemci so ujeli le enega fanta, ki so ga za vasjo ustrelili. V Trpčanah so 5. maja Nemci zaprli več kot polovico vaščanov. V hudodelstvu so jim bili zvesti hlapci domobranci. Tega dne so ujeli Jakoba Hrvatina in ga še isti dan pri Liscu ustrelili. Kljub temu, da se je nad

Tudi vas Fabci je postala žrtev morilskega in požigalskega pohoda

Kuteževo zgrnil sodni dan, so rešili dva ranjena partizana. Štirinajst dni so ju zdravili v bunkerju v Klančji gori, ko pa sta si opomogla, so ju odpeljali v Loško dolino.

Šestnajstega maja so Nemci obkolili Dolenji Zemon. Po vsej sili so hoteli dobiti v morilske kremplje Jožeta Gržino, Miho Vrha in Jožeta Tomažiča. Ker se jim to ni posrečilo, so odgnali v Ilirsko Bistrico več ljudi, med njimi tudi Ervina Dolgana — Janeza. V zaporu so zadržali samo Janeza, ki se mu je posrečilo pobegniti,

in Nado Gržina ter Faniko Tomažič. Najbolj znani aktivisti v tej vasi so bili Gržinovi.

Po zaslugi izdajalca pa se je Nemcem posrečilo dobiti v pesti ilegalca Miho Vrha. Teden dni so ga mučili v zaporu. Privoščili mu niso niti požirek vode. Potem so ga na Mikovljah pri Brgudu vrgli v kraško jamo. Po naključju pa je Vrh obvisel na steni. Čeprav so gestapovci za njim vrgli več bomb, ki so se razletele na dnu, je Vrh ostal živ.

Ranjen in do smrti izmučen se je zvečer privlekel do Brguda, kjer so mu nudili prvo pomoč in ga spravili v partizansko bolnišnico na Učko.

V Kosezah se je našla tudi tako imenovana črna ovca. Ko so imeli aktivisti v kleti nekdanje opekarne sestanek, jih je Nemcem ovadil neki Zevnik. Nemci so v klet nametali zažigalne bombe. Aktivistom se je posrečilo pobegniti skozi poseben izhod, ovaduh pa je tudi plačal svoj račun. V tej vasi so imeli že slovensko šolo; poučevala je Nada Jagodnik.

V Jablanici so šele v tem času obračunali z dr. Campeisom, zagrizenim fašistom. Za povračilo so Nemci obkolili vas. S seboj so privedli dva ujeta aktivista; enega vaščani niso poznali, drugi je bil Rudi Logar iz Vrbovega, ki so ga pozneje ustrelili kot talca. Sivi čeladarji so zgnali ljudi pred grad, na kostanj pa privezali vrvi in grozili ujetnikoma, da ju bodo obesili, če ne pokažeta domačih aktivistov. Kljub trpinčenju sta ujetnika molčala. To pot so odgnali deset ljudi v taborišče smrti.

Že prej imenovani nemški polk, v katerem so bili tudi italijanski fašisti in domači izdajalci, ki so že ves maj divjali v teh krajih je od 18. do 21. maja požgal Pregarje, Gaberk, Zajelšje, Tominje, Prelože, Starod in Podbeže. Ljudje so bili obupani, do smrti prestrašeni, kot da tej pobesneli grozovitosti ne bo nikoli konec. Nekatere vasi so bile kar dvakrat požgane. Najprej so jih požgali Italijani, nato pa na pol dograjene še Nemci. Taka nesreča je doletela Kozjane in Tatre.

Vzrok za to maščevanje so imeli Nemci v spopadu 17. maja z brigado Vladimira Gortana pri Starodu. Ta je namreč napadla in uničila sovražno avtomobilsko kolono, potem pa se je čez Brkine umaknila proti Mašunu.

Podivjanost nacističnih človeških zveri ni imela ne meja ne mere. V Tominju je ogenj uničil 34 hiš in 38 hlevov. Postrelili ali živih pometali v ogenj so 30 moških in 3 ženske v starosti od 13

do 80 let. Skupino 16 ljudi so zaprli v Tomovo lopo in vse skupaj zažgali. Kdor se je hotel rešiti, so ga ustrelili in vrgli nazaj v ogenj. Drugo skupino 15 ljudi so zaprli v Štalinarjevo štalo — od vseh so ostali samo kupčki pepela. Učinarjeva babica in ded, stara 78 oziroma 80 let, sta zgorela kar z lastnim domom. Starega Barbiša so divjaki zvezali z vrvjo, ga kakor živino vlačili po vasi in pretepali s puškinimi kopiti. Ko je obnemogel, so ga privezali ob studencu in ga pobili s krampom.

V Gabrku so tudi vse požgali in izropali. Čez tri dni so se ponovno vrnili in uničili še tisto, kar se je po naključju rešilo ognja. Pridivjali so tudi v Huje; k sreči so se ljudje umaknili v skrivališča v gozdovih. Domala neizrekljive grozote so doživeli tudi v Podbežah. Štiriindvajset mladih gospodarjev, polnih življe-

V maju 1944 so Tominje doživele enega izmed najbolj črnih dni

nja, je zgorelo v lesenem hlevu. Zajelšani so, kdor je mogel, bežali proti Posrtvici, Čeljam in Brcam. Toda ko so se vrnili, so se zjokali nad pogoriščem in smrtjo. Nemci so zaklali ali pa vrgli v ogenj vse starčke, ki so, onemogli, ostali doma. Naslednjega dne so se nacistične zveri vrnile in ukazale, naj se vsi, pod smrtno kaznijo, izselijo. Vaščani so vzeli s seboj svojo revščino in odšli nazaj v gozdove. Vrnili so se šele v pozni jeseni in polagoma začeli obnavljati požgano vas. Podobna usoda je doletela tudi Starod.

Alojz Dekleva iz Zajelšja se tistih dni, polnih groze, takole spominja:

»Dne 18. maja 1944 so Nemci prihrumeli od več strani in požgali šest vasi: Tominje, Podbeže, Gaberk, Pregarje, Huje in Zajelšje. Tisti dan sem šele okrog tretje ure zjutraj prišel s terena v bunker, kjer so že spali štirje tovariši. Bil sem do skrajnosti utrujen in zaspan. Ulegel sem se in prej kot sem zaspal, naročil tovarišem, naj izmenoma stražijo. Mučil me je občutek, da se bo tisti dan nekaj zgodilo. Kaj, tega nisem mogel predvideti. Takoj sem zaspal kot ubit.

Prebudil sem se okrog sedme ure. Vsi štirje tovariši so še spali. Zaradi tega sem bil zelo nejevoljen. Zakaj nihče ne straži?

Iz smeri, kjer je bila naša vas, sta prihajala nenavaden šum in hrumenje. Čedalje bolj sem bil nemiren. Ali se uresničuje moja slutnja? Iz vasi je bilo slišati kruljenje prašičev, mukanje živine in vmes surovo kričanje. Zbudil sem tovariše in povedal, da se v vasi nekaj dogaja. Previdno smo zlezli iz bunkerja in se po skriti stezi splazili na bližnji hribček ...

Slika, ki smo jo zagledali pod vznožjem vzpetine, nas je pretresla: gorela je naša vas. Nemci so kot podivjani hiteli po vasi, spravljali iz hlevov živino in kričali. Nemočni smo gledali, kako plameni uničujejo naše domove, naše imetje, naše žulje.

Kmalu smo med grmovjem zagledali žensko, ki je tekala sem in tja, kot da nekoga išče. Ko je prišla bliže, sem v ženski spoznal svojo ženo. Tiho sem jo poklical: »Tukaj smo. Gor pridi!« Ko je prišla iz grmovja, je povedala, da Nemci ropajo in požigajo tudi v drugih vaseh. Ljudje so se razbežali in poskrili. Moja mati je silila še druge, naj zbežijo in se poskrijejo. Njej da ne bodo Nemci nič storili, ker je že tako stara.

Ob tej novici me je nekaj stisnilo pri srcu. Mati da je ostala doma! Zanašala se je na svojo starost. Nemci ji ne bodo nič hudega storili ...

Ko so se Nemci po požigu vasi umaknili, smo odšli na pogorišče.

Bili smo prvi, ki so se vrnili, Vsi drugi vaščani, ki so zbežali, se niso še upali iz skrivališč. Počasi so se vračali zdaj eden, zdaj drug. Bil sem prepričan, da se bo od nekod prikazala tudi mati. Ni je bilo ne tisti večer, niti drugi dan ...

Opazil sem, da mi žena nekaj prikriva. Po več urah mi je dejala:

»Nekaj bi ti rada povedala, pa se bojim, da te bo preveč prizadelo.«

Takrat sem zaslutil, kaj jo teži. Kar moči mirno sem dejal: »Le povej, saj se mi dozdeva, kaj boš povedala.« Vsa v solzah je komaj izjecljala:

‚Mame ne boš videl nikoli več. Zgo-re-la- je . . .'

Bilo mi je, kot da me je kdo s polenom udaril po glavi. Kolena so se mi zašibila. Kot snop bi padel, če bi se ne bil naslonil na zid požgane hiše.«

Iz Ilirske Bistrice so prišli gasilci, da bi pokopali žrtve. Ves iz sebe sem vzrojil nad njimi: »Kaj šarite tod, ko je vse požgano in uničeno. Prej bi bili prišli, da bi bili pomagali kaj rešiti.« Stopil sem pred kup pepela, v katerem je bil tudi pepel moje matere, in zagrozil gasilcem: »Kar poberite se od tod. Bomo že sami poskrbeli za pokop«. Zadržano so se opravičevali, da so bili poslani, da je to njihova dolžnost.

Matere pa nismo mogli pokopati niti tisti dan. Nemci so se vrnili in požgali še dve hiši. Znova smo morali bežati v skrivališča. Šele tretji dan po požigu vasi smo iz ožganih desk zbili krsto, spravili vanjo pepel sežgane matere in ga pokopali . . .

Po pogrebu sem na grobu matere prisegel, da se bom za njeno smrt maščeval. Najmanj deset Nemcev mora pasti od krogel iz moje puške.

Leto kasneje se mi je ponudila priložnost maščevati se za materino smrt. Presenetili smo skupino Nemcev, ki se je umikala z naše zemlje. Zdaj ali nikoli! — je zagorelo v meni maščevanje. Zob za zob! Glavo za glavo! Šele takrat, ko bo deset sovražnikov ležalo mrtvih pred menoj, bom miren . . .

Pomeril sem na prvega, ki se je bližal. Že sem ga dobil na muho. Bil je mlad deček šestnajstih do sedemnajstih let. Ko je zagledal cev puške, je padel na kolena, dvignil roki in komaj izjecljal:

»Nicht schiessen! Nicht schiessen!«

Takrat se je v meni prelomilo. Kako naj ustrelim otroka! Do takrat nepoznan glas mi je zašepetal: »Kako bi bilo tebi, oče, če bi zdaj nekdo tako meril na tvojega fanta?!«

Nisem mogel pritisniti na petelina. Nisem mogel . . .

Povesil sem cev puške v tla.

Nekaj časa sem stal na mestu kot kip. Nemec me je na smrt prestrašen gledal. Kot čudo z onega sveta. Ali je to eden tistih

partizanov, ki mu jih je Goebelsova propaganda slikala kot zveri z enim očesom in rogovi na glavi? Pol človek, pol žival. Divjak. Barbar brez vsake kulture ...

Z roko sem Nemcu dal znak, naj vstane in pride bliže. Ubogal je. Ko se je približal, sem šele videl, kakšen revež je. Bil je sestradan, upadlih lic, strgan in skoro bos. Odpeljal sem ga v naše skrivališče, ga nahranil in mu dal še par čevljev. Skupno z drugimi ujetniki sem ga nato poslal na komando mesta v Ilirsko Bistrico. Pred odhodom se nam je na vse načine zahvaljeval, čeprav ga nismo nič razumeli.«

To so bile hude, boleče žalostne preizkušnje. Toliko vasi se je spremenilo v pepel, vasi, ki so jih v potu svojega obraza in z veliko ljubeznijo gradili mnogi rodovi. Toda požgane vasi niso bile najhujša bolečina, še hujša, pekoča bolest, ki se je zdela nepopravljiva in neozdravljiva, je bila vrzel, ki jo je tuja zver zasekala v mlada življenja. Pozverinjeni sovražnik, zastrupljen z nacizmom in blazno oholostjo »nadčloveka«, ni poznal milosti, ni bil usmiljen niti s starčki, niti s otroki, ki niso znali drugega, kakor radovedno se smehljati v sončni svet.

Toda še ob takih usodnih katastrofah sta vselej priskočila k ljudem vsezmogljiva zdravnika: vera in upanje v svobodo! Vselej je strtim ljudem prišepetavala najlepšo, najbolj sladko in tolažilno pesem poguma. Pot do svobode gre čez strmo goro preizkušenj, žrtev in trpljenja. Na tej poti vztrajajo le najmočnejši, najpogumnejši in najbolj zvesti; le ti dosežejo cilj, ki je blagoslov za vse človeštvo.

In tako je ljudstvo od žrtev začrtalo svojo nadaljnjo pot, mimo ognja in smrti, mimo nedopovedljivega žrtvovanja in samopremagovanja — k svobodi.

Črne majske dneve je iz spomina potisnil v ozadje zagon v sončnejše junijske dni. Začele so se priprave za posojilo svobode. Pri tem so pomagale vse politične organizacije. Odziv je bil skoraj neverjeten, kakor da so ljudje komaj čakali na to priložnost. Za nove vrednotnice ljudske oblasti so ljudje zbrali toliko denarja, da so presegli še tako lepogledo pričakovanje. Še pomembneje pa je bilo, da je bilo v tem posojilu svobode tudi glasovanje za novo ljudsko oblast.

Dogodki, ki so se v tem času odigravali na svetovnih bojiščih, so tudi v naši osvobodilni boj vnašali novega zagona in živahnosti.

Zavezniki so se 6. junija čez Rokavski preliv izkrcali v Franciji. S to veliko, tako težko pričakovano invazijo, se je začela tako imenovana druga fronta. Moč zaveznikov je bila izredno silovita, v komaj sto dneh sta bili osvobojeni Francija in Belgija.

Da pa bi razbremenili drugo fronto, je tudi Rdeča armada naskočila na vsej fronti od Karelije do Črnega morja. Najprej je v silnih bojih prebila tri obrambne pasove Mannerheimove črte in zavzela Viborg. S tem je odstranila vsako nevarnost za Leningrad in hkrati pripravila obsežno belorusko operacijo, s katero je Rdeča armada zadala Nemcem več usodnih porazov ter se za bežečim in potolčenim sovražnikom približala poljski, romunski in bolgarski meji. Uspehi zavezniških armad na vzhodu in zahodu so vlivali v duha ljudstva novega poguma in neuklonljivo voljo, ki je ni mogla zlomiti še tako zverinska sovražnikova ofenziva.

V Podbežah so 18. maja 1944 esesovci vrgli v ogenj triindvajset ljudi

V zvezi z vsem dogajanjem doma in po svetu je Pokrajinski narodnoosvobodilni svet 17. aprila 1944 izdal odlok o ureditvi ljudske oblasti in o pripravah za nove volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore in v okrajne skupščine.

Prve volitve so bile na Primorskem deloma že opravljene kmalu po zlomu Italije, nadaljevale pa so se po končani VI. nem-

ški ofenzivi 1943. Po volitvah so novoizvoljeni odbori postali predstavniki ljudske oblasti. Z volitvami so bili Primorci prvi ne samo v Sloveniji, temveč na vsem jugoslovanskem osvobojenem ozemlju. Osnovni namen volitev je bil, da si ljudstvo z volitvami izbere in ustvari svojo, ljudsko oblast. Pri tem naj bo do kraja uveljavljena ljudska volja, z volitvami naj se izrazi pripadnost k Sloveniji in k federativni Jugoslaviji.

Predpriprave na volitve so potekale na velikih političnih zborovanjih, ki se jih je povprečno udeležilo 800 do 1000 ljudi. Prav tako zborovanje je bilo v Preložah, kjer so govorniki predvsem zahtevali, da zavezniki omogočijo našim ljudem v ujetništvu čimprejšnjo vrnitev domov, oziroma da se vključijo v prekomorske brigade. Temu so kmalu sledile volitve: prvi predsednik krajevnega narodnoosvobodilnega odbora je bil Anton Pecman.

Na Premu so izbrali za predsednika Jožeta Gašperšiča. Na Ostrožnem brdu so imeli veliko predvolilno zborovanje pri Šmoguru. Udeležilo se ga je več tisoč ljudi z vsega brkinskega območja.

Tudi volitev so se v Ostrožnem brdu z navdušenjem udeležili, zlasti ženske so prijetno občutile dejstvo, da prvikrat v zgodovini lahko odločajo o vodstvu vasi. Prvi predsednik krajevnega NOO je bil Janez Fabjančič. Nekoliko pozneje so tako množično zborovanje priredili v Novokračinah, in sicer za ves okraj Katarina, kamor so sodile vasi Novokračine, Fabci, Sušak, Nova vas, Jelšane, Veliko brdo, Pavlica, Studena gora, Pasjak, Male Brce, Šapjane in Rupa. Sekretar rajonskega komiteja KP je bil nekaj časa Albin Dujc-Jaka, pazneje pa Ervin Dolgan-Janez in Franc Ružič.

V tem času, 3. junija, so Nemci odgnali iz Novokračin šestčlansko družino Antona Šlosarja. Ta se je oglasil iz Trsta, potem pa je za njim zginila sleherna sled.

V Pregarjih so izvolili za prvega predsednika krajevnega NOO Jakoba Maleta.

Predvolilnih množičnih zborovanj je bilo še več, na vseh so govorniki poudarjali bližajočo se zmago in svobodo, za katero pa je treba čimprej ustvariti in utrditi ljudsko oblast. V pomoč ljudski oblasti so ustanovili okrožno izpostavo, katere načelnik je bil Jože Prosen-Radivoj. Sedež le-te je bil v bunkerju med Čeljami in Janeževim brdom. Istočasno so ustanovili okrožno in vaško narodno zaščito; njen načelnik je bil Milan Zidar-Stojan.

Na poletje 1944 je sovražnik nekoliko popustil, vendar je tu pa tam znenada vpadel v to ali ono vas. Tako so Nemci v Janeže-

vem brdu iznenadili partizanskega poročnika Lada Benigarja iz Trnovega. Zverinsko so ga mučili in pobili s puškinimi kopiti.

Na potapljajoči se sovražni barki so se prikazale tudi podgane. V Dolenjem Zemonu je vaški izdajalec Smrdelj ovadil Nemcem del 2. bataljona Gortanove brigade, ki se je bil nastanil v vasi. Seveda so Nemci in domobranci nemudoma vdrli v vas. V boju sta padla dva borca, dva pa sta bila ranjena. V istem času je partizanska zaseda napadla nemški vojaški tovornjak in ga popolnoma uničila. Partizani so se spopadli z Nemci pri miniranju železniškega mostu pri Mali Bukovici. Minerski vod Istrskega odreda je v bližini Prelož naletel na sovražnikovo kolono.

Pri Brcah pa so partizani napadli skupino domobrancev in tri uničili.

Zaradi spopada pri Preložah so se Nemci maščevali v Čeljah. Vas so obkolili in izropali, 23 vaščanov pa so odgnali v taborišče v Nemčijo.

V vasi Čelje je bilo središče odporniškega gibanja v Brkinih

Znamenja, da se na jugu Jugoslavije dogaja nekaj velikega, da je naša NOV s pomočjo Rdeče armade osvobodila že velik del Srbije in 20. oktobra 1944 tudi glavno mesto Beograd, so bile tudi kvislinške enote, ki so se morale umakniti proti severu in naposled preplavile območje od Reke do Postojne. Medtem ko si je prosluli general Nedić poiskal zavetje na Tirolskem, so se njegovi vojščaki, zbrani v »1. srbskom dobrovoljačkom korpusu« (SDK),

najprej zatekli v Gradec, nato pa izpopolnjeni s »prostovoljci« iz nemških ujetniških taborišč, prišli v Postojno. Nemci so jim zaupali stražo nad železniško progo Logatec—Postojna—Reka, s tem pa sprostili enote 237. divizije ter 509. in 705. zaščitni bataljon, ki so jih premestili na vzhodno bojišče.

Glavno četniško poveljstvo je bilo v Postojni, vodil ga je general Mušicky, po rodu Poljak, pomembno vlogo pri tem je imel Dimitrij Ljotič, znan zlasti po tem, kako zna ribariti v kalnem. Smrtno se je ponesrečil 24. aprila 1945 nekje pri Gorici.

Srbski dobrovoljački korpus, ki so ga sestavljali predvsem Črnogorci, Šumadijci in Bosanci, pozneje nagrajen s poimenovanjem za esesovsko enoto in se je kot tak udeležil tudi zadnje nemške ofenzive proti 9. korpusu, je imel pet polkov. Po nekaterih podatkih je štel korpus 5.200 po drugih pa celo 8.000 mož. Prvi polk s tremi bataljoni je stražaril progo na območju Postojne, drugi je imel svoje poveljstvo na Pivki, tretji polk je bil v Mučičih, četrti s tremi bataljoni v Ilirski Bistrici, medtem ko se je peti z enim bataljonom nastanil v premskem gradu. Ti »pravi predstavniki naše vojske in dostojni potomci naših prednikov, ki boste z vero v Boga, z ljubeznijo do svojega vzvišenega kralja, z močjo vaših mišic s krvjo izvojevali svobodo državi in ljudstvu, s tem pa tudi srečnejše in doljše dni . . .« kot jim je pridigal v Postojni patriarh Gavrilo, ki se je bil vrnil iz štiriletne nemške internacije, pa niso doživeli napovedi svojega vladika, temveč jih je na Koroško pribežalo in se vdalo Angležem le 2.418 teh »pravih potomcev njihovih prednikov . . .« Eden izmed glavnih voditeljev te vojske brez tal je bil pop in vojvoda Momčilo Djujić.

Ta osovražena sodrga — ljudstvo jo je imenovalo s skupnim imenom četniki, pa naj so bili ustaši ali nedičevci ali četniki, se je kakor poplava razlila po vaseh, kamor so često vdirali tudi Nemci in domobranci. Četniki so bili sila oblastni in kruti, če jim vas ni poskrbela dovolj živeža, so ga neusmiljeno naropali sami. Prav tako so neusmiljeno pobijali sodelavce OF. Delo aktivistov je moralo spet v ilegalo.

V Dolenjem Zemonu so se četniki nastanili v gradu. Kaj hitro so nabili na hišna vrata smrtne obsodbe za vse aktiviste, ki so se umaknili v ilegalo, njihove družine pa so določili za talce. Izropali so jim domove do golih sten. Najbolj so bili prizadeti Gržinovi. Četniki so se ugnezdili še v Vrbovem, Jablanici in mnogih vaseh. Četniško nasilje se je končalo šele maja 1945.

Četniki so se nagnetli tudi v Zabiče, kjer je bilo še kakih dvesto todtovcev in 80 policistov. Četniki, ki so imeli štab v Ilirski Bistrici, so se začasno nastanili v oktobru 1944 tudi v Dobropolju, sicer pa so vas stalno nadzorovali. V Jablanici nastanjeni četniki so dobili v kremplje aktivista, ki se je jima posrečilo po treh mesecih pobegniti v Jelšane.

S tem, da so se Nemcem in domobrancem pridružili še četniki in nedićevci, se je gorje potrojilo. Povsod samo nasilje! Le malo je bilo tako srečnih otrok, da ne bi zgubili med vojno očeta ali matere ali pa postali popolne sirote. Skoraj je ni brkinske hiše, kjer ne bi počili smrtni streli.

Spričo velike revščine, ki je mejila že na pomanjkanje in lakoto in ki jo je povzročila vsa ta sovražna golazen, so ljudje dali vse za svojo vojsko. Še septembra 1944 so zbrali precej živeža: krompirja in fižola ter sedem glav goveje živine. Ljudje so rekli: »Bolje da damo našim, kakor pa da bi požrl sovražnik.« V tem času se je v boju z Nemci izkazala Istrska brigada Vladimira Gortana. Ta brigada je konec oktobra prenočevala v Baču, kjer so jo v jutranjih urah presenetili Nemci. V ostrem spopadu je obležalo osemnajst partizanov, pa tudi sovražnik je imel hude izgube ...

Pričakovati je bilo in zgodilo se je, da je tudi Ilirska Bistrica doživela ognjeni krst. Zavezniki so 10. oktobra 1944 spustili na to nemško postojanko devet poltonskih bomb. Ubitih je bilo šestnajst ljudi, več pa je bilo ranjenih. Bombe so tudi sicer napravile precej škode.

Četniški dolgobradci — vodil jih je po brutalnosti znani vojvoda Dobróslav Jevdjević — so ugnezdili svoje posadke v Veliki Bukovici, odkoder so vsak dan patruljirali do Harij. V Dolenjem, kjer so hoteli mobilizirati deset vaščanov, so jim, razen enega, vsi pobegnili k partizanom.

Razen na premskem gradu se je kakih 150 četnikov naselilo v hišo Jožeta Grahorja v Spodnji Bitnji. Morebitne ujetnike so tu tudi zasliševali in mučili, nakar so jih poslali vojvodi Dobróslavu Jevdjeviću v Ilirsko Bistrico. Četniške skupine so vsaka na svojo pest strahovale in ropale po vaseh. Tako jim je tu pa tam kakšen kurir ali aktivist padel v roke. Do smrti se jih bo zapomnila, četnikov, Milka Poropat iz Pregarij, ki so jo ujeli na kurirski poti v Čelje in odgnali v zapore v Ilirsko Bistrico. Tu jo je surovo zasliševal domačin Albert Konestabo, četniški obveščevalec. Ker niso mogli ničesar izsiliti, so jo poslali v Auschwitz. Ob koncu

vojne se je sicer vrnila, toda popolnoma uničena in brez las. Takih tragičnih zgodb bi lahko zapisali vrsto; zapisali bi lahko zgodbo o veliki nesreči srbskega naroda, saj so prav četniki bili prvi povzročitelji srbske bratomorne vojne. Dokaj časa leta 1941 so slepomišili in skrivali zahrbtne namene in izdajstvo. Pravi obraz so pokazali v črnih dneh prve sovražne ofenzive, ko so zabodli nož v hrbet partizanom in se odkrito postavili na stran okupatorja. Ko so ščitili četnike so le-ti v strahovladi in zločinih često prekosili svoje učitelje, nacistične krvnike.

Dolgo časa so četniki po svetu veljali za vojsko, ki se bori na strani zaveznikov in ti so jih, prilagajoč svoje račune, tudi podpirali. In veliko časa, dokazov in prepričevanj je bilo potrebnih da je angleški major Roland Robinson, ki je bil med vojno v Jugoslaviji, hočeš nočeš spoznal pravo resnico:

»Nikdar še nisem videl tako stoodstotnega vojaškega napora. Človek je presenečen, ko vidi, kako se borijo možje, žene in otroci...

Tito ima za seboj ljudi vseh narodov in vseh veroizpovedi in vsi delajo za skupno stvar in mi moramo biti z njimi... To delamo zato, ker občudujemo njihovo vztrajnost, ker jih spoštujemo in ker želimo, da bi bili naši prijatelji...«

Za sklep poglavja se nekoliko pomudimo še pri partizanskih vojaških enotah, ki so delovale na tem ozemlju. Že v prejšnjem poglavju smo govorili o Istrskem odredu in njegovih odlikah, saj je izvedel vrsto uspešnih napadov, pa tudi o napakah, ki so izhajale iz premajhne politične zrelosti, iz samovolje in krivde posameznikov, ki so namesto skupnih uveljavljali svoje osebne koristi. Te napake posameznikov so se včasih tako zaostrile, da jim ljudstvo zdaleč ni več zaupalo, saj so bili taki ljudje škodljivi in nevarni za ves narodnoosvobodilni boj na tem območju.

V poročilih nadrejenih štabov beremo, da je Istrski odred, kar zadeva mobilizacijo, v redu in dosledno opravljal svoje dolžnosti, saj je na stotine borcev za svobodo poslal iz Brkinov in Slovenske Istre čez staro mejo na Notranjsko, v brigade. Mobilizacije ni zavrlo niti zaostreno sovražnikovo nadzorstvo in vrsta krajevnih hajk in obsežnejših ofenziv. Zraven tega so posamezne skupine odreda opravile sabotažne akcije na železniških progah, napadale iz zased nemške kolone, pa čeprav se je sovražnik za taka izzivanja vselej kruto maščeval predvsem nad neoboroženim ljudstvom.

Spori zaradi nepremišljenih vojaških akcij so bili med vojaškimi predstavniki in okrožnimi aktivisti na dnevnem redu že v letu 1943, spori pa so se nadaljevali v podobnih inačicah v letu 1944.

Sedež Istrskega odreda je bil vselej bolj ali manj v osrčju Brkinov: v Rjavčah, na Tatrah ali v Kozjanah. Vas je menjaval le, če je bila sovražnikova ofenziva. Odred je imel tri bataljone, vsak je imel nekaj nad sto mož. Poročilo z dne 24. februarja 1944 pravi, da je bilo takrat v odredu 330 borcev. Prvi bataljon je bil po navadi v Brkinih, drugi ob hrvaški meji, tretji pa v Slovenski Istri. In prav v tem tretjem bataljonu, kjer so bili v veliki večini Slovenci in v veliki manjšini Italijani, so se marca 1944 pokazala prva nasprotja, porojena bolj ali manj iz narodnostne nestrpnosti. Milan Guček, ki je bil takrat v Slovenski Istri, se teh neprijetnih škodljivih šovinističnih sporov takole spominja:

Istrski odred je imel sedež v Brkinih. V našem okrožju (Slovenska Istra) pa je imel svoje operativno področje njegov tretji bataljon, ki ga je vodil komandant Darko (doma je bil iz Lokev pod Črnim kalom in nekdaj se je pisal Darko Pečič, nato pa se je pisal Darco Pezza op. p.). Ta je bil sin slovenskih staršev iz teh krajev — mater sem poznal in ni znala italijansko niti besedice — čutil pa se je Italijana. Italijani so bili bataljonski komandni kader. Le namestnik politkomisarja bataljona je bil moj mladi znanec in prijatelj od Čežarjev (sin krojača Puha iz Ljubljane, glej Tovariš letnik 1952 op. p.), ki me je ob neki priložnosti povabil, naj obiščem enoto ... Čez čas sem le zvedel, kaj ga je tiščalo. Štab bataljona je menil, da je njegova naloga predvsem zbirati okoli sebe partizane italijanske narodnosti ... V bataljonu so bila povelja obvezna samo v italijanščini, čeprav je bila večina borcev domačinov iz naših vasi. Štab bataljona ni spoštoval nadrejenosti štaba Istrskega odreda in komandant Darko in politkomisar Gildo Zezza (doma iz Toscane op. p.) sta celo razpošiljala bližnjim terenskim odborom pisma, ki sta v njih prepovedala poslušati »Grudnove ljudi« in grozila s smrtno kaznijo vsakomur, kdor bi ravnal drugače ... Na pomoč smo poklicali patrulje štaba Istrskega odreda, ki je prišel urejevat to morečo zadevo. Tretji bataljon so bili medtem preimenovani v battaglione G. Zol della brigata d'assalto Garibaldi. S pomočjo Dušana in njegovih ljudi (Bruna Bizjaka in Oskarja Savarina op. p.) je bil bataljon razorožen in premeščen v notranjost.

Štab 7. korpusa, ki je bil mimo tega obveščen, da štab Istrskega odreda svojih enot ne vzgaja politično, da jih ne nadzoruje pri delovanju, da nima z njimi potrebnih stikov, je menil, da je temu krivo politično mrtvilo, v katerem je šovinizem zrasel skoraj čez glavo. Spričo tega, da ne bi prilivali žerjavici olja ter vračali ognila za šilo, se ni strinjal, da bi italijanske borce izločili in jih poslali v italijanske enote v Furlanijo.

Kljub temu je večina italijanskih borcev odšla. V Temenici na Krasu pa so padli v nemško zasedo in imeli precejšnje izgube. Tisti, ki so ostali, so se priključili tržaškemu bataljonu pri 9. korpusu. V tem času, to je od 1. do 7. marca 1944, se je tretji bataljon umaknil pred nemško ofenzivo iz Istre v Brkine — komandant odreda je bil tedaj Karlo Maslo, komisar Leon Klemenčič-Batog — Očka, namestnik komisarja pa Anton Pišot — Toni in nudil se je pravi čas za ureditev bataljona. Za komandanta je bil imenovan Srečko Vičič, za politkomisarja pa Lojze Hren, za namestnika prvega in drugega pa so določili Bruna Bizjaka in Valentina Kocjančiča. Kmalu zatem pa je pri Stari Sušici, kar smo že omenili, po krivdi vodstva doživel katastrofo prvi bataljon. Ta je bil poslej namesto tretjega bataljona poslan v Slovensko Istro, vsi trije bataljoni, ki so v tem času opravili več akcij, so medtem narasli s štabom, odseki in zaščitno četo na 506 mož.

Razmere v odredu pa so kljub tem spremembam ostale v starih tirnicah: stare razvade v novi preobleki, samovolja in diktatorstvo.

O tem pripoveduje Milan Guček:

»V štabovski hiši v Kozjanah sem srečal nekaj svojih znancev. Komandant odreda je bil bledolični Savo (Tone Požar op. p.), še skoraj otrok, nekdaj borec v prvem bataljonu Šercerjeve brigade, komisar pa rdečelični brkati Očka (Leon Klemenčič — Batog op. p.), ki je bil nekdaj tudi v isti brigadi. Nekam čudno vzdušje je bilo v tem štabu in v vasi, kjer sem se srečal tudi z okrožnimi aktivisti in s prijatelji. V pogovoru so besede nanesle tudi na odred. Povedali so mi strahovite stvari. Nihče že ni več varen pred nasiljem in krvoločnostjo odredovega štaba. Če bo trajalo še nekaj časa, bodo morali Brkine zapustiti vsi partizani in vse organizacije . . .«

Konec marca je štab 7. korpusa odločneje posegel v razvratne razmere v Istrskem odredu. Z Notranjske je poslal ves drugi bataljon 9. brigade. K temu jedru je bilo iz odredovih bataljonov

priključenih le po štirideset mož. Tako so imeli bataljoni, zaradi gibljivosti, po 80 borcev. Drugi borci so s komandantom Maslom in komisarjem Pišotom odšli v 18. divizijo. Poveljstvo nad novo ustanovljenim odredom je prevzel prejšnji namestnik komandanta Tone Požar — Savo, komisar pa je ostal isti, to je Leon Klemenčič — Očka. Zavoljo tega so tudi razmere v odredu ostale iz prejšnjih časov. Mojster in krivec vsega tega, to so pokazali nadaljnji dogodki, je bil zlasti komisar. Ni treba posebej poudarjati nezadovoljstvo ljudstva, ki je upalo, da se bodo po spremembah in svarilu stvari spravile v normalno stanje. Toda vojvodski odnosi do ljudstva in do političnih predstavnikov so ostali isti. Nekatere aktiviste so celo aretirali, jim grozili s smrtjo; zgodilo se je, da je politični komisar odreda Leon Klemenčič-Batog — Očka obtoževal vso vas izdajstva in belogardizma in grozil celo s požigom. Temu primerno je bilo vse drugo: od pretirane mobilizacije do nasilne rekvizicije. Najhuje pa je bilo, da se je tem uzurpatorskim razmeram podredilo tudi vojaško sodišče Istrskega odreda.

Prava podoba o resničnih razmerah pa je le počasi prihajala na pristojno mesto. Vendar je po več mesecih te strahovlade samozvancev le prišla na štab 7. korpusa in glavni štab Slovenije prava slika o položaju. Tako so naposled zmagale, kot vselej, tiste zdrave sile, ki so v roki z ljudstvom vodile naš narodnoosvobodilni boj. Saj je bilo brkinsko ljustvo vedno na pravem mestu, vedno pripravljeno pomagati in žrtvovati, tudi odredovi borci so deloma opravljali svoje dolžnosti. Žal so vojvodski odnosi v štabu vplivali tudi na moštvo; ni bilo občutiti pravega partizanskega tovarištva in smotrne pripravljenosti za boj.

Naposled je, 3. maja le prišla odločitev: štab 7. korpusa je imenoval začasno poveljstvo, ki je vse enote odreda pripeljalo na Notranjsko. Proti staremu poveljstvu pa je vojaško sodišče uvedlo disciplinsko preiskavo. Najhujši krivci, med njimi tudi Očka in Savo, so plačali z življenjem svojo pobesnelo samovoljo. Tako je bil presekan gordijski vozel, ki se je v takih ali drugačnih oblikah zapletal vse od leta 1943. Končano je bilo samozvanstvo sicer pozno, vendar ne prepozno, vsekakor pa se je začelo v Brkinih novo obdobje v boju za svobodo, novo obdobje, ko sta bili kakor strupen tvor izločeni gniloba in propalost.

Štirinajst dni pozneje je dobil Istrski odred novo poveljstvo: Franc Centa, doma iz Škrilj na Vipavskem, je postal novi komandant, Srečko Vičič načelnik štaba, Ivan Majcen — Jovo namestnik

komandanta, Milan Gulič operativni oficir, Stane Koman kulturni referent, Ivan Dodič pomočnik šefa obveščevalnega centra, Jože Verlič sanitetni referent, Karel Vene namestnik komisarja 1. bataljona in Tone Debeljak štabni intendant.

Prišli so novi, prekaljeni tovariši, odred so preuredili v dva bataljona in se vrnili na svoje stare položaje. V Brkinih so kakor po hudi vihri zaveli toplejši vetrovi... Ljudstvo je spet dobilo tako vojsko, ki se je imenovala ljudska vojska. Toda še vedno so bile nekake sence in sledi, zakaj v odredu so bili še vedno nekateri ljudje iz prejšnjih časov. Zato je bil odred 1. septembra 1944 formalno razpuščen in preimenovan v 4. bataljon 9. brigade, ki je imel tri čete: operativno področje za prvo četo je bila Slovenska Istra, za drugo četo so bili Brkini in za tretjo je bila Pivka. Ustanovljena je bila tudi komanda istrskega področja, ki je prav dobro izpolnjevala dolžnosti tako na vojaškem kakor na političnem ali kulturnem območju. V okviru komande so bili ustanovljeni propagandno kulturni odseki, ki so razgibali vse javno življenje. Že sredi poletja je v okviru vojnega področja začela delovati posebna kulturna skupina, ki je samo v Brkinih priredila pet množičnih kulturnih prireditev, nato pa odšla gostovat celo na Dolenjsko.

Organizacijsko prizadevanje vojnega področja in sedanjega četrtega bataljona 9. brigade, ki je januarja 1945 prišel v sestavo 9. korpusa kot 4. bataljon bazoviške brigade, sta se pokazala v številnih spopadih in vojaških uspehih. Boji so trajali vse do osvoboditve maja 1945, saj je na območju Brkinov kar mrgolelo sovražnikov.

Naj še omenimo, da je na tem območju v boju s sovražniki in izdajalci zelo uspešno deloval peti bataljon VDV, v katerem se je boril že legendarni junak in narodni heroj Albert Gruden — Blisk.

In dolgoletno upanje se je uresničevalo: po tolikem trpljenju, grozotah in bridkosti je mimo požganih vasi, mimo premnogih grobov, po okrvavljenih stezah in poteh, po polju in gozdovih prihajala svoboda v siju neutešenega hrepenenja in neizrekljive radosti...

LETO VELIKEGA MAJA (1945)

Že v začetku leta 1945 so se po vsem svetu kazala znamenja, da se bliža druga svetovna tragedija k svojemu epilogu, da se bo izza okrvavljenih in razcefranih kulis naposled le nasmehnila zora svobode, da bo spet mir in da bo v njem z novimi močmi zacvetelo življenje ... Saj je bilo že preveč gorja, prenapolnjena je bila posoda žalosti in bridkosti, previsoka gora trpljenja, preveč razkošna setev smrti ...

Da, ljudstvo si je iz vseh svojih globin želelo edino svobode in miru, novega, lepšega ustvarjalnega življenja.

Toda še vedno je divjala vojna. Na Primorskem, to je na operacijskem območju 9. korpusa, ki je razen Primorske, Slovenske Istre, Beneške Slovenije, Rezije in dela Furlanije obsegalo Gorenjsko do Save in Dolomite, se je gnetlo čedalje več sovražnikovih sil. Samo januarja se je dvignilo število sovražnikovih postojank od 281 na 320. V teh postojankah je bilo v tem času 75.000 sovražnikovih vojakov, od tega 31.900 nemških vojakov, 11.300 policistov, 1470 žandarjev, 280 gestapovcev, 9.700 italijanskih vojakov, 2.300 italijanskih fašistov, 3.740 slovenskih domobrancev, 7.200 četnikov in nedićevcev ter 6.500 drugih.

Iz teh številk je kaj lahko razumeti važnost, ki jo je sovražnik polagal na to ozemlje, in sicer iz več razlogov. Zaradi morebitnega sovražnikovega izkrcavanja v Istro in Tržaški zaliv, zaradi varnejšega in nemotenega umika nemškega vojaštva z italijanskega bojišča. Za kratenje teh načrtov pa je bil najnevarnejši in sovražnik številka ena prav 9. korpus, ki je s svojo nezlomljivo bojevitostjo ogrožal nacistično vojsko na slednjem koraku. Zato se je prav zaradi varnosti pred 9. korpusom dvignilo število sovražnikovih postojank, ki so ga čedalje bolj zapirale v obkoljevalni obroč, ga potiskale čimdlje od cestnih in železniških zvez. S tem namenom so se tudi na gosto ponavljale sovražnikove ofenzive proti enotam 9. korpusa, od katerih je bilo zadnja, imenovana

»aprilska« ena najstrašnejših na sploh, ki so jih doživeli slovenski partizani.

To je okvirna podoba in številčno stanje sovražnikovega vojaštva za vso Primorsko, ki v glavnem velja tudi za kraje pod Snežnikom, vendar z razločkom, da je bilo tod bolj poudarjeno sodelovanje slovenskih domobrancev, četnikov in nedićevcev z Nemci, našimi najbolj zagrizenimi sovražniki.

Povedali smo že, da so Nemci kmalu po zlomu Italije zasedli železniško progo, Ilirsko Bistrico in nekatere okoliške vasi. Nemcem so se nato pridružili slovenski domobranci in si tako kot izdajalski izvržek zamenjali gospodarja. Ljudstvo, ki jih je ocenilo kot podgane, ki so zbežale s potapljajoče se ladje, jih je upravičeno preimenovalo v »švabobrance«. V Ilirski Bistrici so si v zavetju Nemcev ustanovili postojanko in, vredni hlapci svojih gospodarjev, strahovali okoliško prebivalstvo.

Že od jeseni 1944 so z nedićevci prihajali z juga tudi četniki, pravzaprav ostanki pri Kninu razbitih 501. dalmatinskega, 502. liškega in 503. bosanskega korpusa, ki so se z območja Bosne, Dalmacije in Like umikali proti severu pred zmagovitimi enotami narodnoosvobodilne vojske ...

Poveljnik te neurejene in nedisciplinirane vojske, ki je nosila na kapah dvoglavega orla ali mrtvaško glavo, na rokavu pa napisano geslo ‚Sa verom u Boga, Kralja i Otažbinu', sta bila pop in vojvoda Momićilo Djujić in vojvoda Dobroslav Jevdjević. Skupno je bilo v teh treh korpusih 3.200 mož.

Oznaka za to četniško vojsko pa je takale: »V splošnem je morala vojaštva na najnižji stopnji. Oblečeni so izredno slabo, obuti so v opanke in copate, skoraj vsi pa nosijo do pol metra dolge brade in lase. Disciplina se med vojaštvom vzdržuje le s surovo strogostjo; oficirji vsak postopek moštva kaznujejo z učinkovitimi ukrepi (tudi z bičanjem). Prehrana je skrajno slaba, vojaštvo se večinoma hrani po hišah pri civilistih ali pa z ropanjem. Zdravnikov ali bolničarjev nimajo. V zadnjem času se je med njimi pojavil trebušni tifus.«

To so zelo nepristranski podatki naših obveščevalcev, sam poveljnik četniške vojske vojvoda Momčilo Djujić pa je prišel do naslednje ugotovitve: »... Toda iz Ljubljane, prav tako pa tudi iz Trsta, Reke in Opatije sem prejel neprijetno poročilo in opozorilo s strani pristojnih oblasti, v katerih opozarjajo na nečloveško in nevojaško ponašanje naših ljudi, ki ropajo, se potikajo po vaseh

in če jim je to prepovedano, kradejo, se potepajo po Sušaku, Opatiji in Ilirski Bistrici, povsod pijančujejo, kvartajo, uganjajo neumnosti za ženskami, prodajajo konje itd.«

Po prihodu četniške Dinarske divizije na območje Istre in Primorske, kateri so priključili ostanke omenjenih treh korpusov, so divizijo izpopolnili še z državno srbsko stražo ter drugimi srbskimi četniškimi enotami ter s črnogorskimi četniki pod poveljstvom vojvode Pavla Djurišića. Komandant divizije je postal vojvoda Momčilo Djujić. Skupno je Dinarska divizija štela 10.000 mož, ki se je februarja in marca 1945 z območja Reke in Ilirske Bistrice premaknila na Kras in Vipavsko dolino, medtem ko je vojvoda Jevdjević še nadalje s svojimi četniki ostal na območju Ilirske Bistrice.

Ti mrzki vsiljivi gostje so bili že očitno znamenje udarne, zmagovite in pravične roke narodnoosvobodilne vojske, pred katero so se umikali, boječ se zaslužene kazni. Kot sestradane kobilice so četniki ožirali prebivalstvo od hrvatske meje mimo Ilirske Bistrice do Postojne, po Krasu in v Vipavski dolini.

Razcapani ostanki četnikov so se najprej zasidrali v Jelšanah. Toda za nevarnost, ki jim je grozila od morebitnih partizanov, so imeli dober nos. Zato so za vsako ceno hoteli v Ilirsko Bistrico. Tu bi bili bolj na varnem. Pri tej nameri pa so jih prehiteli nedićevci, ki so se januarja 1945, z nemškim dovoljenjem, nastanili v Ilirski Bistrici.

Pravijo, da sila kola lomi; zlomila je tudi stare strankarske strasti — nedićevci, kakih 200 oficirjev bivše kraljevske vojske, so bili v glavnem sinovi srbske čaršije. Kljub staremu sovraštvu je z njimi navezal stike znani galjot in bivši jugoslovanski minister ter jugoslovanski fašistični vodja Dimitrije Ljotić. Zdaj je bil nastanjen v hotelu Ekscelsior v Trstu, kjer so se mu iztekali zadnji meseci njegovega »slavnega« življenja. Ta mož krvavih rok se je proslavil v Srbiji že pred vojno, na svoj račun pa je prišel leta 1941, ko se je vdano vdinjal Nemcem, sodeloval s četniki in ustaši. Njegovi hlapci so povzročili ljudstvu veliko gorja, ubijali in morili so zavedne ljudi. Bili so krvniki svojim bratom, plačani z nemškim denarjem.

V začetku januarja 1945 so Nemci uslišali tudi četnike. Z vojvodo Jevdjevićem so prišli v Ilirsko Bistrico in zasedli hišo Andreja Žnidaršiča, kakih 100 mož zaščitne čete razmestili v prostorih

sedanjega skladišča vina, druge pa poslali v okoliške vasi: v Pavlico, Studeno goro, Jelšane, Veliko Bukovico, Knežak, Bač in Prem. Nekoliko pozneje pa so ustanovili postojanki še v Podgradu in Račicah.

Ta vojska umazanih četniških bradačev in nedićevskih našopirjenih gizdalinov je zdaj začela izvajati strogo nadzorstvo in strahovlado. Ker so bili že vajeni partizanske taktike, so bili tembolj nevarni. V oboroženih skupinah so hodili od vasi do vasi, vohljali za partizani in aktivisti in gorje mu, kogar so osumili sodelovanja s partizani. Tako so v marsikateri vasi onemogočili sleherno delo. V Ratečevem brdu sta na primer morali prenehati kurirska zveza in partizanska etapna kuhinja. Kaj je to pomenilo, si lahko mislimo, saj je vas z navdušenjem sodelovala s partizani. Mlajši moški so se bili vključili v brigade, starejši so bili prevozniki različnega blaga za NOV, medtem ko so ženske kuhale, šivale, prale in opravljale kurirsko službo.

No, četniški bataljon z dvema četama se je nastanil tudi v Pavlici in Studeni gori. Njihov štab se je zasidral v hiši Andreja Hrvatina. Njihova prva zapoved je bila, da jih mora prebivalstvo preživljati. Siti in često pijani so stalno patruljirali čez Veliko brdo in Malo Bukovico do Jelšan ter vse po bližnjih gozdovih v okolici. Bili so prava napota in tlaka, oblastna, nenasitna roparska sodrga poklicnih klavcev.

Dne 6. januarja 1945 se je več kot tisoč četnikov z družinami vred utaborilo po hišah v Jelšanah. Hranili so se z naropanim blagom po bližnjih vaseh in prenočevali v glavnem po kuhinjah. Največ preplaha pa je bilo zaradi tifusa, hudo nalezljive bolezni, ki so jo četniki zanesli v vas. Precej vaščanov je nevarno obolelo, nekaj pa jih je celo umrlo.

Ko so januarja 1945 četniki ropali po Topolcu, so pograbili tudi znanega aktivista Ivana Mežnarja. Najprej so ga v kleti Antona Zidarja močno pretepli, nato ga pa odvedli na Prem, kjer so imeli svojo komando na gradu. Tu so ga nekaj dni zasliševali in pretepali, toda ko mu niso mogli kdove kaj dokazati, so ga izročili domobrancem v Ilirski Bistrici. Tudi ti z ujetnikom niso poznali milosti, vendar so ga odgnali v Vipavo. K sreči se je Mežnarju od tod posrečilo pobegniti in znova se je oprijel dela, zaradi katerega bi jo bil kmalu izkupil.

Po 300 četnikov z družinami se je vdinjalo po hišah v Knežaku in Baču. Vaščani so jih morali oskrbovati s hrano, če niso naropali

dovolj živil in živine po sosednjih vaseh. V Baču so osumili sodelovanja s partizani Stano Skok; zaklali so jo in vrgli v prepad. Z noži so se znesli nad dvema vaščanoma tudi pred dokočnim umikom iz vasi.

To so bili časi najhujših težav osvobodilnega gibanja na južnem Primorskem. Premiki partizanskih enot med četniškimi in nemškimi posadkami so bili izredno težavni, razen tega je brkinsko gričevje in snežniške gozdove pokrila kak meter debela snežna odeja. Kljub temu so enote VDV bataljona nenehno napadale Nemce in četnike, uničevale njihove patrulje in vdirale v njihove postojanke. Prav tako je proti njim naperil svoje orožje Istrski odred, ki je januarja 1945 taboril v snežniških gozdovih blizu Mašuna. V tem času se je Istrski odred, po odredbi glavnega štaba NOV Slovenije, preimenoval v IV. bataljon 18. SNOUB (bazoviške brigade).

Kljub četniški strahovladi mladina ni popustila pri propagandnem delu. Čeprav je bilo smrtno nevarno, so dekleta pogumno trosile protinacistične letake s pozivom k vdaji in obrazložitvijo, da je nesmiselno nadaljevati vojno, saj so se zavezniške armade neubranljivo bližale samim mejam Tretjega rajha. Tako so četniki naleteli na letake, ko so se vračali s pohoda proti Pavlici. Letake sta razstresli Kristina Novak in Rozina Hrvatin iz Pavlice. Četniki so bili prepričani, da je to delo partizanov in so se omrtvičeni vrnili v postojanko. Ti mladinki sta raztrosili letake v bližini nemške postojanke v dolini in celo razobesili slike zavezniških voditeljev.

Četniki in nedićevci, pa tudi domači švabobranci so se v tem času in v teh krajih počutili vse prej kakor udobno, zakaj nezdružljivo so bili povezani z usodo svojega gospodarja. Od dne do dne so bolj obupani in zagrenjeni, saj se je zmeraj bolj približeval dan dokončnega obračuna, konec svetovne tragedije, ko se bosta po dolgih letih oddahnila zemlja in nebo.

Kvislingi, bedni, razcapani, se ne počutijo nikjer več na varnem. Enote NOV so bojeviteje napadle, ko je izginil v Brkinih sneg. Dne 13. februarja celo komanda mesta Pivka napadla četnike v Baču; postojanke bradačev sicer niso uničili, vendar je ta napad na četnike porazno vplival. Tudi z Ostrožnega brda so jo morali četniki pobrati urnih nog čez drn in strn. Ropali so po hišah, zažgali nekaj hlevov, preiskovali hiše in pobrali ljudem ves živež. Tu jim je podžgal Albert Gruden — Blisk s skupino VDV bataljo-

na. In ko so četniki hoteli odpeljati z Ostrožnega brda naropano blago, so naleteli na zaminirano cesto in na strahovito razdejanje.

Takrat so nas četniki zasovražili — pripovedujejo ljudje — ker so sumili, da je to prišlo iz naše vasi. Strašili so in poizvedovali po partizanih. Niso pa ničesar izvedeli, čeprav je skoraj sleherni človek v vasi vedel, da je partizanski bunker v zapuščenem hlevu in da so v njem partizani, ki so položili mino na cesti, kjer so četniki zleteli v zrak.

»Naslednji dan smo že v zgodnjih jutranjih urah zaslišali četnike, ki so obkoljevali vas in počasi stiskali obroč. Neka tovarišica je pritekla vsa zasopla in rekla: ‚Četniki sprašujejo po hišnih številkah, nekoga iščejo, nič dobrega ne bo!' Poskušali smo pred četniki zakriti razburjenje. Spet je nekdo pritekel in povedal, da so četniki grozno pretepli štiri sestre in da zvezane čakajo, da jih odpeljejo. Tudi nekega moškega so tako pretepli, da je bil ves črn. Toda četniki so še vedno stikali po hišah in kazno je bilo, da so iskali bunker. Gledali smo brez besed, stiskali zobe in molče čakali, kaj bo. Tedaj pa se je sprožil plaz streljanja s puškami in strojnicami; vmes so padale ročne granate. Že se je sredi vasi začel valiti gost dim, ljudje so začeli zganjati živino iz hlevov in jo poganjati iz vasi. Reševali so vse, kar je bilo mogoče. Iz gorečih hiš so v zadnjem trenutku še pritekli nekateri skriti aktivisti naravnost četnikom v roke . . .«

To je le ena izmed mnogih zgodb iz tistih dni, ki pripoveduje o nevarnem in napornem življenju borcev in aktivistov pa tudi brkinskega prebivalstva sredi gostih sovražnikovih postojank in nasilja, ki so ga izvajali vsi, od Nemcev, domačih švabobrancev do četnikov in nedićevcev. Bili so namreč polni maščevalnosti, ker so vedeli, da se iztekajo njihove ure, da odhajajo in da zanje ni več vrnitve.

Vse pleve in šleve, smeti in izvržki, strahopetci, pustolovci in koristolovci, ki so si na judeževih srebrnikih kovali osebne dobičke in v hlapčevanju našemu stoletnemu sovražniku povzročili neizmerno gorja z bratomorno vojno, ker so hoteli streti kolo zgodovine ter obglaviti polet ljudske revolucije, so vedeli, da se na jugu zbira neukrotljiv vihar, ki jih bo razvejal in odpihnil. Ta vihar je bila narodnoosvobodilna vojska, ki je v tem času štela blizu 800.000 borcev vseh rodov vojske, od tankistov do bojnega letalstva in vojne mornarice. Ta mogočna vojska, ki je bila v glavnem že odpravila z vsemi hlapci in sovražnikovimi sodelavci,

jih razbila, da so zdaj bežali in se reševali proti severu kakor podgane s potapljajoče se ladje.

Da se druga svetovna vojna bliža koncu, je bilo v tem času vsakomur na dlani, pa naj je bil še tak zaslepljenec ali zagrizenec. Treba mu je bilo samo pogledati na zemljevid; Rdeča armada se je pripravljala, da udari na Dunaj in Berlin, angloameriška vojska je že prekoračila Ren in neposredno ogrožala Porurje, medtem ko se je v Italiji že lomila tako imenovana gotska črta in kazno je bilo, da bodo zavezniške čete zdaj pa zdaj preplavile padsko nižino. Vsakomur je bilo tudi dobro znano, da je Nemčija na kolenih med svojimi ruševinami in pred svojim dokončnim zlomom.

V okviru sodelovanja z zavezniki ob njih uspehih na evropskih bojiščih se je za dokončni obračun pripravila tudi naša narodnoosvobodilna vojska. Z ukazom vrhovnega komandanta tovariša Tita z dne 1. januarja 1945 so bile iz divizij in korpusa, ki so bili na fronti v Vojvodini, Sremu in na Drini, sestavljene I., II. in III. armada NOV, 1. marca pa tudi IV. armada v Dalmaciji in Liki. In prav IV. armadi je bila dodeljena častna dolžnost, da osvobodi Istro in Slovensko Primorje.

Občo ofenzivo je začela IV. armada, v okviru katere je junaško delovala tudi Tretja prekomorska brigada, sestavljena zvečine iz Primorcev in Istranov. Ker ima Tretja prekomorska brigada prav v Ilirski Bistrici svoj domicil in to opravičeno, saj se je bojevala v okviru IV. armade in plačala velik krvni davek prav za osvoboditev tega mesta pod Snežnikom, moramo izčrpneje opisati nastanek, življenje in boje te brigade. Prekomorskih brigad je bilo pet, vendar je Tretja razen Prve tankovske in topniške brigade ter nekaterih drugih enot, ki so jih v veliki večini sestavljali Primorci in Istrani, imela izmed prekomorskih brigad nedvomno največji delež pri osvoboditvi Slovenskega Primorja.

Kako so nastajale prekomorske brigade?

Po zlomu Italije septembra 1943 je nastalo po vsej državi živahno vrvenje. Italijanska armada je bila v razsulu, popustili so tudi zapahi številnih ječ zaporov in taborišč. Iz njih so se vsuli premnogi jetniki. Jugoslovani, zlasti pa primorski možje in fantje, ki so s polnimi pljuči zadihali zrak prostosti in bili pripravljeni boriti se proti fašizmu za osvoboditev svoje domovine.

Nekateri so ubrali pot pod noge proti domu in se vključili doma v partizanske brigade, drugim so to preprečili Nemci, ki so preplavili vso Italijo, zato so se nekateri, iskajoč rešitve, sprva

pridružili italijanskim partizanom, drugi pa se spet srečali z organiziranim gibanjem za vključevanje v NOV in POJ. V ta namen za zbiranje prostovoljcev, je bilo ustanovljeno jugoslovansko oporišče v Bariju, odkoder je posebna skupina obiskala vsa območja Italije, ki so jih bili že zasedli zavezniki, in omogočila vsem Jugoslovanom, predvsem Primorcem, ki jih je bilo največ, prihod v to oporišče v Bariju. V vrste prekomorcev v Bari pa niso prihajali samo z območja, ki so jih bili zasedli zavezniki, temveč tudi iz krajev, kjer so strahovali Nemci in njihovi hlapci. Največ prostovoljcev je seveda prišlo iz raznih taborišč, zaporov, posebnih bataljonov, prihajali pa so tudi iz zlomljene italijanske armade, iz zavezniškega ujetništva in kot ubežniki iz nemške vojske. V prekomorske brigade so bili vključeni tudi številni stari partizanski borci, ki so bili kot ranjenci pripeljani iz domovine na zdravljenje v južno Italijo.

Glavno jedro borcev Tretje prekomorske brigade so bili primorski fantje, stari komaj 17, 18 let, ki so jih v jeseni 1942 in pozimi 1943 nasilno odgnali z doma italijanski fašisti, boječ se, da ne bi odšli med partizane, in jih stlačili v posebne delovne enote. Kako so ti fantje živeli in pod kakšnimi pogoji životarili v teh »battaglioni speciali«, je že dobro znano. Bili niso ne vojaki in ne delavci. Nastanili so jih za ljudi v najmanj primernih krajih, stradali so in trpeli, zavžili več poniževanja in zaničevanja kakor pa kruha.

Ni čudo, da so iz takih razmer kar planili ter se polni narodne zavesti, navdušenja za svobodo, vključevali v prekomorske brigade. Z vsem svojim bistvom so bili pripravljeni bojevati se za osvoboditev domovine.

Čeprav so bili Primorci posejani prav v vseh petih prekomorskih brigadah, jih je bilo nedvomno največ prav v Tretji, se pravi, največ Kraševcev, Tržačanov, Vipavcev, Brkincev, Pivčanov, Istranov, Goričanov, Tolmincev in iz drugih krajev. Vanjo so bili v glavnem vključeni borci, ki so prišli s Sicilije, iz Kalabrije, iz Abruzzov in iz delov Italije, ki je še bila pod nemško zasedbo. Samo iz Catanzara je prišlo v partizane nad 700 borcev, ki so se po večini pridružili Tretji prekomorski brigadi, skupno pa je ta brigada štela 1880 borcev, med katerimi je bilo tudi 150 Italijanov.

Po trimesečnem vežbanju z nemškim in italijanskim trofejnim orožjem v Carbonari in Gravini je bila Tretja brigada zbrana in pripravljena za odhod v domovino. V spremstvu zavezniških oficir

jev jo je pregledal komandant jugoslovanskega oporišča v Bariju Miloje Milojević, nakar so jo v največji tajnosti prepeljali v pristanišče Monopoli, od tam pa z našima ladjama »Ljubljana« in »Sitnico« na Vis.

Na Visu je postal komandant Tretje prekomorske brigade Bogdan Viskić, prekaljen prvoborec, ki je med našimi fanti užival posebno spoštovanje. Kmalu je bila brigada sredi ogorčenih bojev. Trije bataljoni so sodelovali v napadu na otoku Braču, ko so ga poleti 1944 napadle enote 26. dalmatinske divizije z bataljonom zavezniških komandosov. Ti boji so bili namenjeni za razbremenitev naše obrambe pri nemškem napadu na Drvar. Neposredno nato pa je tretji bataljon dosegel na Braču samostojno zmago. Takih zmag pa je bilo še več.

Tretja prekomorska brigada tik pred odhodom z otoka Visa

Prav tedaj, ko je maršal Tito pred vso posadko na Visu povedal zgodovinske besede »Tujega nočemo, svojega ne damo!«, so bili med drugimi enotami pred njim postrojeni trije bataljoni Tretje prekomorske brigade, prav tedaj se je drugi bataljon te brigade izkrcal na Korčuli in obračunal s sovražnikom še pred

prihodom glavnine. Še z drugimi tremi bataljoni in dalmatinsko brigado so takoj nato dosegli Pelješac in ga osvobodili. Tretja brigada si je razen mnogih pohval v teh bojih zaslužila častni naziv »udarna«. Poslej je bila brigadi dodeljena posebna naloga.

Že 19. oktobra se je Tretja prekomorska brigada izkrcala pri Krilu v bližini Splita in nemudoma segla v boje za osvoboditev Makarske in vseh Kaštelov. Med prodirajočimi enotami 26. divizije je prav prvi bataljon Tretje prekomorske, prvi vdrl v Split. Odtod je brigada naperila svoje orožje proti Šibeniku. Trije bataljoni so postavili zasedo ob cesti iz Šibenika proti Drnišu. Pod točo krogel te zasede je padla nad šest kilometrov dolga sovražna kolona. Pod strahovitim ognjem je bilo uničenih nad dva tisoč sovražnikov, zaplenjenega pa veliko raznega naropanega blaga. Vse to blago pa je vodstvo brigade vrnilo domačemu prebivalstvu, kar je imelo izreden političen odmev. Odtod je brigada prodirala dalje, se je udeležila bojev za rudnik Severič ter v dveh kolonah prodrla proti Kninu, kjer je brigada v sodelovanju z drugimi enotami izvojevala eno največjih bitk. V boju za Knin so padli številni borci, vsak peti borec je bil ranjen ali mrtev, smrt ni izbirala in je veliko kosila med borci in oficirji. K sreči je že med boji za Knin prispela iz Barija dopolnilna brigada novih prekomorcev. Bilo jih je nekaj nad 800, povečini Primorcev, ki jim je uspelo priti s Sardinije in Korzike.

Tako si je brigada zacelila globoke rane, izpopolnila številne vrzeli in zadnji dan januarja krenila v boj za Mostar, kajti po osvoboditev Dalmacije, Črne gore in Hercegovine, je samo še Mostar ostal v sovražnikovih rokah, kjer je nemška in ustaška posadka štela nad 18.000 mož. Zato ni čudno, da je v boju za Mostar sodeloval domala ves 8. korpus. Kljub hudemu odporu in žrtvam na obeh straneh, je bil Mostar naposled osvobojen. Prav tako hud je bil boj za Bihać, nakar je Tretja proslavila obletnico svoje ustanovitve, kjer je borce prvič pozdravil tudi predstavnik glavnega štaba Slovenije Stane Potočar — Lazar.

Po osvoboditvi Bihaća, Gospića in drugih večjih in manjših krajev, ki jih je sovražnik trdno držal pod svojim orožjem, se je Tretja prekomorska zopet napotila proti Senju, k morju. Tu so se pravzaprav enote IV. armade šele odpravile na svoj veliki dokončni pohod proti severu in zahodu, da bi osvobodile Reko, Istro in Slovensko Primorje. Tu naj še povemo, da je Tretja prekomorska še s tremi dalmatinskimi brigadami sestavljala 26. divizijo, ki

je imela 30. aprila 1945 9.166 borcev in zelo močno oborožitev, med drugim 71 minometalcev, 19 topov, 35 protitankovskih metalcev in 12 protiletalskih topov.

Štirinajstega aprila je poslal generalni štab JA svoji 4. armadi navodilo, naj nemudoma in odločno nadaljuje s prodiranjem proti Reki in Trstu z namenom, da osvobodi Istro in Trst. Štab IV. armade se je odločil nadaljevati ofenzivo v dveh smereh: Sušak, Reka, Trst, Gorica ter čez otoka Krk in Cres v Istro.

IV. armada — v svojih vrstah je imela kakih 70.000 borcev — je imela pred seboj močne sile nemškega 97. armadnega korpusa, ki je bil vse do 25. aprila 1945 operativna rezerva armadne grupe »C« v Italiji, nato pa podrejen armadni grupi »E« in je bil zasidran na območju fronte od jadranske obale do Snežnika.

Nemci so si naredili obrambne položaje na več črtah. Pri tem so spretno izkoriščali zelo razgibano zemljišče, ki mu je bilo zaradi hribovitosti, pokritosti, skalovitosti in slabe komunikativnosti močno v prid. Poglavitna obrambna črta, imenovana »Ingridstellung« se je raztezala od Snežnika čez Trstenik, Železna vrata, Plešišče, Pliš, vas Klano, Prkovce, Koto 611 in ob Rečini, ki je globoka soteska, do morja.

Sovražnik je prav tako izkoriščal močne italijanske utrdbe ob stari jugoslovansko italijanski meji, ki so jih dopolnili z novimi utrdbami. Posebno močne so bile podzemeljske utrdbe z topniškimi bunkerji na Milonji, ki so branili pristop k Ilirski Bistrici, v okolišu Klane in na strmih pobočjih vzdolž desnega brega Rečine. Med temi so bile največje in najmočnejše pod Sv. Katarino nasproti Trsata, nad Sušakom. Marsikje pa so obrambo okrepili še z minskimi polji in žičnimi ovirami.

Bitka za Reko se je začela že 16. aprila z napadom na sovražnikove položaje na črti Lokve—Kraljevica, ki so zapirali pot k Reki. Toda siloviti sunki 4. armade so, kljub srditemu odporu nemške 237. divizije, že v naslednjih štirih dneh odprli pot do Rečine. Tu pa so naleteli na že omenjeno obrambno črto »Ingridstellung« in s tem v zvezi pred silno težavno nalogo: kako premagati te jeklene, skoraj nezavzetne utrdbe.

Zato je štab IV. armade sklenil: da bo z glavnimi silami, to je, 13., 19., 26. in 43. divizijo napadel in se prebijal proti Trstu po najkrajši poti, čez Klano in Ilirsko Bistrico; da bo 20. divizija iz doline Kolpe prodirala čez Prezid in Mašun proti Pivki, da se bo 9. divizija izkrcala na jugu istrskega polotoka in prodirala proti

Trstu; da bosta prodor z desne strani varovala 7. in 4. korpus in da bo 9. korpus s svojim delovanjem v sovražnikovem zaledju pomagal glavnini IV. armade pri prodiranju proti zahodu.

Ta načrt je bil izredno dobro, če ne odlično pretehtan in zato so se boji odvijali vseskozi uspešno. Najhuje je bilo pred Reko in Sušakom, medtem ko je prišlo do najhujših bojev pri Klani, saj je sredi bojev 21. aprila prispel na bojišče še 903. polk 188. divizije gorskih lovcev in v protinapadu potisnil naše iz vasi. Naslednjega dne se je posrečil naši 20. diviziji prodor v smeri Prezida in Mašuna in kot posebna manevrska skupina prodirala proti Trstu.

Vojna vihra se je z vso naglico bližala krajem pod Snežnikom. Bobnenje topov se je že oglašalo od Reke in se čedalje bolj približevalo. V času, ko je bila v severnem delu Primorske z neuspehom končana ena izmed največjih in tudi najstrahovitejših sovražnikovih ofenziv in so se enote 9. korpusa zbrale in urejevale za odločilen napad proti Trstu in Gorici, se je v Novokračinah vgnezdil prvi znanilec končnega obračuna — intendanca ostankov še vedno nevarne armade, ki se je z vso naglico umikala iz južnih krajev Dalmacije pred nezadržljivo IV. armado. Ta nemška intendanca je privlekla s seboj velike količine streliva, motornih vozil, orodja iz različnih vojaških delavnic ter drugih vojaških potrebščin. In prav v Novokračinah so Nemci ustanovili nekakšno intendantsko oporišče. Toda komaj so se dobro zasidrali, že jih je napadel bataljon naših fantov, predhodnik IV. armade. Nemci tega niso pričakovali, zato se jih je, presenečene, polastil velik preplah. Komaj toliko časa so imeli, da so pograbili puške in zbežali. V brezglavi zmešnjavi so pustili vnemar veliko skladišče vskladiščenega vojaškega blaga.

Novokračani bi ne bili pravi ljudje, če se ne bi nemudoma potrudili in poskrili na varno ta skladišča in jih pozneje izročili enotam 13. divizije. Sploh so ljudje naravnost čakali, da priskočijo, kjer je bila potrebna pomoč. Niti na mar jim ni prišla nevarnost, ki je še vedno pretila od vseh strani. Zdaj so bili vsi ljudje vojaki, ki z veseljem vstopajo v vrste osvobodilne vojske, pobirajo vojaško blago, ki ga zapušča in odmetava zaradi poraza razkrojeni sovražnik.

Prvi boji IV. armade NOV, močno podprt s tanki in z motoriziranim topništvom, se za končni obračun, kot je bilo že rečeno, začenjajo 16. aprila 1945, potem ko v severni Dalmaciji, na prostoru med reko Uno in morjem, v Liki, Gorskem kotarju in Hrvat-

skem Primorju izloči iz boja in uniči več kot štiri sovražnikove divizije in ko zdaj stoji pripravljen za končni naskok pred staro jugoslovansko—italijansko državno mejo, pred naravno planinsko pregrado od Sušaka po Rečini in čez Klano na Snežnik, kjer se je bilo, kot smo že povedali, utrdilo jedro nemške armadne skupine »C«, to je, njen 97. armadni korpus.

Prav tako so se Nemci utrjevali na vzhodu in jugu od Ilirske Bistrice, posebej še ob pravkar omenjenih utrdbah. Na vzhodu, v 12 km oddaljenem Gomancu, so utrdili močno postojanko, ki jo je varovalo kakih tisoč esesovcev in vojakov sovražnikovih elitnih oddelkov. V 18 km oddaljeni Padežnici so tudi imeli obrambno postojanko, kamor so strpali kar dva tisoč esesovcev; v 25 km oddaljenem Prodenjaku je kakih 500 pruskih čeladarjev postavilo utrjeno gnezdo. Tudi na jugu, v Klani je bila močna nemška postojanka, saj v njej ni bilo manj kakor tisoč esesovcev.

Razen tega so močno utrjevali in nadzorovali zaledje. Za to so Nemci uporabili četnike, nedićevce, švabobrance in italijanske fašiste. Posebno pozornost so le-ti usmerili na okolico Ilirske Bistrice, saj so bile skupine teh zbeganih kvislingov, pravzaprav zaščitnica nemške vojske, zbrane v Ilirski Bistrici in okolici. Blizu Janeževega brda so četniki napadli štiri vaščane, ki so se vračali z Ostrožnega brda. Ubili so starega Sežganca, medtem ko se je drugim trem posrečilo pobegniti.

Ker je načrtu štaba IV. armade, ki pomeni mojstrovino partizanske strategije, sledilo še povelje vrhovnega štaba za čimhitrejši prodor proti severu in zahodu, česar se je zavedal tudi sovražnik in zato postavil na območje Klane skoraj vso 188. divizijo, so se prav tu v naslednjih dneh razvili najstrahotnejši boji, ki so naposled zadivjali v eno izmed najbolj srditih bitk. Napadi in protina padi so si sledili drug za drugim, posamezni položaji so večkrat menjali gospodarja, naposled pa je zaradi nezavzetnih utrdb pa tudi izenačenja sil, ostalo vse po starem.

Že tretji dan je pretresujoča pesem topov naznanjala, da pred Klano divjajo srditi boji. 24. aprila pa je štab IV. armade sklenil čimbolj okrepiti desno in levo krilo. 9. divizija se je še vedno pripravljala na izkrcanje v Istri. Prehod je bilo treba izsiliti za vsako ceno. Štab je tudi odločil, naj 43. divizija prepusti položaje na osrednjem bojišču pred Klano, 26. diviziji, v kateri je bila tudi Tretja prekomorska brigada in so jo sestavljali, kot že rečeno,

večinoma primorski fantje, ki so se za osvoboditev petindvajset let zasužnjene dežele borili kakor levi.

Po načrtu naj bi 26. divizija prodirala proti Lipi, Šapjanam in Podgradu, medtem ko naj bi 13. divizija, kot smo že povedali, prodrla proti Prezidu, Mašunu in Knežaku ter s tem zavarovala desno krilo. Četniki so se morali v naglici umakniti z Bača, s seboj pa so odpeljali Frančiško Zadel in njenega zeta Antona Zavrina, ki so ju našli ljudje dva meseca po osvoboditvi mrtva nekje pri Vipavi.

Vrh te ognjene vihre pri Klani je bil v naslednjih dneh, ko sta se zagrizli druga v drugo naša celotna 26. divizija in 188. sovražnikova divizija. Toda sreča je bila opoteča, treba se je bilo umikati in zopet napadati. Boji so se odvijali s filmsko naglico. Zdaj je štab 4. armade sklenil okrepiti 26. divizijo s tanki in topovi, medtem, ki se je še bila s sovražnikom na življenje in smrt, zakaj le-ta se je na vse načine trudil, da bi jo potisnil k morju in tam uničil.

To noč je prišlo do odločilnih sprememb na obeh krilih. Na Istrsko obalo se je izkrcal en bataljon 9. divizije, ki naj bi varoval izkrcanje celotne divizije, na severu pa je krepko odbijala sovražnika 20. divizija.

Ker je imel sovražnik osredotočeno glavnino svojih sil na območju med Reko in Snežnikom ter ni posvečal večje pozornosti svojemu levemu krilu, se je štab 4. armade zavedal lepe priložnosti. S precejšnjo drznostjo se je odločil, da na krilih obkoli sovražnikovo bojišče ter da skozi njegovo le slabo zavarovano zaledje prodre brez kakih večjih bojev do Trsta, medtem ko bo imel sovražnika v šahu na osrednjem bojišču s 13., 26. in 19. divizijo.

Tako se je s tanki in topovi okrepljena 20. divizija prebila z lahkoto na desnem krilu in čez Mašun, Knežak in Pivko brez večjih bojev prodirala proti Trstu. Na to pot je naposled odšla tudi 26. divizija, ki se je s Tretjo prekomorsko brigado zelo dobro znašla v sovražnikovem zaledju.

Za prodor proti zahodu pa se je Tretja prekomorska brigada skušala prebiti kar čez sovražnikove položaje v njegovo zaledje. V napadu so sodelovale tudi druge enote 26. in 13. divizije, toda z utrdbami zavarovani sovražnik — kakih 15.000 podivjanih esesovcev je bil za naše fante le pretrd oreh. Vendar v krvavih bojih za vsak košček že osvobojene zemlje je ponovno zmagala zagrizena

neuklonljivost naših fantov. Med njimi je bilo mnogo ranjenih, na gosto je kosila smrt, toda niso se umaknili niti za korak.

Da, borili so se kakor levi, ljubezen do svobode gre preko mrtvih in ranjenih, zakaj svoboda se odkupi samo s krvjo. In v tem znamenju so se borili naši fantje, v tem znamenju so odbijali silovite sovražnikove napade, nato pa znova zavzeli izgubljene položaje na Plešišču in Suhi v bližini Klane. S kakšno zagrizenostjo je hotel sovražnik doseči svoj cilj — obkoliti in uničiti naše enote — pričajo noč in dan neprekinjeni napadi med nenehnim deževjem. Samo 28. aprila je Tretja brigada odbila deset napadov in sovražniku prizadela hude izgube.

Zdaj, ko so enote desnega krila IV. armade uspešno prodirale preko Čabra, Leskove doline in prebijale bojno črto Knežak—Pivka—Prem, je za Nemce postal položaj povsem drugačen. Razen tega se je levo krilo IV. armade — 9. divizija — s Cresa izkrcalo pri Moščeniški Dragi na vzhodno obalo Istre in odtod jadrno prodiralo v zaledje reške fronte.

Tako je 97. korpusu čedalje nevarneje pretilo, da ostane v vreči, zakaj prav 29. aprila je prišlo zanj do usodne spremembe. Nemški generali so tega dne v Caserti podpisali popolno vdajo, toda v to vdajo ni bil vključen ta korpus, ki je sicer pripadal »C« armadni skupini, pač pa so ga dodelili »E« armadni skupini, ki je pod poveljstvom generala Löhra delovala v Jugoslaviji.

Ta mož, ki je bil razen general tudi vojni zločinec, je v teh dneh še zmeraj računal brez krčmarja, zakaj 97. korpus je bil še vedno na fronti med Reko in Klano, ko so bile enote IV. armade že osvobodile celo Istro in Primorsko. Niti na misel mu ni prišlo resnično stanje, ko je kameradom pri Reki dajal vzneseno povelje: »Vi s tem rešujete življenje 200.000 svojih kameradov.«

Toda načrti generala von Löhra, načrti, da se bo s 34. armadnim zborom pretolkel preko Ljubljane in Postojne do Ilirske Bistrice, so se zaradi udarne sile JA tako zapletli, da niti 7. esesovska gorska divizija »Prinz Eugen« ni več mogla obkoljenim pri Reki na pomoč. Tako je 97. korpus, ki ga je vodil general von Kübler, ostal v svoji lastni kaši, prepuščen sam sebi, obkoljen od osrednje operativne skupine IV. armade (štirih divizij in še ene divizije 4. korpusa).

Začetni boji za uničenje 97. sovražnega korpusa so se začeli 29. aprila. Tega dne je 13. divizija začela obkoljevati sovražnika od Ilirske Bistrice proti Podgradu. V boj sta posegli še 19. in 26.

divizija ter dve brigadi 9. divizije pa topništvo in tanki. Začel se je neusmiljen in krut boj, ki ga je osebno vodil komandant Peter Drapšin. Prvo znamenje, da se sovražnik pripravlja na umik, so bile 2. maja močne eksplozije na Reki. To je bilo sovražnikovo miniranje reškega pristanišča, medtem ko je v Opatiji vrgel nekaj deset ljudi v kraško jamo. Sovražnikov umik z Reke se je začel v obliki »gibljivega ježa«; s tem je hotel doseči proboj obroča proti Ilirski Bistrici in Pivki. Dne 3. maja je začel napadati in zavzel je Rupo in Šapjane; prodrl je celo do Velikega brda. V naslednjih dveh dneh je zaradi nepripravljenosti dveh naših divizij prodrl celo do Prema. Vendar sta že naslednjega dne priskočili 26. in 8. divizija in tako je bil 6. maja sovražnik stisnjen na ozek prostor med Ilirsko Bistrico, Vrbovim, Dolenjim Zemonom in Veliko Bukovico.

Za našo kroniko pa bo zanimivo, če prisluhnemo pripovedovanju, kako je to bitko, ki pomeni konec druge svetovne vojne v dolini Reke, občutilo in spremljalo domače prebivalstvo.

V Zarečici so se že 26. aprila zasidrali močni oddelki sovražne vojske, toda že naslednji dan so se morali umakniti nazaj proti Reki. Umikali so se in 28. aprila mimogrede ustavili v Novokrači ni. Ker so jim bile enote IV. armade že tik za petami, so se še isto noč vneli ostri boji, v katerih je padlo 7 sovražnikov. Pred premočjo so se Nemci umaknili v bunkerje na Sv. Katarino. Tam je kmalu zadivjala silovita bitka, ki je trajala brez presledka tri dni in dve noči. V tej bitki je zgubilo življenje 30 naših fantov, medtem ko je bilo kakih 200 ranjenih. Tudi Nemci so imeli hude izgube, saj so ob umiku odpeljali s seboj blizu 80 mrtvih, še več je bilo ranjenih. Šele tretjega dne so se s Sv. Katarine umaknili proti Reki. Tu so se pripravljali, da bi z vso močjo prebili obroč, ki so ga okoli njih sklenile enote IV. armade.

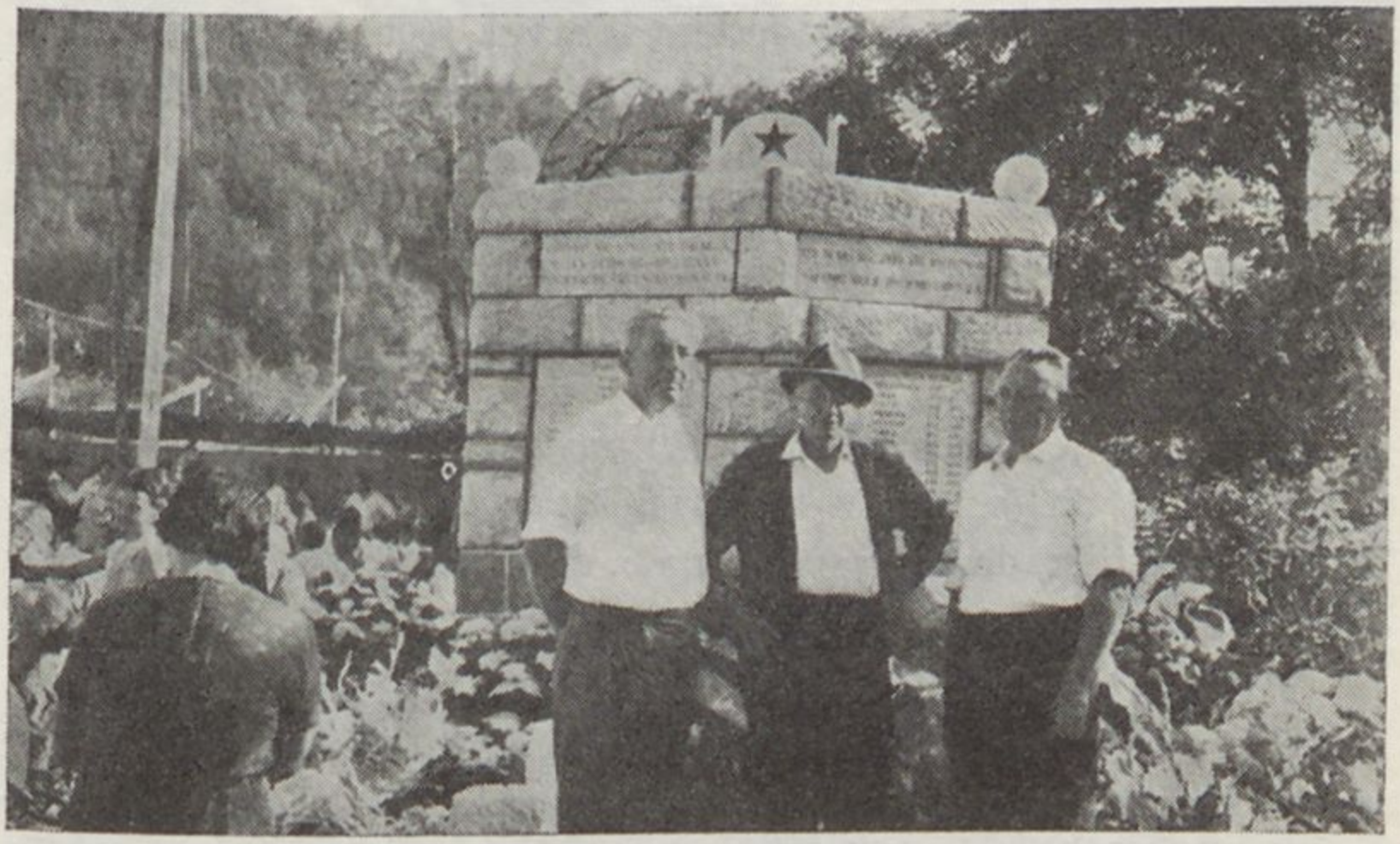
Zmagovite enote IV. armade so 28. aprila osvobodile Ilirsko Bistrico. Ljudstvo je jokalo od veselja. Matere so po dolgih letih spet zagledale sinove, žene može in otroci očete. Toda za oddih in počitek ni bilo časa. Štab IV. armade je ustanovil posebne tankovske oddelke, oddelke motorizirane pehote in topništva, ki so skupno s 43. divizijo. ki je prav tako prebila bojno črto prodirale dalje proti našim zahodnim mejam.

Tako so v Ilirski Bistrici in v okoliških vaseh z vso slovesnostjo praznovali 1. maj v svobodi. Navdušenju ni bilo ne konca ne kraja kljub temu, da je bil sovražnik še vedno v bližini; 29. aprila

so namreč postavili Nemci na Ležečah pri Košani dalekosežni top in izstrelili na Prem 17 granat. Dve sta zadeli Jergoletovo hišo in ubili sina, stara 14 in 15 let, bodočnost domačije. Topniško obstreljevanje je napravilo v vasi precej škode, vendar so se ljudje zvečine umaknili iz vasi in se tako izognili večjim človeškim žrtvam.

Dan po 1. maju so oddelki 4. armade pregnali sovražnika z Reke. Ponovno se je vgnezdil v bunkerjih na Sv. Katarini. Tako so se na tem območju znova razplamteli srditi boji, v katerih je bilo pokošenih 370 sovražnikov in 80 konj. Pokopali so jih Novokračani.

Sovražnik si je zdaj hotel za vsako ceno utreti pot proti severu; 3. maja je z vso silo navalil na Rupo in Šapjane, medtem ko so divjali boji na Sv. Katarini do 6. maja, nakar se je umaknil proti Ilirski Bistrici in Premu. Premoč IV. armade je zdaj postala

V Novokračini so se oddolžili spominu padlih z lepim spomenikom

že očitna, tehnica zmage se je že obračala na njeno stran. Oboroženim enotam pa je z vsemi razpoložljivimi močmi priskočilo na pomoč ljudstvo. Možje so z vozmi prevažali ranjence v Zabiče, odkoder so jih vozili dalje v partizanske bolnišnice na osvobojenem ozemlju.

Tudi Jelšane so v sklepnih bojih večkrat menjale našo in so vražno vojsko. Na območju te vasi je zgubilo življenje več ko 200 sovražnikov, pa tudi 28 naših mož in fantov, ki so jih pokopali na vaškem pokopališču. Pri tem opravilu je sodeloval tudi župnik Viktor Perkan, ki je padel med pogrebnim obredom. V noči med 4. in 5. majem je pribežalo v Gorenji Zemon kakih 150 sovražnih vojakov. Le-ti so zašli v zasede naših enot in padli vsi do zadnjega.

V ponovno zavzetem Premu, ki so ga imeli Nemci za odličen strateški položaj, je sovražnik namestil svoj štab v župnišču, župnika Alojza Lesarja pa zadržali kot talca. Toda sovražnik je kaj hitro spoznal, da je tudi na Premu obkoljen in da je brkinske vasi že zasedla jugoslovanska ljudska vojska, da ni več umika po najkrajši poti domov, proti Postojni. Hočeš nočeš jim je padel v vodo tudi načrt, da bi se čez Brkine prebili proti Trstu, kjer bi se vdali Amerikancem in Angležem. Zraven tega pa jih je začela na Premu obstreljevati s topovi še IV. armada, ki je zadevala v polno. Med mnogimi mrtvimi in ranjenimi sovražniki je bil hudo ranjen tudi župnik — talec. Na serpentinah proti Šembijam je nastal pravi pekel; tu je poslednjič naskakovala 188. planinska esovska divizija in se pod udarci našega orožja sesedla kot presekana strupenjača.

Sovražnik je naposled sprevidel premoč IV. armade, s tem pa tudi spoznal, da je zaman sleherna žrtev za proboj proti Trstu. To ga je prisililo, da se je v noči na 5. maj umaknil s Prema preko Smrij in Brc.

V Brcah je bila tedaj nastanjena enota IV. armade. Trudni, kot so borci bili od neprestanih bojev, niso slutili nevarnosti. Zato so mirno legli, zunaj pa pustili le stražo. Stražarje pa so Nemci iznenadili, jih zahrbtno pobili in v taborišču naskočili naše fante. Ta napad je prišel tako iznenada, da se našim ni posrečilo izviti iz jeklenega obroča. Kolikor so se branili so se le iz hiš, v katerih so prenočevali. Te hiše je sovražnik med spopadom zažgal. V ognju je našlo smrt 45 borcev, med njimi je bila ubita pred lastno hišo domačinka Tončka Boštjančič. Še iste noči so se Nemci spopadli z našimi borci tudi v Zarečju. Kljub hudim porazom in izgubam sovražnika še ni zapustila napadalnost in sla po uničeva-

nju. V Harijah je požgal in tudi porušil pet stanovanjskih in dvanajst gospodarskih poslopij, sedem pa jih močno poškodoval. Med boji v Harijah so Nemci ubili 18-letno dekle in 73-letnega starčka. Obkoljena sovražna skupina med Harijami in Zarečico se je z bencinom in ognjem spravila na svoje naropano blago. Požgala je kolono voz z radijskimi aparati, s pisalnimi stroji in z različnimi sanitetnimi potrebščinami.

Zdaj je bilo štabu IV. armade dovolj sovražnikove samozavesti, zato je še bolj stisnil obroč. Nad upirajoč se, obkoljen nemški 97. armadni zbor je štab poslal še dve diviziji. Šestega maja je bil sovražnik stisnjen na tako ozek prostor med Ilirsko Bistrico, Ze-

Prvi tank IV. armade je vdrl v Ilirsko Bistrico

monom in Vrbovim, da se je na njem križal ogenj našega topništva. Tedaj je general von Hösslin, poveljnik 188. rezervne gorske divizije, ki je nadomestoval ranjenega komandanta generala von Küblerja, sklical komandante divizij. Von Hösslin jih je vprašal,

če se hočejo pod njegovim poveljstvom prebiti proti Trstu in se vdati Angloameričanom. Toda nemška vojska je bila že tako na koncu svojih moči, da so poveljniki ta predlog zavrnili.

Zato generalu von Hösslinu ni preostalo drugega, kakor da je zaprosil za premirje, ker je naposled videl, da ni več umika. Pogajanja je vodil štab 4. korpusa JA v Zagorju. Nemci so najprej predlagali prekinitev sovražnosti in da bi jim dovolili prosto pot z vsem orožjem skozi Ljubljano v Nemčijo. Naši so zahtevali popolno in brezpogojno vdajo. Nemci so nato ponudili naši vojski težko orožje, z lažjim pa da bi se umikali proti severu. Toda vdaja je bila edina rešitev iz naših klešč.

Štab 4. korpusa ni privolil v kakršnokoli popustljivost in je odločno vztrajal, naj se Nemci vdajo. Pogajanjem v noči med 6. in 7. majem je zjutraj, hočeš nočeš, sledila popolna kapitulacija 97. armadnega zbora. Orožje je položilo približno 16.000 poklapanih in izčrpanih vojakov. Zaplenjenih je več tankov, topov in drugega težkega in lažjega orožja, mnogo avtomobilov in konj ter različne vojaške opreme. Med ujetniki je bilo precej generalov in višjih oficirjev, med njimi pa je bil tudi sam komandant 97. armadnega zbora general Ludvig von Kübler, ki se je moral zagovarjati za svoje vojne zločine pred našim ljudskim sodiščem. Poleti 1947 je bil obsojen v Ljubljani na smrt z obešenjem, medtem ko je bil njegov pomočnik general von Hösslin obsojen na smrt z ustrelitvijo.

Sovražnik, ki je doslej z nepojmljivo strahovlado teptal človeško dostojanstvo Evrope in še posebej naše domovine, je strt, skrušen na tleh ... Tudi tokrat je zmagala pravica. In pred njo so s sklonjenimi glavami stale »pohlevne ovčke«, še nedavno naduti tevtonski vojščaki, natrpani z vojnimi zločini, se zdaj delali svetnike in se sklicevali na vojaško čast ter na mednarodno konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki. Sklicevali so se na to, kar so sami milijonkrat poteptali.

Tako je do kraja splahnel tevtonski napuh. V dolini Reke, na tem lepem koščku slovenske zemlje, je »nadčlovek« trzal nebogljen od strahu; pred silo naše ljudske vojske je čepel na kolenih »mogočni« in »nepremagljivi« sovražnik, ki je s svojimi blaznimi

voditelji sprožil to nepojmljivo gorje drugega svetovnega viharja — in je pravkar utihnil. »Nadčlovek« je trepetal pred vse doslej ušivimi banditi, raztrganimi, bosimi in lačnimi partizani. Trepetal je in molčal, nič več ni škrtal z zobmi, stresal ognje psovk iz ust, pač pa je bil ves beden spričo ponižanja in nemoči, ves splašen od Srema do Soče, povsod na begu pred pravično kaznijo. Z njim pa vsi kvislingi v najbolj podli obliki narodnih izdajalcev.

»Nadčlovek«? Kako strahovito so nacisti zmaličili, zlorabili genija — norca Nietscheja, moža, ki je nadčloveka uzakonil. Strahovito so zlorabili tudi Wagnerja, saj so ob njegovi žalni koračnici oznanili svetu: »Der Führer ist tot!«

Toda kot opomin te svetovne tragedije, so ostale grmade mrtvih, taborišča smrti, ruševine velikih, blestečih mest, jekleni kolosi na dnu oceanov, sirote in vdove po vsej opustošeni Evropi. In sredi te Evrope je bila, središče vsega uporniškega dogajanja, majhna dežela, ki ji geografi pravijo Jugoslavija. Ta majhna dežela je, kljub velikim žrtvam ostala svetla in junaška tudi tedaj, ko je vsa razdrapana Evropa klečala na kolenih sredi svojih moralnih razvalin.

Zdaj je ta majhna dežela v srcu Evrope z brezmejno radostjo, s pritišanim dihom in ponosom dočakala zmago dobrega nad zlim, zmago ČLOVEKA nad človekom — zverjo.

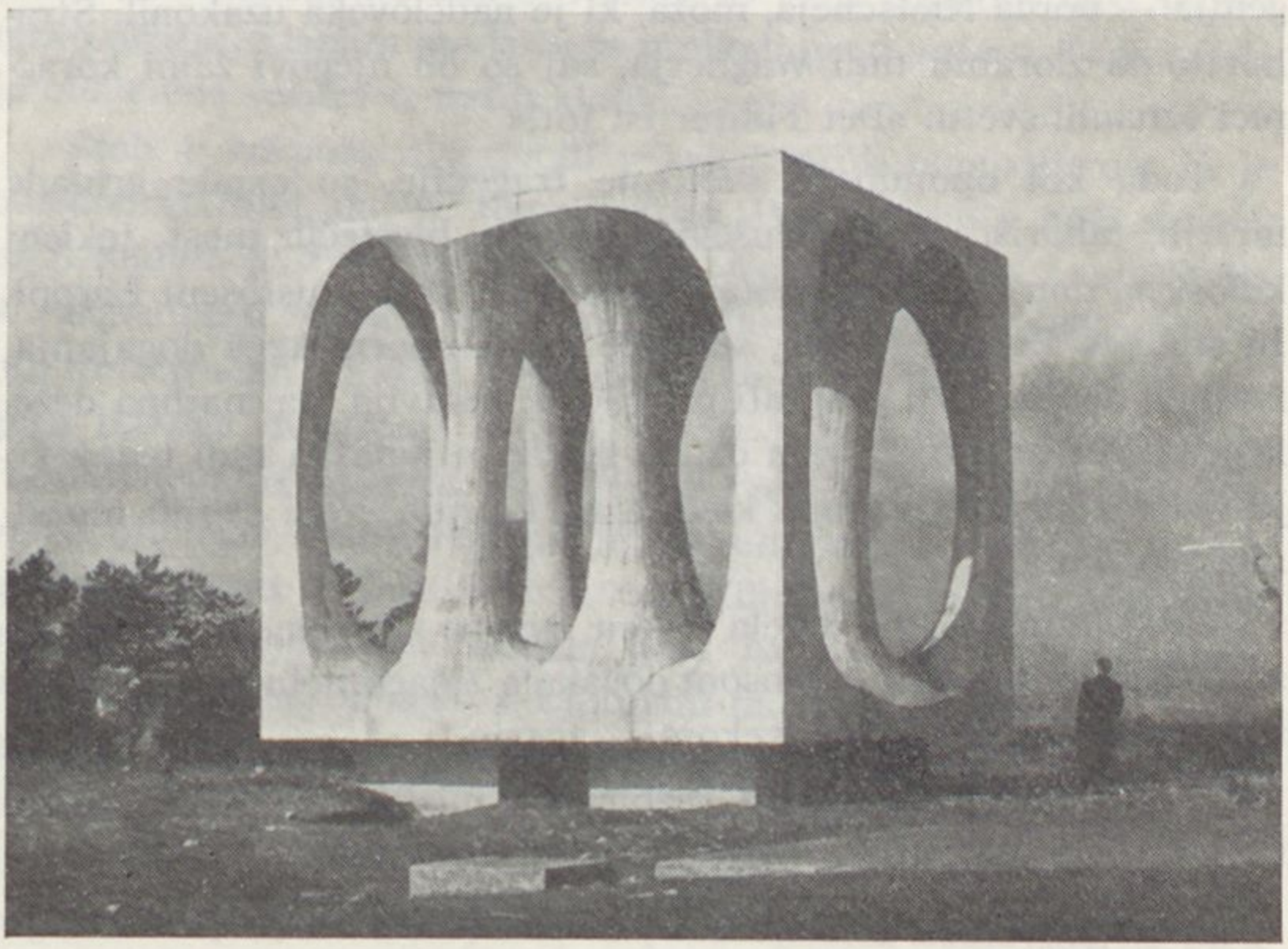
Gorje, če človek ne zna razbirati z mislijo, kaj je človeško! Če ne pozna vsaj trohico etike: misli na sočloveka.

In v teh dneh so se uresničevale tisočletne sanje slovenskega naroda, uresničevale so se mnoge prerokbe njegovih velikih mož. Petega maja je bila v Ajdovščini ustanovljena prva slovenska vlada. Vlada osvobojene domovine. Najstarejši ljudje se niso spominjali dne, ko bi se bile dogodile tako velike stvari, ki so segle v poslednjo hišo, do poslednjega našega človeka.

In s tem je bila osvobojena vsa naša domovina do Soče, srca so bila polna nepopisne sreče, pesmi in sonca.

Prišel je naš čas, čas delovnega človeka. Uresničene so tisočletne sanje. Kje ste pijavke, ki ste nam pile kri, kje ste gospodje, k iste nas hoteli imeti za hlapce, a ste zdaj prvikrat prevarani v

svojem računu? Sami si bomo zdaj kovali svojo usodo v imenu tistih, ki so izkrvaveli v teh štirih letih neizrekljivega boja za svobodo, v imenu tistih, ki so padli celo na pragu svobode in s svojimi življenji zapečatili veliki dan zmage. In v imenu mater in žena, ki so zgubile sinove in može, ki so padli kot junaki, da je bil uničen naš največji sovražnik, da je za tisočletnim suženjstvom zasijala prva zora svobode.

Spomenik padlim borcem v Ilirski Bistrici (na Hribu svobode) je delo akademskega kiparja Janeza Lenassija in ing. arh. Žive Baraga-Maškonove. (Lenassi je za to delo prejel nagrado Prešernovega sklada za leto 1966). Podstavek spomenika je izkoriščen za grobnico. V tem prostoru je na eni strani vhod v kostnico, na drugi pa je napis: Padlim borcem, borcem prekomorcem, borcem IV. armade JA, borcem domačinom. — In verzi Rada Bordona: Iz kraške globočine vaš zadnji dom kipi, spomin na vas ne mine, med živimi živi.

Tako se je tudi pod Snežnikom začelo novo obdobje naše zgodovine. Po štiriletnem gigantskem boju se ljudje ojeklenele volje vračajo na svoje domove. V žilavem zagonu so zavihali rokave, obnavljali vasi, zaorali so prve brazde, nasmehnili so se prvemu

pomladanskemu cvetju. V njih je prebujena neslutena moč zatiranih, zagrnili so se v veletok novega, ustvarjalnega življenja.

Prešteli so tudi vrzeli, prešteli vse, ki se niso vrnili ... Iz groba se ni več moči vrniti ... Ostal je nanje svetel spomin, ostal je opomin, da je svobodo mogoče kupiti samo s krvjo. V spomin nanje so postavili skoraj v sleherni vasi spomenik ali vsaj spominsko ploščo in nanjo vklesali stotera imena junakov. V kraški kamen so vklesali besede: »Tovariši, počastite grobove borcev enot IV. armade, 7. in 9. korpusa! Tod so šli v strnjenih vrstah skupnemu cilju nasproti. Tu so ob zori osvobojenja izpod tujega jarma darovali svoja življenja za našo prostost, kraška tla napojili s svojo srčno krvjo!«

Ti spomeniki in spominske plošče nas opozarjajo na junaška dejanja in trpljenje našega ljudstva v narodnoosvobodilni vojni. Ti spomeniki spominjajo na požrtvovalne in nesebične borce in žrtve fašističnega nasilja ter pričajo o slavnih in velikih žrtvah našega ljudstva za osvoboditev.

Ko so utihnili tanki, topovi in bombniki, ko se je z eksplozijo prve atomske bombe in razdejanjem Hirošime, začela na našem svetu atomska doba, ki pomeni lahko konec življenja ali pa višek njegove civilizacije, je človeštvo napravilo svoj najstrahotnejši obračun. Kot vselej po tako grozljivi tragediji, se je vsak zase zamislil: čemu obračunavanje z ognjem in mečem, čemu strahotne gmotne žrtve, čemu je človeku človek — zver? Ali človeštvo s svojo človečnostjo v vseh zadnjih pet tisoč letih, v katerih je bilo 14.508 vojn in samo 292 let relativnega miru, ni prišlo niti za en sam korak naprej? Ali v sožitju miru in narodov nič ne pomeni razvoj človekovega razuma? Ali so se kot milni mehurčki razgubile vse miroljubne besede velikih mož, znanstvenikov in umetnikov? Ali so setev v prazno: vse lepe knjige velikih vzgojiteljev in modrecev? Ali ni niti za trohico poplemenitila človeštva vsa umetnost, lirika in glasba vsega sveta? Ali ga niso spametovale vse strahotne izkušnje in spoznanja? Ali je res, da vso grozo tako hitro prekrije prah pozabe? Ali res žive vsa plemenita stremljenja le v globoki in daljni podzavesti? Ali je v človeku dobro res tako šibko, da skrivi hrbtenico in umolkne pred zlom?

Kdo bo premagal v človeku zver? Ta, ki bo dvignil človeka, opljuvanega in ponižanega, zatemnjenega in zastrupljenega, na stopnjo človeka, bo največji genij vseh časov, Prometej, ki bo prižgal v slehernem srcu plamenico miru ...

Zlasti zdaj, ko odpiramo vrata od obzorja do obzorja v atomski vek ...

STUDENCI VEČNE LEPOTE

Izobrazba in omika sta poglavitni vrednoti slehernega ljudstva. Po teh vrednotah merimo čast in spoštovanje, ki kakemu ljudstvu pripadata; iz njunih korenin raste drevo sodobnosti, cvet in sad prihodnosti.

Zato je to poglavje posvečeno izobrazbi in omiki ljudstva pod Snežnikom, v dolini Reke, v Brkinih in na Pivki. Na kratkem sprehodu se bomo najprej seznanili z narodopisjem tega območja, zakaj etnografija je okno v zgodovinsko preteklost ljudstva, priča njegove duhovne in materialne kulture. Vsako ljudstvo, vsaka vas sta samosvoje živela s časom, sta samoniklo kulturno ustvarjala. To lahko razberemo iz narodnopisnih zbirk, ljudskega izročila, ki so ga narodopisci rešili pred pozabo in uničenjem.

Iz etničnih posebnosti kakega naroda so dobili nove spodbude, snov in svežino književnost, glasba, slikarstvo, stavbarstvo, ki si je na primer vzelo za zgled tip ljudske arhitekture. Iz etničnih posebnosti se je rodila izvirna narodna pesem, pripovedka, bajka, so nastali ljudski plesi in običaji.

Etnografija ali, po domače, narodopisje je znanost o ljudski kulturi, znanost, ki rešuje in utemeljuje vse, kar je resnično in izvirno ljudsko v najglobljem pomenu besede. Toda nista samo čas in drugačen način življenja tista dejavnika, ki brišeta sledove starožitnosti. Ljudsko življenje pod Snežnikom je med dvema vojnama zamiralo in pod raznarodovalnim pritiskom propadalo, zakaj onemogočeno je bilo kakršnokoli etnografsko raziskovanje. Zgodilo se je celo, da so si tuji in nam sovražni etnografi naše ljudsko blago preprosto prilaščali in z njim bogatili zakladnico lastne etnografije.

Ljudstvo pod Snežnikom živi na razmeroma majhnem kosu zemlje, vendar se po načinu življenja bistveno razločuje, saj je okolje povsem drugačno v Brkinih kakor pa na Pivki ali v dolini Reke. Pri tem so pomembni tudi sosedi: na vzhodu in jugu so Notranjci in Kastavci, na zahodu in severu Čiči, Istrani in Kraševci. Na ljudsko domišljijo, na bajke in ljudske pripovedke je ne-

dvomno močno vplivalo okolje, v katerem je ljudstvo živelo. V bajkah in pripovedkah, ki jih je ustvarilo ljudstvo, bivajoče ob obrobnih krajih pod Snežnikom, se zrcali, kakor je moč razbrati iz bajk in pripovedk, ki jih navajamo, kruta, grozljiva mračnost, značilna za dolge poznojesenske, še bolj pa zimske večere, ko je pošastno hrumela in brezobzirno gospodarila vihrajoča burja, ko je neredko lakota prignala ponoči prav v samo vas sestradane, grozljivo zavijajoče volkove, ki so do skrajnosti stopnjevali tesnobo temotnih noči, tesnobo, botro grozljive mračnosti številnih ljudskih pripovedk.

Ni mogoče zanikati, da so marsikaj prinesli od drugod berači, romarji in drugi popotniki, ki jih je pot zanesla v te kraje. Kar so ljudje slišali, so po svoje prikrojili. Tako so nastale številne inačice. To nam utegne potrditi pripovedka »Vile zidajo puljski amfiteater«, ki jo nekoliko drugače pripoveduje ljudstvo v južni Istri.

Značilno je, da je ohranjenih največ bajk in pripovedk v dolini ob Reki, tako imenovani Kočaniji. Vse, ki jih bomo navedli, so bile zapisane v Gornjem in Dolnjem Zemonu. Zanimiva je na primer pripovedka o torklji, ali torki, ki kuha štrene:

Neka žena je pozabila, da se ob torkih ne sme presti, pa je predla in spredla. Tedaj je prišla k njej torka in je rekla: »Daj, kuhaj štrene, ti bom pomagala!« Žena ji je odgovorila, da nima kotla. Torka ji je nato velela, naj si ga izposodi. Ženska je stekla k sosedi in ji povedala, da ji hoče neka tujka pomagati. Soseda je takoj uganila, da je tujka — torka, in ji je svetovala: »Ko prideš do praga, zavpij: Ljudje božji, vse gore gorijo in torkini otroci še najbolj!' To moraš storiti, drugače ti bo torka napravila kaj žalega!« Ženska je pohitela s kotlom domov, se ustavila pred pragom in zavpila na ves glas, kakor ji je bila svetovala soseda. Torka je planila ven, žena pa je jadrno zaprla vrata za njo in jih trdno zapahnila. Kmalu se je vrnila torka pod okno in ji dejala: »Srečna si, da si tako zakričala, če ne bi bila s štrenami vred skuhala v kotlu tudi tebe.«

Kaj v istem kraju pripovedujejo o podlegaju ali vuorku?

Podlegaj ali vuork da je podoben osličku in da rine človeku pod noge. Hoče ga prisliti, da bi ga človek zajahal. Kakor hitro bi ga zajahal, bi osliček naglo rasel in zrasel do zvezd. Kako bi bilo človeku pri srcu, če bi hipoma zagledal zvezde tik nad svojo glavo? Včasih da zanese podlegaj človeka tako globoko v puščavo, kjer ni še nikdar bila živa duša. Tam ga strašansko muči, zraste

do neba, nato pa da človeka spusti in ga prestreže, preden pade na tla in se ubije. Za take priložnosti da je dobro imeti pri sebi vojko ali kako drugo vrv. Nekdaj se je zgodilo, da je poslal gospodar hlapca v sosedno, tri ure hoda oddaljeno vas. Hlapec se je zvečer napotil z doma. Čez nekaj časa je srečal oslička, ki mu je rinil med noge in ga očitno priganjal, naj ga zajaha. Hlapec je sedel nanj. Šla sta kakor blisk. Kdove kam bi ga bil podlegaj nesel? Mož pa je brž spoznal, kaj mu preti; snel je podveze z nog, napravil brzdo in osla obrzdal. Ta ga je, krotak kakor jagnje, prinesel v kraj, kjer je imel opraviti, in koj nazaj domov. Ko ga je zagledal gospodar, se je začudil: »Kaj te je hudič prinesel ali kaj, da si že tukaj?« Hlapec mu je povedal, kako je potoval.

Neki vaščan se je vračal ponoči iz druge vasi domov. Prišel je na pašnik, Podiglo imenovan. Približal se mu je majhen osel in mu silil med noge. Kmet se ga je branil in klical na pomoč, pridrčal do doma in zavpil materi: »Mati, dajte mi vrv, da obrzdam vuorka!« Podlegaj ga je zasledoval do praga.

Drugi vaščan pa ni smel iti nikdar ponoči na Podiglo, bal se je podlegaja. Drugje ga podlegaj ni nikdar čakal. Ljudje pripovedujejo, da na Podiglu večkrat kaj vidijo, postavimo gosposki klobuk, ki se vrti na glavi, ali deklico, ki pride iz luknje, ali konjika in svinjarja, ki prižene ven čredo svinj in jih spusti za človekom. Na Podiglu so nekdaj kopali premog.

Kako so vile zidale puljski amfiteater?

Naš narod navadno pripisuje vilam, narodnim umetnicam, vse tisto, kar po njegovi sodbi niso zmogle napraviti človeške roke in česar ni, po vseh znamenjih sodeč, delal večni mojster. Tako so vile zgradile v eni sami noči amfiteater v Pulju. Veliko kamenje so nosile z Učke, najvišje istrske gore. Ko jim ga je zmanjkalo na Učki, so hodile ponj na Snežnik, na najvišjo goro. Delo, ki so ga opravile v eni sami noči, priča o njihovi nenavadni moči, gibčnosti, hitrosti. Vendar zgradbe niso popolnoma sezidale. Po pogodbi bi moralo biti vse delo opravljeno, preden bi petelin zjutraj zakikirikal. Neka dekla je vstala prav tedaj, ko so začele vile delati streho, in prebudila petelina, ki je na vso moč zakikirikal ter prepodil vile. Tisti del strehe, ki so ga bile vile že zgradile, je popadal na tla. Drugo zidovje pa je ostalo in še zdaj stoji.

Tu so doma tudi svojske inačice o premrlih ali vedomcih.

Premrl je v teh krajih navaden priimek, znana pa je tudi premrlova kri.

Ljudje pod Snežnikom pravijo temu prilogova kri. Če najdejo ljudje zjutraj na poti kos ruse ilovice, mokre od rose, pravijo, da je to kri, ki so jo izbljuvali vedomci. Vedomci se napijejo človeške krvi in se potem pogosto stepejo, najrajši na kakem razpotju; ob pretepih baje izbruhajo popito kri. Kadar letajo ponoči vešče, pravijo ljudje: »Vedomci se tepejo.« Premrl pomeni otrpel. Vampir leži v grobu otrpel in hodi iz njega ljudem kri srkat. Tudi prilog pomeni vampir.

O volkodlaku pravijo, da se rodi v obleki in da postane, če ga ne rešijo, volkodlak. Rešiti ga je moč tako, da mu košček obleke, v kateri se je rodil, všijejo pod ramo ali da mu dajo v usta žlico, ki jo potem gloje. Kadar umre, ga morajo položiti na zobe ali mu dati pod jezik nov žebelj.

Čez praznike se ne sme pustiti gnoja na njivi, marveč ga je treba podorati, ker sicer leži za njim volkodlak in čaka krstnika s šibami, ki jih puste drugi orači na njivah, ter ga z njimi pretepe.

Pripovedujejo, da je prišel v vas berač in povsod prosil za prenočišče, a zaman. Nato je šel spat pred cerkev. Ponoči, ob enajstih se mu je prikazal volkodlak in ga vprašal, kaj tukaj dela. Berač mu je odgovoril, da mu nihče v vasi ni hotel dati prenočišča. Volkodlak ga je povabil, naj gre z njim. Berač mu je sledil. Volkodlak je pobral na pokopališču tri kamne. Nato sta šla v vas. Pri prvi hiši je vrgel volkodlak kamen čez streho. Pes je zalajal. »Tukaj ne bo nič,« je rekel volkodlak, »pojdiva dalje!« Volkodlak je vrgel kamen pri drugi hiši, pa se je oglasila kokoš. »Tudi tukaj ne bo nič!« je dejal volkodlak. Pri tretji hiši, kjer je volkodlak prav tako vrgel kamen čez streho, se ni nič oglasilo. »Tukaj bo!« je dejal volkodlak. Stopila sta v hišo in zanetila ogenj pod kotlom nad ognjiščem. Družina je namreč pozabila zvečer sneti kotel in je zato prišel ponoči volkodlak prav v to hišo. Berač je polagal na ogenj trske in se grel, volkodlak pa je šel v izbo, od koder se je kmalu zaslišalo stokanje in ječanje. Volkodlak je pil gospodarju kri, jo prinesel iz izbe in jo vrgel v kotel. Takšno kri imenujejo prilogovo kri. Ko se je kri skuhala, je volkodlak snel kotel s kavlja in se začel gostiti. Ponudil je tudi beraču, ta pa kuhane krvi ni hotel pokusiti. Ko ga je volkodlak le silil, je berač spravil svoj obrok v nedrje. Nato je zinil volkodlak: »Ko bi dobil gospodar od teh pen, ki so v pepelu, vsaj toliko, kolikor ostane za nohti, bi ozdravel.« Potem sta zakopala ogenj in odšla.

Naslednje jutro se je berač vrnil v tisto hišo. Že zunaj je za slišal jok.

Stopil je v vežo in vprašal, kaj je. Povedali so mu, da je gospodar nanaglo zbolel in da se ne more ganiti. Berač je vprašal, ali sme k bolniku. Dovolili so mu. Berač je ponudil bolniku trohico krvi, ki jo je bil spravil v nedrje. Gospodar je ozdravel. Baje so potem volkodlaka odkopali, pa se je v grobu zarežal in rekel: »Ko bi bil vedel, da boš povedal, bi te zmlel v sončni prah!«

Pravijo, da gre volkodlak kuhat človeško kri, pa čeprav ne dobi kotla nad ognjiščem, vendar pa izbljuva kri, preden znova leže v jamo in jo založi z zemljo.

V dolini Reke je več razvalin starih gradov, zato je značilna tudi pripovedka o grajski razvajenki, ki jo je mati zaklela v kačo:

Na samotnem, z grmovjem obraslem griču je nekdaj stal velik grad. Zdaj so tam samo še razvaline. Zadnja posestnika tega gradu, mož in žena, sta imela troje otrok. Dva otroka sta kmalu umrla. Ostala je samo najmlajša, lepa deklica. Bila je prelepa. Mati jo je ljubila bolj ko svoje oko. Kar si je otrok poželel, vse je moral dobiti. Zaradi razvajene graščakove hčerke so zelo trpeli vsi posli. Če je deklič jokal, pa mati ni vedela, zakaj joče, je ukazala, naj posle pretepejo. Za vse, kar je šlo pri hiši narobe, je bila kriva služinčad, ki je morala mnogo hudega prestati. Ko je dekle doraščalo, ni nudilo materi pričakovanega veselja. Tako se je vračalo materi, ki je bila hčerko razvadila. Mati je bila sitna ropotulja, hčerka prav tako. Nekega dne sta se morali mati in hči odpeljati. Kočija z lepimi, že vpreženimi konji je čakala na gospodo. Hčeri, razvajenki, ni bila nobena obleka, ki jo je oblekla, po volji ter je slabo voljo stresala nad strežajkami. Mati ji je nekaj časa prigovarjala zlepa, naposled pa se je ujezila in jo ozmerjala: »Prekleta kača! Kaj hočeš od mene?«

Materina kletev se je uresničila. Kmalu ni bilo več žive duše na gradu, kjer sta zavladali samoti in praznota. Poslej so ljudje večkrat videvali rjavo kačo z belim znamenjem na glavi, ki je ležala na soncu pred gradom. To je bila zakleta deklica. Belo znamenje pomeni, da bo dekle še o pravem času rešeno. Kača ni storila nikomur nič žalega, kljub temu pa je vsakdo, ki jo je videl, preplašen zbežal z griča, na katerem ponoči straši. Čez leta in leta bo prišel mladenič, ki bo rešil zakleto deklico. V revni koči, nekje pri vodi, kjer brodnik prevaža ljudi, bo imela mati dvojčka. Eden dvojčkov bo imel prav tako rumene lase, kakršne je imela zakleta

deklica. Temu je namenjena rešitev deklice, če ne bo nikdar žalil svojih staršev. Prišel bo čas, ko ga bo neznana sila gnala od hiše po svetu. Na poti bo zvedel zgodbo o zakleti deklici. Povedali mu bodo, kako jo bo lahko rešil: odrezati mora tri mladike istega grma, enako dolge, vse tri po sedem mesecev stare, z lubom brez slehernega madeža. S šibami mora udariti kačo in se ne sme prestrašiti. Tako bo rešil deklico, ki bo postala njegova nevesta. Rešena deklica bo poslej usmiljenega srca. Rešitelj bo dobil tudi vse zaklade, ki so v grajskih kleteh.

Pravljica iz teh krajev pripoveduje tudi o ljudskem junaku Petru Klepcu, ki je bil baje doma iz bližnjega Čabra. Peter Klepec se je razvil iz slabotnega, nebogljenega otroka v neznanskega silaka s čudežno močjo. Igraje je ruval najmočnejša drevesa, kakor da bi bile drobne bilke. Premagal je orjaškega Turčina in številne sovražnike, premagal je celo cele vojske ...

Prav posebej je zanimiva legenda o Krumpčevi lepotici, zanimiva zato, ker je podobna legendi o Miklovi Zali.

V XV. stoletju in pozneje so vdirali Turki v naše dežele, neusmiljeno morili, ropali, požigali. O tem še dandanes pričajo mnogi tabori in razvaline gradov.

V teh krajih živi legenda o mladi, prelepi ženi iz Krumpčeve hiše v Gabrčah pri Senožečah, ki jo je odpeljal v sužnost turški paša.

Ko se je divja in razbrzdana turška drhal približevala Gabrčam — pravi legenda — so vaščani zapustili domačije in se zatekli na Vremščico. Domá je ostala samo srčna Krumpčeva žena. Prala je štrene. Turškega pašo, ki se je približal Krumpčevi domačiji, je vsega prevzela nenavadna lepota mlade žene. Ukazal ji je, naj mu sledi. Nasprotovala mu je. Zagrozil ji je, da jo bo ubil. Lepotica se je silno ustrašila, zmetala je štrene v kotel, jih s kotlom vred zakopala za hišo na vrtu in odšla za pašo.

Čez sedem let se je, po čudežnem naključju, vrnila prav isti dan, ko se je njen mož vnovič ženil. Hitro je izkopala štrene, ki jih je bila tistega usodnega dne zakopala za hišo, stopila v hišo in naznanila svatom, da je Krumpčeva žena, ki jo je bil pred sedmimi leti odpeljal paša v sužnost. Spoznal jo je samo domači pes, ki ni nobenega neznanca pustil k hiši, in se ji je prilizoval. Mož in svatje ji nikakor niso hoteli verjeti. Žalostna se je odpravila v cerkev, pustila tam dragocen turški plašč, ki so ga pozneje uporabljali v gabrški cerkvi kot mašni plašč. Nato je izginila. Nihče

ne ve, kam je odšla. Nekateri zatrjujejo, da se je vrnila na Turško, drugi pa pravijo, da je v Trstu iz žalosti in obupa skočila v morje.

Stari kronisti so bili o ljudstvu v teh krajih precej enakega mnenja: da je preprosto, delavno, zdravo in krepko, dobro in mirno, toda dokaj vraževerno, češ da ljudje verujejo v čarovnice. Verjamejo tudi, da se prikazujejo kot živali, najpogosteje v podobi kače, otroci pa v podobi ptice.

Izmed pričevanj teh starih kronistov naj omenimo Valvasorja, najbolj znamenitega. Zvedeli bomo marsikaj zanimivega.

V večini krajev, zlasti na Pivki je z ženitovanji takole: dan pred poroko pošlje ženin k nevesti po balo, t. j. po pohištvo in nevestine premičnine. Odposlancu da nevesta ali njeni ljudje ‚faconetelj'. Ko pride naslednjega dne ženin s starešino in z drugimi ljudmi po nevesto, je prav tako kakor na Gorenjskem in Dolenjskem. Le v tem je nekaj razločka, da pošljejo iz hiše najprej grdo, pozneje pa lepšo žensko, v tretje pa sunejo ali spodijo in tako rekoč poženejo pravo nevesto ven. Starešina ji vrže okoli vratu brisačo in jo tako povleče k sebi. — Ko gre nevesta domov, namreč v ženinovo bivališče, meče nad glavo kolačke (okroglo pecivo venčaste oblike), ki jih pobirajo dečki. Ko pride v ženinovo sobo in se usede, ji ženinova mati dá na kolena ali v naročje fantiča, ki se mu dobrika in ga boža.

Ko hočeta v poročno posteljo spat, potegne on sabljo in ji prereže venec na glavi. Nato ležeta. Omembe je vredno in čudno pri tem, da se mora ženin uleči k nevesti v svojih debelih in velikih hlamudravih hlačah. Ali jih pa ponoči sleče oziroma kako dolgo jih obdrži na sebi, mi ni prav znano; kdor je tako radoveden, da bi si želel natančnejšega poročila, temu bi, po mojem mnenju, utegnila nevesta kaj zanesljivejšega sporočiti, zakaj ona bo najbolj zanesljivo vedela . . .

Z ženitovanjsko gostijo in s pojedinami pa je takole: prvi dan jedo zjutraj pri nevesti, zvečer pa pri ženinu, in sicer nič posebnega. Drugi dan jedo pri ženinu. Tretji dan pogosti ženinov oče njegovo, nevestin pa njeno žlahto. V nedeljo prideta nevesta in ženin k nevestinemu, naslednjo nedeljo pa k ženinovemu očetu. S tem je ženitovanje pri kraju. — Drugi dan po poroki gresta poročenca v cerkev in dasta brati eno ali dve maši za pokojne starše ali stare in sorodnike.

V nekaterih krajih na Pivki, zlasti pri Knežaku in Trnovem, je pri ženitovanjskih običajih zraven tega še nekaj posebnosti.

Povsod si lasti denar prvenstvo, skoraj pri vseh stvareh, le v ljubezenskih in poročnih zadevah dajejo včasih lepoti prednost pred bogastvom. Saj vsi ne mislijo tako kot tisti filozof, ki je odgovoril, ko so se čudili, da je vzel nelepo, grdo žensko, da zadošča požirek vina, pa dobi v njegovih očeh lepo podobo; mnogi namreč hočejo tudi oči zadovoljiti. In marsikatera ima, ko nosi lepe rože na licih, srečo, da ji lepota rabi za doto ali mrežo, ki z njo bogatega ženina ujame . . .

Tu pa ne gledajo na lepoto ne na rod niti na čednost, temveč le na nevestino premoženje. Postava brez denarja velja toliko ko naslikana krona in telo brez duše. Tista, ki nima denarja, tukaj, v teh krajih obsedi in težko dobi moža. Ne marajo ljubice brez dote. Če pa zmore lepo doto in če lahko ženin prinese več ko le kos mesa, namreč dobre denarce, pa naj bo škilasta ali krivogleda, naj ima bistre ali krmežljave oči ali pa celo eno samo, naj hodi ravno ali naj šepa in švedra, naj si bo rumena ko vosek in grda ko smrt — vendar je v očeh mladega snubca najlepša, če le ima doto. Denar in premoženje je njen okras. Denar jo spremeni iz zamorke v angelčka, pri katerem človek upa, da bo v zakonu užival nebeško življenje. Za tako, ki ima nabreklo mošnjo, se vsi pulijo; imela bo kar deset snubcev, čeprav jo utegne le eden dobiti.

Kadar pa pride zares do obljube ali poroke, se opravi s takimile obredi: ženin raztegne po tleh obleko ali odejo in se uleže nanjo, nevesta pa zraven njega. Okoli stoječi sorodniki ju nato pokrijejo z robom obleke. Ko sta tako nekaj časa ležala na tleh, vstaneta. Ženin, ki ostane na obleki, prime nevesto z desno roko za levico in jo trikrat zasuče. Nato ji trikrat napije, a prav toliko kratov tudi ona njemu. Zatem si podasta desnici, ki ju polijejo z vinom. Naposled vržejo nevesti nekaj denarja v naročje. S tem je zaroka končana. Razen omenjenega leganja se v drugem ravnajo po splošnih ženitovanjskih navadah.

Po poroki in svatbi spremijo novoporočence v njuno stanovanje skozi tista vrata, skozi katera puščajo iz hleva živino. Ženinova mati ali kaka bližnja sorodnica čaka pri vratih z vrčem vina in trikrat napije nevesti, a ta ji odvrne s trikratno napitnico in spusti groš ali podoben novec v vino. Nato vrže mati obema poročencema ruto okoli vratu, jima želi srečo in zdravje ter ju potegne v kuhinjo. Tu potrosi pri loncih ali piskrih nekaj denarja, se usede s hrbtom proti preddverju, vzame v naročje fantka, počasi drobi pogačo ali gibanico ter daje koščke vnic čez rame tistim, ki stoje

za njo. Le-ti prav hlastno segajo po njih, ker mislijo, da jim bo lan lepo uspeval.

Ženin in nevesta ne jesta pri mizi z žlico, ker se bojita, da bi pričakovani otrok dobil velike viseče ustne in usta do ušes. Ko prineso na mizo jed iz dobro zabeljenega pšena, zavpijejo svatje z velikim vriščem: »Nevesta v posteljo! Nevesta v posteljo!« Ko ona to zasliši, vstane, trikrat upogne sabljo, ki ji jo je nad mizo dal ženin, in gre nato v spalnico. Tu sezuje ženinu čevlje, on pa njej; med tem ga ona z roko narahlo tolče po rami. Nato se nevesta skloni in ženin ji s sabljo odreže venec.

Naslednje jutro použije nevesta brž nekaj hrane in se medtem nagiba nad posodo, ki iz nje jedo svinje, misleč, da se ji zaradi tega nobena hrana ne bo pristudila, če bi zanosila. Za jutrnjino ji podari ženin ali njegov brat vola, kravo ali ovco. Ona prime žival za roge in jo izroči komu izmed svojih sorodnikov, ki jo pelje trikrat v krogu in namesto neveste sprejme v last. Po vsem tem odvedejo nevesto k javnemu vaškemu vodnjaku, kjer napije navzočim s požirkom vode in vrže v posodo nekaj novcev.

Vsi ti obredi imajo svoj, določen pomen. Naklonjeni bralec pa bo, upam, potrpežljivo prebil brez teh skrivnosti ter nam ne bo zameril, če opustimo njih nepotrebno razlago ...

Od vseh običajev, ki so bili v Valvasorjevih časih še živi, je ostalo bore malo ali skoraj nič. Čas in drugačne življenjske razmere so jih pometle in odpihnile skoraj vse. V splošni oznaki ljudskih običajev na tem območju bi lahko zabeležili, da so se najdlje, skoraj do zdanjih dni ohranili prav ženitovanjski običaji. Še nedavno je ponekod vzela nevesta po zaroki bisago in se napotila v bližnje in oddaljene vasi pobirat balo. Stopila je le v tiste hiše, kjer imajo fante in dekleta, ter prosila darove z besedami: »Ženim se, prosim za eno rožico!« Običaj je bil, da ji nikjer niso odrekli darov. Zato pa so se fantje in dekleta iz tistih hiš, ki so obdarili nevesto, udeležili ženitovanja kot nepovabljeni gostje. Ženitovanje je potekalo najprej na nevestinem, nato pa na ženinovem domu.

Do zdaj se je ohranilo v vaseh pod Snežnikom in soseščini tudi novoletno koledovanje. Fantje s harmonikarjem si na Silvestrovo nadenejo predpasnike in košare ter hodijo od hiše do hiše. Pred vsako hišo zapojejo, nato vstopijo in voščijo Novo leto. V sleherni hiši čaka voščilce pogrnjena miza, na njej pa so slivovka, orehi, jabolka, klobase, jajca itd. Fantje si privoščijo le požirek

žganja. Ko vidi gospodinja, da voščilci ne bodo več jedli ne pili, jim de: »Če ne boste, kar smo vam pripravili, ne pojedli ne popili, pa vzemite vse skupaj s seboj!« Fantje zložijo jestvine in pijačo v košare in gredo. Spotoma obiščejo še kakšnega revnega starčka ali starko in ju obdarijo, potem pa se napotijo v gostilno, kjer ob bogato pogrnjeni mizi pričakajo Novo leto.

Prav tako so še v navadi pustovanje in maškare. V vaseh po dolini Reke ali Velike vode kot Reki pravijo domačini, so imeli po tri medvedje kože. Fantje so se oblekli v te kože in so hodili po vaseh, medtem ko so v Ilirski Bistrici prirejali pravi karneval.

V navadi so bile tudi lične pisanice, ki so jih izdelovale stare matere. Te pisanice so bile podobne pisanicam, kakršne delajo v Beli krajini.

In kaj imajo za največje junaštvo pastirji v Dolnjem Zemonu? Če mu uspe ukrasti vodilni kravi črede iz sosednje istrske vasi Dolenje ali če je pastir iz Dolenj ukradel zvonec kravi, ki je vodila čredo iz Dolnjega Zemona.

Običaj, ki se je še ohranil, je ličkanje koruze. Fantje in dekleta ličkajo koruzo v jesenskih večerih danes pri tem, jutri pri drugem in naslednji večer pri tretjem kmetu. Med ličkanjem si pripovedujejo zgodbe, se zabavajo in prepevajo. V takih večerih ne manjka ljubezenskega dvorjenja.

Poseben običaj je fantovščina. Fantje so se vsako soboto zvečer zbrali sredi vasi pod tepko, kjer so, ko so bili vsi zbrani, zapeli. Petje je trajalo do polnoči, potem pa so se fantje razšli — vsak k svojemu dekletu pod okno. Fant, ki še ni bil na naboru, ni smel stopiti v to družbo; če je poskusil kaj takega storiti, je dobil vritnjak. Preden je šel novinec k vojakom, je moral plačati fantom dva štefana vina. Nato so fantje dovolili, da je zaplesal sam in da se je pridružil fantom pod tepko. Fantovska druščina je v vasi skrbela tudi za red.

V ilirskobistriških vaseh so imeli posebno zavarovanje proti požaru (lanča). Večina hiš v vasi je bila krita s slamo. Vsaka hiša je morala dati stražarja, to noč ta, drugo noč druga itd. — po vrsti. Stražar je vso noč hodil po vasi in stražaril, da se morebitni ogenj ne bi razlezel v požar in upepelil hišo ter sosednje hiše. Stražar je imel poseben drog, ki so mu pravili »vahtnica« ali »lanča«. Ta lanča je romala od hiše do hiše. Tako so bile vasi zavarovane proti požaru. Avgust Šuligoj, ki je dal te podatke, pravi, da

ni bilo, kolikor se on spominja, v vaseh nikdar nobenega požara. To pa je nedvomno zasluga takega skupnega varstva.

Žal, da so suženjska leta, ki so prišla v te kraje s tujimi oblastniki po prvi svetovni vojni, vse te lepe šege in navade odpravila ali vsaj močno omejila.

Nekoliko drugačni odtenki ljudskih običajev so doma v delu Brkinov. Običaj kresovanja oziroma netenja kresa na predvečer sv. Ivana se je ohranil do začetka tega stoletja. Kresovala so mlada dekleta pa tudi fantje. V hišo, kamor kresovalci niso prišli pet, se je po starem ljudskem verovanju kmalu naselila nesreča. V jesenskem času so kresovalci pobirali po hišah žito.

Kar zadeva ljudsko znanje o svetu, njega nastanku in razvoju je v teh krajih malenkostno. Precej pa je vraž in ugibanj, ki so v zvezi z nebesnimi pojavi. Brkinci so po njih sklepali, kaj se bo zgodilo v prihodnosti. Tako je repatica pomenila vojsko ali potres. V zvezi s spremembami v živi in mrtvi naravi Brkinci še zdaj na osnovi tisočletnih spoznanj ugibajo in ugotavljajo, kakšno bo vreme.

Skoraj v vsaki brkinski vasi pripovedujejo v raznih inačicah pripovedke o môri, čarovnicah (cuprnce) in vedomcih.

Najbolj živo in še sedaj je skrivno dokaj razširjeno verovanje v zle oči, »varočne oči«. Take zle oči da lahko povzroče veliko hudega. Moški ali ženske spričo njih vpliva da niso več gospodar samega sebe.

Kot drugod je bilo tudi v Brkinih zelo v rabi magično zdravljenje, poleg zdravljenja z naravnimi zdravili: zdravilnimi zelišči, rastlinskimi in živalskimi mazili.

V prehrani, ki se je v zadnjih 50 letih spremenila, so bili Brkinci zelo skromni. Menijo, da je bila nekdaj taka hrana, da je prašiči ne bi jedli. V Pregarjih pravijo, da je bila hrana taka, da se je človek varoval smrti.

Glede zabele in mesa so bili še zlasti skromni. Mesa so se na primer samo ob pustu lahko do sitega najedli. Osnovna jed je bilo zelje. Bilo je na mizi vsak dan, celo po dvakrat. »Lahko ogenj na ognjišču gori, če je zelje pri hiši,« so imeli nekoč navado reči.

V Brkinih je malo rodovitne obdelovalne zemlje. Zato so dali kmetje prednost živinoreji: redili so govedo in ovce. Zlasti veliko so redili ovac, ki so jih pasli v skupni čredi. Ovčar je dobil hrano po hišah. Tudi govedo je pasel skupni črednik.

K ovčereji jih je priganjalo predvsem tkalstvo. Domači tkalci — največ jih je bilo v Pregarjih, Podbežah in Javorju pa tudi na Suhorju in v Tominjah — so tkali le debele, okorne tkanine. Močna in topla obleka je bila nujna spričo ledene burje, ki tod razsaja zlasti pozimi. Zraven domačega sukna je bila priljubljena tudi kožuhovina.

Medtem ko so bili moški še pred nekaj desetletji v oblekah iz doma tkanega sukna, so jih ženske opuščale že mnogo prej. Iz minulih časov so pri ženskah ohranjene le bele vezene rute, ki jih tu imenujejo »vautah« ali »vaptah«, ter kožuhi.

Od nekdanjega tkalstva in statev ni ohranjenega ničesar več; če je bila še kje kaka drobtina, sta ju uničili prva in druga svetovna vojna.

Značilnost brkinskega stavbarstva so tudi take, s slamo krite hiše

V Brkinih vzbujajo pozornost tudi značilnosti ljudskega stavbarstva, ki se je v veliki meri ohranilo v svoji stari, najpreprostejši obliki. To nam potrjujejo uporaba kamna kot edinega gradiva, preprosti talni načrti hiš, ognjišče na tleh, preprosto ostrešje, hiše brez dimnikov ter izredno revno imenoslovje.

Vasi so v glavnem gručaste in stoje bodisi v dolinah, bodisi na pobočjih, često pa na vrhovih manjših grebenov. Nekatere vasi so deloma obcestnega tipa, največ pa so stisnjene v gruče. Na postavljanje in oblikovanje vasi in domov so najbolj vplivale vremenske pa tudi socialne in gospodarske razmere.

Starejši in revnejši domovi so po večini stegnjenega tipa — »zredoma«, večji, premožnejši kmetje pa so si postavljali »dom v vogel« in težili, da so imeli zaprto dvorišče — »barjač«. Vsi domovi so dosledno obrnjeni z zadnjo stranjo proti severu, to je proti burji.

Notranja oprema starih brkinskih domov se popolnoma ujema z njihovo zunanjo podobo: oprema je preprosta, skromna, razvojno zaostala. Še zdaj so izraziti primeri nizke stanovanjske kulture. Poglavitni prostor brkinske hiše je bila »kambra«, nadvse preprosto in enostavno opremljena spalnica. V starih časih so prostore razsvetljevali s trskami, »faglami«, ki so jih nacepili s »fagounikom«. Z novejšega časa še pomnijo oljenke, v katere so devali olje in loj, kasneje tudi petrolej in stenj. Imen za oljenko je več: faran, panjarca, krotca, kurbica in bajtarca.

O umetni obrti in ljudski umetnosti v Brkinih ni posebnih sledov. Edino bogastvo kamna je nudilo kamnoseku, ljudskemu umetniku, mnoge možnosti oblikovanja. Kamnitni izdelki so tudi najbolje ohranjeni, medtem ko lesenih izdelkov umetne obrti skoraj ni. Značilno podobo dajejo hišam kameniti »portoni« z različnimi reliefnimi motivi. Najbolj znan brkinski klesar je bil Luka Jankovič iz Misleč (1830—1880).

Zanimivo je, da je stanje brkinskih kmetij podobno stanju iz druge polovice 17. stoletja. Kmetje so se borili proti temu, da bi se kmetije preveč drobile. Bili so tudi proti naselitvi bajtarjev. Zaradi izrednih geografskih pogojev so imeli in še imajo marsikje skupno gmajno. Imeli so svojo posebno vaško upravo s pravico, da so si na lasten način volili župana, in sicer na pustni dan. Tako je ob volitvah ves »kamun« jedel in pil, zakaj stari župan je polagal obračun, in kar je bilo prebitka v občinski blagajni, so zajedli in zapili. Za novega župana so izvolili tistega moža, ki je imel na posebnem volilnem rovašu največ zarez — senjalov.

To pa je samo delček zanimive vaške uprave, ki je bila udomačena med Brkinci.

Revolucionarno prosvetljenske ideje velike francoske revolucije (1789.) in revolucij v Franciji ter v srednji Evropi, ki so tej

Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

sledile (1830. in 1848.) pa Napoleonova okupacija ilirskih provinc — vse te revolucionarne silnice so posredno botrovale tudi preporodu v Reški dolini in na Pivškem. V teh krajih se je že v prvih desetletjih prejšnjega stoletja, močneje pa po 1860., ko so bile ljudstvu zagotovljene nekatere ustavne svoboščine, uveljavilo oziroma uveljavljalo živahno kulturno in prosvetno delovanje: odpiranje šol, ustanavljanje čitalnic, bralnih društev, oglašanje kulturnih, prosvetnih in javnih delavcev.

V teh krajih je nepismenost skoraj neznana, pa ne šele danes; tako je bilo že v časih avstro-ogrske monarhije. Povprečno 94 % prebivalstva v starosti nad 7 let zna brati in pisati. Zanimivo je, da je pismenost pri moških za en odstotek večja ko pri ženskah. Zahvala za to gre v glavnem šolstvu, ki je bilo in je izraz žive želje ljudstva teh krajev po omiki in prosveti.

Šolsko omrežje, ki se je pred prvo svetovno vojno prav dobro razvilo, je štelo 18 osnovnih šol s slovenskim učnim jezikom. Šole je obiskovalo skupno kakih 560 otrok. Na tem območju je bilo 22 učiteljev. V šolah so sicer tudi po prvi svetovni vojni naprej poučevali v slovenščini, kmalu pa jih je začel tuji oblastnik izpodrivati.

V Ilirski Bistrici oziroma v Trnovem je bila že leta 1814 ustanovljena ljudska šola. Tedaj so v hiši takratnega župana Gregorja Severja podpisali pogodbo o ustanovitvi šole, v kateri je, med drugim, rečeno:

2. točka: » . . . za dobro otrok tega kraja, zakaj tem bo največ k pridu prišlo in k narbolši verbšni . . .«;

3. točka: »Za ohranit v fari tolkanj denarjev, kateri od tukaj bi se imeli pošiljat v druge kraje za podučenje svojih otrok«;

4. točka: »Za pokazati usim drugim pot prave skerbi, kir dosdej (čeravno je blo dosti potrebno) se ni mogel najti en svirk za plačat inu zderžat te tulkanj potrebne šule«.

Navedeno besedilo kaže, da so začeli že tedaj spoznavati potrebo po ljudskih ali tedanjih »trivialnih« šolah. Značilno pa je, da so v pogodbi, ki je bila pisana za tedanji čas v primerno lepi slovenščini, določili, da bodo poučevali v šoli »posebno nemško« in šele v drugi vrsti »kolkor mogoče krainsko«.

Šolsko poslopje so zgradili leta 1866, a šola je imela že 1864. dva razreda, 1877. tri, 1887. pa štiri razrede.

Pred približno 80 leti je bilo povprečno 398 otrok, godnih za obiskovanje šole, in sicer 325 otrok za obiskovanje vsakdanjega in 73 otrok za obiskovanje ponavljalnega pouka, obiskovalo pa je

štirirazrednico vsak dan povprečno po 292, ponavljalno šolo pa po 54 otrok.

Do bojev za pravico slovenskega jezika pa je prišlo v Trnovem že davno poprej. Že leta 1710 se je izkazalo, da je za prebivalce Trnovega najbolj primeren slovenski jezik. Ker so bili v spor, ki je dokazal ljubezen domačinov do rodnega jezika, vpleteni tudi predstavniki cerkve, je zadeva toliko bolj pomembna, saj so se slovenski župniki že pred četrt tisočletja drznili upreti vplivu Slovencem tuje cerkvene oblasti. Bilo je takole:

Dne 20. avgusta 1710 se je Nikolaj Salom, 78-letni župnik v Trnovem, po 34-letnem službovanju v tej fari, v vlogi na cesarja odrekel svojemu mestu. V odpovedi je povedal, da tržaški škof tiransko ravna z njim in še z župniki drugih treh cesarskih župnij v škofiji: Jelšane, Tomaj in Košana.

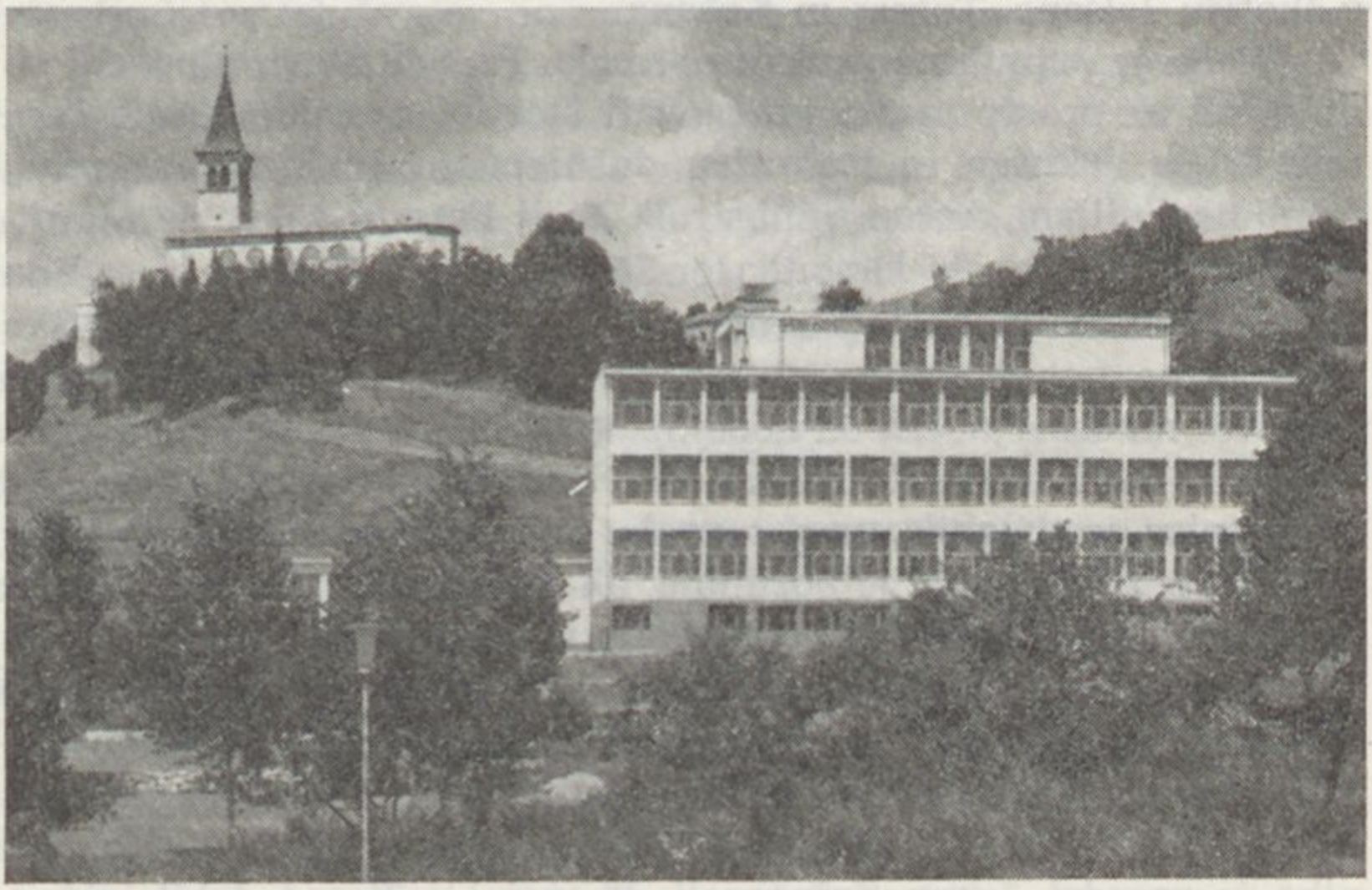
Vlada je župnikovi prošnji ustregla. Po Salomovi odpovedi so se začeli za prosto mesto potegovati številni prosilci: Franc Lovrenc-Rome, izkušen in izobražen dušni pastir in kranjski rojak, Dominik Culliani, Anton Spingaroli, Jurij Franc Ksaver de Marotti, senjski in pićanski kanonik ter štirje plemiči. Zadeva bi se bila gotovo končala popolnoma drugače, če ne bi župljani trnovske župnije, na pobudo duhovnika Samse, sestavili spomenico in je naslovili na cesarja, češ da hočejo župnika, ki bo vešč slovenščine. Prosili so tudi, naj za župnika postavijo Franca Lovrenca Rometa. Spomenica je dvignila mnogo prahu in potrebne so bile številne preiskave, zakaj vlada je posumila, ali je spomenica verodostojna. Preiskava, ki jo je v zadnjem obdobju vodil sam komisar baron Raunach, je pokazala, da so Rometa hoteli za župnika ne samo zaradi njegovih sposobnosti, temveč tudi zato, ker je njihov deželni sorojak in je zmožen njihovega jezika. Preiskava je dala Rometu zadoščenje, toda trnovske župnije le ni dobil; mesto župnika je zasedel Anton Spingaroli. Pozneje je Rome dobil izpraznjeno mesto v Tomaju.

Partizanska šola s slovenskim poukom se je začela v marcu leta 1944. Pouk je bil v sedanjem dijaškem domu, poučevale pa so šolske sestre. To šolo je ustanovila Marica Čepe-Eva, ki je bila takrat odgovorna za šolstvo pri okrožnem komiteju za Brkine. Od dneva ustanovitve šole je Eva to šolo stalno obiskovala in nadzirala.

Zdaj je v Ilirski Bistrici popolna osemletka, ki je nadomestila nekdanjo meščansko šolo. Še nedavno so otroke iz Ilirske Bistrice

in bližnje okolice, ki sodi pod to šolo, poučevali v dveh, ločenih poslopjih: v stari šoli v Trnovem in pa v prastari prav tam; le-ta je leta 1964 slavila 100-letnico, ko je bila dograjena. V novi šoli, ki je moderno urejena in opremljena, je 18 učilnic, ki lahko sprejmejo v dveh izmenah več kot tisoč otrok. Ta šola je stala nad 240 milijonov, skupaj z opremo več ko 40 milijonov dinarjev. Gospodarski in kulturni razvoj je narekoval ustanovitev čipkarske, glasbene, vajeniške šole ter šiviljske šole, edine šole te vrste v naši državi.

V Ilirski Bistrici ima tudi kulturno in prosvetno delovanje bogato tradicijo, saj je bila čitalnica tu ustanovljena že v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, in sicer 1864. leta, dvanajsta po

Nova osemletka v Ilirski Bistrici, nov hram učenosti za naš naraščaj

vrstnem redu v Sloveniji. Pobudniki za ustanovitev čitalnice, katere stoletnico so Bistričani praznovali leta 1964, so bili Janez Bilc, Anton Grašič, Matija Ličan, Aleksander Ličan, Tone Jelovšek in drugi. Prvi predsednik čitalnice je bil Aleksander Ličan. Čitalnica je imela dramsko družino in pevski zbor. Prvi pevovodja je bil učitelj Grbec. V čitalnici je bila tudi knjižnica. Nekaj knjig so kupili s prostovoljnimi prispevki, nekaj pa so jih društvu da-

rovali člani. Čitalnica je aktivno delovala do 1916. leta, ko so bili vsi njeni vodilni člani mobilizirani. Po razpadu avstro-ogrske monarhije so člani obnovili njeno delovanje. Nato je delovala do 1926. leta, ko se je v njene prostore vselila italijanska obmejna milica, ki je malone vse knjige uničila, njen inventar pa zaplenila.

V začetku leta 1919 sta se brata Milan in Alojz Zajc zavzemala za ustanovitev narodne čitalnice tudi v Trnovem. Ustanovili so pripravljalni odbor, ki mu je predsedoval Alojz Zajc. Odbor je pridobil v Trnovem sto članov. Konec februarja 1919. je že bil ustanovni občni zbor. Pri javnih volitvah je bil izvoljen za predsednika Rudolf Valenčič, za tajnico pa Zora Ložar, poročena Baša. Gospodar je bil Josip Perkan, režiser Alojz Zajc, pevovodja Milan Zajc, knjižničar in blagajnik pa Peter Tomšič. Čitalnica je nabavljala knjige iz Trsta (iz knjigarne Štoka), prejemala je tudi časnika »Edinost« in »Il Lavoratore«. Veliko knjig so darovali knjižnici tudi člani.

Zlasti dejavna je bila dramska družina; že po nekaj mesecih je postavila oder in uredila dvorano v prvem nadstropju v hiši Andreja Urbančiča. Klavir je družina dobila od ilirskobistriške čitalnice. Gostovali so v Knežaku, na Pivki in še v nekaterih drugih krajih. Pevski zbor je imel 35 članov moškega in 70 članov mešanega zbora. Prirejal je pevske večere in sodeloval pri dramskih uprizoritvah. Ob nedeljah je po okoliških vaseh prepeval narodne pesmi. Notno gradivo so dobivali iz Gorice in Trsta. Večkrat je prišlo do nesoglasij z italijansko policijo, kdaj pa kdaj celo do pretepa in aretacij.

Vodstvo čitalnice je predvidevalo, da bodo oblasti prepovedale društveno delovanje, kakor se je zgodilo s podobnimi društvi že drugod po okupirani Primorski. Zato je vodstvo razdelilo knjige članom, klavir pa je dalo v oskrbo Zori Baša, ki ga je po osvoboditvi vrnila novo ustanovljenemu pevskemu društvu v Ilirski Bistrici. Konec 1926. leta je policija prepovedala obstoj in delovanje društva, zaželenega plena pa ni dobila. Knjižnico so obnovili šele leta 1945.

Razen čitalnice je delovalo v Ilirski Bistrici tudi sokolsko društvo, ki so ga, na pobudo Radovana Strnada, ustanovili 16. aprila 1905. Ustanovnemu občnemu zboru je prisostvovalo 50 članov. Izvolili so 13-članski odbor, katerega starosta je bil Josip Samsa iz Ilirske Bistrice. Društvo je imelo ob ustanovitvi 61 članov in je delovalo do leta 1926, ko so italijanske oblasti prepoveda-

le njegovo nadaljnje delo. Društvo je nekaj let pred začetkom prve svetovne vojne zgradilo svoj dom — sokolski dom. Vodstvo Sokola, ki je že vnaprej vedelo za namene italijanskih oblasti, je poskušalo odbržati dom posredno v svojih rokah, in sicer tako, da je sklenilo z Josipom Primcem in Josipom Gartnerjem pogodbo, kakor da sta, zaradi zadolženosti doma, kupila zgradbo. Nekdo je vso zadevo izdal Italijanom, ki so Josipa Primca in Josipa Gartnerja aretirali, sokolski dom z vsem inventarjem vred pa zaplenili in uredili v domu dom »casa del fascio«. Društvo poslej ni več delovalo.

Že leta 1945 je bilo ustanovljeno kulturno umetniško društvo Tone Tomšič, ki je poslej pomenilo in še zdaj pomeni žarišče kulturnega in prosvetnega dela. Društvo je imelo dve dramski družini, eno v Trnovem, drugo v Ilirski Bistrici, moški in mešani pevski zbor, ki ju je vodil pevovodja Grm (ta je bil v Ilirski Bistrici že 50 let pevovodja), godbo na pihala in tamburaški zbor.

Kulturno in prosvetno življenje je v Ilirski Bistrici precej razgibano. Ljudje najraje obiskujejo gledališke predstave, koncerte in slavnostne akademije. Kinematografska dvorana, ki jo uporabljajo tudi za te namene, sprejme lahko največ 350 gledalcev. Ta dvorana je za mesto vsekakor premajhna. V Ilirski Bistrici je zmeraj več prebivalcev in bo zato treba poskrbeti za gradnjo nove, večje, primernejše dvorane.

Pričakovati je, da bo v prihodnosti kulturno in prosvetno življenje v Bistrici še bolj razgibano, kot je zdaj, saj je to mesto sedež občine za vse kraje pod Snežnikom. Tudi v gospodarskem pomenu se razvija Bistrica v pomembno središče.

Enega izmed pobudnikov ustanovitve čitalnice smo omenili Matijo Ličena, ki ga neko poročilo omenja kot prijatelja Franca Bilca. Kdo je bil Franc Bilc? Rodil se je 1786. leta v Ilirski Bistrici, umrl pa je 1824. kot župnik v Harijah. V ljubljanski gimnaziji je bil njegov mentor Valentin Vodnik. Zanimal se je za slovenščino, predlagal je celo reformo slovenskega črkopisa. Dopisoval si je s slavistom Kopitarjem. Poznal je več slovanskih jezikov, med njimi tudi ruščino. Leta 1821 je povabil ruskega cesarja Aleksandra, ki se je tedaj udeleževal kongresa svete alianse v Ljubljani, naj si ogleda Cerkniško jezero. Pisal je pesmi. Zbiral je gradivo za Vodnikov slovar. V domačem kraju je okrepil prerodno misel.

Bolj kot Franc Bilc je znan njegov rojak Janez Bilc, ki se je rodil v Ilirski Bistrici 1839. in prav tam umrl 1906. Nekaj časa

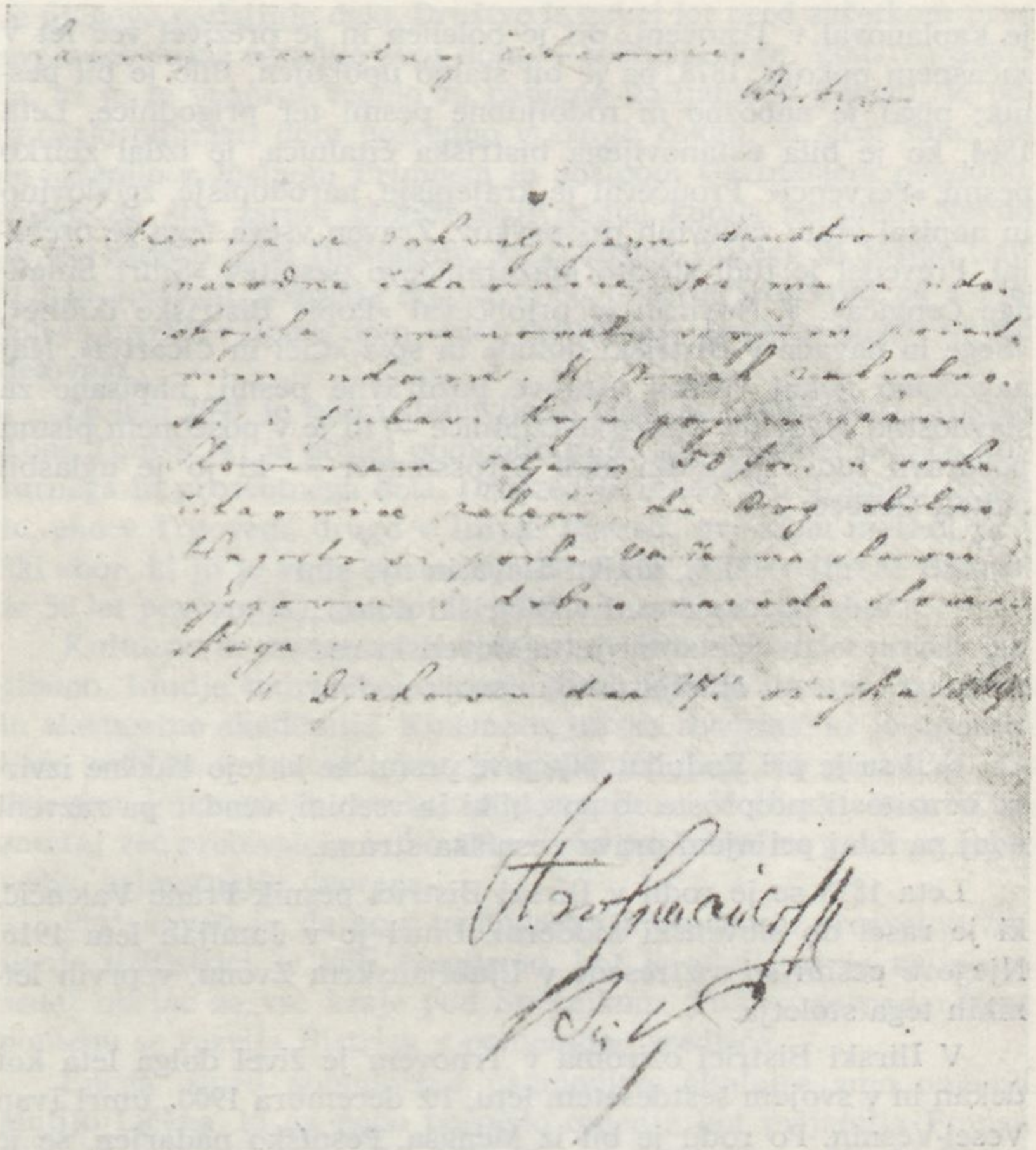
je kaplanoval v Trnovem. Bil je bolehen in je preživel več let v začasnem pokoju, 1878. pa je bil stalno upokojen. Bilc je bil pesnik; pisal je nabožne in rodoljubne pesmi ter prigodnice. Leta 1864, ko je bila ustanovljena bistriška čitalnica, je izdal zbirko pesmi »Pervenci«. Proučeval je krajepisje, narodopisje, zgodovino in napisal vrsto zadevnih prispevkov. Zraven vsega tega je prevajal. Prevedel je tudi slovito Mažuranićevo pesnitev »Smrt Smail-age Čengiča«. V Novicah je priobčeval »Popis Bistriške doline«, »Šege in navade v Bistriški dolini« in spis »Čiči in Čičarija«. Naj navedemo nekaj verzov njegove pozdravne pesmi, napisane za slavnostno otvoritev bistriške čitalnice — to je v posebnem pismu pozdravil tudi djakovski škof Strossmayer — ki jo je uglasbil učitelj Gerbec:

Glej, majka Slava in nje sini
so zbrani v Bistriški dolini.
Se zbral je tu slovenski rod
obhajat majke svoje god.

Učil se je pri Vodniku. Njegove pesmi ne kažejo kakšne izvirne izrazitosti, preproste so po obliki in vsebini, vendar pa zazveni kdaj pa kdaj pri njem prava pesniška struna.

Leta 1878 se je rodil v Ilirski Bistrici pesnik Franc Valenčič, ki je rasel ob slovenski Moderni. Umrl je v Jamljah leta 1916. Njegove pesmi so raztresene v Ljubljanskem Zvonu, v prvih letnikih tega stoletja.

V Ilirski Bistrici oziroma v Trnovem je živel dolga leta kot dekan in v svojem šestdesetem letu, 10. decembra 1900., umrl Ivan Vesel-Vesnin. Po rodu je bil iz Mengša. Pesniško nadarjen, se je že v gimnazijskih letih posvečal literaturi. Bil je zelo izobražen. Obvladal je več tujih jezikov: nemščino, srbohrvaščino, ruščino, italijanščino, latinščino itd. Ivan Vesel je bil izmed naših prvih prevajalcev iz ruščine. Prevajal je rusko poezijo in prozo. Plodove svojega prevajalskega dela je zbral v obširni »Ruski antologiji«, ki je izšla pri Gabrščku v Gorici leto dni po njegovi smrti. Dokončno je antologijo uredil Anton Aškerc. Vesel pa je prevajal tudi prozo; prevedel je na primer Gogoljevo »Tarasa Buljbo« in »Revizorja«, leta 1892 pa je izšel tudi njegov prevod »Psalmov«, ki jih je prevajal več kot 20 let; to delo je opravil — za tiste čase — mojstrsko in s tankim pesniškim posluhom. Isto lahko rečemo o nje-

Faksimile pisma djakovskega škofa Strossmayerja članom bistriške Čitalnice

Faksimile pisma djakovskega škofa Strossmayerja članom bistriške Čitalnice

govih drugih prevodih; vsi razodevajo nadarjenost, pesniški čut in smisel za jezik. Vsekakor so bili njegovi prevodi iz ruščine naši dotedanji najlepši prevodi. Med njegovimi izvirnimi rokopisi je ostala tudi izvirna drama »Droh«, ki obravnava zgodovino podjarmljenih Slovencev. Levstik in Stritar sta ocenila prvi del drame za zelo dobrega. Žal je smrt preprečila, da drame ni končal.

V Trnovem pri Ilirski Bistrici se je rodil 1881. pripovednik Ivan Lah. Po študiju slavistike in klasične filologije v Pragi je bil profesor na ljubljanskem dekliškem liceju in v 57. letu starosti (1938.) umrl v Ljubljani. Ivan Lah je pisal pesmi, črtice, no-

Dr. Ivan Lah

vele, romane, drame in prevajal. Napisal je zgodovinsko povest »Uporniki« (1906.), ki obravnava boj dolenjskih kmetov zoper fevdalce v predmarčni dobi, zgodovinski roman »Brambovci« v dveh delih (1910—1911), ki popisuje življenje med francosko zasedbo naših krajev. V istem času se dogaja tudi drama »Noč na Hmeljniku« (1921.), v starem Korotanu »Angelin Hidar«, med turškimi vdori pa »Sigmovo maščevanje«. Izšla je tudi njegova »Češka antologija«. V Lahovem pisanju je čutiti vpliv ruskih romantikov in realistov, zlasti Gogolja in Turgenjeva. Ukvarjal se je s publicistiko in je zastopal integralni jugoslovanski nacionalizem. Napi-

France Pavlovec: Naša vas, olje

sal je tudi spomine v dveh delih z naslovom »V borbi za Jugoslavijo« (1928., 1929.).

V Trnovem pri Ilirski Bistrici se je 14. avgusta 1897. rodil France Pavlovec. Od 1909. do 1913. se je šolal v ljubljanski gimnaziji, 1916. je prišel v rusko ujetništvo, 1917. stopil v jugoslovanski prostovoljni korpus v Odesi in prišel 1919. čez Solun na Balkan. Umrl je leta 1959. Pavlovec, ki je študiral slikarstvo na zagrebški akademiji pri Beciću in Krizmanu, je nadaljevalec impresionističnega izročila, toda brez naturalističnih teženj, z globoko čustvenostjo in prodirnim smislom za barvo, skladnost. Izvečine je pokrajinar; njegove izredno prisrčne domače krajine — Košana, ljubljanska okolica, Posavje, Gorenjsko, Posočje, Istra — se odlikujejo po topli, lirični noti. Pavlovec pa je slikal tudi oljne portrete in tihožitja. Leta 1928 ga je portretiral slikar Nikolaj Pirnat v skupini predstavnikov »četrte generacije«.

V Ilirski Bistrici oziroma v Trnovem se je rodil tudi naš rojak, ameriški naseljenec Louis Beniger, ki je glavni urednik najpomembnejšega ameriškega slovenskega dnevnika in glasila Slovenske narodne podporne jednote »Prosveta« ter glavni urednik mladinske revije »The Voice of Youth«. Obe publikaciji izhajata v Chicagu, III.

Aleksander Ličen, sin Aleksandra Ličena, ki smo ga omenili kot enega izmed pobudnikov ustanovitve ilirskobistriške čitalnice in njenega prvega predsednika, se je po prvi svetovni vojni poskušal uveljaviti kot pisec. Izdal je Spomine iz ruskega ujetništva, v katerih popisuje svoj odhod na fronto, ujetništvo v Rusiji in svoje življenje med ruskim ljudstvom. Pisec, ki je bil v znani gališki avstrijski trdnjavi Przemyslu, navaja, da je 19. marca 1915. l. poveljnik z vseh strani po Rusih obkoljene trdnjave, general Kuzmanek izdal trdnjavsko povelje: »Zadnji košček kruha, zadnjo konservo vam izročam . . .« To je bil konec avstrijskega Przemysla; prvi dan pomladi 1915. so Rusi vkorakali v trdnjavo. Rusi so »ravnali z nami dobro,« pravi Ličen, »dobili smo takoj dovolj prepečenca in cigaret.« Nato so 120.000 avstrijskih ujetnikov odpeljali v Rusijo.

Ličen popisuje tudi svoje srečanje s sovjetsko revolucijo v Samari ob Volgi: »Mlada študentka se je povzpela na balkon in pred veliko množico ognjevito govorila:

‚Kdo je kriv svetovne vojne? Kapital in spet kapital. Mi ne potrebujemo boga, ne vlade, sami hočemo urediti naše zadeve.

Glejte tam moža v najboljših letih, ki je brez noge! In tam brez roke! Kdo jim povrne njihove ude? Vrženi so na gnoj kakor izžeta citrona. In ve, ženske, ki ste prisiljene se prodajati za bori rubelj, kdo, povejte mi, kdo je kriv vaše sramote?'

Govorila je navdušeno in prepričljivo, da je bilo vse ljudstvo do skrajnosti razburjeno.«

Politične razmere in boje na prelomu stoletja v Ilirski Bistrici oziroma v Trnovem je na svoj način popisal v povesti Izgubljeni bog, »resnični povesti, tiskani z nedovoljenjem visokočastitega knezoškofijskega ordinariata« dr. Ivan Nevesekdo. Za psevdonimom Nevesekdo se je bil skril dr. Ivan Tavčar.

Ta povest je izrazit primer strupene, literarno oblikovane »protifarške gonje«, je sramotilen spis o kaplanu Petru, ki je ustanovil konsumno društvo, ki je ljubil Uršo Kruljačevo ... Peter je pač znal govoriti z žensko in potolažiti vsako telo, ki je pod krilom hodilo po fari ...

Omeniti moramo tudi ilirskobistriškega rojaka, soustanovitelja in solastnika Prve kranjske tovarne testenin (Pekatete) Alberta Žnidaršiča, izredno izobraženega moža, ki je znan, ne samo v Sloveniji, marveč tudi drugod po svetu kot izumitelj posebnega AŽ-panja, in kot moža, ki ima poleg Janše največ zaslug za slovensko čebelarstvo.

Kulturno in prosvetno življenje je živo utripalo ne samo v Ilirski Bistrici in Trnovem, marveč tudi v ilirskobistriški okolici, v vaseh, ki zdaj sodijo v ilirskobistriško občino.

V Vrbovem je bilo močno razgibano kulturno in prosvetno delovanje v letih od 1925. do 1928. Vaščani so aktivno sodelovali v bralnem društvu »Podgora«. Jože Peterlin, po domače Grga, je celo izgubil volilno pravico, ker ni skrival svoje napredne politične usmerjenosti. Čeprav so bili tudi drugi vaščani, vsaj velika večina, politično v naprednem taboru, so fašisti kaj kmalu našli v vasi tudi nekaj privržencev. Nekateri vaščani so bili zaradi prepevanja slovenskih pesmi po večkrat aretirani in po nekaj dni zaprti v ilirskobistriških zaporih.

V Vrbici, majhni vasi, se je od 1924. do 1928. močno razmahnilo kulturno in prosvetno življenje. Tamburaški zbor »Sloga« in bralno društvo »Podgora« sta širila in utrjevala napredno miselnost. V prvem društvu so sodelovali samo vaščani, v drugem pa so bili včlanjeni tudi prebivalci bližnjih okoliških vasi. Vrbica je bila fašističnim oblastnikom trn v peti. Fašisti so organizirali

zoper vaščane pravo pravcato gonjo in so jih hoteli gospodarsko onemogočiti.

Pred 80 leti so bile vasi Vrbovo, Jasen in Vrbica v šolskem okolišu Jablanice, enako tudi Kuteževo, Trpčane, Gorenji in Dolenji Zemon; ta vas pa le dotlej, dokler ni dobila lastne šole.

Terenski odbor OF je odprl v Kuteževem slovensko šolo, v kateri so začeli poučevati otroke 15. novembra 1943. Pouk je trajal do 15. V. 1945. Poučevala je Rozka Celin, zdaj Rozka Lakota iz Kuteževega.

V Kuteževem so ustanovili tudi pevski zbor, in sicer 20. oktobra 1943; ta je delal do 25. avgusta 1944. Zbor je vodil Milan Grlj, zdaj duhovnik v Podgrajah.

V Zabičah so odprli slovensko šolo 15. novembra 1943. Šolo so ustanovili oziroma organizirali terenski odbor OF, Vida Oprešnik iz Ilirske Bistrice, Marica Čepe-Eva iz Ljubljane, Milan Grlj, župnik, ki je daroval pripomočke za šolo, Ivan Štamberger-Radovan, Ivan Fabec in Anton Smrdelj iz Zabič.

V Dolenjem Zemonu, vasi, oddaljeni od Ilirske Bistrice kakšne tri četrt ure hoda v smeri proti jugovzhodu, je bil pred prvo svetovno vojno sedež občine za vasi Dolenji in Gorenji Zemon ter Malo Bukovico. Vse tri vasi so imele 1885. leta 855 prebivalcev, od teh 156 otrok, godnih za ljudsko šolo, in 30 učencev v ponavljalni šoli. Tudi na dolenjezemonski šoli je, kakor povsod na ozemlju, okupiranem po Italijanih, 1926.—1927. prenehal slovenski pouk. Šola s slovenskim poukom se je obnovila v aprilu 1944., ko so partizani odslovili italijansko učiteljico, ki je dotlej poučevala v Gornjem Zemonu, kjer ni bilo poslej šole; otroci iz te vasi so potem hodili v dolenjezemonsko šolo.

Iz Dolenjega Zemona je doma prijateljica Srečka Kosovela, pesnica Maksa Samsa, upokojena učiteljica. Dne 12. oktobra 1964. je Maksa praznovala šestdesetletnico dolgega, napornega pa vendar prekratkega popotovanja. Šolala se je na učiteljiščih v Tolminu in Ljubljani. Harije so bile njeno prvo učiteljsko mesto, nato Jezersko, Rovte nad Logatcem, v domači vasi Zemonu pa je končala svojo službeno pot.

Maksa se odpravi vsako jutro iz svoje sobice v domačiji pod macesni na kratko romanje v Bistrico. Ob robu ceste hodi, z nahrbtnikom in popotno palico v roki, tovarišica Velike vode, otrok tihe doline, zvesta prijateljica zelenih, osamljenih borov onkraj

vasi pod hribom — vsa, kolikor je je, objema in je hkrati v objemu prelestnega kotička te slovenske zemlje.

Iz njene poezije diha klic večno neizpolnjenega in neizpoljnjivega hrepenenja, prodiren duh in srce, prepolno spominov, čeprav grenkih vendarle prelepih spominov, prepolno čustvovanja za vse plemenito, za vso lepoto.

Preberimo nekaj njenih verzov!

»Sreči življenja se odpovej,
zadnjikrat žalostno se še posmej
sanjam, ki dom so ji nežen ustvarjale,
njim, ki z blestečo prevaro ozarjale
mlade so dni . . .«

Ali pa:

»Siromaka bogatinec dere,
da se lahko vozi na riviere.
Vrže v svet besedo: ‚Splošna kriza!'
Vsega se šibi mu polna miza.«

Kdaj pa kdaj zavre v njenem srcu uporna misel, trda resnič nost pa jo požene v resignacijo, vdanost:

»Kar je zatrto, rado bi zavrelo,
obsojeno bi svet v temelj preklelo,
zavrženo za hip bi rado vstalo,
opljuvano bi z žolčem se opralo.

A vse strmi, pod jarmom glavo sklanja . . .
Kdor drzen je, da lepše čase sanja,
telo in dušo ubije mu spoznanje:
mladost, mladost, kam šle so tvoje sanje . . .?«

Značilna je njena pesem o svobodi, vklenjeni svobodi, zaprti v ozki kletki:

»Po soncu, veji, divji roži
se ptički v ozki kletki toži . . .
Da bivanje olajša sužno,
čez dan si pesem poje tužno,
zvečer pod perje glavo dene.

In tesne ječe mrzle stene
razmaknejo se v vetre štiri:
perot sinjino zopet meri.
Kjer dom mu je in zibka roda,
pozdravlja v sanjah ga svoboda.«

Samo v sanjah! Da ne more ostati pesnica s tako občutljivim srcem, s srcem, ljubečim slehernega brata, sleherno sestro na našem tako majhnem planetu, ravnodušna spričo v bistvu pradivjaške barbarske govorice orožja, je razumljivo, razumljivo je, da zapoje o orožju:

»V najbližje morje ga speljite,
ga v svetle pluge pretopite,
storite z njim, o, kar že koli,
le rabite ga več nikoli!«

Tako hodi pesnica ob okrajku ceste, da bi njenemu očesu ne ušlo, kar hodi, teka, se preriva na široki cesti njenega popotovanja in popotovanja vseh nas.

Iz Dolnjega Zemona se je napotil v široki in zapeljivi svet glasbe Avgust Šuligoj, mojstrski pionir pevovodstva slovenskih mladinskih pevskih zborov. Šuligoj je končal osnovno šolo v Ilirski Bistrici oziroma v Trnovem, kjer je spoznal note. Podrobneje se je seznanil z glasbo v dolenjezemonski šoli, kjer so imeli harmonij. Nižjo gimnazijo in učiteljišče z maturo je dokončal v Gorici. Tam se je, skupaj s pokojnim Lojzetom Bratužem (še mladega so ubili fašisti), poglabljal v umetnost pevovodstva. Učiteljski poklic je opravljal v Šmihelu pri Pivki, v Šembijah, Knežaku, od koder so ga Italijani pregnali na Ostrožno brdo. Leta 1924 se je vrnil v Knežak, januarja 1927. pa je moral zbežati čez mejo v Jugoslavijo. Povsod, kjer je služboval, je vodil šolske mladinske zbore; v Šembijah, Knežaku, Ilirski Bistrici in na Ostrožnem brdu je vodil moške zbore, na Baču pa mešani zbor.

Na prvem — začasnem — službenem mestu v Jugoslaviji, v Ratečah pri Škofji Loki je nastopil z moškim in mešanim zborom. Še isto leto je bil premeščen v Trbovlje. Tam je učiteljeval, vse bolj pa ga je mikala mladinska glasba, ki se ji je posvetil z vsem srcem. Za mladinsko zborovsko petje ga je navdušil zbor »Wiener Sängeknaben« (Dunajski dečki pevci), ki ga je bil prvikrat slišal

že v Trstu. Da bi se spopolnil v pevovodstvu mladinskih zborov, je potoval po zahodni Evropi, poslušal zbore v Rimu, Genovi, Parizu itd. Kmalu po prihodu v Trbovlje se je napotil na Dunaj in hospitiral pri zboru »Wiener Sängeknaben«, dalje v Prago, kjer se je seznanil z delom Bakulove pevske družine. Pozneje je proučeval delo podobnih zborov v Bolgariji in jim je, hkrati, posredoval svoje izkušnje. Spričo pridobljenega slovesa je bil oproščen učiteljevanja in se je posvetil zgolj glasbenemu delovanju, predvsem pevovodstvu mladinskih zborov, posebej pa mladinskemu zboru »Trboveljskih slavčkov«, s katerimi je prirejal koncerte po vsej Jugoslaviji in tudi v sosednjih državah: Avstriji, Češkoslovaški, Bolgariji itd. Na 1. mednarodnem kongresu 1936. leta je med vsemi nastopajočimi zbori dosegel za našo glasbo najvišje priznanje, za same »Trboveljske slavčke« pa največji uspeh. Leta 1934. je Šuligoj organiziral tudi 1. slovenski mladinski festival v unionski dvorani v Ljubljani, na katerem je nastopilo 20 zborov z več ko 1200 pevci.

Po vojni so Šuligoju zaupali organizacijo in vodstvo pevskih festivalov v Ajdovščini (1946.), deloma v Trstu (1946.), Stični (1947.), Velikih Laščah (1951.), Dolenjskih Toplicah (1952.) itd. Zaupano mu je bilo tudi pevovodstvo mladinskega zbora Slovenske filharmonije v Ljubljani, s katerim je koncertiral tu in tam pa tudi v Trstu; povabil ga je — njega in zbor — tudi predsednik Tito.

Med kulturno in prosvetno najbolj prizadevne kraje Slovenske Istre in — poleg Bistrice — na sedanjem območju ilirskobistriške občine sodijo Jelšane, kjer je bila že leta 1815 ustanovljena šola, ki je sprva delovala kot nedeljska šola; šolo so v začetku obiskovali otroci tudi iz bližnje okolice. Šolski pouk je bil spočetka nemški, nato slovenski, deloma od 1922., v celoti pa od 1926. leta do osvoboditve pa italijanski; pravzaprav se je na šoli znova začel pouk v slovenščini že v oktobru 1944. Pouk v italijanščini se je začel že leta 1922 — toda samo dve uri na teden. Italijanščino je poučeval učitelj Lenardi. Na šoli sta poleg učiteljice Terezije Perčič iz Opatije poučevala tudi Kožak in Radoš. Vsebina pouka pa so bile zgolj deklamacije in petje, in sicer v italijanščini. Italijani so prirejali šolske proslave, na katerih so obdarovali najboljše učence. Propagando za Italijo so širili z vsemi mogočimi sredstvi: razvažali so hrano in blago in ga ponujali ljudstvu za majhen

denar. Od leta 1926 dalje, ko so popolnoma odpravili slovenski pouk, so poučevali v slovenščini samo še verouk.

Na pobudo terenskega odbora OF je bil oktobra 1944. znova organiziran slovenski pouk. Prosvetni referent Jože Hrabar je poskrbel za slovenske knjige. Prav takrat je pribežala pred domobranci Ljubljančanka Rada Trtnik, učiteljica, ki je začela poučevati slovenščino. Po nalogu referentke za šolstvo pri okrožnem komiteju, tovarišice Eve sta prišla že v marcu 1944. v Jelšane Ljubljančana Dušan in France Vrečar, ki sta poučevala otroke slovenščino.

V Jelšanah so, spodbujeni spričo ilirskobistriške čitalnice, ustanovili izobraževalno društvo »Jelšansko narodno čitalnico«, prvo čitalnico v Istri, uradno 4. marca 1867. l., kjer je c. kr. namestništvo v Trstu tako dolgo zavlačevalo odobritev pravil. Čitalnica pa je v resnici delovala že prej, saj je že prej dobivala 7 časopisov, med njimi Kmetijske in rokodelske novice. Tudi knjižnica je delovala že prej. Leta 1865 so v vasi ustanovili pevski zbor »Čički pevci«. Pevovodja je bil vrhniški rojak Srečko Pirc, ki je imel, hkrati z ustanoviteljem čitalnice jelšanskim župnikom Valentinom Pušavcem (iz Sv. Jurija pri Zidanem mostu), največ zaslug za razmah kulturnega, prosvetnega in buditeljskega dela v Jelšanah. Društvo je delovalo do leta 1912, ko se je preimenovalo v prosvetno društvo »Zvon«, katerega predsednik je bil Alojz Hrabar, tajnik Milan Udovič, pevovodja pa Ivan Velak. V sklopu društva je bil tudi tamburaški zbor z 12 člani.

Leta 1915 so avstrijske oblasti iz političnih razlogov društvo razpustile. Tamburice in druge inštrumente je prevzela občina. Toda leta 1919 je bilo ustanovljeno novo društvo »Tamburaško društvo Sloga«. Društvo je imelo tamburaški zbor, pevski zbor in dramski odsek. Ustanovljeno je bilo na pobudo Cirila Štembergerja. Ustanovni občni zbor je bil v gostilni pri Iskri. Rekvizite je dala Narodna odbrana, časnike pa so prejemali tudi iz nekdanje Jugoslavije (s Sušaka). Društvo je prvo leto po vojni slabo delovalo; imelo je le 8 članov. Leta 1920 in 1921 pa je z velikim pristopom članov znova oživelo. Oblastem je predložilo društvena pravila, ki niso bila odobrena. Dramska družina je, ko je društvo začelo leta 1924 znova legalno delovati, uprizorilo prvo igro pisca ljudskih iger Jake Štoka. Od dneva uprizoritve dalje sta bila dramska družina in tamburaški zbor zelo prizadevna, prirejala sta koncerte in uprizarjala razne igre v Jelšanah in v okoliških

vaseh. Društvo je 1924. razvilo svoj prapor in je pod njim delovalo do 1929., tri leta ilegalno, ker so ga bile italijanske oblasti 1926. razpustile. V avgustu leta 1929 je društvo uprizorilo Finžgarjevo igro »Razvalina življenja«; to je bila poslednja uprizoritev. Od avgusta 1929. dalje pa vse do osvoboditve društvo ni delalo, ker so, po uradnem odloku italijanskih oblasti, izobraževalna društva smela delovati samo v italijanščini. Pač pa so bile v okviru Marijine družbe le skromnejše prireditve samo za članice te družbe. Inštrumente tamburaškega zbora je prevzel župnik za Marijino družbo. Po odhodu župnika dr. Husa je zamrlo tudi to skromno prosvetno delo.

Po osvoboditvi je bilo ustanovljeno prosvetno društvo »Sloga«, ki dela še zdaj.

Med prvo in drugo svetovno vojno je skrival društveni prapor Jože Hrabar, v decembru 1929. pa so prapor prenesli na Sušak; 1956. leta so ga našli v Opatiji.

Leta 1912 je bilo, na pobudo takratnega jelšanskega župana Jakoba Valenčiča, ustanovljeno gasilsko društvo. Delovalo je do 1927., ko je bilo, po predlogu župana Edija Bettolija, razpuščeno, ker je pač bilo preveč slovensko. Na novo je bilo ustanovljeno leta 1945.

Omeniti bi bilo še otroški vrtec, ki so ga ustanovili 1928. Italijani. Vrtec je vodila neka Napolitanka. V vrtcu, kjer so učili otroke italijanščine in kjer je bilo otrokom prepovedano govoriti v materinščini, so organizirali tudi materinske dneve. Vrtec je deloval do kapitulacije Italije.

Leta 1934 so Italijani sezidali porodnišnico, v kateri so bile tudi jasli za otroke, stare do treh let.

Med NOB sta bili ustanovljeni šoli tudi v vaseh blizu Jelšan, v Novokračinah, kjer je konec 1943. začel poučevati neki aktivist, in v Trpčanah, kjer je v Kuskini hiši poučevala neka mladinka.

V Harijah je bila ustanovljena šola že 1866. leta, župnijska ekspozitura pa še prej, 1782. leta. V harijski šolski občini so bile leta 1885 vasi Harije, Soze in Tominje, ki so imele skupaj 615 prebivalcev.

V Harijah je preživel otroška leta Karlo Adamič, ki je služboval kot stolni kapelnik v Senju in Koprivnici. Rodil se je 2. novembra 1887. v Sodražici. Bil je skladatelj cerkvenih pesmi, preludijev in zborovskih skladb. Njegov slog je deloma ljudsko preprost, deloma modernističen.

Iz Harij je doma tudi skladatelj Alojzij Mihelčič.

Od 1938. l. dalje je bila v vasi Mala Bukovica šola, v kateri je poučevala v italijanščini italijanska učiteljica. Ob kapitulaciji Italije je učiteljica pobegnila. Nekako v novembru 1943. so organizirali v vasi šolo partizani. Ker ni bilo poklicnih učiteljev, je vodstvo OF zaupalo poučevanje otrok komaj petnajstletni Amaliji Hrvatin, ker je menilo, da je najsposobnejša za opravljanje tega poklica. Poučevala je vse do osvoboditve. Potlej je obiskovala pedagoške tečaje in se usposobila za učiteljico.

Leta 1923 se je večina fantov iz vasi Veliko Brdo včlanila v jelšansko tamburaško društvo »Sloga« oziroma v velikobrško podružnico tega društva. Člani tega društva so hodili vsako nedeljo v Jelšane, kjer so se učili brati in pisati.

V Tominjah je bila po kapitulaciji Italije ustanovljena slovenska šola. Poučevalo je vaško dekle, skojevka Marija Cetin, po domače Čotova. Šolski prostori so bili v hiši Jožefa Logarja ali po domače pri Matjacovih.

V vasi Starod je bil 1943. ustanovljen mladinski pevski zbor. Vodil ga je Drago Hrvatin.

V Pregarjih je bila osnovna šola, ki so jo ustanovili konec 1943. leta. Obstajala je do 18. maja 1944., ko je bila vas, s šolo vred, požgana. Pozneje ni bilo v tej vasi slovenskega pouka. Dokler je trajal pouk, je poučeval nižje razrede vaščan Anton Frank, ki je imel nekaj meščanskih šol, učence, ki so obiskovali tretji razred in višje razrede, pa je poučeval Anton Levar, ki ni nikdar hodil v slovensko šolo.

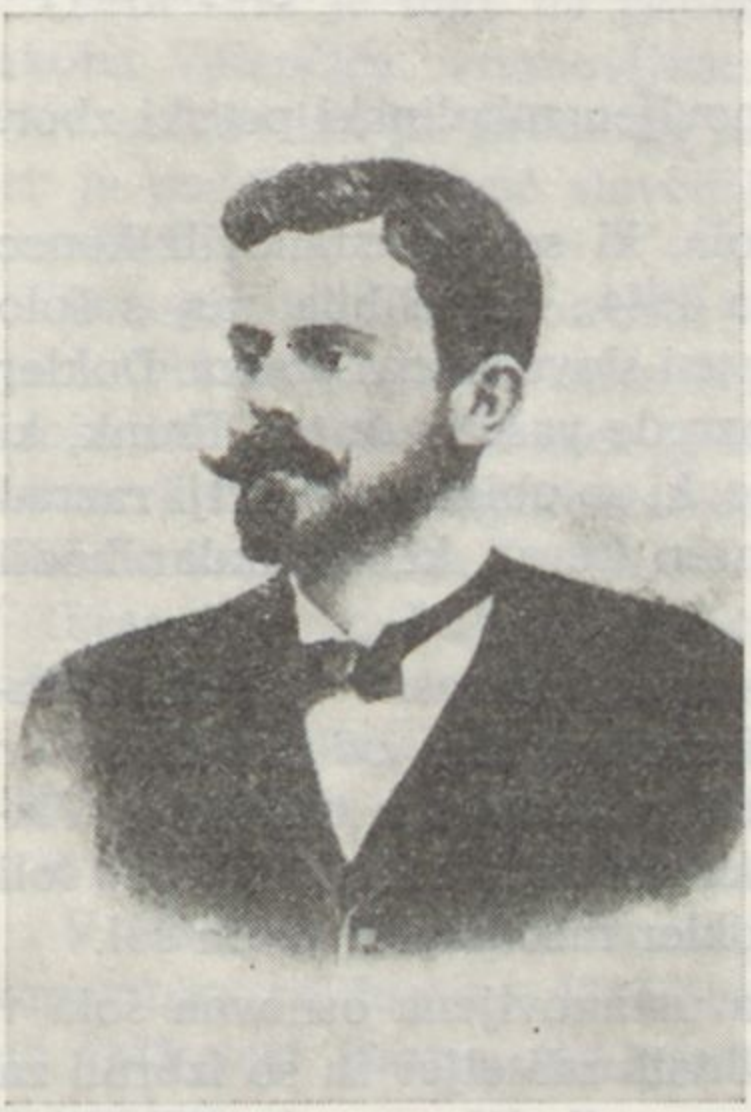
V Hujah je bila julija 1944. l. ustanovljena osnovna šola. Ustanovila jo je Marica Čepe-Eva, članica okrožnega odbora OF. Ker ni bilo poklicne učiteljice, so določili za učiteljico mladinko Viktorijo Tomažič. To je bila prva slovenska šola v Hujah. V tej šoli se je vzgajala mladina vse dotlej, dokler niso odprli novih šol.

Prve dni novembra 1943. je bila ustanovljena osnovna šola v Rjavčah. Tudi tukaj niso imeli poklicnih učiteljev in so izbrali za učiteljico mladinko, ki so jo imeli za najboljšo, po domače Borštnarjevo Ivanko. Ta je poučevala do popolne osvoboditve.

Vas Prem nedvomno sodi med kulturno in prosvetno najbolj aktivne vasi na območju sedanje ilirskobistriške občine, saj je bila na Premu ustanovljena prva šola že leta 1815. Takoj po kapitulaciji Italije je bila organizirana v vasi šola s slovenskim učnim

jezikom, v kateri so se vzgajali otroci vse do osvoboditve po programu takratne ljudske oblasti.

Prem je dal slovenskemu leposlovju nedvomno enega izmed naših najpomembnejših pesnikov — Dragotina Ketteja, enega izmed štirih stebrov slovenske Moderne. Rodil se je na Premu leta 1876 kot sin učitelja, umrl pa je za jetiko v Ljubljani 1899. Kette je prvi med pesniki Moderne uporabljal proste verze in prosti ritem. Pisal je ljubezenske, osebnoizpovedne in pripovedne pesmi. Njegove v ljudskem duhu pisane pesmi so vedre in šegave. Spesnil je več balad in romanc, njegove izrazito lirske pesmi pa so pravi biseri; vrhunec je dosegel v sonetih. Čudovito lepe so njegove mladinske pesmi, ki jih je moč še zdaj uvrščati med najboljšo slovensko mladinsko poezijo in pravljično leposlovje. Prevajal je tudi dela ruskih pesnikov. Kljub bolezni, ki ga je trla, je izžarevala iz vseh njegovih stvaritev sončna vedrina.

Dragotin Kette

Po njegovi smrti je, leta 1900., zbral, uredil in izdal njegove pesmi Anton Aškerc. Po osvoboditvi je bilo izdano tudi Kettejevo Zbrano delo, ki priča o kar neverjetni ustvarjalni moči in obsežnem, zrelem delu pesnika, čeprav je delal komaj pet let in čeprav je tako mlad umrl.

Kette je zgodaj osirotel; eden najhujših udarcev zanj je bila smrt očeta (1891). Prav na očetovem grobu je mladi pesnik izpovedal bridko spoznanje:

Zakaj si pravil, otec, mi nekdaj
o svetski sreči, otec? Sèn je, sèn!
Življenje je sovraštvo, večen boj ...

Kette je nedvomno najčistejši slovenski pesnik, saj je izmed vseh najbolj prisluhnil zvenu ljudske pesmi, ki se preliva med vedrino, šegavostjo, otožnostjo in globoko žalostjo. In tako je zapel, ko je sredi ljubezenskega razkošja in mladosti zaslutil prezgodnjo smrt:

Jaz sem umrl. Oj dekle, pomisli:
moje široko razprte oči
videle niso nebeškega sonca,
sladkih ni čulo uho melodij.

Za smoter svojega življenja pa si je postavil tako geslo:

Dopolnitev bodi moj edini vzor,
luč, resnica moje delovanje!
Ljubica, ti bodi moj izvor
sreče — smrt po delu sladko spanje!

Dne 1. novembra 1818. se je rodil na premskem gradu Karel Lavrič; umrl je 3. marca 1876. v Gorici. Njegov oče je bil na premskem gradu komisar in okrajni sodnik.

Karel Lavrič se je navduševal za francosko revolucijo in za Rousseauja, bil je svobodomislec in prvi slovenski odvetnik. Udeleževal se je taborskega gibanja, bil je eden njegovih poglavitnih organizatorjev in govornikov. Pošiljal je sodišču in celo cesarju vloge, pisane v slovenskem jeziku.

Bogomil Fatur, ki se je rodil 28. oktobra 1914. na Premu, je končal v Ljubljani realno gimnazijo in slavistiko ter služboval kot profesor na ljubljanski realni gimnaziji. Spopolnjeval se je tudi v Pragi in Firencah. Po vojni je bil tajnik na ljubljanski akademiji za igralsko umetnost in je pozneje na njej predaval o slovenski in svetovni književnosti.

Bogomil Fatur sodi v »generacijo pred zaprtimi vrati«. Kot pesnik se je prvikrat oglasil 1933. l. v »Sodobnosti. Njegove pesmi razodevajo vpliv naše Moderne, Alojza Gradnika in Srečka Kosovela. Zraven pesmi je Fatur pisal tudi kritične razprave. Objavil je več esejev in zbirko »Knjigo lirike«. Iz nje povzemamo:

Delavska pesem

Naši otroci bodo nosili glave pokonci kot klas,
naši otroci bodo kot jagnedi lepi.
Zdaj v nos še ihtijo, pa bodo spregovorili na glas
in bodo videli, če so morda zdaj v materi slepi.

Bogomil Fatur

Petorica

Oče koplje v rovu svoj črni kruh,
mati riba, z rokami razjedenimi od luga,
sin je študent, komunist in potepuh,
in najstarejša hči se po mestu vlačuga.

Opravičilo ljubici

Veš, to je tam bilo, kjer ob tovarni bajte spé
in je že vse ugasnilo, samo še materino srcé bedi,
in izpod materinega srca prihajajo novi ljudje,
da bi videli luč, pa jih tema boli.

V vasi Čelje, jugozahodno od Prema, so v novembru 1943. l. ustanovili redno šolo, v kateri je prva poučevala Marija Kirn-Orana. Šolo so obiskovali vsi vaški otroci in so se z navdušenjem učili v materinščini. Učiteljica je poučevala po takratnem programu šolskih oblasti. Vsi otroci so imeli en sam abecednik, ki so ga uporabljali že v starih časih v slovenskih šolah in ki ga je bil ohranil neki vaščan. Tak pouk je trajal do osvoboditve.

Tudi v sosedni vasici Prelože je bila v novembru 1943. ustanovljena osnovna šola s slovenskim učnim jezikom. Pouk je trajal do kapitulacije Nemčije

Severno od Prelož je nekoliko večja vasica Ostrožno brdo. Pred 80 leti je živelo v njej nekaj več ko 400 prebivalcev. V ostrožnobrško šolo so hodili tudi otroci iz vasi Prelože. Za šolo godnih otrok je bilo blizu sto. Do 1873. so hodili ostroškobrški otroci v šolo na Suhorje, ki so jo zgradili 1857. leta; 1873. pa so ustanovili na Ostrožnem brdu samostojno šolo; 1884. leta so zgradili šolsko poslopje. Leta 1925 je prišla v vas prva italijanska učiteljica, katere naloga sta bila, poleg poitalijančevanja otrok, nadzorovanje vaščanov in vohunjenje. Čez dve leti so italijanske oblasti popolnoma odpravile slovenski pouk. Koj po kapitulaciji Italije je bila v vasi organizirana osnovna šola s slovenskim učnim jezikom. Ker ni bilo poklicnih učiteljev, so poučevali vaščani.

V vasici Janeževo brdo blizu Prema so oktobra 1943., po kapitulaciji Italije, ustanovili osnovno šolo s slovenskim učnim jezikom. Poučevala je mladinka Ivana Tomažič. Sovražnik je večkrat poizvedoval, če je šola partizanska. Vaščani so na vsa prizadevanja odgovarjali, da šolo upravljajo in urejajo sami.

Iz Bitenj je bil slovenski sociolog in publicist Ivo Grahor. Rodil se je v Spodnjih Bitnjah 20. novembra 1902. V Ljubljani je končal realko in filozofsko fakulteto. Nekaj časa je študiral tudi na Poljskem. Zaradi sodelovanja v tedanjem naprednem revolucionarnem gibanju ni dobil profesorske službe. Bil je korektor v

tiskarni »Merkur« v Ljubljani. Med okupacijo so ga Nemci odpeljali v Dachau, kjer je 29. marca 1944. umrl.

Alojz Kraigher pripoveduje v knjigi Na robu življenja o Grahorjevi smrti takole:

Blaž je pripovedoval Stanetu o smrti tovariša Ivana Grahorja, pesnika in pisatelja, organizatorja »Mlade Soče«, ki so jo bili ravno pred desetimi leti razgnali in njene člane večinoma pozaprli. Ivan je bil slaboten in bled, a silno žilav. Očitno je v Dachauu že dalje časa bolehal, pa se, iz nerazumljivih vzrokov, ni mogel odločiti, da bi šel v revir. Kolovratil je v dežju ves rumen in izsušen po taborišču, dokler ga ni čisto vrglo. Prejemal je obilne pošiljke od doma; a menda ni imel teka in predober je bil, pa je preveč razdajal in je ostal sam prešibek. Ležal je na tretjem bloku v

Ivo Grahor

četrti sobi. Imel je pritličen pograd in nobenih etažnih postelj nad seboj. Zelo so skrbeli zanj in zdelo se je, da bo prebolel. Zadnji dan pred smrtjo ga je bil Blaž obiskal. Silno zgovoren je bil, najrazličnejša vprašanja je načenjal in razmotaval, tako da ga je moral opominjati, naj prizanaša svojim vnetim pljučam. Čez noč se je poslabšalo in drugi dan ga je stisnilo. Imel je bronhialno

pljučnico na obeh straneh; a kakor je bil vse življenje mršav in slaboten, ni bilo nobenih znakov, da bi bil kdaj prebolel specifično infekcijo na pljučih. Tovariši so ga položili na mrtvaški oder pred obdukcijsko dvorano in mu priredili toplo komemoracijo.

Grahor se je oglasil 1925. v Ljubljanskem Zvonu, sodeloval je tudi v Mladini, v primorskih emigrantskih listih (Tabor), in antologiji jugoslovanske socialne lirike (Knjiga drugova, 1929), v almanahu Sedem mladih slovenskih pisateljev (1930.), v Mladem Jutru, Književnosti, Modri ptici, Besedi in v zbirki Slovenske novele (1935.). Pisal je pesmi, črtice, novele, drame, eseje, književne in gledališke kritike.

Kot pripovednik je bil opisovalec stvarnega življenja ter je kazal smisel za njegove drobne, žalostne in smešne strani.

V esejih je obravnaval številna vprašanja slovenskega in socialnega življenja. Mnogo je premišljeval o poteh evropske kulture. Bil je samosvoj, vsestranski in razglabljajoč, napreden duh. Žal se ni utegnil lotiti številnih problemov in uresničiti toliko osnutkov, ki so čakali na ostvaritev.

V Kilovčah nad Premom se je rodil 24. januarja 1620. Matija Kastelic. Navajamo naslednje podatke po Valvasorju:

Bil je 13 let župnik v Toplicah in nato v Šentjerneju. Sedaj, leta 1687., živi že trideset let v kanonikatu kot najstarejši kanonik v Novem mestu. Iz marljivega peresa tega moža so potekali različni spisi, in sicer v kranjskem jeziku, da bi čimbolj koristili njegovim rojakom. Ti spisi so bili večinoma nabožne vsebine, natisnjeni v 10 knjižicah. V enajsti knjigi je izšel Kastelčev »Dictionarium Latino-Carniolicum« ali latinsko-kranjski besednjak. To je tudi prvi latinsko-slovenski slovar. Kastelic je prevajal tudi iz italijanščine, in sicer je prevedel »Špejgel duhovni od začetka inu konca človeškiga živejna«. Je v kranjski jezik preveden iz italijanske knjižice: Specchio spirituale del principio ed fine della vita humana«. Ta knjiga je urejena v obliki pogovora.

Dodamo naj še, da je Kastelic prevedel tudi biblijo (po Dalmatinu), vendar je ta prevod le delno ohranjen. Kastelic se je pri svojem delu opiral na izročilo slovenskih protestantov.

Na vrhu ovinkalice, ob cesti iz Trnovega oziroma Bistrice na Pivko, stoji vas Šembije. Šembijski otroci so pred prvo svetovno vojno hodili v pol ure oddaljeno podstenjsko šolo. Šembijčani pa so vsekakor hoteli sami imeti svojo šolo. Oblast je bila proti temu. Vaščani pa so tako dolgo in tako vztrajno zahtevali šolo, da se

jim je želja izpolnila. Sezidali so jo sami. Najeli so le nekaj posojila. V šoli je bilo tudi trisobno stanovanje za šolskega upravitelja. Po želji vaščanov je 1920. leta prišel v Šembije učitelj Avgust Šuligoj. Po prihodu Šuligoja v vas se je sestala soseska, ki je tedaj upravljala vas. Na sestanku so se dogovorili, da bodo prebelili šolo in uredili še nekaj drugih potrebnih stvari. Vaščani so poudarjali: »Šola je naša!« Šembijčani so bili tedaj zgled kraške odločnosti in trme, pravi tovariš Šuligoj. — Po prihodu Italijanov je tudi šembijsko šolo prizadela usoda, ki so je bile deležne vse slovenske šole pod italijansko oblastjo. Po kapitulaciji Italije je italijansko učiteljstvo zbežalo in se ni več vrnilo. V začetku leta 1944 je terenski odbor s pomočjo terenskih funkcionarjev organi-

Miroslav Vilhar

ziral pouk v slovenskem jeziku. Sprva je poučeval Franc Škrlj iz Knežaka, kmalu pozneje pa Marta Urbančič, in sicer po tri ure na teden. Pa ni dolgo poučevala; Nemci so jo aretirali in odpeljali v internacijo. Nadomestila jo je Zora Zadel iz Bača, ki je do konca šolskega leta 1943—1944 poučevala dvakrat na teden.

Šembijčani pa so bili ponosni tudi na svoj pevski zbor. Ob vsaki priložnosti so poudarjali: »Imamo pevski zbor«. Mnogi pevci, ki jih je tedaj učil Avgust Šuligoj in ki so peli v zboru, se še zdaj oglašajo iz Amerike. Hkrati kakor v Šembijah je bil tudi v Knežaku osnovan 40-članski moški zbor »Miroslav Vilhar«, v sosednji vasi Bač pa mešani zbor »Kalc«.

V Knežaku, večji vasi ob cesti med Šembijami in Zagorjem na Pivki, so obnovili slovensko šolo v marcu 1944. Poučevali sta učiteljici Albina Logar, poročena Fatur, in Albina Škrlj iz Knežaka. Šolski pouk je organizirala tovarišica Marica Čepe-Eva, ki ji je bila takrat pri okrožnem komiteju za Brkine naložena skrb za šolstvo.

V Zagorju na Pivki, ki sicer ne sodi v ilirskobistriško občino, ki pa je v najbližji soseščini te občine, se je 1. oktobra 1832. rodil Franc Domicelj, ki je umrl prav mlad, že 21. avgusta 1855. za kolero, ko se je kot bogoslovec tretjega letnika mudil doma na počitnicah. Dopisoval je v »Novice« o koleri, o znamenitostih na Notranjskem in o Pivki.

V Zagorju se je 10. junija 1834. rodil tudi politik in publicist Anton Domicelj. Končal je gimnazijo in študiral bogoslovje. Umrl je 1892. v Šempetru pri Gorici. Dopisoval je mnogo v ruske, poljske, češke in hrvatske liste ter objavljal tudi v tedanjih slovenskih časopisih številne politične članke.

Pisateljica — samorastnica — Lea Faturjeva se je rodila v Zagorju na Pivki 15. novembra 1865.; obiskovala je šolo na Reki, potem pa se je preživljala v Gorici in Ljubljani kot šivilja ter se hkrati izobraževala z branjem domačih, nemških, italijanskih in francoskih knjig. Od leta 1905 dalje je napisala več romantičnih, deloma zgodovinsko in tudi kriminalno pobarvanih povesti, ki pričajo o lepem naravnem daru pripovedovanja, vendar so jo mikale bolj zunanjosti in dogodki, primanjkovalo pa ji je moči za notranjo poglobitev dejanja in za psihološko utemeljeno karakterizacijo. Omenimo naj njene povesti: V burji in strasti (1905.), Vilemir (1906.), Biseri (1908.), Iz naših dni, Za Adrijo, Črtomir in Bogomila, Vislavina odpoved.

Prav zanimiv in upoštevanja vreden je tudi pesnik in narodni buditelj Jože Volk. Rodil se je 17. marca 1842. na Suhorju. Ta mož, ki se je rodil še v času, ko je živel France Prešeren, je pesnil v času slovenskega preroda, za življenja Simona Jenka, Frana Levstika, Josipa Jurčiča, Josipa Stritarja in pred Simonom Gregorči-

čem. Njegova obsežna pesniška zapuščina vsebuje blizu 400 pesmi in štirivrstičnih domislic. V Trstu, kjer je živel pri sorodnikih, je obiskoval nekakšno vadnico za slovenske, hrvaške in srbske otroke. V klopi je sedel s sinom nekega pravoslavnega popa in je nato prišel v družino tega popa in v pravoslavno cerkev. Naučil se je cirilice in se seznanil s slovanskim svetom, kar je bilo odločilno za vso njegovo narodno in politično — vseslovansko — orientacijo. Nato je končal učiteljsko šolo v Idriji in prišel 1862., ko mu je bilo 20 let, na šolo v tedaj popolnoma nemško Kočevje. Tu se, seveda, ni kdove kako dobro počutil. Pozneje je učiteljeval v Bohinjski Beli, v Grosupljem, Cerknici na Notranjskem, od koder

Lea Faturjeva

je bil, zaradi vseslovanske propagande, premeščen v Črni vrh nad Idrijo, kjer pa mu ni ustrezalo podnebje ter je zaprosil za premestitev in prišel v Lokavec pri Ajdovščini. Tu je našel prijatelja in razumevanje v lokavškem vikarju Krkoču in ajdovskem župniku Dugulinu, enako kakor prej v Črnem vrhu v župniku Domiclju, ki ga je hodil poslej večkrat obiskovat v Lokavec. Na njegovo delovanje v Lokavcu se je spravil prepapeški škof Mahnič, ki je, kakor vemo, prebridko zagrenil življenje tudi Simonu Gregorčiču.

Volka so porinili v prezgodnji pokoj. Poslej je dobil začasno učiteljsko mesto v Zgoniku na Krasu. Tam je spesnil precej pesmi o Zgoniku, Proseku in Kontovelu. Zraven tega je zbiral slovanska imena (objavil jih je koledar Ciril-Metodove družbe), ljudske pregovore — kakih 800, vse v verzih. Ob napadu Italije na Avstrijo 1915. leta je moral zapustiti Kras. Odšel je na Dobravo pri Ljubljani. Po umiku Italijanov se je vrnil v Pliskovico, ki jo je po italijanski okupaciji Primorja zapustil, se, strt in onemogel, za stalno naselil v Tavčarjevem domu za onemogle na Poljanski cesti v Ljubljani, kjer je leta 1922. umrl.

Jože Volk je pisal preporodne, buditeljske pesmi, pesmi z ostro težnjo zoper potujčevanje, ljubezenske pesmi, romance, hvalnice naravi, poučne pesmi, prigodnice, pesmi, posvečene krajem in ljudem. V svojih pesmih se je, po tedanjem vzoru, zelo zavzemal za slovensko slogo in bratstvo, saj je bilo tedaj nemštvo že na svojem potujčevalnem pohodu in v gospodarski nadvladi.

Volk je bil tudi hudomušen, vendar vsebuje pesem »V gajbici« poleg hudomušnosti kapljo prežalostne grenkobe:

Lep ptiček je letal po vejah,
prepeval in žvižgal vesel,
pa v petek popoldne bilo je,
se ptiček je v gajbico ujel.
Po zrncu sladkem je kljunil
in snedel si zlato prostost,
zdaj revež le žalostno čivka,
lep ptiček, nikoli več prost.

Volk je uporabljal pri objavljanju pesmi tudi psevdonime Josip Volk, Jaromir Volkov, Suhorski. Napisal je tudi življenjepis sv. Cirila in Metoda. Volk je bil bolj pomemben kot rodoljub, buditelj v tistem preporodnem času.

Živa želja ljudstva po slovenskem šolstvu je narekovala ljudski oblasti, da le-to čimprej osnuje in uresniči. Prve pobude so bile kmalu po odstranitvi fašističnega jarma in zlomu Italije. Tako je slovensko šolstvo hitro zaživelo in pognalo nove korenine.

Marica Čepetova-Eva je bila učiteljica in aktivistka v Ljubljani. V februarju 1944. jo je ljudska oblast poslala kot članico okrožnega komiteja in kot šolsko nadzornico na brkinsko območje. Marica takole opisuje svojo pot, svoja doživetja in svoje delo:

Februarja 1944. so me poslali v Slovensko Primorje. Kakor marsikdo pred menoj, sem se tudi jaz oglasila pri krojaču Ivanu v Petelinjah. Bila sem med zadnjimi, ki so uživali prisrčno gostoljubnost Ivanove hiše. Nekaj dni po mojem odhodu so mu Švabi zažgali hišo, njega in njegovo družino pa odpeljali v taborišče.

Iz Petelinj sem odšla s kurirjem v Staro Sušico. Tam so nas ponavadi razporejali na delovna mesta.

V Sušici sva se srečala z Joštom (Poldetom Kresetom), ki je bil takrat inštruktor oblastnega komiteja za Slovensko Primorje. Povedal mi je, da sem določena za šolsko nadzornico in sploh za prosvetno delo v okrožju Brkinov, kjer so začeli tedaj, po 25. letih, snovati in obnavljati slovenske šole. Ta naloga me je zelo razveselila. Z Joštom sva se takoj odpravila na pot. Hodila sva mimo Suhorja in Ostrožnega brda proti Preložam. V vsaki vasi so naju vaške straže strogo legitimirale in Jošt je, ker še nisem imela propustnice, povsod pojasneval, da sem nova.

Sredi noči sva prišla v Čelje, kjer je bil takrat sedež okrožja.

»Kje boš spala?«

»Kjerkoli,« sem odgovorila.

»Nič kjerkoli! Tu je nekoliko drugače, kot si misliš ti,« se mi je zasmejal Jošt. V vasi spijo samo najstarejši in otroci. Vsi drugi prebijejo noč v gmajni ali v bunkerjih. Na gmajno te za danes ne bomo še poslali, bunkerji pa so tako prenapolnjeni, da je težko spraviti tja koga, ki pride nepričakovano.«

Res, do takrat si nisem mogla misliti, da spijo ljudje na gmajni, v mrazu in sredi snežnih zametov, ker niso nikdar varni pred Švabi, ki utegnejo vdreti v vas sredi noči in vaščane pobiti ali odpeljali. Končno smo stopili k Jernačevi mami. Prisrčno me je sprejela in pogostila, čeprav smo jo zbudili iz spanja.

Okrožje je imelo šest okrajev. Šole so bili že obnovili na Premu, na Janežečevem brdu, v Preložah, Pregarjih, Slivju in na Tatrah, ker so v teh vaseh, razen v Preložah in na Janeževem brdu, živeli učitelji. V Preložah in na Janeževem brdu so zaposlili za učiteljici domači kmečki dekleti. Drugega ni bilo še nič storjenega. Mnoge vasi niso imele šolskega poslopja. Italijani in pozneje Nem-

ci so požgali šole, ker so mislili, da bodo prav s tem ljudstvo najbolj prizadeli.

Še težavneje je bilo z učiteljstvom. V vsem okrožju je živelo morda šest poklicnih učiteljev, tistih redkih Slovencev, ki so se lahko šolali pod Italijani, ali tistih nekaj starejših, ki so končali učiteljišče že pred prihodom okupatorja.

Kako naj začnemo s šolstvom ob tako majhnem številu učiteljev in šolskih poslopij, ko pa je hotelo imeti šole najmanj 60 vasi? sem se v mislih spraševala.

Kmalu smo rešili oba problema. Žene so s pomočjo krajevnih odborov OF ali tudi same našle prostore, primerne za pouk. Kjer ni bilo šolskih poslopij, so našle prostore tudi drugod. Šola je pred okupatorjem še bolj skrita, če mu ni preveč na očeh, in tudi otroci so bolj varni. V Suhorju npr. je bil pouk v sobi, ki so jo napravili nad hlevom. V Podgrajah so predelali senik v šolski razred. Drugod so imeli šolski prostor v kaki zasebni hiši, po možnosti kje bolj na skritem. To vprašanje je ljudstvo kmalu rešilo. Niti vprašanje šolskih klopi in drugega pohištva ni delalo kdove kakšnih preglavic, saj so povsod sodelovali vsi vaščani. Če ni šlo drugače, so premagali zadrego tako kakor na Ostrožnem brdu. Nekdo je prinesel gladka, temno pobarvana vrata in vprašanje šolske table je bilo rešeno. Brez stojala kajpada ni šlo; zato je moral nekdo napraviti tudi stojalo.

Težje je bilo vprašanje, kje dobiti učiteljstvo. Istrski odred nam je sicer obljubil, da bo med vojaki pogledal, ali je med njimi kaj učiteljev, ki bi nam jih potem dal na razpolago. To pomoč pa je spomladanska mobilizacija onemogočila. Za učiteljsko službo smo lahko vzeli v poštev samo ženske, le poredkoma si tu in tam videl kakšnega invalida ali starejšega moškega.

Kako smo naposled le dobili učiteljstvo? Tudi to vprašanje je rešilo ljudstvo samo.

»Učiteljice bomo volili. Najboljša v vasi naj bo učiteljica!« so sklenili ljudje.

V dobrih dveh mesecih smo imeli 54 šol s 96 učitelji. Ogromna večina teh učiteljev je imela komaj po pet ali šest razredov osnovne šole, pa še to po večini italijanske šole. Ti ljudje pa so bili obdarovani z naravno inteligenco in njihova največja odlika je bila — izredna požrtvovalnost in želja po znanju. Seveda jim je manjkalo kakršnokoli strokovno znanje. Tako smo bili prisiljeni, da smo jih sklicali vsakih deset dni po okrajih in imeli zanje celo-

dnevni tečaj. Učno snov in učno metodo smo obdelali za vsako leto posebej. Prirejali smo tudi vzorne nastope. Takrat so bili najboljši med tistimi desetimi poklicnimi učitelji že okrajni šolski nadzorniki in delo je laže napredovalo. Učni uspehi so bili v splošnem presenetljivi.

Kmalu po ustanovitvi osnovnih šol smo poskrbeli za večerne tečaje. Nadvse ganljivo je bilo videti, kako so šoli odrasla dekleta sedela v šolskih klopeh, družno s starimi sključenimi ženicami in očanci. Spominjam se ženice iz Jelšan, ki je dejala:

»To, kar berem, bolj malo razumem, kljub temu pa je zame neskončno lepo, ker je slovensko.«

Marca ali prve dni aprila 1944. so nam poslale šolske sestre iz Ilirske Bistrice poročilo, da štejejo svojo šolo za partizansko in da prosijo za navodila. Takoj sem se odpravila k njim. Obiskala sem vse razrede, toda — razen v enem razredu — nisem nikjer našla niti trohice »partizanskega«. S šolskimi sestrami sem imela dolg sestanek, pa nikakor nismo mogle doseči soglasja. Nune so trdile, da je šola partizanska, ker je slovenska, ne pa nemška ali italijanska, kakršne so okupatorjeve šole. O domobrancih so sodile, da ne morejo biti slabi ljudje, ker so Slovenci. Pozneje sem jih še enkrat obiskala, a tudi tedaj so vztrajno zagovarjale isto stališče, predvsem prednica, sestra Terezija. Kljub temu so si trdnovratno prilaščale ime »partizanske učiteljice«. Ko sva se pogovarjali na samem, mi je sestra celo pokazala novo partizansko pesem.

Tako smo se na kratko sprehodili po dolgi dobi življenja in ustvarjanja na območju ilirskobistriške občine. Dolgo, krivuljasto pot je bilo treba prehoditi, da smo postali prosti, samostojni in svobodni. Svoboda — dvajset let jo imamo v rokah kot čudežno, zlato ptico. Dvajset let je minilo od zadnje vojne. Naš svet se je spremenil iz temeljev — tudi mi smo se spremenili. Toda uresničile so se največje sanje — izpolnili smo zgodovinsko nalogo. Iz ozkih meja smo prišli do širokega morja, odprli smo okno v široki svet ...

UMNO V LEPŠO PRIHODNOST

Kdor brska po preteklosti sedanje občine Ilirska Bistrica, ta mora upoštevati, da se je upravna razdelitev našega ozemlja večkrat spreminjala. Tako mora marsikaj, kar ga zanima, iskati v spisih, ki se nanašajo bodisi na nekdanji premski okraj bodisi na poznejši ilirskobistriški sodni okraj ali pa, denimo, na ustrezno upravno-teritorialno enoto, ki je nastala po prvi svetovni vojni in so ji obseg določili Italijani.

Avstrijska statistika iz prve polovice minulega stoletja poroča, da je v tedanjem premskem okraju živelo približno osem tisoč prebivalcev; med njimi je bilo največ kmetov. Toda kmetijstvo je bilo tako nedonosno, da se samo od njega ni dalo živeti. Ljudje so si — podobno ko drugod na Primorskem — pomagali, kakor so vedeli in znali. Kupčevali so s soljo, se ukvarjali s prevozništvom in z lesno kupčijo, odhajali so na sezonsko delo v tujino. Tisto, kar so pridelali doma, na sicer izrazito kmetijskem področju, ni zadostovalo niti za skromno preživljanje, saj so morali na primer koruzo, ki je bila tisti čas poglavitno živilo naših kmetov, v velikih količinah kupovati drugod. Od svojega pridelka so prodali le nekaj ovsa, zelja in krompirja, malenkosten dohodek je prineslo včasih še sadje pa seno. Tudi z živinorejo se niso mogli kdove kako pohvaliti. Glede goveje živine in prašičev so bili odvisni od dogona iz drugih krajev, le ovčereja je vrgla nekaj denarja. Jagnjeta, ovce in koštrune so hodili nakupovat tržaški prekupci ali tržaški mesarji sami, nekaj surove volne pa so pokupili Kočevarji.

Vzrokov za opisane razmere v tedanjem brkinskem kmetijstvu je več. Tu ne bomo vseh niti upoštevali niti podrobneje obravnavali. Gotovo je, da so bile njive zvečine slabo obdelane in malo gnojene, ker je primanjkovalo gnoja. Hlevsko krmljenje namreč ni bilo v navadi, saj je bila živina domala vse leto na paši ali pa na cestah. Bržčas so kmetje premalo skrbeli tudi za dobro seme in njegovo izmenjavo, potem ko se je izrodilo.

Travnikov so imeli dvakrat toliko kakor njivskih površin, toda nižinskih, na katerih so kosili seno in otavo, je bila le četrtina.

Travniki so bili marsikje premokri in celo močvirni. Bila pa je v tistih časih tudi nekakšna posebnost glede lastništva: večino travnikov je imelo v skupni lasti več posestnikov, ki so posamezne dele že kosili po določenem vrstnem redu. Kdor je, denimo, kosil na nekem travniku letos, tisti je vnaprej vedel, da bo minilo toliko in toliko let, preden bo smel vnovič tam kositi. Tako ni nihče posekaval grmičevje, nihče ni gnojil in nikomur se ni zdelo vredno, da bi kopal odtočne jarke. Kajpada so bili travniki zmeraj slabši, medtem ko je seno imelo vse večjo ceno ne samo v domačem kraju, ampak tudi v Istri in na Reki.

Take razmere so kar same vabile k iskanju dobička. Podjetnejši in tisti, ki so imeli kaj pod palcem, so si prizadevali, da bi dobili v posest čimveč travnikov. Denar so posojali najraje kmetom, ki so za poroštvo ponudili travnik. Kdor dolga ni plačal v roku, je bil ob travnik, in kdor ni imel denarja za plačilo obresti, je upniku preprosto prepustil košnjo na svoji senožeti.

Vzrok več, da so bili travniki tako slabi, je bila brezobzirna paša. Trava tako rekoč ni imela kdaj rasti, ko pa se je živina ponekod pasla tja do konca maja. Na hribovske in gorske senožeti pa so takoj po košnji prignali na pašo ovce. Tako zemlja kot rastlinje sta trpela zaradi prehudega izkoriščanja, kmet pa je pozimi pokladal zaradi pomanjkanja krme živini le toliko, da ni poginila, medtem ko je skoraj vse ovce poslal prezimovat v Istro.

V tistih časih, sredi prve polovice minulega stoletja, so se le v redkih vaseh po Brkinih ukvarjali s sadjarstvom. Imeli so nekaj sort jabolk pa še nekaj sort hrušk, prevladovale pa so češplje, ki so brez posebne nege in tudi na slabi zemlji bogato rodile vrsto let. O kakem načrtnem sadjarstvu očitno ni bilo sledu, dasi so oblasti priporočale gosposki, naj navaja kmete k umnemu sadjarstvu. Prvi, ki je ljudstvo poučeval o negi drevja in skrivnostih sadjarstva, je bil kaplan Peter Aleš, ki je sam imel na Premu vzorno urejen sadovnjak. Prav on je tudi nagovarjal ljudi, naj opuščene vinograde ponovno zasade s trto ali vsaj s sadnim drevjem.

Zanimivo je, da sta gozd in les imela pomembno vlogo v gospodarstvu, čeravno v Brkinih pravzaprav ni bilo gozdov — nekaj cerovih host in drevje ob potokih je pomenilo vso lesno zalogo. Toda blizu so bili bogati, prostorni snežniški gozdovi, v katerih so imeli pravico do brezplačnega lesa tako zamljiški posestniki kot kajžarji iz Bača, Bistrice, Dolnjega Zemona, Koritnic, Knežaka,

Trnovega in Vrbovega. Kajžarji so si sicer smeli napraviti le drva, posestnikom pa je bilo dovoljeno, da so z lesom tudi kupčevali. Razen teh lesnih upravičencev je bilo drugim omogočeno, da so se s snežniškim gospostvom pogodili za pravico do sečnje. Denarja za sečnino ni bilo treba odšteti kdove koliko, vsa vas je plačala komaj nekaj goldinarjev na leto, sekati pa so smeli popolnoma prosto in les tudi neomejeno prodajati.

Kmetje so s Snežnika vozili zlasti bukove hlode, ki so jih lesni trgovci in žagarji radi kupovali. V Ilirski Bistrici, upravnem središču okolice, so že od davnih časov pele žage. Sekanje v gozdu, obdelovanje in prevažanje velikih količin lesa je pomenilo zaposlitev in zaslužek znatnemu delu prebivalstva.

O deželi pod Snežnikom je pisal že grški zgodovinar Herodot, in sicer v zvezi z ilirskim plemenom Japodov, ki so imeli tod svoje domačije. Za Rimljanov je skozi snežniške gozdove vodilo več cest, ki so povezovale obmorska trgovska mesta z notranjostjo sedanje Slovenije. Že nekdaj sta bila na teh cestah razvita trgovanje in prevozništvo. Prav zaradi tega so že v 11. stoletju v bližini močnega in stalnega vodnega izvirka za oporišče popotnikov zgradili grad Snežnik. Ta grad je postal leta 1400 last vitezov Lambergov, 269 let pozneje je prešel v lastnino grofov Turjaških, od katerih ga je leta 1707 odkupil grof Jurij Lichtenberg. Naposled je to obsežno graščinsko posestvo prešlo v roke nemškega fevdalca, kneza Schönburga — Waldenburga, katerega nasledniki knezi Windischgrätzi so ostali lastniki gradu ter javorniških, hrušiških in snežniških gozdov vse do leta 1945. Zanimivo je, da sta se oba lastnika v letih 1918—1920 močno prizadevala, da bi potegnili državno mejo še bolj proti vzhodu, ker so v Italiji pomenili gozdovi večje bogastvo. Šele tega leta je naša ljudska revolucija odpovedala uslužnost tujim gosposkim pijavkam, ki so se dolga stoletja okoriščali in živeli v izobilju na prsih našega narodnega bogastva.

V zvezi s snežniškimi gozdovi naj omenimo nekatere zanimivosti. Leta 1873 je bila na pobudo lastnika gozdov v Leskovi dolini ustanovljena tovarna za izkoriščanje bukovega lesa. S suho destilacijo so poskusili pridobivati oglje, lesni katran in lesni špirit. Stvar se je izkazala kot nedonosna in so tovarno čez nekaj let opustili.

Prvo gozdarsko hišo so zgradili v Leskovi dolini leta 1870. Štiri leta pozneje, ko so kmetje dobili svoje gozdove po znani zemljiški odvezi, so gozdarsko hišo zgradili tudi na Mašunu, toda kmetje

so menili, da bodo s tem prikrajšani pri svojih pravicah, in so hišo podrli. Novo, ki so jo zgradili, je pogorela po prvi svetovni vojni, gradič pa, ki so ga zgradili namesto te, je zgorel jeseni 1943.

Na Snežniku je bila tudi prva gozdarska šola v slovenskem jeziku. Na pobudo dr. Bleiweisa je bila ustanovljena leta 1868 z namenom, da bi se kmečki sinovi naučili pametno gospodariti z lastnimi gozdovi. Toda v šolo se niso vpisovali zgolj kmečki sinovi, pač pa tudi drugi z namenom, da bi se pozneje zaposlili kot logarji in gozdni čuvaji na gozdnih veleposestvih ter v državnih gozdovih. Ker pa s tem šola ni dosegla svojega namena, so jo leta 1875 ukinili.

V starih urbarjih pa je zapisano tudi, da so kmetje napravili v snežniških gozdovih precej škode. Kdor je plačeval letni davek, je smel za svoje potrebe izkoriščati gozd in ga spremeniti v travnik. Razen tega so v graščinskih gozdovih pasli ovčarji iz Istre in s Krasa, ki so zato, da bi dobili več in boljših pašnikov, gozd na mnogih mestih zažgali. Tako je nastalo na ducate posek, več krajevnih imen na obronkih Snežnika pa še zdaj spominjajo na škodljivo početje ovčarjev.

Razvoj industrije in prometnih sredstev, do katerega je prišlo v Evropi sredi prejšnjega stoletja, je močno vplival tudi na gospodarstvo ilirskobistriškega okraja. Največje spremembe je povzročila železnica: leta 1857 je stekla proga Dunaj—Trst, ki je leta 1873 dobila priključek na Reko. Ta priključek je bil speljan prek Ilirske Bistrice in je močno posegel zlasti v življenje kmetov. Železnica je spodrinila prevozništvo in s tem vzela kmetu znaten del dotedanjih dohodkov.

Medtem ko tehniška revolucija v ilirskobistriškem poljedelstvu pravzaprav še desetletja ni povzročila nobenih posebnih sprememb, pa se je novi čas v drugi polovici minulega stoletja značilno odsvital na primer v živinoreji.

Število ovac je začelo takrat razmeroma naglo upadati. Leta 1857 so našteli v ilirskobistriškem okraju še 9245 ovac, dvanajst let pozneje 7683, leta 1890 pa samo še 3201. Poglaviten vzrok za to je bila razdelitev pašnikov, ki so bili dotlej skupna last, posameznim kmetom. Tako so zahtevali državni in deželni zakoni, ki so jih sprejeli prav tisti čas. Resda zemljišča niso bila razdeljena kar čez noč, toda sčasoma se je površina skupnih zemljišč tako skrčila, da so morali kmetje opuščati nekdaj dokaj številne črede. S tem so se življenjske razmere kmeta precej poslabšale, saj mu

je ovčereja vendarle dajala nekaj mesa in volne za domače potrebe. Po drugi strani pa je treba pripomniti, da je prišlo do razdeljevanje skupnih zemljišč zato, da bi bili ustvarjene možnosti za kultiviranje in boljše obdelovanje do tedaj zanemarjenih in neobdelanih površin.

Zdaj, ko ovčereja ni imela več prihodnosti, se je bilo treba lotiti načrtnejše govedoreje, kar nikakor ni bila lahka in tudi ne kratkotrajna naloga. Kljub prizadevanjem se razmere v živinoreji pravzaprav še desetletja niso kaj prida zboljšale, čeprav je število goveje živine po malem nenehno naraščalo.

Sadjarstvo, ki je bilo prvotno omejeno na premsko okolico, si je polagoma utiralo pot tudi v druge dele okraja. Pri tem je imela gotovo precejšnje zasluge bistriška okrajna oblast, ki je predpisala, da mora vsak ženin posaditi 50 sadnih drevesc, če hoče dobiti dovoljenje za ženitev. Bile so letine, ki so Brkinom, središču sadjarstva, vrgle lepe denarce. Zlasti češplje so na veliko sušili, nekaj pa so jih pokuhali v slivovko. Kljub napredku pa — razen v Brkinih — tudi sadjarstvo ni imelo večjega gospodarskega pomena.

Glede izkoriščanja gozdov so nastale dokajšnje spremembe. Tako imenovana zemljiška odveza in ureditev pašnih in gozdnih služnostnih pravic na zemljiščih nekdanjih fevdalnih gospostev je neugodno vplivala na kmečke gospodarske razmere. Z razvojem industrije in novimi prevoznimi sredstvi so se povečale možnosti za porabo lesa, katerega cena je naraščala. Posestniki gozdov, med njimi tudi lastnik snežniškega gozda, so začeli računati z večjimi denarnimi koristmi, zato so poskušali omejevati stare pravice kmetov do sekanja lesa za kupčijo. Po uveljavitvi zemljiške odveze so kmetje sicer dobili v izkoriščanje del snežniškega gozda, toda to nadomestilo po vrednosti ni dosegalo obširnih gozdnih pravic, ki so jih včasih imeli kmetje. Zaslužek od dela v gozdu in od voženj lesa je postal kaj nezanesljiv, časom razcveta so sledila leta krize, kupčija je pojenjevala in ljudje so živeli v siromaštvu. Začeli so odhajati s trebuhom za kruhom v Trst, na Reko, Hrvaško in Ogrsko, v Romunijo in daljno Ameriko. Nekateri so se vračali s prihranki, drugi praznih rok, mnogo pa jih je za vselej pogoltnila tujina.

Ob zatonu devetnajstega stoletja, v obdobju pred prvo svetovno vojno so slabe gospodarske razmere v ilirskobistriškem okraju ponovno spodbujale ljudi, da so se začeli ukvarjati z načrti za

zboljšanje življenjske ravni. Seveda je bila izvedba teh načrtov odvisna od volje oblasti in od sodelovanja prizadetih.

Ta prizadevanja so se pokazala v zadružnem gibanju, ki je rodilo tudi mlekarske zadruge. Ustanavljati so jih začeli v raznih krajih, največ ob železnici. Maja 1896 so pri okrožnem sodišču v Ljubljani registrirali mlekarno v Novi Sušici, medtem ko se je registracija trnovske zadruge zavlekla do konca istega leta, obratovati pa je začela 1. marca 1897.

Trnovska mlekarska zadruga je pred prvo svetovno vojno pridobila približno 700.000 litrov mleka na leto, s čimer se je uvrstila med največje mlekarske obrate na Slovenskem. Njen razvoj se je med prvo vojno, ko se je gospodarski položaj močno poslabšal, za nekaj časa popolnoma ustavil, saj je vojna domala izpraznila hleve. Prenehala je obratovati. Po vojni pa je ponovno oživela in popolnoma osvojila tržišča v Trstu, na Reki in v Opatiji. Število članov je nenehno naraščalo in je leta 1932, ko je zadruga dosegla tudi rekordno proizvodnjo mleka — samo nekaj manj ko dva milijona litrov!

Prebivalstvo v krajih pod Snežnikom je dokaj občutilo posledice prve svetovne vojne. Vse do osvoboditve se ni moglo zlepa izvleči iz osnovnih gospodarskih težav. Industrije skoraj ni bilo. Edina tovarna na tem območju je bila Žnidaršičeva tovarna testenin v Ilirski Bistrici, ki je zaposlovala kakih 60 delavcev, opekarna in dve parni žagi pa skupaj kakih 80 delavcev. Obrt, ki je bila ob koncu prejšnjega stoletja dokaj razvita, je začela polagoma izumirati. Med najbolj izumrlimi obrtmi sta bila žagarstvo in mlinarstvo. V dobrih desetih letih je onemelo kakih 30 žag in mlinov.

Vojne posledice so bile še posebej očitne v kmetijstvu. Večina kmetij je med vojno ostala brez potrebnih moških delovnih moči, ženske, otroci in starci pa niso bili kos težkemu delu na dokaj zahtevni zemlji. Zaradi rekvizicije med vojno je bilo močno upadlo število goveje živine, ki se dolgo vrsto povojnih let ni opomogla. Tedaj še marsikatera brkinska kmetija ni premogla okovanega voza ali železnega pluga in so bili kmetijski stroji, ob lesenem oralu, s katerim so rahljali zemljo, le še komaj uresničljive sanje.

Razumljivo je, da je v takih razmerah boj za življenje čisto presegel moči. Zato ni čudno, da so mnogi ljudje iskali zaposlitve v mestih, veliko pa se jih je v tem času izselilo. Želja po manj črnem kruhu jih je gnala v Ameriko, Argentino, Avstralijo in v druge dežele. Tako se je samo v nekaj povojnih letih izselilo iz

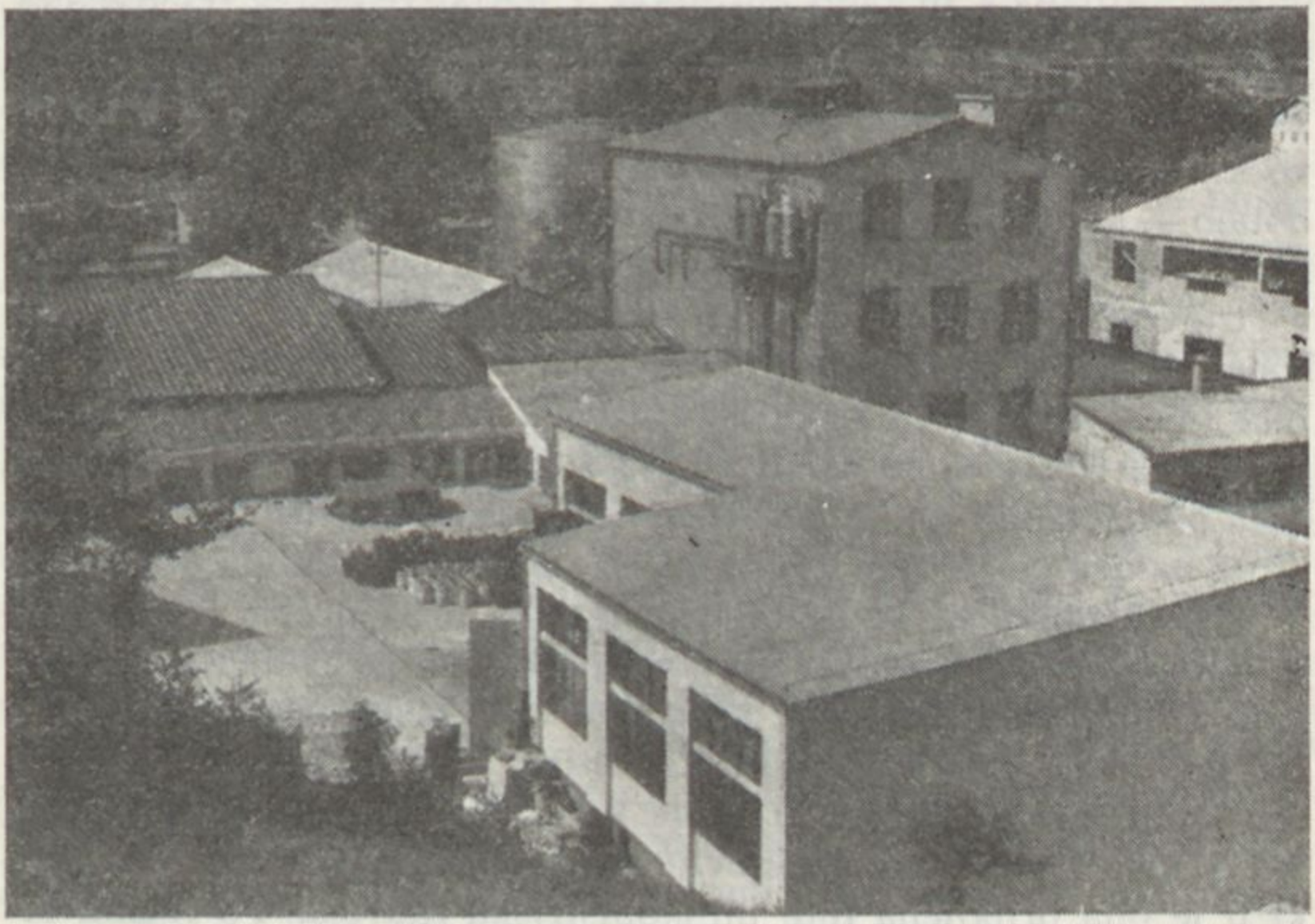
teh krajev več ko 500 ljudi ali 5 % vsega prebivalstva. Izseljevanje je najbolj zajelo malega in srednjega kmeta in propadlega obrtnika. Le-ti so žalostno ugotavljali, da domovina zanje nima kruha.

Do priključitve tamkajšnjega ozemlja Italiji je v Trnovem delovala podružnica Kranjske kmetijske družbe, ki je oskrbovala kmete z raznimi kmetijskimi potrebščinami, zlasti z umetnimi gnojili. Imela je drevesnico in različne kmetijske stroje, ki so jih uporabljali člani. Ko podružnica Kranjske kmetijske družbe ni imela več možnosti za obstoj, je mlekarska zadruga sklenila prevzeti vse naloge kmetijske nabavne in prodajne zadruge. Vseh lepih zamisli pa ni mogla uresničiti, ker so italijanske oblasti začele z utrjevanjem fašistične gospodarske politike zmeraj bolj posegati v razvoj zadružništva. Na pobudo oblasti je bila ustanovljena okrajna kmetijska organizacija, ki pa se ob živahnem in vsestranem delu mlekarske zadruge ni mogla prav razviti. Zato ji je leta 1928 morala mlekarska zadruga prepustiti vse posle v zvezi z nabavo kmetijskih potrebščin, izposojanjem kmetijskih strojev in podobno — skratka vse, kar ni neposredno sodilo k mlekarskemu obratu. Leta 1935 je vladni komisar prisilno združil mlekarski zadrugi v Trnovem in Hrušici z okrajno kmetijsko zadrugo, s čemer je bilo konec zadružne samostojnosti. Nova ustanova je tri leta pozneje dobila ime Pokrajinska kmetijska družba in je prišla pod nadzorstvo ministrstva za poljedelstvo in gozdarstvo. Svoje delo je opravljala po navodilih italijanske zveze kmetijskih zadrug, njena poglavitna naloga pa je bilo organiziranje obveznega odkupa pridelkov.

Po osvoboditvi, ko je bila Primorska priključena Jugoslaviji, je ljudska oblast posvetila posebno pozornost gospodarskemu razvoju tistega dela Slovenije, ki je pod italijansko okupacijo doživljal hud nacionalni in ekonomski pritisk. Posle nekdanje pokrajinske kmetijske družbe je prevzela kmetijska zadruga v Ilirski Bistrici. Leta 1946 je bila ustanovljena okrajna gospodarska zadruga, ki ji je bila pripojena tudi ilirskobistriška zadruga. Po raznih organizacijskih spremembah je leta 1952 nastalo podjetje »Zadružnik«, prešlo pa je pod operativno vodstvo okrajne zveze kmetijskih zadrug v Postojni. Delovno področje »Zadružnika« je obsegalo nabavo in prodajo vseh kmetijskih pridelkov, izdelkov in potrebščin, predelovalo mleko v mlečne izdelke pa še druge posle. Podjetje je ustanavljalo tudi lastne prodajalne; odpirale so se nove možnosti razvoja.

Tako se je delovni kolektiv podjetja leta 1953 odločil za gradnjo nove tovarne. Delavski svet je sklenil, da na kmetijskem oddelku tehniške fakultete v Ljubljani iz lastnih sredstev financira raziskovalno delo za izdelavo tehnoloških postopkov proizvodnje vinske kisline, kalijevega bitartrata, seignettove soli, mlečne kisline in aktivnega oglja. V prvi etapi, ki se je začela novembra 1954, so zgradili prostore za proizvodnjo kazeina in kazeinskih klejev, maja naslednjega leta pa je zrasel dvostropni del stavbe z obratom za izdelavo vinske kisline in kalijevega bitartrata ter s skladišči. V tretjem obdobju sta prišla na vrsto projektiranje in izdelava opreme za industrijsko proizvodnjo.

Pri uresničevanju velikega načrta za prehod na industrijsko proizvodnjo se je kolektiv znašel pred težavno nalogo, kje iskati

Proizvodni obrati Tovarne organskih kislin, ki se je razvila iz zadružne mlekarne v pomembno dejavnost kemične industrije

potrebne strokovnjake. Podjetje se je odločilo, da ubere pionirsko pot in izuri nove moči iz vrst absolventov kemičnega oddelka ljubljanske tehniške fakultete. Tako je v dveh letih prišlo do ljudi, ki so bili sposobni za tehnično vodstvo novih obratov, pri vzgoji

srednjih strokovnih kadrov pa si je podjetje pomagalo s strokovnimi tečaji.

Že nekaj časa je kmetijsko industrijski kombinat steber kmetijsko-predelovalne industrije v Ilirski Bistrici. Ima več obratov oziroma dejavnosti, ki se med seboj dopolnjujejo. Kombinat je nastal leta 1963, ko so se proizvodne dejavnosti kmetijske zadruge pripojile prejšnji tovarni organskih kislin. Proizvodno področje podjetja je zavzelo širok obseg — od mesa, mleka, krompirja do citronske, vinske, mravljične in drugih kislin. Proizvodnja citronske kisline bo krila vse jugoslovanske potrebe, deloma pa jo bodo tudi izvažali. Kombinat namerava obrat rekonstruirati za predelavo sadja in droži ter klavnico.

Edina kmetijska zadruga, ki je ostala v bistriški občini, je »4. junij« v Ilirski Bistrici. Iz 14 samostojnih kmetijskih zadrug v občini jih je leta 1959 nastalo 6; leta 1962 je prišlo do ponovne reorganizacije, in sicer so bile nekatere zadruge prenehale delati, druge pa so se družile v eno samo z imenom »4. junij«. Zaradi slabih in razdrobljenih kmetijskih parcel zadruga ni imela uspeha pri organizaciji donosne in sodobne kmetijske proizvodnje v svojih obratih. Zato je, kakor že rečeno, del njene proizvodnje prevzel kmetijsko industrijski kombinat v Ilirski Bistrici, zadruga pa se ukvarja z odkupom osnovnih pridelkov, s trgovino kmetijskega reprodukcijskega materiala, sadja in zelenjave, s kooperacijo v poljedelstvu in s hranilno kreditno službo.

Nespodbudni pogoji za uspešno govedorejo so zadnja leta povzročili, da se je stalež osnovne črede v bistriški občini znatno zmanjšal. Zasebni živinorejci so se zaradi prenizke odkupne cene mleka in ugodnejše cene za klavno živino preusmerili na rejo in prodajo mlade pitovne živine. To ne pomeni samo škode za bistriško govedorejo, ne pomeni le, da je manj mleka; manj je tudi telet in molznic ter vedno manj plemenskih telic za prodajo. K sreči so se leta 1965 razmere precej zboljšale, tako da bo v občini, po predvidevanjih, kmalu spet vsaj 6120 glav goveda, kolikor jih je bilo leta 1960.

Za sadjarstvo so zelo pomembni Brkini, katerih vzhodni del sega v bistriško občino. To je gričevnat svet, ki se dviga do 700 m nadmorske višine. Razen v krajih, izpostavljenih burji, kjer je zima nekoliko ostrejša, je tod vse leto zmerno toplo podnebje. Ugodna je tudi količina padavin. Brkini so sestavljeni iz fliša, to je iz glinastega peščenjaka in laporja. Fliš ne požira vode v glo-

bino kakor kredni apnenci v sosedstvu in ima zato na površju mnogo potokov.

Tako se je na tej zemlji, pod tem podnebjem in soncem začelo že sredi minulega stoletja razvijati tudi sadjarstvo. Brkini so precej od rok, zato bi bile še toliko bolj potrebne dobre prometne zveze; toda poti so še zdaj slabe in za motorna vozila neprimerne. Posledica tega je, da dosežejo pridelki mnogo premajhno tržno vrednost ali pa jih sploh ni moč spraviti v denar. Dolgo obljubljana in že začeta cesta je — vsaj za zdaj — ostala nedokončana. Cesta! Obljubljena jim je bila že pred šestdesetimi leti, ta, za Brkine pomembna žila odvodnica in dovodnica. Brez ceste ni mogoče zajeti življenja v sodoben ritem. Cesta pomeni za Brkine okno v svet; s cesto bi zrasla vrednost njihovega dela.

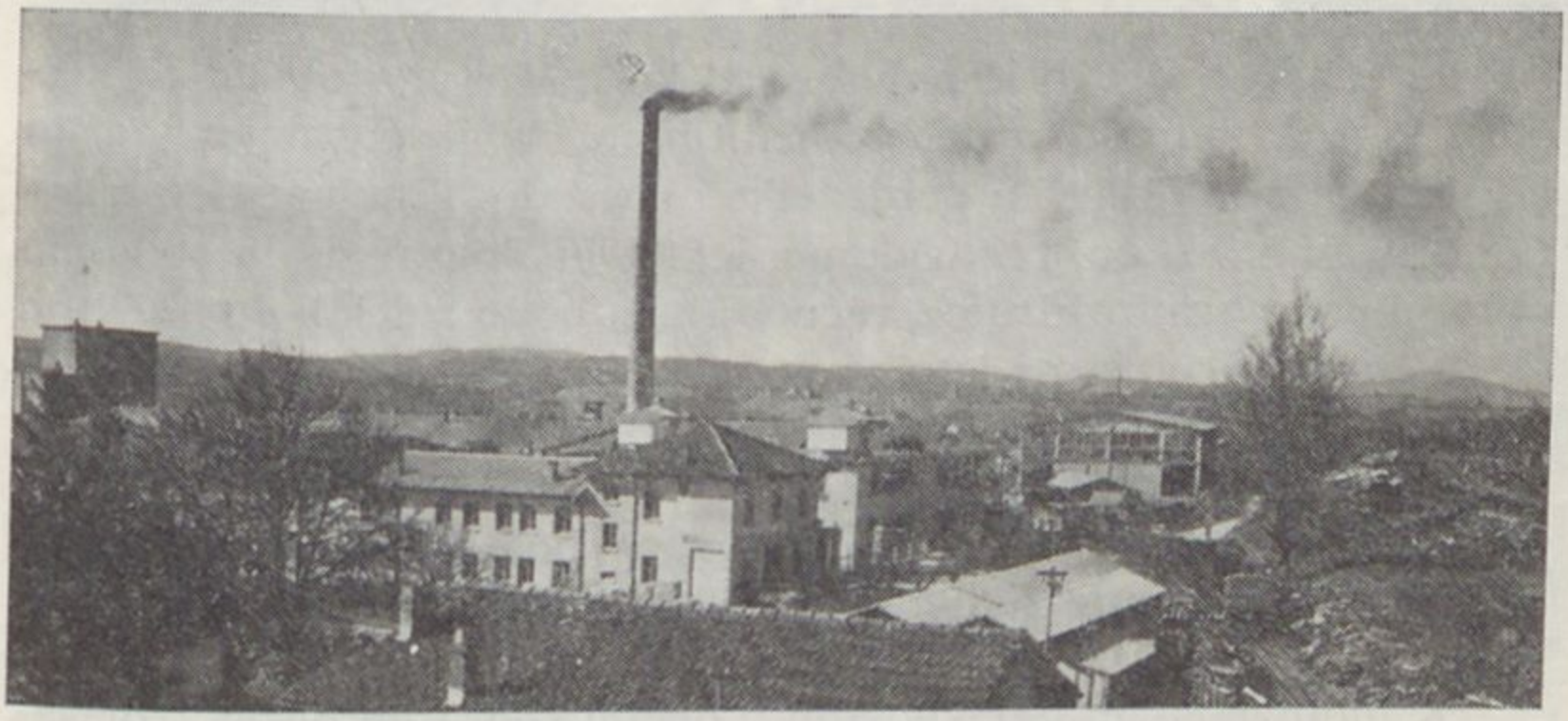
Vpliv slabih prometnih zvez je očiten v načinu kmetovanja in še posebej sadjarjenju. V teže dostopnih krajih osrednjih Brkinov je več sliv in orehov, medtem ko je v bližini cest zastopana jablana. V oddaljenejših krajih z večjo zaostalostjo prevladujejo stare, samonikle, gospodarsko nepomembne sorte jabolk. Še večji so razločki v oblikovanju nasadov — bliže cestam so lepše negovani in oblikovani sadovnjaki. Kljub zastarelosti dajejo ob dobrih letih do 1.200 vagonov sadja. Tega pa bi bilo lahko še več, če ne bi bilo vmes ovire — slabe prometne zveze, ki so hkrati tudi ovire na poti k sodobnejšemu sadjarstvu in živinoreji seveda, če k ostalemu dodamo merico dobre volje in podjetnosti. Vse to in še marsikaj pa bi izenačilo razmere kmečkega in tovarniškega delavca, zajezilo bi tudi odseljevanje v industrijska središča ali celo v tujino.

V Brkinih so odlične razmere zlasti za gojitev češpelj in jablan. Ob dobrih letinah je tudi do tisoč dvesto vagonov sadja, čeravno so nasadi večinoma že zastareli. Kmetijska zadruga »4. junij« ima v načrtu da bo do leta 1972 obnovila 576 ha sadovnjakov, tako da bo takrat vsega skupaj 618 ha sodobnih urejenih nasadov jablan in češpelj, kar bi za ljudi tod pomenilo lepše življenje, kot ga imajo zdaj. To pa bi v naši nekdanji deželi čebelarstva pospešilo znova to panogo gospodarstva. Za uspešno opraševanje so potrebne za en hektar jablan tri čebelje družine in za en hektar češpelj ena čebelja družina. Osnovni namen bo opraševanje sadnega drevja, pa tudi pridelovanje medu in cvetnega prahu. Spričo ugodnega podnebja in zemlje bi se z umnim poljedelstvom utegnilo uveljaviti pridelovanje semenskega krompirja.

Kakor smo že nekje omenili, so bili obsežni snežniški gozdovi nekdaj gospodarski steber krajev tam okoli. Gozdarstvo se je pozneje, z razvojem industrije in drugih gospodarskih panog, umaknilo na skromnejše mesto. Toda vseeno ima tudi dandanes precejšen pomen. Gozdna obrata Ilirska Bistrica in Knežak se ukvarjata z gojenjem in varstvom gozdov, z obnovo starih in snovanjem novih nasadov, z načrtno sečnjo in predelavo lesa, z gradnjo gozdnih cest in drugih gozdnih objektov. Obrata razen tega nakupujeta les od kmetov in ga prodajata, pomembne uspehe pa imata tudi pri podružabljanju gozdnih površin.

Gozdne zaloge obratov Ilirska Bistrica in Knežak od leta do leta naraščajo, prav tako pa se povečuje tudi dohodek, ki ga daje gozd. Delavci imajo na voljo sodobno opremo — žage, vlačilce, traktorje.

Zlasti gozdno bogastvo je omogočilo tudi razvoj industrije, ki se je prav razmahnilo šele po drugi svetovni vojni.

Tovarna lesovinskih in umetnih plošč Lesonit letos praznuje dvajsetletnico svojega obstoja

Hrbtenico sedanjega bistriškega gospodarstva pomeni tovarna lesovinskih plošč »Lesonit«. Prvi temelji te tovarne so bili postavljeni že leta 1942. Gradbena dela so bila končana leta 1943, torej med vojno, toda naslednje leto so tovarno bombardirala zavezniška letala in jo močno poškodovala. Popravile in usposobile so

jo izključeno naše strokovne skupine, saj so bili nemški monterji odšli že pred razpadom fašizma.

V začetku leta 1946 je bila tovarna že nared za poskusno obratovanje, 16. aprila pa je bila izdelana prva lesovinska plošča v Jugoslaviji in na Balkanu.

Že kar od začetka se je mladi kolektiv znašel v hudih težavah, saj ni nihče prav natanko vedel, kako delujejo posamezne naprave in stroji. Razen tega je bila v tistem času industrija te vrste drugod v Evropi že v zreli dobi. Tržišča so bile osvojile Italija, Švedska in Nemčija.

Tovarna je bila grajena za zmogljivost 4000 ton lesovinskih plošč na leto. Čeprav sta proizvodnja in njen obseg večkrat nihala zaradi pomanjkanja smol, parafina, električne energije itd., sta vendarle vztrajno naraščala. Ko so leta 1958 spopolnili strojno opremo, se je proizvodnja povečala najprej za 6.400 ton, z uvedbo četrte izmene pa je leta 1960 dosegla 11.000 ton. Za leto 1965 so napravili načrt že za okrog 16.000 ton, razširili pa so tudi izbiro blaga po vrsti in kakovosti, in sicer na izdelke lesonal, lesomin, melanit in druge. Trdno so prepričani, da bodo leta 1970 izdelali 25.000 ton lesonita.

Po velikosti drugo lesnoindustrijsko podjetje v občini je »Topol«, ki izdeluje vse vrste plemenitih in slepih furnirjev, žagan les in pohištvo. Pretežen del izdelkov izvažajo. Posebnost so eksotični furnirji. Ko bo, predvidoma, leta 1967 dograjena in sodobno opremljena nova furnirnica, računajo, da bodo izdelali do 6000 ton eksotičnega furnirja na leto.

Lesnoindustijskih obratov je še več, na primer »Javor« v Baču, ki napoveduje široke možnosti gospodarskega razvoja v najbolj pasivnem delu pivške doline. Vsekakor bo »Javor« čedalje bolj vplival na zboljšanje življenjske ravni prebivalcev na tem območju. Podjetje skoraj v celoti izvaža na angleški trg.

K industrijskim dejavnostim v občini sodi tudi obrat »Iplasa« v Podgradu. Tudi temu podjetju se obetajo lepe razvojne možnosti.

Pri preučevanju možnosti za nadaljnji razvoj gospodarstva se odkrivajo vedno nove ugotovitve, ki slonijo na delnih uspehih zadnjih let, ko je gospodarska moč narasla iz skromnih 5 do 8 milijard dinarjev letnega uresničenja na 12 milijard dinarjev.

Delavsko samoupravljanje, ki je pogoj za uspešno gospodarjenje, je v sorazmerno kratkem obdobju uveljavljanja dvignilo zavest delavcev. Vzporedno z gospodarsko močjo in razvojem pa

Pregarje je sovražnik upepelil 18. maja 1944. Bližina morja in Snežnika s svojimi gozdovi (v ozadju) prepričljivo govorita o ugodnih pogojih turizma

rasteta tudi blaginja in življenjska raven, čeprav polagoma, vendarle vztrajno. V industriji bodo v naslednjem obdobju usmerjena prizadevanja predvsem v sodobnejši in hkrati uspešnejši način proizvodnje pa tudi v razširitev že obstoječih podjetij, s čimer naj bi dosegli boljše možnosti za uspešnejše vključevanje teh podjetij v mednarodno menjavo.

Ob tem se na kratko dotaknimo še obrtništva, ki je v primerjavi z drugimi gospodarskimi panogami najbolj zdrknilo z zelene veje. Za to so različni vzroki, nedvomno pa je poglaviten vzrok ta, ki ga navajajo obrtniki sami: da so preveč obremenjeni z davčnimi dajatvami. Pri tem je najhuje, da v sili ne najdeš obrtnika, če ga iščeš z zlato lučjo. To pa po vaseh, kjer pogosto nimajo čevljarja ne krojača, zidarja ne mizarja, izkoriščajo za drag denar razni šušmarji. Ti imajo ob pomanjkanju obrtnikov edino korist.

Vsekakor so imeli občinski možje dovolj razumevanja za šolstvo in splošno ljudsko izobraževanje. Čeprav z velikimi težavami ob preskromnih denarnih sredstvih jim je srečno uspelo postaviti pod streho novo osemletko. Razen za šoli zdaj skrbijo tudi za nov zdravstveni dom. Sedanji še zdaleč ne ustreza več potrebam, če upoštevamo, da išče zdravstvene pomoči znatno več ljudi, saj se je število zaposlenih povečalo od 200 na približno 4000 ljudi. In ne samo to: zdravstveni dom je potreba in zahteva vsega prebivalstva občine. Zategadelj so za novi zdravstveni dom že izdelani idejni načrti in je njegovo rojstvo le še vprašanje časa.

Tudi kar zadeva trgovsko mrežo in gostinstvo so razmeroma na konju. Pereči so vodovodi in ceste — nove vodovode so zgradili v Preložah, Jelšanah, Dolenjem, Topolcu in Novokračini in še kod — najnujnejši pa so na dnevnem redu. Isto velja glede cest. Precej skrbi so posvetili olepšavi in razsvetljavi ter zunanji podobi večjih krajev, zlasti pa v Ilirski Bistrici. Dokaj se jim je posrečilo ublažiti stanovanjsko stisko.

Iz vsega, kar smo navedli, pa veje plemenita skrb, da bi bodisi v kmetijstvu bodisi v industriji ali drugih dejavnostih dosegli take pogoje in oblike gospodarjenja, ki bi rodili tem plodnejše sadove posameznikom in skupnosti.

Naposled se dotaknimo še gospodarske panoge prihodnosti, to je turizma. Nedvomno je pri nas le malo krajev, ki bi imeli ugodnejšo lego za razvoj turizma, kot jo ima Ilirska Bistrica z bližino morja in celinskim Snežnikom. Prav ta kratka razdalja (32 km) med morjem in mediteranskim podnebjem ter med mo-

gočnimi gozdovi in planinskim svetom Snežnika je privlačna in izredna še za tako zahtevnega in izbirčnega turista. Toda tak turist se ne zadovolji samo z lepoto prirode, pač pa mu moramo nuditi udobje, ki ga je pripravljen plačati. In prav to je turizem v pravem smislu besede.

O Snežniku (1796 m), vozlišču našega Krasa, kjer sta bila doma nekdaj pravljična velikana Dugonja in Bradonja, je bilo že precej napisanega. Prav čez Snežnik je tekla Mussolinijeva utrjena črta proti Jugoslaviji. Začel jo je graditi v tridesetih letih, ko je že Hitler zavladal in zato je Mussolini iskal, seveda za utrdbami »jugoslovansko prijateljstvo«. V ta namen je ustanovil oddelke G. A. F. (guardia alla frontiera). Zanj so se navduševali ljubitelji planin, saj je edinstven s svojim veličastnim razgledom, slikovitimi kraji in prostranimi gozdovi, ki ga obdajajo. Znani dr. Julius Kugy se v knjigi »Aus dem Leben eines Bersgsteigers« Snežnika, ki ga je obiskal še v dijaških letih, takole spominja:

»Kranjski Snežnik, kjer sem žalostno doživel brodolom, saj sem se z neveščim vodnikom, zgubil v gozdovih in zato vrha nisem dosegel, pač pa našel Edrapanthus Kitaibelii in še Scabioso graminiflorio (vrsto grintavčka, kot njegova Scabiosa Trenta, ki je ni). Nisem pa našel redke lirsium pauciflorum, ali doživel prvi romantični bivak v gozdu in se srečal s podivjanimi volčjaki«.

In vsak ljubitelj planin — vsako leto obišče vrh Snežnika nekaj tisoč planincev in turistov (to število pa od leta do leta narašča, zlasti zdaj ko je snežniško območje razglašeno za narodni park) — si zaželi obnovitve planinskega doma na Sviščakih, ki so ga ob koncu vojne požgali umikajoči se četniki.

Nekdanji fašistični oblastniki so znali oceniti in tudi izkoristiti idilično jaso Sviščaki pod vrhom Snežnika, sredi tišine in gozdov so zgradili velik hotel, kamor se je rada zatekala gospoda z denarjem. Od vsega tega je zdaj le skromna planinska koča. Toda že ta je za planinstvo in turizem teh krajev velikega pomena. Razen prijetnega letovanja bi Sviščaki nedvomno lahko postali zimsko turistično središče, saj tu ne manjka snega tja do aprila pa tudi ne izredno lepih smučišč.

Za Snežnik, Italijani so ga imenovali Monte Nevoso in še D'Annunzio, ki je kot predhodnik fašizma leta 1919 zasedel Reko, je dobil ime »Duca di Monte Nevoso«, pa so se že od davna zanimali, zaradi izredno redkega in slikovitega planinskega rastlinstva pa tudi živalstva, tudi prirodoslovci. Le malokje najdeš tako boga-

stvo rastlinskega in živalskega sveta. Prav ta živalski svet pa je posebej pomemben tudi za lovce, ki jih privablja iz dalnjih tujih krajev.

To pa narekuje čimprejšnjo obnovitev nekdaj slovite postojanke na Sviščakih, kakor tudi koče na Snežniku, odkoder je tako razkošen razgled kot le malokje v naših planinah. O tem in še marsičem bodo morali razmišljati občinski možje. Žal v minulih letih na tem območju ni bilo kaj prida storjenega, čeprav ugodne prometne zveze nudijo neizčrpne možnosti za razvoj gostinstva in turizma. Marsikaj je sicer v načrtu, kar bo privabilo turiste: nov hotel, motel pa tudi gradnja planinskega doma na Sviščakih ter vse, kar sodi v ta okvir in ustreza sodobnim potrebam in zahtevam.

S tem smo zaokrožili našo kroniko. Od davnine do zdajšnjih dni smo se sprehajali v svetu pod Snežnikom, od vasi do vasi oživljali pomembne dogodke, razkrivali revščino in bogastvo, trpljenje in vedrino, žalost in pesem. Od poglavja do poglavja smo v naše besede poskušali zajeti človeka, ga upodobiti takega, kakršen je sredi velikega življenja v boju za zemljo, ljubezen in kruh. Prav posebej pa smo poudarili poglavja, ki govore o njegovi neizrekljivi požrtvovalnosti v boju za svobodo in dostojanstvo človeka, o pesmi svitanici svobode, ki jo je zapelo to ljudstvo, kot je doslej ni zapel noben genij liričnega zanosa, zakaj naš duh se je vrnil iz pregnanstva, planil je iz temnice, razsvetlil se je in postali smo, ob bližini uresničenih sanj, ljudje dejanj, klesarji svoje prihodnosti . . .

VIRI IN GRADIVO

Pri pisanju te knjige sem, razen že navedenih in lastnih zapiskov, številnih ustnih virov, podatkov iz krajevne kronike iz obdobja NOB občine Ilirska Bistrica, uporabil še naslednje vire in gradivo:

Dr. Milko Kos: Zgodovina Slovencev

Dr. Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda

Rado Bednarik: Goriška in Tržaška pokrajina v besedi in podobi (Gorica 1932)

Ivan Regent: Poglavja iz boja za socializem

Arhiv NOB v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem v Ljubljani

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov

Slovensko Primorje in Istra (zbornik)

Slovensko Primorje v luči turizma (zbornik)

Janez Kramar: Prvi partizani na Primorskem, Po stopinjah brkinske čete (Slovenski Jadran 1961)

Tone Ferenc: Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943

Stanko Petelin: Osvoboditev Slovenskega Primorja

Jakob Kelemina: Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva

Razen tega sem črpal podatke še iz raznega neobjavljenega gradiva (dr. Ivo Juvančič) in iz prispevkov, objavljenih v revijah in časopisih v letih 1920—1960

Vsem, ki so mi pri pisanju knjige kakorkoli pomagali, se na tem mestu prav lepo zahvaljujem!

KAZALO

	Stran
Spremna beseda	7
Med Vremščico, Učko in Snežnikom	9
Popotovanje po davnini	36
Stoletja pod fevdalnim jarmom	49
Na mejniku dvajsetega stoletja	65
Ples smrti ob Soči	89
Razočaranje na razvalinah (1920—1940)	114
Prvi glasniki velike odločitve (1941)	144
Neuklonljivo ljudstvo (1942)	171
Zlomljena os (1943)	218
Razbojniki s kljukastim križem (1944)	263
Leto velikega maja (1945)	297
Studenci večne lepote	321
Umno v lepšo prihodnost	365
Viri in gradivo	381
Kazalo	383

ČRTOMIR ŠINKOVEC
UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM
OPREMA
MILIVOJ DOMINKO
ZALOŽIL
OBČINSKI ODBOR ZVEZE ZDRUŽENJ
BORCEV NOV ILIRSKA BISTRICA
V 3000 IZVODIH
NATISNILA
GORIŠKA TISKARNA ČZP »SOČA«
NOVA GORICA

Narodna in univerzitetna knjižnica - Ljubljana

ČRTOMIR ŠINKOVEC
UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM
OPREMA
MILIVOJ DOMINKO
ZALOŽIL
OBČINSKI ODBOR ZVEZE ZDRUŽENJ
BORCEV NOV ILIRSKA BISTRICA
V 3000 IZVODIH
NATISNILA
GORIŠKA TISKARNA ČZP »SOČA«
NOVA GORICA

SODELOVANJE V NARODNOOSVOBODILNI BORBI LETA 1941—1945

Zap. št.	IME VASI	ŠTEVILO BORCEV IN AKTIVISTOV												V INTERNACIJI									POŽGANA POSLOPJA	
		štev. borcev NOV			padlih v NOV			aktivistov			padlih aktivistov			v Italiji			v Nemčiji			umrlih v inter.				
		M	ž	skup.	M	ž	skup.	M	ž	skup.	M	ž	skup.	M	ž	skup.	M	ž	skup.	M	ž	skup.	stanov. hiš	gosp. poslopja
1.	Il. Bistrica	65	3	68	12	1	13	42	30	72	—	—	—	11	—	11	10	6	16	3	—	3	—	—
2.	Trnovo	64	—	64	18	—	18	35	28	63	—	—	—	17	4	21	10	4	14	7	—	7	2	2
3.	Knežak	86	1	87	—	—	—	21	31	52	—	2	2	5	1	6	20	4	24	6	—	6	—	2
4.	Bač	56	—	56	11	—	11	34	29	63	—	1	1	16	4	20	21	5	26	3	—	3	2	2
5.	Koritnice	30	—	30	5	—	5	12	10	22	—	—	—	1	2	3	6	—	6	—	—	—	4	6
6.	Šembije	39	1	40	7	—	7	8	8	16	1	—	1	17	21	38	2	2	4	1	—	1	—	2
7.	Podtaber	5	—	5	1	—	1	1	1	2	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1
8.	Podstenjšek	3	—	3	—	—	—	3	2	5	—	—	—	17	17	34	—	—	—	—	—	—	8	8
9.	Jablanica	19	2	21	3	—	3	6	9	15	—	—	—	—	—	—	5	5	10	1	—	1	—	—
10.	Vrbica	24	—	24	4	—	4	10	8	18	—	—	—	4	1	5	7	—	7	6	—	6	—	—
11.	Vrbovo	22	2	24	4	—	4	10	14	24	—	—	—	3	—	3	9	6	15	1	—	1	—	—
12.	Jasen	21	3	24	4	—	4	6	5	11	—	—	—	7	2	9	5	—	5	1	—	1	—	—
13.	Dol. Zemon	33	—	33	6	—	6	8	11	19	2	—	2	2	—	2	4	14	18	1	—	1	2	6
14.	Trpčane	23	—	23	10	—	10	11	10	21	—	—	—	2	—	2	9	10	19	—	—	—	—	1
15.	Zabiče	35	—	35	6	—	6	11	9	20	2	—	2	1	1	2	18	34	52	7	—	7	1	1
16.	Podgraje	41	—	41	4	—	4	9	4	13	—	—	—	2	1	3	39	18	57	7	—	7	80	80
17.	Kuteževo	37	—	37	14	—	14	18	11	29	—	—	—	—	—	—	20	13	33	5	—	5	47	45
18.	Gor. Zemon	32	—	32	8	—	8	5	5	10	—	—	—	1	—	1	15	5	20	1	—	1	—	—
19.	Koseze	10	—	10	1	—	1	5	5	10	1	—	1	1	—	1	9	—	9	2	—	2	2	1
20.	Mala Bukovica	39	—	39	5	—	5	6	10	16	—	—	—	8	1	9	4	—	4	1	—	1	—	—
21.	Vel. Bukovica	18	—	18	3	—	3	10	3	13	—	—	—	—	—	—	5	—	5	—	—	—	—	—
22.	Pavlica	7	—	7	1	—	1	9	7	16	—	—	—	1	—	1	2	1	3	1	—	1	—	—
23.	Studena gora	10	—	10	—	2	2	5	11	16	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—	—	—	—	—
24.	Dolenje	30	—	30	3	—	3	8	6	14	1	—	1	3	1	4	2	—	2	—	—	—	—	—
25.	Veliko brdo	36	—	36	7	—	7	5	1	6	—	—	—	—	—	—	—	5	5	—	—	—	—	—
26.	Jelšane	37	—	37	5	—	5	13	22	35	—	—	—	1	2	3	16	—	16	3	—	3	2	2
27.	Novokračine	58	—	58	8	—	8	22	61	83	5	3	8	3	2	5	8	5	13	2	—	2	26	21
28.	Fabci	6	—	6	3	—	3	5	12	17	1	—	1	1	—	1	1	3	4	2	—	2	6	6
29.	Sušak	15	—	15	4	—	4	7	37	44	—	—	—	1	—	1	3	3	6	—	—	—	27	23
30.	Nova vas	12	—	12	1	—	1	1	2	3	—	1	1	1	3	4	1	—	1	—	—	—	—	—
31.	Topolc	80	—	80	11	—	11	21	35	56	1	—	1	23	9	32	7	1	8	2	—	2	1	1
32.	Mereče	9	—	9	2	—	2	4	1	5	—	—	—	33	41	74	2	—	2	1	3	4	31	31
33.	Podstenje	5	1	6	—	—	—	1	2	3	—	—	—	34	37	71	5	1	6	—	3	3	24	24
34.	Zg. in sp. Bitnja	15	2	17	4	—	4	3	4	7	1	—	1	40	42	82	2	—	2	2	—	2	19	19
35.	Kilovče	16	1	17	9	—	9	5	12	17	4	—	4	11	30	41	—	1	1	1	1	2	21	21
36.	Ratečevo brdo	6	—	6	3	—	3	16	10	26	16	—	16	8	28	36	2	—	2	—	—	—	14	14
37.	Prem	37	1	38	10	—	10	12	15	27	—	—	—	2	—	2	8	—	8	1	—	1	—	—
38.	Smrje	23	1	24	11	—	11	12	10	22	—	—	—	10	5	15	1	—	1	1	—	1	—	—
39.	čelje	41	—	41	10	—	10	13	20	33	—	—	—	5	2	7	11	4	15	2	2	4	—	—
40.	Prelože	20	5	25	2	—	2	10	7	17	2	2	4	8	—	8	6	—	6	—	—	—	—	—
41.	Janeževo brdo	13	—	13	2	—	2	8	5	13	1	—	1	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
42.	Ostrožno brdo	51	3	54	13	—	13	16	33	49	—	—	—	18	5	23	4	2	6	—	—	—	6	11
43.	Zarečje	36	—	36	5	—	5	7	12	19	—	—	—	13	—	13	3	2	5	1	—	1	1	2
44.	Brce	6	—	6	1	—	1	4	6	10	—	—	—	3	—	3	1	—	1	1	—	1	3	3
45.	Zarečica	14	—	14	3	—	3	5	3	8	—	—	—	—	—	—	3	—	3	—	—	—	—	—
46.	Dobropolje	20	—	20	—	—	—	5	8	13	—	—	—	4	1	5	6	1	7	3	—	3	—	4
47.	Harije	52	1	53	11	—	11	7	12	19	—	—	—	12	2	14	4	—	4	—	—	—	5	12
48.	Tominje	23	—	23	7	—	7	14	13	27	8	1	9	2	—	2	7	2	9	—	—	1	35	38
49.	Zajelšje	12	—	12	1	—	1	9	7	16	1	—	1	2	—	2	2	—	2	—	—	—	7	14
50.	Posrtvica	6	1	7	1	—	1	2	5	7	—	—	—	—	—	—	5	—	5	4	—	4	—	—
51.	Soze	6	—	6	—	—	—	4	2	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
52.	Starod	32	3	35	4	—	4	29	28	57	1	—	1	1	—	1	7	2	9	2	—	2	7	13
53.	Sabonje	41	—	41	6	—	6	10	13	23	—	—	—	5	—	5	6	2	8	—	—	—	—	—
54.	Podbeže	27	—	27	6	—	6	3	2	5	2	—	2	—	—	—	9	—	9	1	—	1	21	29
55.	Podgrad	27	—	27	5	—	5	10	6	16	—	—	—	—	—	—	15	10	25	4	—	4	—	—
56.	Račice	22	2	24	6	—	6	6	2	8	—	1	1	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—
57.	Hrušica	18	—	18	7	—	7	4	5	9	1	—	1	—	—	—	7	9	16	2	—	2	—	—
58.	Male Loče	10	—	10	3	—	3	3	1	4	1	—	1	2	—	2	1	—	1	—	—	—	—	—
59.	Pregarje	131	3	134	13	—	13	8	25	33	2	—	2	37	4	41	31	1	32	13	—	13	108	101
60.	Huje	30	—	30	5	—	5	3	6	9	—	—	—	2	5	7	8	—	8	2	—	2	23	21
61.	Gaberk	10	—	10	4	—	4	4	3	7	—	—	—	4	2	6	4	—	4	2	—	2	10	11
62.	Rjavče	17	1	18	8	—	8	5	9	14	—	—	—	10	8	18	7	—	7	2	—	2	—	2
		1769	37	1806	331	3	334	609	724	1333	54	11	65	419	284	703	436	193	629	109	9	118	547	586

COBISS %042%00
NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
00000439313

nikov do zdajšnjih dni. Ljudstvo je ostalo kljub vihram in viharjem. Za bridkim tisočletjem fevdalizna, so ostale le razvaline gradov. Vse, kar se je še tako globoko, bridko in krvavo zapisalo v zgodovino, je ostalo le še spomin.

Spomin na bedo in ponižanje, na trpljenje in glad, na čas, ko človek ni smel biti človek, ko je smel le na skrivaj častiti in ljubiti očetovo in materino dediščino, besedo in pesem.

Ni čudno, da se je ljudstvo pod Snežnikom zaradi te besede in pesmi tako krčevito oklenilo Osvobodilne fronte kot edine rešilne bilke. In bila je to rešilna bilka, edina odrešilna pot v najveličastnejši boj za osvoboditev.

Samo prostost in svoboda dajeta človeku ključ do širših poti, do obsežnejših, umnejših ustvarjalnih sil. In kako se je ta pot odpirala in se odpira ob studencu večne lepote ljudstvu pod Snežnikom, govori od prve do zadnje strani ta knjiga. Iz teh strani spoznamo veliko bogastvo, ki je dediščina mnogih rodov. In je tudi naša dediščina, ki smo ji z velikimi žrtvami in krvavim pečatom vrnili vredno dostojanstvo — svobodo.

S to knjigo smo postavili spomenik mrtvim in živim, vsem dobrim in zvestim ljudem, poštenim materam in očetom, ki so s trnjeve poti kazali svojim otrokom vselej le smisel sonca in korenin. Morda smo kaj nehote spregledali? Zato pa so tembolj zaželena dopolnila za še popolnejšo morebitno drugo izdajo te knjige, ki naj bi bila zanimivo, predvsem pa poučno branje vsem, ki imajo radi ta košček zemlje pod Snežnikom.

ŠINKOVEC • UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM

ČRTOMIR ŠINKOVEC

UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM

Ta knjiga je bila napisana z namenom, da se domači in širši svet seznani z deželico pod Snežnikom. Kakor je treba dobrega prijatelja najprej spoznati, seznaniti se z njegovimi vrlinami in napakami, da ga vzljubimo in spoštujemo, tako moramo spoznati dom in domovino, da ju pravilno vrednotimo, spoštujemo in vzljubimo, da se nanju navežemo s srcem in razumom, da se k njima vračamo kakor ptice v svoje gnezdo. V tem domu in v tej domovini so živeli, trpeli, borili se, ljubili in umirali naši očetje in dedje.

Knjiga, ki govori o domačih krajih, o žitju in bitju naših prednikov v davni in bližnji preteklosti, ob snovanju umnih načrtov za prihodnost, je nam vsem često potrebna, da se mimo vseh teh stvari vračamo tudi k sebi. Le v zatišju preprostosti, prirodnosti domače zemlje in domačije, najdemo polnost tiste tihe sreče, ki so jo še poznali naši skromni pradedje.

Naš čas je značilen po hlastanju za užitkom in beganju za dobičkom. Njegov srčni utrip je brnenje strojev, njegova pesem plehkost, površnost in povprečnost. Njegova zabava: kriminalke, popevke, televizija in film. Človek skoraj nima več časa ukvarjati se s seboj, nima več časa za razmišljanje in ustvarjanje.

In vendar je tako kratek korak nazaj k naravi, kjer veter diši po zemlji in rasti, po domačnosti, kjer človek zopet začuti korenine kakor drevo. In če imaš korenine, potem si neuničljiv!

Tako neuničljivo je ljudstvo, ki je živelo in še živi v deželici pod Senžnikom. O tem govori ta knjiga od poglavja do poglavja, od naselitve naših pred-

ČRTOMIR
ŠINKOVEC

UPORNI SVET POD SNEŽNIKOM